

VASILİ QRIQORYEVİÇ YAN

ÇİNGİZ XAN

M.Ə. QRIQORYEVİN ADINA
AZƏRBAYCAN MİLLİ
KİTABXANASI

"AVRASIYA PRESS"
BAKI-2006

Bu kitab "V.Yan. Çingiz xan" (Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1960) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Rus dilindən tərcümə edən:

Hacı Hacıyev

891.711-dc22

AZE

Vasili Qriqoryeviç Yan. Çingiz xan. Bakı, "Avrasiya press", 2006,
344 səh.

V.Yanın "Bati" və "Sonuncu dənizə doğru" əsərlərinin də daxil olduğu məşhur tarixi trilogiyasının birinci kitabı olan "Çingiz xan" romanında ilkin orta əsrlərin ab-havası bütün kəskinliyi ilə təsvir olunmuşdur. Monqol-tatar qövmələrinin dünya hegemonluğu iddiası, var-dövlət hərisliyi Asiyanı və Avropanın böyük hissəsini qana çalxayan Çingiz xan hücumları və müxtəlif şərq təzahürləri bu əsərdə öz əksini tapmışdır.

ISBN10 9952-421-79-4

ISBN13 978-9952-421-79-8

© "AVRASIYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Vasili Qriqoryeviç Yan (1875-1954) Kiyevdə anadan olmuşdur. 1897-ci ildə Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. Elə həmin il, o, Şimali və Mərkəzi Rusiyanı piyada səyahətə çıxmış, iki il kəndbəkənd gəzmiş, ovçu və balıqçı qəsəbələrini dolaşmış, Dnepr boyu sallar üzərində üzmüşdür. Bu səyahət ona Rus xalqının ənənələri və dili haqqında dərin biliklər vermişdir. Öz təəssüratlarını 1901-ci ildə dərc etdirdiyi "Piyadanın qeydləri" kitabında toplayan V.Yan yenidən səyahətə yollanmış, elə həmin ildə də at belində Qaraqum səhrasını keçərək Xivə və Buxara şəhərlərinə gəlmişdir. Oradan İrana yollanan gənc yazıçı Əfqanıstan sərhədi boyunca Sensitan və Belucistanı gəzmiş, Hindistana qədər gedib çıxmışdır. Vaxtı ilə Makedoniyalı İskəndərin, Çingiz xanın, Teymurləngin, Babur şahın və digər fəthlərinin keçdiyi qədim Asiya çöllərində dolaşarkən Vasili Yanın qəlbində Asiyanın tarixi keçmişini haqqında əsər yazmaq ideyası doğulur. O, Belucistanda olarkən Port-Arturda Rus-yapon müharibəsinin başladığı haqda xəbər tutur. Və dərhal Mancuriyaya yollanır. O, burada Ali Baş Komandanlıq yanında Peterburq Teleqraf Agentliyinin xüsusi müxbiri kimi çalışır. Müharibədən sonra yenidən Orta Asiyaya qayıdan V.Yan bir daha İranda olur, sonra isə bir neçə il İstanbulda və Balkanlarda həmin teleqraf agentliyinin müxbiri kimi işləyir. 1918-ci ildə Rusiyaya qayıdan V.Yan ömrünün qalan hissəsini müəllimlikdən tutmuş redaktorluğa, rejissorluğa qədər müxtəlif peşələrə həsr edir. 1923-cü ildə Moskvaya köçən yazıçı burada geniş yaradıcılıq işləri ilə məşğul olur. O vaxtdan "Finikiya gəmisi" (1931), "Kurqanlar üstündə od" (1932), "Çəkiçvuranlar" (1933) kimi əsərlərini nəşr etdirir.

V.Yana böyük şöhrət gətirən əsərləri məşhur "Monqol basqınları" trilogiyasına daxil olan "Çingiz xan" (1939), "Bati" (1942), "Sonuncu dənizə doğru" tarixi romanları hesab edilir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz "Çingiz xan" romanı 1942-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

SALAM, OXUCUM!

Qanadı qırılmış şahin göydə gücsüzdür. Atsız adam yerdə acizdir. Baş verən hər şeyin öz səbəbi var, kələfin ucu onun axırına aparıb çıxardır. Doğru yol səyyahı dünyanın düzəngahından istədiyi mənzilə aparır, səhv və başsoyuluq isə onu ölüm bataqlığına gətirib çıxarır.

Əgər insana fəvqəladə bir şeyi, məsələn: çiçəklənən kəndləri viran qoyan dağın od püskürməsini, məzlum xalqın qüdrətli hökmdara qarşı üsyan etməsini və ya qəribə, azgın bir xalqın vətən torpağına soxulmasını görmək müyəssər olsa – o adam bütün gördüklərini qələm ilə bir-birinin dalınca düzməyi öyrənməmişsə, onda həmin adam öz xatirələrini təcrübəli təzkirəçiyə danışmalıdır ki, o da nəql edilənləri, nəvə və nəticələr ibrət alsın deyə, davamlı vərəqələrə köçürsün.

Dəhşətli hadisələrin şahidi olmuş adamın susması isə, xəsisin ölüm ayağında, qiymətli şeyləri əbasına büküb adam yaşamayan yerdə basdırmasına bənzəyir.

Fəqət mən qamış qələmimi itiləyib, mürəkkəbə batıraraq tərəddüd içində fikrə getdim... Görəsən xalqların amansız cəlladı Çingiz xan və onun yırtıcı qoşunu haqqındakı həqiqəti söyləməyə mənim sözüüm və qüvvəm çatacaqmı?.. Şimal düzənliklərindən keçib gələn bu vahşilərin hücumu dəhşətli idi; qoşunun başında çapan sarısaq-qallı hökmdarın qəzəbli döyüşçüləri yorulmayan atları ilə Mavə-rənnəhr və Xarəzm¹ dinc vadilərindən keçərək yollarda minlərlə vurulmuş baş qoyurdular, hər bir an yeni dəhşətlər törədirdilər və adamlar bir-birindən soruşurdular: "Görəsən yanan kəndlərin tüstüsündən tutulan səma bir də açılacaqmı, yoxsa artıq dünyanın axırı yetişmişdir?.."

¹ Mavə-rənnəhr – Amu-Dərya ilə Sır-Dərya arasındakı yerin adıdır. O vaxt "Türküstan" sözünü bilmirdilər. Xarəzm – Amu-Dəryanın aşağılarında yaranmış dövlət idi. XIII əsrdə Xarəzmi Aral dənizindən tutmuş İran körfəzinə kimi olan böyük bir ərazi tabe idi. Qədim Xarəzmin əhəmiyyəti və mədəniyyəti haqqında prof. S.P.Tolstovun tədqiqatına bax.

Çingiz xan haqqında, monqolların müdaxiləsi barədə bildiklərimin və eşitdiklərimin hamısını yazmağı çoxları məndən xahiş edirdi. Mən də çox tərəddüd etdim... İndi isə bu fikrə gəlmişəm ki, mənim susmağımın heç bir xeyri yoxdur və mən böyük fəlakəti yazmağı qərara alıram; bütün bəşəriyyəti, xüsusən bədbaxtliyə məhkum olmuş Xarəzm çöllərinin dinc əməkçilərini bürüyən belə fəlakəti yer üzündə görən olmamışdır...

Çox uzağa getməmək üçün burada mən söhbətimi kəsirəm. Qoca adamlar təsdiq edə bilərlər ki, mənim yazdığım hadisələrin hamısı olmuşdur.

Mətanətli və səbirlili adam başladığı işin yaxşı nəticəsini görəcək, bilik axtaran onu tapacaq...

Müəllif

I

DƏRVIŞ XİRQƏSİNDƏ

Birinci fasil

QIZILQUŞ

Bizim məskən saldıığımız ərazi yerə sərilmiş köhnə, rəngi solmuş xirqəyə bənzəyir. O, hər tərəfdən hüdudsuz ümmanlar ilə əhatə olunmuş ada kimidir.

Qədim ərəb dərsliyindən

Baharın əvvəlində böyük Qaraqum səhrasındakı sakit barxanların¹ üzərindən gecikmiş qar çovğunu sürətlə ötüb keçdi. Külək, torpağın arasından baş qaldıraraq cücərən təkbir əyilmiş kolları qəzəblə döyəcləyirdi. Ağ qar lopaları havada fırlanırdı. Ona qədər dəvə, gildən tikilmiş günbəzli komanın yanında bir-birinə qısılmışdı. Bəs karvanın bələdçiləri hanı? Bəs sarvanlar ağır yükləri niyə dəvələrin üstündən götürüb yerə qoymamış, bir-birinin yanına düznməmişlər?

Dəvələr qar basmış tüklü başlarını yuxarı qaldırırdı, onların qəmli böyürtüsü küləyin vıyılıtısına qarışırdı. Uzaqdan zıncırov səsi gəldi... Dəvələr başlarını o tərəfə çevirdilər. Qara eşşək göründü. Onun ardınca eşşəyin quyruğundan tutmuş saqqallı bir kişi ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə gəlirdi; əynində uzun xirqə, başında hündür dərviş papağı var idi, papağının dövrəsinə Məkkədən gəlmiş zəvvar olduğunu bildiren ağ bir parça sarımsıdı.

- Yeri, yeri! On addım da atsan, saman payını alacaqsan. Vəfalı dostum Bəkir, bir bax, gör kimə rast gəldik! Dəvələrin dayandığı yerdə onların sahibləri dincəlirlər, nöqərlər də yəqin ki, ocaq qalayıblar. Bir ocağın ki, başına on adam yığışib, məgər orada on birinci adam üçün bir pəncə düyü tapılmaz? Ey, burada kim var? Müsəlmanlar, hay verin!

¹ Barxan - səhrada küləyin təsirilə əmələ gələn, hərəkət edən qum təpəsi

Heç kəs cavab vermədi. Başçı dəvənin boynundakı çatlamış zinqırovun boğuc səsi eşidildi.

Üstünü qar basmış yolçu, eşşəyi bizləyərək yavaş-yavaş alçaq gil hasarı olan həyətin ətrafına dolandı. Gözəl naxışlarla işlənmiş qapını örtərək dalına paya keçirmişdilər. Komanın dalında, qum barxanları ilə əhatə olunmuş meydançada ağ və qara daşlardan səliqə ilə tikilmiş dilsiz-ağızsız qəbirlər cərgə ilə düzülmüşdü.

– Ey bu sakit məkanın əbədi yuxuya getmiş hörmətli sakinləri, dərviş Hacı Rəhim Bağdadidən sizə salam olsun! – deyərək yolçu, eşşəyi qamışdan hörülmüş talvarın altına bağlayaraq öz-özünə dilləndi. – Bəs bu dilsiz-ağızsız məclisin keşikçisi hanı? Bəlkə o, komadadır?

Dərviş çörəyi əlvan torbanın içinə ovub tökdü, torbanı eşşəyin başına keçirdi.

– Mənim vəfalı dostum, çörəyin qalanını sənə verirəm. Sənin yeməyin daha vacibdir. Əgər gecə donmasa, sabah məni çəkib apararsan, yola düşərik. İndi isə bərəkətli Ərəbistanın palmaları altında bizə necə isti olduğunu yadıma salıb qızısaçağam.

Dərviş payanı çıxarıb qapını açdı. Komanın ortasında, adətən ocağın közdirdiyi yerdə, sönmüş kömürlərin üstünü kül örtmüşdü. Komanın yuxarıya ucalan günbəzinin ortasında tüstü üçün deşik var idi. Dörd adam divarın yanında sallağı oturmuşdu.

– Səlam və həmdü-sənə! – deyərək dərviş onlara müraciət etdi. Ona cavab vermədilər. Bir addım da irəli gəldi. Oturanların hərəkətsizliyi, dinməzliyi və solğunluğu onu tez geri çəkilməyə və bayıra çıxmağa məcbur etdi.

– Hacı Rəhim, sən şikayətlənməməlisən. Dörd ölü adam axtarır ki, onları kəfəno bürüsün. Sən dilənçi və ac olsan da, hələ güclüsen və dünyanın sonsuz yollarında dolşa bilərsən. Yanında, sahibini itirmiş bütöv karvan dayanıb. Əgər istəsəm, bahalı mallar yüklənmiş bu dəvələrin sahibi ola bilərəm. Fəqət haqq axtaran dərvişə heç bir şey lazım deyil. O, bundan sonra da kasıb qalacaq və duasını oxuya-oxuya yoluna davam edəcək. Ancaq yazıq heyvanlara da rəhm etmək lazımdır.

Dərviş dəvələrə yanaşdı, onların iplərini açdı, heyvanları bir-birinin yanına düzdü və onları diz üstə xıxırdı. Yüklərin arasından o, bir kisə arpa tapdı və hər dəvənin qabağına bir neçə ovuc arpa tökdü.

– Əgər bir nəfər soruşsa ki, Hacı Rəhim ömründə savab iş görmüşdürmü, onda bu dəvələr birdən nərildəyib deyərək ki: “Soyuqda və çovğunda dərviş bizi yedizdirdi və buna görə də donmadıq”.

Bütün gecəni dərviş dərz qamışın üstündə uzandı, kürəyini, ayaqlarını altına yığıb mürgü vuran eşşəyə söykədi. Səhər külək buludları dağıtdı və şərqdən günəş göründü.

Qəbirlərin üstündə gözən qızılı şüaları görəndə dərviş yerindən sıçradı.

– Yolçu yolda gərək, Bəkir, gedək! Dərviş kisəyə qalan arpanı eşşəyə yükləyib komaya boylandı. Divara söykənmiş dörd nəfərdən ancaq biri qalmışdı. Geniş açılmış tutqun gözlərin qırpmadan baxırdı.

– Bəs o biri ölülər hara getdi? Onlar qəbərə girmədilər ki? Yox, Hacı Rəhim burada qalmaq istəmir; o, yoluna davam edəcək, Xarəzmin şəhərlərinə gedəcək, orada çoxlu şən adamlar var, orada ağıllı adamların ağzından süd və bal kimi təzə sözlər tökülür.

– Ey müsəlman, kömək elə! – deyərək xırıltılı bir səs pıçıldadı. Oturmuş adamın qıvrım saçqalı tərpendi.

– Kimsən?

– Mahmud...

– Xarəzmdənsən?

– Mənim qızılquşum var...

– Vay! – deyərək dərviş təəccübləndi. – Müsəlman ölüm ayağında öz quşu barədə fikirləşir! Su iç!

Xəstə, balqabaqdan düzəldilmiş dolçadan çətinliklə bir neçə qurtum su içdi. Onun süzülən gözləri dərvişə dikildi.

– Məni Qara Xəncərin quldurları... ağır yaralaytblar... Mənim üç yoldaşımın aqibəti pis oldu, kimsə qapını bağlamışdı, biz çıxıb gedə bilmədik... Əgər sən doğrudan da müsəlmənsənsə, müsəlmanı dar ayaqda qoyub getmə, bu, adam öldürməkdən də pisdir... – “Məshəfi-şərif”¹ belə deyir...

Onun dişləri bir-birinə dəyərək taqıldadı, əli yalvarışla dərvişə uzandı və taqətsiz halda yanına düşdü. Xəstə yamı üstə yıxıldı.

Hacı Rəhim xəstənin yun köynəyinin yaxasını açdı. Sinəsində qaralan yaradan qan damcılayırdı.

¹ Məshəfi-şərif – Quran

– Qanı kəsmək lazımdır. Onu nə ilə sarıyım?

Onun yanında məharətlə sarınmış qalın ağ çalma var idi. Dərviş çalmanı açmağa başladı.

Çalmanın zərif parçasının arasından uzunsov girdə qızıl lövhə düşdü. Dərviş onu götürdü. Lövhənin üstünə qanadları açıq bir qızılquş zərif şəkildə həkk olunmuşdu və cığırda qaçısan qarışqalara oxşar qəribə hərflərdən yazı yazılmışdı.

Dərviş fikrə getdi və xəstəni daha diqqətlə süzməyə başladı.

– Bu adamda gələcəkdə baş verəcək böyük sarsıntı alovunun əlaməti var. Deməli dirilən ölünün sirri bundaymış, – deyərək dərviş pıçıldadı. – Bu böyük tatar xaqanının¹ payszasıdır². Bu qızılquşu gizlətmək lazımdır; xəstənin ağı və taqəti özünə gələndə ona verərəm. – Dərviş qızıl lövhəni enli qurşağının içinə soxdu.

O, çalmanın zərif parçası ilə onun yaralı sinəsini sarıyana kimi xəstə ilə xeyli əlləşdi. Sonra o, komadan çıxdı, dəvələrdən birini qaldırıb qapının ağzına çəkdi. O, dəvəni dizi üstə xıxırdaraq xəstəni qucağına alıb gətirdi və onu tüklü güvənlərin arasında əyləşdirdi, qıldan hörülmüş iplə onu dəvəyə bağladı.

Günəş barxanların üzərindən təzəcə boylanarkən, dərviş güclə seçilən cığır ilə əriyən qarı tapdalayaraq addımlayırdı. Eşşək dirnaqlarını yerə vura-vura onun ardınca gəlirdi, eşşəyin dalınca isə iki güvənli hündür dəvə ləkləyərək yeriyirdi. Dəvənin üstündəki xəstə taqətsiz halda yırgalanırdı.

– Bəkir, irəli! Ürgəncə³ tez çataq, orada sən bir qucaq quru yonca yeyəcəksən. Bura təhlükəlidir. Qara Xəncər tapanın dalından çıxıb sənənin sahibini qul edər, sənənin də qara gönünü soyar. Tez, buradan uzaqlaş!

¹ Xaqan – “xanlar xanı”, monqolların və tatarların hökmdarı.

² Paysza – Çingiz xanın əmrilə metal və ya taxtadan kəsilmiş lövhə: paysza monqol torpaqlarından sərbəst keçib getmək üçün buraxılış idi. Paysza onun sahibinə böyük hüquqlar verirdi: hökumət adamları payszayı göstərən şəxsə kömək etməli, ona at, bələdçi və arzaq verməli idilər.

³ Ürgənc – Xarəzmın paytaxtı, Amu-Dərya çayının aşağılarındadır, sonra monqollar tərəfindən dağıdılmışdır.

KÖÇƏRİ ALAÇIĞINDA

Xarəzm şahının¹ oğlu vəliəhd Cəlaləddin Mənburni Qaraqum çöllərində ova çıxmışdı. Seçmə atlara minmiş iki yüz igid gənc xanı müşayiət edirdi. Onlar şahın gizli əmrini yerinə yetirirdilər – Cəlaləddini izləyirdilər ki, o, Xarəzmın hüdudlarını keçərək qaçmasın. Atlılar səhrada yarımdaye şəklində irəliləyərək ceyranları və gurları² bir-birinin yanında olan təpələrə tərəf qovurdular. Nökərlər əvvəlcədən orada təpəsi ağaran qara çadır qurmuşdular və ovun bütün iştirakçıları üçün kef məclisi hazırlayırdılar.

Bahar, tək-tək görünən erkən çiçəkləri qumların üzərinə səpələnmişdi. Qar topalarının qalıqları günəşin gözqamaşdırıcı şüaları altında sürətlə əriyirdi. Ovun üçüncü günü hava birdən tutuldu. Şimaldan, Qıpçaq çöllərindən³ soyuq külək əsdi və qar çovğunu başladı.

Cəlaləddin iti qaçan qara türkmən atının belində yaranmış erkək ceyranı qova-qova öz yoldaşlarından uzaq düşmüşdü. O, təkənin necə axsadığını və qulaqlarını şəklləyərək geri baxdığını gördü. Ov yaxında idi, lakin ceyran əyri buyuzlarını, silkələyib yenidən irəli sıçradı. İnadlı və qəzəbli xan tərlənmiş aygırı çaparaq gözünü ceyranın uzaqda görünən qara və dik dayanmış quyruğundan çək-mirdi.

Nəhayət, ceyranı oxla vurdu və yəhərin dalına bağladı. Bu vaxt çovğun daha da bərkimişdi və cığırları qar örtmüşdü. Cəlaləddin başa düşdü ki, azmışdır və çovğun bir neçə gün davam etsə o, məhv ola bilər. O, atın cilovundan tutaraq küləyə qarşı gedirdi. Gecə düşürdü. Xan yorularaq çulu açdı, atın üstünü basdırdı, bütün gecəni beləcə oturdu, səhərə kimi qar yarıya qədər onun üstünü örtmüşdü.

¹ Xarəzm şahı – XIII əsr müsəlman hökmdarlarından ən güclüsü, Xarəzm dövlətinin şahı idi.

² Gur – çöl eşşəyi

³ Qıpçaq çölü – Dneprdən tutmuş şərqə Semireçyeye kimi olan böyük ərazi. Buranın əhalisi türk mənşəli xalqlardan olan qıpçaqlar idi. Rus tarixində qıpçaqları “poloveslər”, qərbdə isə onları “kumanlar” adlandırırdılar. Macarıstanda “Böyük Kumaniya” və “Kiçik Kumaniya” vilayətləri vardır ki, bunların da əhalisi XIII əsrdə monqol-tatar basqınından qaçan poloveslərin nəsiləridir.

Gün çıxdı, külək yatdı. Qar əriməyə başladı, barxanların arasından sular axdı. Cəlaləddin uzaqlara baxaraq işarə qülləsini – çırpı və sümükdən qalanmış təpəni gördü; o, dəniz kimi görünən səhranın arasından yolu tapdı. Xan ora yol aldı. Təpələrin arasındakı gilli dərədə dörd yoxsul və his basmış alaçıq var idi.

Qoca köçəri türkmən, itin bərk hürdüyünü eşidib alaçıqdan çıxdı. Çiyinə saldığı keçi dərisindən olan kürkünü əli ilə tutub hörmətlə atlıya yanaşdı və qonaqpərvərliklə cilovdan yapışdı.

– Əgər mənim evim sənə çox yoxsul görünməzsə, onda içəri buyur, hörmətli bəy! – dedi. Qoca, qonağın zəngin geyiminə, qalın ipəkdən tikilmiş tünd qırmızı şalvarına, hər şeydən də çox ancaq sultanlara layiq əzəmətli qara ata heyran-heyran baxırdı.

– Salam! Arpan var? Haqqımı ikiqat verərəm.

– Səhrada çörək puldan qiymətlidir. Ancaq əziz qonaq nə istəsə, tapılar. Sənin atna arpa əvəzinə ən yaxşı buğda veriləcək...

Yaxınlıqdakı alaçıqdan əl dəyirmanının səsi gəlirdi, qadınlar buğda çəkirdilər.

– Hey, bura baxın! Gəlin, atı aparın!

Ayaqlarının üzünə kimi tünd qırmızı köynək geymiş iki qız, sinələrindəki gümüş bezəkləri və pulları cingildəyərkən alaçıqdan bayıra atıldılar və başlarına örtükləri yarımşəffaf parçanın kənarı ilə üzlerini tutdular. Onlar iki tərəfdən atın cilovundan yapışib apardılar.

Xan alaçığa girdi. İçəri isti idi. Ortada çətrənlə köklərdən qalanmış ocaq tüstülənirdi. Divarın dibindəki keçənin üstündə arxası üstə bir nəfər uzanmışdı. Qara saqqallı, tutqun, qansız üzü və döşündə çarpazlanmış əlləri ömrünün sona çatdığını bildirirdi. Kəsik-kəsik nəfəs almasından məlum olurdu ki, taqətdən düşmüş bu bədən yaşamaq üçün var qüvvəsilə mübarizə aparır.

Xəstənin ayaqlarının yanında saqqallı bir dərviş oturmuşdu, hündür papağının dövrəsinə həccə getdiyini bildirən ağ parça bağlamışdı. O, yarımçılpaq idi, çiyinə üstündə çoxlu rəngbərəng yamaqlar olan bir xırqə salmışdı.

Cəlaləddin xəstənin yanındakı keçənin üstündə əyləşərək:

– Salam əleyküm! – dedi. Gözlərinə qədər bürünmüş kənz iməkləyə-iməkləyə gəlib xanın ayağındakı yaşıl rəngli islanmış uzunboğaz çəkmələri çıxartdı. Cəlaləddin üstündə əyri qılınc olan dəri kəmərinə açıb yanına qoydu.

– Kimsən? – deyə o, dərvişdən soruşdu. – Qiyafəndən belə məlum olur ki, uzaq ölkələrdən gəlmisən?

– Mən dünyanı dolaşıram, yalan ümmanında həqiqət adası axtarıram.

– Harahısan, indi hara gedirsən?

– Adım Hacı Rəhimdir, məni Bağdadi də çağırırdılar, çünki Bağdadda oxumuşam. Mənim müəllimlərim ən kamil, mərhəmətli və bilikli adamlar idi. Mən çoxlu elmlər öyrənmişəm, ərəb, türk, fars və qədim pəhləvi dilində yazılan çoxlu dastanları oxumuşam. Fəqət cavanlıq günlərimdən mənə peşmançılıq və ağır günahlardan başqa bir şey qalmayıb...

Cəlaləddin şübhə ilə qaşını dartdı.

– Bəs hara gedirsən, nə üçün gedirsən?

– Mən beş dənizin əhatə etdiyi yerin məcməyi kimi hamar səthini dolaşıram, şəhərləri, vahələri və səhraları gəzirəm, sonsuz arzularla alışıb yanan adamları axtarıram. Mən əsrarəngiz şeyləri görmək, əsil qəhrəmanlara və dindarlara səcdə etmək istəyirəm. İndi mən, deyildiyinə görə Xarəzmin və bütün dünyanın ən gözəl və zəngin şəhəri olan Ürgəncə yollanıram. Deyirlər ki, orada mən dərin bilikli müdrik adamları və şəhərləri böyük sənət nümunələri ilə bəzəyən mahir sənətkarları görə bilərəm.

– Deməli sən, öz igidliyini qılıncının ucu ilə döyüş meydanına yazan qəhrəmanları axtarırsan? – deyə Cəlaləddin ona müraciət etdi və fikrə getdi. – Bəs sən qəhrəmanların igidliyini elə ilhamlı sətirlərlə yaza bilərsənmi ki, oğlanlar və qızlar sənin mahnılarını oxusunlar, cəsur oğullar döyüşə atılarkən və ya qocalar ölüm ayağında ikən bu mahnıları təkrar edə bilsinlər?

Dərviş şeirlə cavab verdi:

Rudəki¹ öz şeir ilə məşhuri-zamandısa,

Mən də dərviş şairəm, şeir təbim rəvandır.

Əgər o kor Rudəki məftuni-cahandısa,

Mən səhraya bağlıyam, həmdənim biyabandır.

Ev sahibi xanın vurduğu ceyranı alaçığa sürüdü. Heyvanın dərisini soyub içini çıxarmışdılar.

¹ Rudəki – IX əsrin dahi şairlərindəndir, Buxarada doğulmuşdur.

– İcazə ver ətin bir hissəsini qadınlara verim, sənin üçün şam hazırlasınlar!

– Hamınız qonaq olun! Götürün hamını! – deyə Cəlaləddin cavab verdi. – Mən bəyin ovçusu deyiləm. Mən özüm, bəy oğlu bəyəm, ovu ağaya vermirəm... – O, nazik xəncəri qımdan çıxartdı. Ceyranın belindən bir parça nazik ət kəsdi və çubuğa keçirərək ocağın kömürləri üstündə qızartmağa başladı.

Ev sahibi ceyranın cəmdəyini qadınlara verdi, özü isə qonağın yanında oturdu. Saqqalını sıgallayaraq nəzakət üçün bir neçə sual verdi:

– Necəsən? Qıvraxsanmı? Qızısa bildin? Valideynlərin necədir?

Xan, adətə əməl edərək öz növbəsində bir neçə sual verdi və sonra soruşdu:

– Sözlərim sənə acıq gəlməsin: bu çadır kimindir və mən haradayam?

– Mənim alaçığım Nessa¹ şəhərinə gedən böyük karvan yolundan bir mənzil uzaqdadır. Mənim özüm isə böyük səhrada dolaşan adi köçəriyəm, adıma da Qorqud Çoban deyirlər.

Alaçığın dalındakı mırıldayan it hürməyə başladı. Çığırtı və ağlamaq səsi gəldi. At ayağının tappıltısı eşidilib dayandı. Qüvvətli bir səs çağırırdı:

– Alaçıqda kim var? Cavab ver, Qorqud Çoban!

Üçüncü fəsil

SƏHRA İGİDİ

Qoca durub bayıra çıxdı. Söhbət güclə eşidilirdi.

– O, niyə bura gəlib? – deyə atı xırıldayaraq pıçıltı ilə soruşdu.

– Yoxsa ölümü çatıb?

– Üçü də mənim qonağımdır.

– Mən göstərəm ki, Allah onların solğun alınına nə yazıb...

¹ Nessa – indiki Aşqabadın yaxınlığındakı qədim, güclü qala, sonralar monqollar tərəfindən dağıdılmış və onu qum basmışdır. Onun xarabaqları 1931-ci ildə sovet alimləri tərəfindən aşkara çıxarılmışdır.

– Sən onlara toxuna bilməzsən. Bəs bu beş əsir haradan?

– Onlar təcrübəli ustalardır: misgər və silahqayırandırlar. Karvan ilə gedirdilər. Mən bu karvanı soymaq istəyirdim, amma heç bilmirəm, şeytan iki yüz atını haradan gətirib çıxartdı, onlar hansı məşhur bəy üçünsə ceyran qovurdular. Dəvələri buraxmalı oldum, sarvanlar qaçdılar, mən ancaq bu beş ustanı gətirə bildim. İndi də onları Mərvə aparıram. Orada yaxşı qiymətə satacağam.

– Allah köməyin olsun!

Ev sahibi yeni qonaq ilə alaçığa girdi.

Yad adam cavan, hündürboylu idi, çiyinləri düz, beli isə olduqca nazik idi. Yanındakı yaşıl tumac qından uzun qılınc asılmışdı. Ayağında yumşaq dəvə dərisindən hündür girdə papaq və əynində xüsusi parçadan qara çapan¹ var idi ki, bundan da onun türkmən olduğu bilinirdi. Bunu həmçinin onun dik almaçılıq qarayanz, cəsərtli sifətindən bilmək olardı.

– Ocağa yaxın gəl, otur! – deyə ev sahibi onu dəvət etdi.

Lakin qonaq xalının üstündə oturmadı, qapının yanında dayanıb durdu. Onun gözləri iriləşib, bayquş gözləri kimi girdə oldu.

– Kimsən? – deyə Cəlaləddin gözlərini qaldırmadan soruşdu.

– Çölcü...

– Köçəriçilik edirsən, yoxsa başqa şeylərlə məşğul olursan?

– Mən karvanla gələn tacirlərin saqqalını ütürəm...

Çöl adətlərinə görə belə cavab kobudluq hesab olunurdu. Ocaq başında yad adamla, hətta yoxsul geyinmiş adamla rastlaşanda belə hamu bərabər olur, bir-birinə nəzakətlə suallar verir: biri o birinin kefini, sürünün vəziyyətini, yolun uzaqlığını xəbər alır. Görünür, türkmən dava axtarırdı.

Cəlaləddin gözlərini yuxarı qaldırdı və sonra aşağı saldı, ancaq ağzının küncələri titrədi. Məşhur xan heç adi köçəri ilə mübahisəyə girişər?

Türkmən susdu, sonra:

– Ev sahibi deyir ki, sən Ürgenc yolunu axtarırsan? Mən səni ötürə bilərəm, – dedi.

Cəlaləddin igid idi, ancaq onun atı yorulmuşdu. Burada o təhlükəsiz idi, qonaqpərvərlik qanunu onu mühafizə edirdi. Yolda isə

¹ Çapan – uzun üst paltar.

bu türkmən onu, Cəlaləddinin indicə ovladığı ceyran kimi ovlaya bilərdi. Xan cavab verdi:

– Mən indi Ürgəncə getməyəcəyəm.

– Bəs bizim bu miskin dünyadan köçməyə hazırlaşan, o zarılayan kimdir?

– Qaçaqqlar yaralayıb, – deyə dərviş cavab verdi. – Görünür bu, qoçaq Qara Xəncərin işidir. Deyirlər ki, bu səhra qaplanı heç kəsə aman vermir.

– Sən elə bilirsən ki, özgələri Qara Xəncəri talan etməmişlər?

Dərviş cavab verdi:

– Mən küləyin səhrada qovduğu puç bir qozam, mən nə deyə bilərəm!

– Qara Xəncər susuz, ayaq dəyməyən şoranlıqda yaşayır. O, quma girən kərtənkələ və qamışların arasında sürünən ilan kimi ələ keçməzdir. Ona heç kəsin əli çatmaz, o, isə hara istəsə gedə bilər.

Cəlaləddin, çubuqdakı qızaran əti çevirərək saymazyanı dedi:

– Kim ki talançılıqla məşğul olur, onun aqibəti pis olacaq. Onun başı ağaca keçiriləcək, Ürgəncin divarı üstündə hamıdan hündürdə duracaqdır.

– Qara Xəncər zalımları yaxalayan qara kölgədir, – deyə türkmən davam etdi. – Qara Xəncər – qisas xəncəri, qəzəb nizəsi və intiqam qılıncıdır. İndi Qara Xəncər təkdir, onun nə oğlu, nə də qardaşı var. Bir gün gələr onu ölüm haqlayar, onun yurdu boş qalar. Bu yaxşıdır mı?

– Əlbəttə, yaxşı deyil, – deyə Cəlaləddin cavab verdi.

– Əvvəllər isə Qara Xəncərin ağsaqqal atası, igid qardaşları və mehriban bacıları var idi. Lakin Məhəmməd şaha yüz at lazım olanda, o qıpçaq əsgərlərlə bizim obalara gəlir və yüz atın yerinə üç yüz ən yaxşı aygır aparır. Qadınlara gümüş bəzəklərini çıxartdırıb deyir ki, guya hansı köçerilərsə lovğa bir qıpçaq xanımı soyduğuna görə onları cəzalandırır. Şahın sarayında üç yüz arvad olduğu halda, o, öz qıpçaqları ilə bizim ən gözəl qızımız Gülcəməli götürüb aparır və zorla öz sarayında saxlayaraq onu üç yüz birinci arvadı edir. Halbuki o qızı almaq üstündə yüz igid sözləşirdi. Bu, yaxşıdır mı?

Cəlaləddin sakitcə dedi:

– Bu da yaxşı deyil. Fəqət yüz igidin arasından obanın ən yaxşı qızının aparılması da yaxşı deyil.

– O vaxt igidlərimiz obada yox idi. Qıpçaqlar hiyləgərdirlər, birlirlər ki, nə vaxt gəlmək lazımdır.

Cəlaləddin:

– İgid, sözlərimə qulaq as, – dedi. – Deyirsən ki, sənın atan, qardaşların və bacıların var idi? Bəs onlara nə oldu?

– Şahın cəlladları ağsaqqal atamı tutub Ürgəncin meydanında ayaqlarından başlayıb tələsmədən tikə-tikə doğradılar. Qardaşlarım şərqə və qərbə tərəf qaçdılar. Qıpçaq atlarını bacılarımı tutub apardılar. Məgər bu yaxşıdır?

Cəlaləddin:

– Yox, yaxşı deyil, – dedi.

– İndi mən hara gedim? İndi nə edim?

Cəlaləddin qızgınlıqla dilləndi:

– Əgər əlindəki qılınc yalnız doğma qəbiləni qorumaq üçün parlayırsa, əgər sən karvan yollarında əylənməkdən başqa igidlik göstərmək və bizim yaşıl bayrağın dayağı olmaq istəyirsənsə, onda mənım yanıma, Ürgəncə gəl, mən sənə şöhrət qazanmağın yolunu öyrəderəm.

– İgid bəy, qulaq as, – deyə türkmən, paltarının qolu ilə dodaqlarını qəzəblə silərək cavab verdi. – Mən Ürgəncə gəlsəm, şahın casusları qaqqal kimi izimə düşəcəklər, lakin mən onlara təslim olmayacağam və vuruşda məhv olacağam. Buna ehtiyac varmı?

Cəlaləddin dedi:

– Xatirəm ol. Sən Ürgəncin Qərb darvazasına yaxınlaşanda, hündür qovaq ağacları olan bir bağ görəcəksən. Qapıçıdan soruşarsan: “Yeni Tilla sarayı və bağı budur mu? Məni onun sahibinin yanına aparın!” Bu kağızı da göstərərsən.

Cəlaləddin sarı çalması arasında bir vərəq kağız götürdü və baş barmağındakı qızıl möhür üzünü çıxartdı. Yanmış budaq ilə üzünü möhürünü qaraladı və tüpürçəyilə kağızın kənarını isladib üzünü onun üstünə basdı. Kağızın üstünə gözəl xətlə ad həkk olundu. Kağızı lülələyib yarıdan бүkdü, dizinin üstündə düzəldib türkmənə verdi. O, isə kağızı dodağına və alınına aparıb onu belbağısından qov üçün asılmış mis qutunun içinə qoydu.

– Mən sənın sözüne inanıram, igid bəy, gələcəyəm. Salamət qat, – deyib türkmən qapıdan çıxdı.

Ev sahibi də dinməzəcə onun ardınca çıxdı. Alaçığın qabağında, böyük mis qazanın qaynadığı ocağın yanında ərimiş qardan islanmış

torpağın üstündə cır-cındır içində olan və üzgün düşmüş beş əsir əyləşmişdi. Hamının əli qanrılaraq arxasına bağlanmışdı. Boyunlarına ip salınmışdı və iplərin ucu tükdən hörülmüş kəməndə bənd olunmuşdu. Əsirlərin yanında hündür kürən at dayanmışdı, qabağa əyilmiş boynunda gümüş yüyən var idi, cilovu tarım çəkilərək yəhərin qaşına bağlanmışdı. Əsirlərin bağlandığı kəməndin bir ucu yəhərin qaşına sarınmışdı. Türkmən öz atına mindi.

– Yeriyn, kafir heyvanlar! Əgər sürünüb gəlməsəniz yolda hamınızı doğrayıb gedəcəyəm.

Beş əsir qaçıb bir-birinin ardınca ayaqlarını sürüyə-sürüyə, yeriməyə başladılar. Türkmən qırmancını oynatdı və tezliklə hamı təpənin arxasında gözəndən itdi. Ev sahibi alaçığa qayıtdı.

– Hörmətli qonaq, uzaqda yüzə qədər atlı görünür, onlar bu tərəfə gəlirlər.

– Bilirəm, Xarəzm şahın atlılarıdır, məni axtarırlar. Bəs indi mənim danışdığım adam kim idi?

Ev sahibi, elə bil, türkmənin qayıdacağından qorxurmuş kimi pıçıltı ilə dedi:

– O, Qaraqum qapları, karvan yollarının qənimi, igid qaçaq Qara Xəncərdir, Allah bilsin onunla!

Dördüncü fəsil

ADİL HAKİM

Hacı Rəhim köçərilərin yanında iki gün qaldıqdan sonra səhradan keçən ensiz cığırla şimala, Ceyhun¹ çayının aşağılarındakı yaşıllıqlara doğru üz tutdu. İzdihamlı Xarəzmin şəhər və kəndləri burada yerləşirdi. Eşşək ayaqlarını onun dalınca güclə çəkir, helə də özünə gəlməyən taciri aparən dəvə isə onun ardınca bir qərarda irəliləyirdi. Dərviş ərəb və fars nəğmələri oxuyaraq uzaqlara baxırdı ki, görsün Xarəzm məscidlərinin əlvan günbəzləri, nəhayət, nə vaxt nəzərə çarpacaq.

¹ Ceyhun – Amu-Dərya XIII əsrdə belə adlanırdı.

Üçüncü gün qum barxanlarının arasından keçən ensiz cığır geniş yola, oradan da hündür qayalıqlara çıxdı. Buradan bağlar, meşəliklər və dördkünc tarlalarla örtülmüş çiçəklənən, ürəkəçən düzənin gözəl mənzərəsi açılırdı. Hər yerdə ağaclar arasından yastı damlı evlər və hisli qara alaçıqlar və divarlarının küncələrində şiş qüllələri olan qalalara oxşar varlıq qıpçaq malikanələri görünürdü. Bəzi yerdə nizə kimi yüksələn itüclü minarələr və onların yanında məscidlərin dilim-dilim, rəngdən-rəngə çalan günbəzləri ucalırdı. Su verilmiş ləkləri böyük güzgü kimi bərç vururdu. Yarımqılpaq, cır-cındır içində olan və ayaqlarına zəncir vurulmuş adamlar bu ləklərin içində əlləşirdilər.

Dərviş təpənin üstündə dayandı.

– Budur, cənnət üçün yaradılmış yer, – deyə o, pıçıladı, – fəqət bu yer əzab və göz yaşları məskəni olmuşdur. On beş il bundan əvvəl mən qorxudan titrəyə-titrəyə və cinayətkar kimi gizləngizlənə buradan qaçdım. İmamı-əzəmin lənətlədiyi və indi isə günəşin yandıraraq qaraltdığı dərvişi həmin oğlana kim oxşada bilər? Qabağa yeri, Bəkir, tezliklə biz paytaxtlar paytaxtı, dünyanın ən zəngin şəhəri olan Ürgəncin darvazası ağzında gecələyəcəyik. Burada müsəlman hökmdarlarının ən güdrətli, həm də ən zalımı Xarəzm şahı Məhəmməd padşahlıq edir...

Dərviş yenidən yoluna davam etdi. Yolda tez-tez uzun buynuzlu iri öküzlərin qoşulduğu iki təkərli arabalara, piyada yolçulara, bəzəkli atlara minmiş adamlara, arıq eşşəklərdə gedən və günəşin altında yanmış qaralmış kəndlilərə rast gəlirdi; hər tərəfdən inəklərin böyürtüsü, qoyunların mələşməsi və naxırçıların çığırtısı eşidilirdi.

Qarşısına çıxdığı lap birinci kənddə, əllərində uzun ağ dəyənək tutmuş adamlar onu əhatə etdilər.

– Sən nə cür adamsan? Əgər fağır dərvişsənsə, onda bu dəvəni hara çəkib aparırsan? Gedək hakimin yanına, o, ölüm hökmünü sənə üzünə oxusun.

Dərvişi, hündür divarlarla əhatə olunmuş həyətə gətirdilər. Böyük xalça döşənmiş eyvanda zolaqlı xələt geyinmiş hündürboylu, düz qamətli, arıq bir qoca bardaş quraraq oturmuşdu. Başına iri, ağappaq əmmamə qoymuşdu, ağ saqqalı səliqə ilə daranmışdı. Ciddi, nüfuzedici nəzərləri və hərəkətlərindəki ağırlıq, ona yaxınlaşanların hamısını qorxuya salırdı və onlar bu qocanın qarşısında üzü

üstə düşürdülər. Əlində qamış qələm tutmuş gənc mirzə isə belini ayorek onun yanında öyləşmişdi və əmr gözləyirdi.

– Kimsən? – deyə hakim soruşdu.

– Möhtərəm anamın günahkar fərzəndiyəm, ismim də Hacı Rəhim əl-Bağdadidir, özüm də Bağdad şeyxlərinin şagirdiyəm. Mən uzun yolları doluşaraq soyuq məzarlara gömülmüş mömin bəndələrin izini axtarıram.

Qoca şübhə ilə qaşlarını dartaraq nəzərlərini dərvişə zillədi.

– Bəs dəvənin üstündəki yaralı kimdir? Onun əmmaməsi hamı? Mömin müsəlmandır, yoxsa kafirdir? Mənə deyirlər ki, onu sən yaralamısan və özü də var-yoxunu talan edib satmısan? Bu doğrudurmu?

Dərviş əllərini göyə qaldırdı.

– Ey hər şeyi görən pərvərdigara, mənim pənahım tək cə sən-sən! Yalan şayiələr yaymaqdan başqa heç bir şey bacarmayan iftiraçıya lap mat qalmışam! Onun mənim əziyyətlərimdən, dərdrimdən nə xəbəri!

Hakim baş barmağını mənəli-mənəli qaldıraraq pıçıldadı:

– Doğrusunu de görüm, bu xəstə barədə nə bilirsen?

Dərviş talan edilmiş karvana necə rast gəldiyindən və yaralanmış adamı xilas etmək üçün necə çalışdığından danışdı. Qoca ağ saqqalını tumarlayaraq dedi:

– Bəlkə bu yaralı çox böyük adamdır, bəlkə onun əli lap günəşə də çatır? Xəstəyə özüm baxacağam. – Ayaqqabılarını geyərək o, eyvandan düşüb dəvəyə yanaşdı. Kənd əhalisi onu əhatə etdi, onlar səs-küy qaldırdılar.

– Biz bu xəstəni tanıyıyıq. O, Ürgəncin varlı tacirlərindən Mahmud Yalvacdır. Dəvənin damğası da onundur. Mahmud Yalvacın iki yüz-üç yüz dovədən ibarət karvanları Təbrizə də, Bulqara¹ da, müqəddəs Bağdadada da gedirlər.

Hakim kəndliləri dinləyib susdu, dodaqlarını gəmirib təşəxxüslə öz qərarını söylədi, mirzə isə onun dediyini yazdı.

“Mötəbər adamların dediyindən belə məlum olur ki, xəstə, Ürgəncin hörmətli taciri Mahmud Yalvacdır, buna görə də əmr edirəm: onu dəvənin üstündən ehmalca götürüb mənim evimə aparmalı və təbib çağırmalı; təbib də onu dərman bitkilərilə səylə

¹ Bulqar – X–XIV əsrlərdə Kamanın Volqaya töküldüyü yerdə Volqa bulqarlarının ticarət və sənaye şəhəri

müalicə etməlidir. Yaralı müsəlmana qayğı göstərməklə savab iş görmüş dərviş öz yoluna davam edə bilər, onu, xilas olmuş tacir mükafatlandırmalıdır. Dəvə dərvişə çata bilmədiyi üçün, sahibi yaxşı olana kimi mənim yanımda saxlanmalıdır. Məhkəmə hökmü çıxarılması və möhür basılması müqabilində dərvişin qara eşşəyi divanxanada qalmalıdır”.

– Yazdın? – deyə hakim mirzəyə müraciət etdi.

O, pıçıldadı:

– Mənim ağam düz buyurdu!

Hakim əlavə etdi:

– Bilikli dərviş, mənim bu kasıb xəzinəmdən bir dirhəm¹ götür.

Hacı Rəhim mis pulu götürüb alınma sürtdü və dodaqlarının üstünə qoydu. Onu ovcunun içində tutub dedi:

– Adil hakim, sən ağıl dəryasısan. Sən məni xəstəyə, dəvəyə və eşşəyə qulluq etmək əzabından qurtardın. Mən daha eşşəyə minməyəcəyəm, bunun əvəzində də onu bir daha yemləməyəcəyəm. Mən, sədəqə verənin səxavətli əlindən sürüşüb kor dilənçinin taxta kasasına düşən qara pul kimi heçəm. Əgər sən sən səxavətin də ağ saqqalın kimi təmizdirsə, qoy bu gümüş pul qızıl dinara² çevrilsin.

Hacı Rəhim ovcunu açdı. Ovcundakı pırıldayan qızıl pul dinar idi.

– Möhtərəm hakim, sənə həqiqəti deyirəm, sən ayağın dəydiyi yer heç vaxt quraqlıq görməz.

Hacı Rəhim bir daha ovcunu yumdu və hərəkətsiz dayandı. Hakim və onu əhatə edənlərin ağzı açılı qalmışdı. Dinməzçə gah bir-birinə, gah da dərvişin yumulmuş ovcuna baxırdılar.

– Mən ona qara mis dirhəm verdim. Bu, yaxşı yadımdadır. Fəqət siz hamınız onun əlində qızıl dinar gördünüz. – Heç kəsin gözləmədiyi halda mötəbər qoca yerindən sıçrayıb dərvişin üstünə atıldı və onun əlindən yapışdı.

– Qızıl dinarı bəri ver! Sən onunla məhkəmə xərclərini ödəməlisən!

Hacı Rəhim ovcunu açdı və hakim pulu qapdı, lakin bu həmin mis dirhəm idi. Mötəbər hakim özünü çəkib təşəxxüslə eyvana qalxdı.

¹ Dirhəm – gümüş pul

² Dinar – qızıl pul

Hacı Rəhim eşşəyə yanaşdı, xurcununu götürüb çiyindən aşır-
dı və ətrafa nəzər salmadan Ürgəncə tərəf yol alaraq var qüvvəsilə
dərvişlərin rəcəzini təkrar etməyə başladı:

– Ya-hu-u! Ya-həq! La ilahə illahul

Beşinci fəsil

MÜQƏDDƏS QAPI

Hacı Rəhim, Ürgəncin boş döngələrindən birində palçıqdan tikilmiş hündür hasara söykənərək düşünürdü: “hər şey neçə il bundan qabaq necə vardısı, elə də qalıb. Ərik, tut ağaclarının arasındakı həmin alçaq damlı evlərdir, yenə də firuzəyi göydə ağ göyərçinlər pərvaz etməkdədir, onlardan yuxarıda isə boz çalağanlar yavaş-yavaş süzərək cığıldaşırlar... Yenə də hasarın üstündən çiçəklənən akasiyanın ağ budaqları uzanır və onun altında isə həmin kiçik qapı görünür. Onun bozarmış taxtalarının üstündə vaxtilə açılmış naxışların izləri qalmaqdadır. Bir vaxtlar əynində çəhrayı paltar və başında narıncı örtük olan bir qız bu qapıdan çıxardı. O, hardadır? Ona nə olub!”

Qapı açıldı və oradan uzun çəhrayı paltarlı və sarı örtüklü lap gənc bir qız çıxdı. Onun əlində bel var idi. Azca qabağa çıxmış almaçıq sümüklerine, badamı gözlərinə, paltarının biçiminə və başına bağladığı sarı yaylığına diqqətlə nəzər salan adam, bu qızın türk nəslindən olduğunu təyin edərdi. Mahnı oxuya-oxuya o, öz bağlarına gələn arxın qabağını açdı və su hasarın altından axıb gəldi.

Birdən qız qəddini düzəltdi ensiz qarayanız əlini gözünün üstünə tutdu və küçənin o başına baxdı.

Orada kimsə ucadan, zəngülə vuraraq oxuyurdu:

Gözlərimdən qaçır yuxu, tükənir səbrim gecələr,
Tək onun eşqi ilə yatmayıram sübhə qədər.
Ay parlayıb doğan kimi o hilal qaş yada düşür,
Başımı qovğaya salan o bağırtı daş yada düşür.
Ah, biləydim hilal qaşım, olacaqmı mənə qismət,
Müəmmalı qalacaqmı yoxsa yenə bu məhəbbət.

Küçənin başında tünd-yaşıl çəkmen¹ geymiş cavan bir atlı gö-
ründü. Belinə tarım çəkilmiş bəzəkli kəmərlə bağlamışdı. Qoyun də-
risindən olan papağını sağ qaşımın üstünə basaraq oynaya-oynaya
gedən qaşqalı qara atın üstündə oturmuşdu. O, atını qırmaqladı və
at irəli cumdu. Qıza çatan kimi atı birdən saxladı.

Qız belini atıb həyəətə qaçdı və qapını arxasınca çırpdı. Ath, papa-
ğını dala itələyərək atı yavaş-yavaş küçə ilə sürdü.

Qapı aralandı və qız oradan boylanmağa başladı. Utana-utana
ətrafa baxaraq belini yerdən götürdü və yenə içəri çəkildi.

Üzü günəşdən qaralmış, şiş papaq qoymuş və onun dövrəsinə
hacılara məxsus bir parça ağ sarımsı, əynində rəngbərəng xırqə
olan saqqallı dərviş kor kimi uzun əsasını bərkdən yerə döyə-döyə
küçəni keçdi. Ətrafa baxaraq, ehtiyatla qapıya ilişmiş bir qırıq çəh-
rayı parçanı götürüb qoltuğunun altına soxdu.

– Bəli, – deyərək öz-özünə dilləndi, – burada hər şey olduğu kimi
qalmışdır: həmin ağaclardır, ancaq onlar bir qədər hündür və sıx
olub, qapı da həmin qapıdır, ancaq bir qədər qaralıb və əyilib... Qız
da mənim on altı yaşında sevdiyim həmin qıza oxşayır, lakin o de-
yildir. Bəs çoxdan, bir neçə il bundan əvvəl əlində içi əriklə dolu
səbət tutmuş qarayanız və özü də ərik kimi şirin olan o qız hamı?
Hər şey olduğu kimi qalıb, hətta o köhnə qüllənin üstündə də yenə
qırğılar uçurur. Yalnız Hacı Rəhim o deyil...

Dərviş əsası ilə qapını döydü. Köhnə qarağacdən düzəlmiş qa-
pının dalından qoca bir adamın xırıltılı səslə öskürməsi eşidildi.
Qapıda qupquru qurumuş və belini bükülmüş bir qoca gördü, baş-
sında ağappaq əmmamə var idi.

Dərviş:

– Ya-hu-u! Ya haqq! – deyərək səsləndi.

Qoca sulanan qızarmış gözlərilə ona baxaraq əlini qurşağına
apardı və oradan köhnə meşin pul torbası çıxartdı. O, mum kimi
qansız barmaqları ilə torbanın içini axtardı və oradan nazik qara bir
pul götürdü.

Dərviş pulu alına və dodaqlarına basaraq:

– Allahumməsəlli! – dedi. – Bu evdə kim yaşayır? Kimə uzun
ömür diləyim?

¹ Çəkmen – bəzəkli kişi geyimi

– Bu evdə mən yaşayıram, ancaq ev mənim deyil, onun sahibi demirçi Qara Məsimidir. Böyük bazarda Qara Məsimin iri demirçixanasını və silah emalatxanasını hamı tanıyır. Mömin bəndələrdən nəzərini əsirgəməz.

– İsmi-şərifiniz nədir, ey ecazkar?

– Mənə yüksək “möcüzkar” demə. Mən şahın tarix yazanı qoca Mirzə Yusifəm və cavabında da dediklərimə yalnız şairin sözlərini əlavə edə bilərəm.

Qocalsam da, öküz kimi boyunduruq altında mən,
Quluyam öz ailəmin, ayrılmayırlım işdən.
Ancaq azdır, var-dövlətim barmaq ilə sayırıq, biz.
Cəfəminsə sən yoxdur, qəm odunda yanırıq biz.
Amma yoxdur, kasıblıqdan çıxmağa bir nicat yolu.¹

Dərviş:

– Yox, yox! – dedi. – Sən hər halda ecazkarsan. Sən bir qara dirhəm nəzir verdin, özü də nəziri ürəkdən verdiyinə görə, dirhəm xalis qızıla – qiymətli dinara çevrildi.

Qoca dərvişin quş caynağına oxşayan qara ovcuna tərəf əyildi və orada qabarıq yazısı olan bir qızıl dinar gördü.

– Mən bu qədər ömür sürmüşəm, ancaq heç vaxt müqəddəs kitablarda yazılan möcüzələri görməmişəm. Dərviş, sən ya ecazkarsan, ya da bazarda oyun çıxaran hoqqabazsan, özü də gözləri tutulan qocanı ələ salırsan.

– Bu dinarı yoxlaya bilərsən. Nökəri göndər bazara, o, sənin üçün bir zənbil dolusu kabab, əriştə, bal və şirin qovunlar gətirsin. Bəlkə onda sən uzaq Bağdaddan birbaşa bura gələn zavallı yolçuya da bir şey verərsən?

– Deməli sən əzəmətli Bağdaddan gəlmisən? Onda evimə buyur və danış görək orada nə görmüsən, mən də sənin qərribə dinarının qüvvəsini yoxlayım.

Altuncu fəsil

ŞAHIN SALNAMƏÇİSİ

...Evlərimiz arasındakı böyük məsafəyə, uzun yola və yolun dəhşətlərinə baxmayaraq o, mənim yanıma yönəldi.

İbn Nəzm, XI əsr

Qoca yumşaq sarı dəridən tikilmiş uzunboğaz çəkmələrini sürütləyə-sürütləyə həyətdən keçərək eyvana qalxdı.

– Yolçu, ardınca gəl!

Dərviş qocanın ardınca kərpic döşənmiş və divar boyunca ensiz xalça sərilmiş otağa girdi. Taxcadakı rəflərdə iki gümüş dolça və İraq camı var idi. Otağın günbəzi səliqə ilə bir-birinə geydirilmiş və rənglənmiş tirlərdən düzəldilmişdi, ortasından tüstü çıxmaq üçün baca qoyulmuşdu. Otağın ortasında qazılmış çuxurda kömür dolu manqal tüstülənməkdə idi. Divar boyunca düzülən üç açıq demir sandığın içində sarı dəri ilə cildlənmiş böyük kitablar görünürdü.

Dərviş əsasını və başqa şeylərini qapının ağzına qoydu. Ayaq-qabıqlarını çıxarıb qocanın yanına gəldi, dizlərini bükərək bardaş qurub oturdu.

– Bint Zəngica! – deyərək qoca titrək səslə çıxırdı.

Ayaqlarının üzünə kimi uzun, zolaqlı xəlot geymiş və başına çalma qoymuş bir oğlan içəri girdi. Əllərini qurşağında çarpazlayıb başını əyərək əmrə müntəzir halda durdu.

– Al bu qızıl dinarı. Onu Qoca Səkləbə ver və onu bu cür başa sal: “Səkləbə baba, bazara gedərsən, qabaqlarında gümüş və qızıl pulla dolu sandıqları olan hindli sərtafları taparsan. Onlar fir-fıra və oyun daşları satırlar. Sərtafların ən qocasından xahiş et ki, bu pula qiymət qoysun: bu qızıl dinar doğrudanmı qiymətlidir?” Əgər hindli sərtaf desə ki, dinar qəlp deyil, onda qoy onu gümüş dirhəmlərə xırdalasın. Gümüş pulu alandan sonra, qoy, Səkləbə səyyahların nahar etdikləri yerə getsin və haqq axtaran bu möhtərəm qonağın indi sənə deyəcəyi şeyləri alıb gətirsin.

– Nökər nə alsın? – deyərək oğlan dərvişə müraciət etdi.

O, oğlana baxdı. Qərribədir, oğlanın üzümün incə cizgiləri ona çox tanış gəldi. O, onu harada görmüşdü. Dərviş dedi:

¹ Kasinin şeirlərindən (IX əsr)

– Qoy nökr özü ilə zənbil götürsün və belə hesab eləsin ki, uzun illər görmədiyi qardaşı üçün bazarlıq edir. Qoy nökr nə istəyirsə alsın.

Qoca oğlanı yaxına çağırıb qulağına dedi:

– Səkləb bazardan qayıdanda həmişəki kimi bura cır-cındır içində gəlməsin, əvvəlcə mənim köhnə xələtimi geysin. Dinarı ona verən kimi bura qayıt, özünlə mürekkəbqabı, qamış qələm və kağız gətir. İndi sən onun sözlərini yazacaqsan.

Oğlan getdi və çox çəkmədən kağız, mürekkəb və qamış qələmlə qayıtdı.

– Səyyah, əvvəlcə mənə de görüm adın nədir, haralısan və əzəmətli Bağdada necə gedib çıxmısan?

– Mənim adım Hacı Rəhim əl-Bağdadidir. Özüm də Bəsre yaxınlığındakı kiçik kənddənəm. Mən sənə bütün suallarına cavab verməyə hazırım, ancaq əvvəlcə icazə ver, mən ürəyimi narahat edən başqa şeyi soruşum.

Qoca dilləndi:

– Hə, soruş görək.

– Bağdaddakı böyük mədrəsədə mən məşhur alimlərdən dər almışam. Mənimlə birlikdə bilik məşəllərindən işıq alan tələbələr arasında bir cavan var idi. O, həmişə qüssəli və dinməz olardı, öz söyi ilə başqalarından fərqlənərdi. Mən ona deyəndə ki, “səyyah kəməri” bağlayıb, “səyyah əsası” götürüb əzəmətli Ürgəncə, bərəkətli Buxaraya və gözəl Səmərqəndə yola düşmək istəyirəm, həmin gənc mənə bu sözlərlə müraciət etdi: “Hacı Rəhim əl-Bağdadı, əgər sənə yolun Xarəzm şahlarının zəngin şəhəri Ürgəncə düşsə, onda bazardan Qərb darvazasına gedən baş yolu kəsən üçüncü küçəyə çıxarsan, orada dəmirçi və silah satan Qara Məsimin evini taparsan və öyrənərsən ki, mənim möhtərəm valideynlərim sağdırlarmı? Onlara deyərsən ki, mən Bağdadda nə edirəm. Bağdada qayıdarkən onlardan mənə xəbər gətirərsən”. Mən ona söz verib yola düzəldim. Lakin gözlənilməz qasırgılar və həyat tufanları məni dünyanın bu bucağından o bucağına atdı. Mən günəşin yandırıcı şüaları altında Hindistanı gəzdirdim, Tataristanın¹ uzaq səhralarını do-

¹ Tataristan – indiki Monqolustanın və Qərbi Çinin ərazisi o vaxt belə adlanırdı. Bu ərazidə türk mənşəli köçəri tayfa yaşayırdı ki, onların hamısına tatar adı verilmişdi.

laşdım, çinlilərin səltənətini tatarların hücumundan qoruyan Böyük divarlara kimi gedib çıxdım; mən guruldayan okeanın sahilinə gəldim. Tyan-Şanın sıldırım və qarlı dağlarını aşdım və hər yerdə müsəlmanlara rast gəldim. Bağdaddakı dostumun nişan verdiyi Ürgəncin bu küçəsinə gəlib çatana kimi çox illər keçmişdir. Mən həmin evi, ağ akasiya ağacının altındakı o qapını tapdım, indi də sənənlə, möcüzkar ilə söhbət edirəm. Yəqin ki, sən burada yaşamış və on beş il bundan əvvəl Ürgənci tərk etmiş o cavanı xatırlayırsan?

– Cavanın adı nə idi? – deyə qoca qaşqabaqlı soruşdu.

– Orada, böyük elmlər sarayında onu Əbu Cəfər əl-Xarəzm çağırırdılar.

– Bədbəxt, sən onun adını çəkməyə necə cürət etdin! – deyə qoca mirzə çıxırdı və onun dodaqları köpükləndi. – Sən onun necə böyük günahkar olduğunu bilirsen? Cavan olmağına baxmayaraq o, həm özünü, həm də valideynlərini bədnam etdi, az qalmışdı ki, bütün qohum-əqrabasını da bədbəxtlik uçurumuna yuvarlasın.

– Axı o, çox cavan idi? O, nə edə bilərdi? Bəlkə birini öldürüb, bəlkə də əsilzadə bəylərdən birinə qəsd edib?

– Bu yaramaz Əbu Cəfər, bədbəxtlikdən, lap uşaqlıqdan böyük qabiliyyəti və söyi ilə seçilirdi. O, başqa şagirdlərlə birlikdə ən yaxşı müəllimlərdən dər alırdı, oxumaqda da, gözəl xətt salmaqda da, Qurani-şərifin dərin mənasını başa düşməkdə də böyük sөy göstərirdi. O, hər şeyi yaxşı mənimsəyirdi, Firdovsi, Rudəki və Əbu Səidi təqlid edərək yaxşı şeirlər yazmağa başlamışdı. Fəqət onun şeirləri başqalarını tərbiyələndirmirdi, ancaq yüngül adamları nəşələndirirdi...

Qoca pıçıltı ilə davam etdi:

– Bu bədbəxt cavan sərbəst fikir yürütməyə başladı. O, ağsaqal üləmələrlə, imamlarla mübahisə etməyi özünə rəva bilir, avam dinləyiciləri şübhəyə salırdı. Nəhayət, imam dedi ki, sən cənnətin yolu ilə deyil, cəhənnəmin yolu ilə gedirsən. Əbu Cəfər qaba tərzdə cavab verdi: “Əl çək məndən, məni cənnətə çağırma! Sən təsbeh çevirib ibadət edəndə və oruc tutanda mən elə düşünürəm ki, istəyirsən Məhəmmədin meclisinə get, istəyirsən İsanın zəng çalınan monastırına get, ya da Musanın məbədinə get, onsuz da heç bir fərqi yoxdur. Mən hər yeri axtardım, Allahı tapa bilmədim, Allah yoxdur, Allahı onun adı ilə alver edənlər uydurmuşlar. Mənim

qibləgahım Əbu Əli ibn Sınadır¹”. Bunu eşidən imamlar, ona lənət yağdırdılar və həbs olunmasını əmr verdilər. Onlar istəyirdilər ki, şəhər meydanında onun zəhərli dilini və hər iki əllərini kəsinlər və o, bir daha özünün əxlaqsız şeirlərini yaza bilməsin. Lakin Əbu Cəfər ilan kimi sürüşüb qaçdı. Əvvəlcə elə bildilər ki, atasının rəhmi gəlib cinayətkar oğlunu haradasa gizlədir. Buna görə də Xarəzm şahı özü bu məsələni imamlardan eşidib, oğlanın atasını tutaraq taxtabitili zindana atmağı əmr etdi. Şahın əmrilə onun ayağına “Ömürlük və öləncən” sözləri yazılmış zəncirli halqa keçirildi. Şah buyurdu ki, əgər atası ölərsə, onun yerinə zindana onun yaxın qohumunu salsınlar, ta Əbu Cəfər könüllü surətdə qayıdana kimi.

– Atası indiye kimi zindandadır? – deyə dərviş astadan soruşdu. Onun geniş açılmış gözləri parıldayırdı, üzü isə ölü sifəti kimi bom-boz idi.

– Atası zirzəminin rütubətinə, zülmətinə, taxtabitisinə və gənələrə davam getirə bilməyib öldü. Cəlladlar Xarəzm şahının əmri ilə onun kiçik oğlu Tuqanı tutub, həmin zəncirle qandallayaraq, həmin zirzəmiyə atdılar.

– Cinayəto bir bax! – deyə dərviş pıçıldadı.

– Mənim o balaca Tuqana yazığım gəlir, – deyə qoca davam etdi.

– Mən ona çox kömək etdim. Azğın böyük qardaşının yolu ilə getməsin deyə, mən onun tərbiyəsilə məşğul oldum. Tuqan mənim yanımda oxumağı, yazmağı öyrəndi, fəqət onun sənətə və hərbi məşqlərə həvəsi daha çox idi. Buna görə də onu Qara Məsimin yanına apardım, o, yaxşı silah düzəltməyi ona öyrədirdi. İndi mənim üçün Tuqanı, kənin balaca yetim qızı Bint Zəngica əvəz edir. O, çox bacarıqlıdır, oxumağı, yazmağı öyrənib, müxtəlif şeir və mahnıları yaxşı yadda saxlayır. İllər keçdikcə gözlərim tutulur, hər şey gözümə ikiləşir, göydə bir ayın əvəzinə üçünü görürəm. Bint Zəngica mənim köməkçim, mirzəm olmuşdur. O, mənim söhbətlərimi yazır və kitabların üzünü köçürür. Budur, o, əlində qələm sənin qarşında aylaşmışdır.

¹ Əbu Əli ibn Sina – XI əsrin görkəmli alimi. Buxarada doğulmuşdur. Avropada onun adı Avitsennadır. Dinə inanmadığı və fikir azadlığı tələb etdiyi üçün həbs olunmuş və həbsxanada da ölmüşdür. O, təbiyyat elmləri, tibb, alkimya haqqında çoxlu kitablar yazmış və müsəlman Şərqiində fikir azadlığı uğrunda ən cəsarətli mübariz olmuşdur. Onun “Kanon” tibb ensiklopediyası latın dilinə tərcümə edilmiş və orta əsrlərdə Avropa həkimləri üçün əsas vəsait olmuşdur.

Dərviş ancaq indi başa düşdü ki, göy çalma qoymuş mirzə, bir az bundan əvvəl əlində bel qapıdan çıxan qızıdır.

Dərviş diqqətlə qıza baxdı və on altı yaşında olarkən burada gördüyü o biri qız barədə soruşmağa cürət etməyib gözlərini aşağı dikdi. Dərviş, onu bürüyən həyəcanı gizlətməyə çalışaraq dilləndi:

– Məgər sən ecazkar deyilsən? Sən qıza oxumaq və yazmağın incəliklərini öyrətmisən və bununla da o, mirzələrə məxsus çalma qoymağa ixtiyar qazanmışdır. Mən görürəm ki, sənin evində elmə böyük qayğı göstərilir.

Qoca nazik barmaqlarını bir-birinə keçirərək diqqətlə dərvişə baxdı.

– İndi də özündən danış, hələ dünyanı çoxmu görmək istəyirsən?

Dərviş, saçları pırtlaşmış başını silkələdi və qara, atəşin gözlərini qocaya zillədi.

Aclıq mənim atamdır, məni çöllərdə sərgərdan gəzməyə məcbur edir. Anam isə ehtiyacdır ki, körpəsini əmizdirmək üçün döşlərində süd olmadığından ağlamaqdan gözlərinin yaşı qurumuşdur. Mənim müəllimim – cəlladın qılıncı qarşısındakı qorxumdur. Lakin qulağıma səs gəlir: “Qəm etmə, dərviş, sən həmişə adına layiq iş görmüsən”.

Qoca mirzə başını yırgaladı.

– Sən ağıl deryasısan, səni hər bir qazı və ya vilayət hakimi həvəslə özünə mirzə götürər. Elə mən özüm də səni indi şah kitabxanasına katib götürə bilərəm. Orada hərəsindən cəmi bir dənə olan nadir kitablar var, hətta onların adı belə heç kəsə məlum deyil, onları köçürmək lazımdır ki, itib getməsin və gələcək nəsillərə qalsın. Yolları dolaşmaqdan nə çıxar? Doğrudanmı yollara düşmək, tozun-torpağın, daşın-kəşəyin içində olmaq səni cəlb edir?

Dərviş astadan dilləndi:

– Mənə deyirlər: “Sən nə üçün öz yaşadığın yeri əlvan xalılarla bəzəmirsən?” Lakin “qəhrəmanlar nəre çəkərkən, müğənninin mahnısı kimə gərəkdir?”, “At vuruşa çaparkən, mən lələzarda necə dincələ bilərəm?”¹

Qoca təəccüb içərisində əllərini yellədi.

– Sən hansı müharibələrdən danışırısan? Bütün müsəlman hökmdarlarının ən qüdrətli olan böyük sultanı kim hədələyə bilər? Ancaq

¹ İbrahim Müntəşirin şeirlərindən (X əsr)

bizim hökmdar özü hər b istədiyi zaman yadların döyüş düşərgələ-
rində alovlar şölələyə bilər...

– Şərqdən dəhşətli alov gəlməkdədir və o yolunda nə varsa
yandıracaqdır.

Qoca başını yırgaladı.

– Yox! Nə qədər ki, Xarəzm şahının qılıncı qındadır, Mavərən-
nəhr vadisində və Xarəzm səltənətinin bütün sərhədlərində əmin-
amanlıq olacaqdır.

Ayaqlarına zəncir vurulmuş qoca qul sakitcə otağa girdi. Ayaqla-
rındakı zəncir qayıqla qurşağına bənd olunmuşdu. O, qərribə dinar ilə
bazardan aldığı müxtəlif yeməli şeylərlə dolu zənbili içəri gətirdi.

Hündürboylu, üzülüb əldən düşmüş qoca çiyinə qısa, zolaqlı
xələt salmışdı. Çallaşmış uzun saçları çiyinlərinə tökülmüşdü. İpək
yaylığı xalçanın üzərinə sərərək onun üstünə çörək, şəkərbura, bal,
püstə, badam, kişmiş, qovun qurusu və başqa şirnilər düzdü.

– İcazə verərsənmi bu qoca ilə söhbət edim?

– Buyur, möhtərəm səyyah.

– Ata haralısan? – deyə dərviş, quldan soruşdu.

– Uzaq rus torpağından. Mən balıqçı atamın yanında, böyük
Volqa çayının sahilində yaşayırdım. Burada həmin çayı İtil adlan-
dırırlar. Hələ lap uşaq ikən bizimlə qonşuluqdakı Suzdal knyazının
adamları məni tutub apardılar. Bizim knyaz sizin xan və ya bəyiniz
kimidir. Bizim knyazlar bir-birilə vuruşurlar, kim qalib gələrsə,
əzilən knyazın torpağındakı kişiləri də, arvadları da, qızları da,
uşaqları da əsir aparır. Sonra knyaz onları qoyun kimi yadlara satır.
Knyaz məni də bacımı da bu cür bulqar tacirlərinə satdı, onlar isə
bizi özlərinin Kama çayındakı ticarət şəhəri olan Bilyara apardılar,
oradan bütün əsirləri və məni səhradan qova-qova bura, Ürgəncə
gətirib çıxardılar. Bacımı hara satdıqlarını bilmirəm. Bu, çoxdan
olub. Bax, saçların qoca keçinin qılları kimi ağappaq ağarıb, amma
hələ də çayın kənarındakı hündürlükdə olan doğma qışlağımızı
görmək istəyirəm. Mən burada türkməncə və farsca danışmağı öy-
rənmişəm. Əgər başqa əsirlər olmasaydı, mən doğma dilimi tamamilə
unudardım. Hər dənbir bazarda öz yerlilərimlə rastlaşırım və öz di-
limizdə bir neçə kəlmə danışırıq. Burada onlar çoxdur, zəncirlərini
cingildəyərkən gəzirilər.

– Bəs sənın adı nədir? – deyə dərviş soruşdu.

– Burada mənə Səkləb deyirlər, bizim əsirlər isə yenə əvvəlki
kimi məni “Slavka baba” çağırırlar. Cəsarətimə görə məni bağışla,
– deyə qoca dərvişin qarşısında yerə kimi əyildi, – eşitmişəm ki,
sən uzaq ölkələrə səfər edirsən, müqəddəs adamlar kimi mis dir-
həmləri qızıl dinarlara çevirirsən. Elə isə sahibimdən məni almaq
sənin üçün su içmək kimi asan işdir. Al məni, mən də sənə sədə-
qətlə və namusla qulluq edərdəm. Axı sən, bəlkə bizim tərəfə, rus-
ların yanına getməli oldun, onda məni də özünlə apararsan.

– Sən mənim qulumu tovlayıb aparmaq istəyirsən? – deyə evin
sahibi qaşqabağını salladı.

– Heç mən qul bərədə düşünə bilərəmmi? – deyə dərviş dillən-
di. – Mən özüm də yoxsulam, yediyim də darıdır, onu da səxavətli
adamlar verərlərsə.

– Görünür bu uzaq, yad ölkədə ölməli olacağam! – deyə Səkləb
ah çəkdi və qonağa ucadan müraciət etdi: – Buyurun, dəstərxana
yaxın oturun! – O, ayağını ehtiyatla xalının üstünə qoyaraq mis na-
xışlı içində su olan aftafa-ləyəni gətirdi.

Mirzə Yusif və dərviş əllərini ləyənin üstündə tutub yudular,
naxışlı əl-üz dösməli ilə sildilər və dinməzəcə yeməyə başladılar.
Dərviş süfrəyə düzülmiş yeməklərin hamısının dadına baxandan
sonra nəzakətlə təşəkkür etdi və getmək üçün icazə istədi.

Kimsəsiz küçədəki ağacın kölgəsində xeyli dayanıb köhnə qa-
pıya baxdı.

“Mehriban qocanın vaxtilə mənə qələm qamış tutmağı və ilk
hərfləri yazmağı öyrətdiyi bu evi görmək bir daha mənə nəsb ol-
mayacaq. Onun yanında çox qalmaq, onun doğma və yaxın səsinə
eşitmək üçün mən yeganə qızıl dinarımı ondan əsirgəmədim... İndi
isə yolçu yolda gərək!”

Mirzə Yusif, qərribə qonağın çıxdığı qapıya xeyli baxdı. Bint
Zəngica gəlib dedi:

– Mehriban babam Mirzə Yusif! Mənə elə gəlir ki, bu dərviş
Hacı Rəhim əl-Bağdadi bizim qaçqın düşmüş azad fikirli Əbu Cə-
fərə çox oxşayır, amma onun saqqalı uzanmış, sifəti gündən yan-
mışdır, indi həmin oğlanı tanımaq sənın üçün çətindir...

– Sus, yoxsa evimiz yıxılır! Məgər heç mən imamların lənət
yağdırdığı allahsızla danışardım? Bir daha mənə o təsadüfi qonaq-
dan danışma. Biz indi elə zəmanədə yaşayıyıq ki, mərdüməzarlar

qulaqlarını hər deşiyə dayayıb bizim nə pıçıldadığımıza qulaq asırlar. Gündüz də, gecə də biz həmişə şairin bu sözlərini yadda saxlamalıyıq: “Ancaq susmaq qüdrətlik nişanesidir – qalan şeylər isə zəiflikdir”.¹

– Dostların qarşısında da susmaq? Məgər həmin böyük şair deməmişdir ki: “Dostundan başqa həminin qarşısında sus”? Bütün ömür boyu susmaq – yox! Ölmək daha yaxşıdır, amma nəğmə və şən zarafatla!

– Sus, sus! – deyə qoca çığırdı. – İlahi, kömək et! Mən təkəm! Gecə uzanır, ancaq böyük Xarəzm şahı haqqında dastan sona yetmir. Mən ondan şanlı qəhrəmanlıqlar gözləyirəm, fəqət təkçə qətiillər görürəm və gördüyü böyük işlər gözümə dəymir. Qorxuram ki, qəhrəmanım, içində qızılı güvələr uçuşan və zəhərli əqrəblər gəzən boş bütə çevrilsin... İlahi, öz nəzərlərini məndən əskik etmə və mənə ağıl ver!..

¹ Əbu Seidin şeirlərindən (XI əsr)

II

XARƏZM ŞAHI QÜDRƏTLİ VƏ ZƏHMLİDİR!

Birinci fəsil

SARAYDA SƏHƏRDİR

Şahlara xidmət etməyin iki başı var: biri çörək qazanmaq ümidi, ikincisi ölüm qorxusu.

Sadi, XIII əsr

Səhərin ala-toranlığında Ürgəncin dar küçəsilə üç qoca imam gedirdi. İrəlində, əlində yağlı kağızdan solğun işıq saçan fəner tutmuş nökrər gedirdi. Qocalar uzun əbalarının geniş ətəklərini yığışdıraraq şırıltı ilə axan ensiz arxların üstündən atılırdılar.

İmamlar qaranlıqda bağlı dükanların qabağından ötüb keçirdilər. İstiot, sarıkök və boyaq satan dükanlardan ədviyyat iyi, qoşqu şeyləri, yəhər və ayaqqabı saxlanılan sərrac anbarlarının yanından isə kəskin dəri iyi gəlirdi. Meydanda onları kobud bir səs saxladı:

– Dayanın! Bu gecə vaxtı hara gedirsiniz?

– Ulu tanrının əmrilə biz ruhanilər, böyük məscidin imamları padşahın sarayına, sübh namazına tələsirik.

– Xoş gəldiniz!

Hər üç imam sarayın hündür dərvazasına yanaşmış dayandı. Dərvazanı döymək kömək eləməz, hətta həqarət sayıla bilər. Qapılar özü açıldı. Bir neçə atlı qaranlıqdan çıxdı, meydandan çaparaq ötüb getdi. Bu çaparlar “islamın, ədalətin ən böyük və bəsirətli pənahnın” əmrini aparırdılar. Onların hansı tərəfə çapdıqlarını, onları göndərəndən başqa heç kəs bilmirdi.

Qocalar bu daşın üstündən, o daşın üstünə atılaraq böyük gölməçələrdən keçdilər və dərvazadan içəri girdilər. Geniş həyətdə şahın əsgərləri gəzişirdilər. İki keşikçi, gələn ruhaniləri tanıyıb geri çəkilərək yol verdi. Qocalar bir neçə həyətdən keçdilər. Yuxulu keşikçilər demir açarları cingildədə-cingildədə ağır qapıları açırdılar.

Nəhayət, qoşalaylı qapı göründü. Qapının ağzında əynində demir geyim və başında dəbilqə olan iki əsgər nizəyə söykənərək donub dayanmışdı.

Əlində, piltəsi his eləyən gildən qayrılmış çıraq tutmuş xidmətçi gəlib dedi:

– Hafizi-islam hələ çıxmayıb.

– Biz gözləyirik, – deyə qocalar cavab verdilər, nəleyinlərini çıxarıb xalçanın üstünə çıxdılar və bardaş qurub oturdular, dəri üzü, ilmələr ilə mis düymələri olan iri kitabları açaraq qabaqlarına qoydular.

İmamlardan biri dedi:

– Dünən qiyamçı xanlardan dördü öz azyaşlı oğullarını girov göndərib. Şah buna görə ziyafət düzəldib. On iki qoyun kəsdirib.

İmamlardan biri pıçıldadı:

– Bu gün nə bəhanə edəcək?

– Ən yaxşısı budur ki, hər şeydə onunla razılışib mübahisə etməyə, – deyə üçüncü qoca pıçıldadı.

Xarəzm şahı Məhəmməd yuxu görürdü: o, çöldə, təpənin üstündə dayanmışdır, ətrafda göz işlədikcə minlərlə adam görünür. Göy, qurub edən günəşin mis rəngli şüaları ilə alışıb yanır. Hələ də göz qamaşdıran günəş sürətlə yekrəng, qumlu düzə tərəf əyilir.

– Var olsun, yaşasın padşah! – deyə uzaq sıralardan uğultulu səslər gəlir. Adamlar yavaş-yavaş bellərini bükür, onların üzü ağ çalmaların dalında yox olur.

Bütün camaat hökmdarın qarşısında diz çökür, onların ancaq həmişə təlatümdə olan Xarəzm dənizinin¹ dalğalarına bənzəyən xələtləri görünür.

– Yaşasın padşah! – deyə uzaqdan tək-tək əks-sədalar eşidilir və sonra hamı susur. Günəş çəkilib gedir, çöl qaranlıq və sükunət içində əriyir. Işıq çəkiləndən sonra şah birdən görür ki, əyilmiş kürəklər təpənin döşünə çıxaraq ona tərəf gəlir.

– Bəsdir, geri çəkilin! – deyə şah əmr edir. Lakin hər tərəfdən kürəklər yaxınlaşır. Çiyinlərində zolaqlı xələtlər olan saysız-hesabsız kürəklər narıncı qurşaqlar bağlamışlar. Şaha elə gəlir ki, hamının qurşağı altında iti bıçaqlar var. Adamlar hökmdarı öldürmək istəyirlər. O, qabağa atılıb ayağı ilə yaxındakı adamı vurur, xələt

¹ XIII əsrdə Aral dənizi Xarəzm dənizi adlanırdı.

yuxarı qalxıb quş kimi uçar, – onun altında heç kəs yoxdur. Şah o biri xələtləri də ayağı ilə itələyir, onların da altı boşdur.

“Fəqət onların arasında bir nəfər vardır. O, gizləniş ki, yaxınlaşıb bıçağı ürəyimə, Xarəzm şahları nəslinin xoşbəxtliyi və şanlı əzəməti üçün döyünən ürəyə sancsın”.

– Bəsdir! Şah sizə əmr edir: çəkilin! – Onun səsi tutulur, alçaqdan eşidilir və sonra tamamilə kəsilir. Hər tərəf boş, bozarmış və sükuta qərq olmuş çöldür. Kolların quru budaqları hərəkətsiz səmadakı cızıqlara oxşayır. İndi şah səhrada tək-tənha və atsız qalmışdır. Haradasa, lap yaxında boz təpələrdən birinin arxasındakı çökəkdə onu öldürmək istəyən həmin o adam gizlənməmişdir... Hamı onun ölümünü istəyir, lakin onlardan yalnız biri onu öldürməyi qət etmişdir. Bəs o, kimdir?

Uzaqdan camaatın gur səsi əks-səda kimi səslənir:

– Var olsun Cəlaləddin! Xarəzm şahının igid oğlu və vəliəhdi Cəlaləddinə eşq olsun!

“Məni unudub oğlumun əlini öpməyə hazırdırlar? Buna son qoyulmalıdır, bəsdir! Yolumda kim dursa, – istər Bağdad xəlifəsi olsun, istərsə də dikbaş oğlum, mən onu məhv edərim! Bəsdir!..”

Şah hələ yarımıyuxulu ikən yanında xışiltı eşitdi və hiss etdi ki, üzünə nə isə soyuq bir şey toxundu. Qorxu və yaşamaq eşqi onu, bütün qüvvəsini toplayıb sıçramağa məcbur etdi. Şah gözlərini açıb heyəcanla otağın küncələrinə baxmağa başladı.

Böyük buxarıda yanan kömürlərin istisi otağa yayılırdı. Onun yanında kim isə oturmuşdu. Bu, dünən axşam gətirilən ürkək çöl qızı idi. Qız qorxaraq əllərilə üzünü tutub geri çəkildi.

– Kimsən?

– Ulu tanrım! Mən Gülcəmalam, səhradan gətirilmiş türkmən qızıyam. Dünən bura səni yuxulu halda əl üstə gətirdilər, sən də uzanan kimi yuxuya getdin. Mən səndən qorxurdum, elə bərkədən xoruldayırdım, elə zarıldayırdım ki, elə bil axır nəfəsindi. Səni gece “divləri” boğurdu. Onlar qaranlıqda evlərin üstündə uçurlar və yuxarıdakı bacadan içəri girirlər ki, qatillərə əzab versinlər.

– Bəs əlindəki nə idi? – Şah onun incə əllərini sıxdı.

– Ağrıdır! Burax!

– Göstər görüm, əlində nə var idi?

– Heç nə yoxdur və heç nə də olmayıb. İstəyirsən mən sənə qızılgülə bənd olan bülbül haqqında bizim çöl mahmısını oxuyum?

Ya da güzgüdə Çin padşahının qızını gören İran şahzadəsi barədə nağıl danışım?

– Mənə nə qızılgül, nə də şahzadə barədə nağıl lazımdır... Aha... budur, xəncərin qınını tapdım. Sən öz padşahının yanına bıçaq ilə niyə gəlmisən?

– Əl çək məndən! Qocalar: “Atı vurma, dostum əlindən qaçar”... demişlər.

Gülcəmal şahın əlindən çıxıb qaçdı.

– Vay Allah! Sən məni boğarsan. Mən səndən qorxuram.

O, alçaq qapıya tərəf atıldı və qapının dalında onları pusan iki kənizlə toqquşdu.

Şah, nəfəsini ağır-ağır dərərək ocağa yaxınlaşdı. Alov onun öküz kimi domba gözlərində əks edib parlayırdı. O, qamış əsanı mis qaba döydü. Qapıda keçisaqqal qoca xidmətçi göründü və şahın qarşısında əlləri üstə düşdü.

– Bu qızı axşam xalçalı otağa göndərin. Vəkil və böyük vəzir burdadırımı?

– Hamı səni gözləyir, qibleyi-ələm, “xəbərler ağası”¹ və üç imam da oradadır.

– Bəs Cəlaləddin xan hələ gəlməyib?

– Taxtı-tacın dayağı hələ yoxdur.

– Qoy gözləsinlər. Dəlləyi göndər hamama, saqqalına həna qoysun, kiseçilər də belimə kise çəksinlər.

Xarəzm şahı yan otağa keçdi. Qupquru qurumuş və beli bükülmüş qoca xidmətçi, qızarmış gözlərinin suyunu axıda-axıda balışları və yorğanları yığıb taxçada bir-birinin üstünə düzdü. Xalçanın üstündə nə isə parıldadı. Qoca əyilib dəstəyi fil sümüyündən olan iti xəncəri götürdü.

– Bu, türkmən xəncəridir... Ah, bu türkmən qızları! Onların qəzəbindən qorxmaq lazımdır. Zəhərli böv kimidirlər. Verim vəkilə, yoxsa gizlədim? Məni tələsdiren kimdir ki?

Şah enli ipək şalvarının bağını berk çəkdi, zolaqlı qurşağı irəli çıxmış qamına doladı, gümüş qınlı xəncərini qurşağının altına soxdu, zərxdən tikilmiş, uzun samur xəzini çiyninə atdı. Səliqə ilə bürünmüş ağ çalmasını ehtiyatla taxçadan götürüb vərdis etdiyi tərdə çal, buruq saçlarının üstünə basdı.

¹ Xəbərler ağası – dövlət poçtunun rəisi

Şah nəfəsini dərib xəncərin soyuq dəstəsindən yapışdı və qapının ağzında dayanıb qulaq asdı.

“Ehtiyatlı adam həmişə hücumu dəf etməyə hazırdır. Sarayın dolambac yollarının qaranlıqlarında mənfur düşmənim Bağdad xəlifəsi tərəfindən göndərilən ismaililərin¹ əli qəfildən məni məhv edə bilər...”

– Vəkil, buradasan? – deyə o, pıçılı ilə soruşdu.

– Mən çoxdan öz hökmdarımı gözləyirəm.

Şah taxta rəzəni çəkib qapını araladı. Yağla yanan iki çıraqdan üstlərinə solğun işıq düşmüş əyanlar başlarını əymişdilər.

Səhərədək soyumuş berk nəleyinlərini yalın ayaqlarına geyinərək Məhəmməd o biri otağa keçdi. Xidmətçilər orada idilər. Onlardan biri əlində gildən qayrılmış çıraq, o biri gümüş ləyən, üçüncüsü isə aftafa tutmuşdu. Onlar hovuzun yanında şaha dəstəmaz almaqda kömək edirdilər. Dördüncü xidmətçi əllərini irəli uzadaraq uzun, ipək saplarla çəkilmiş dəsmalı ona verdi və naxışlı yun corabları hökmdarın koppuş ayaqlarına geydirdi.

Xarəzm şahı geyinməkdə ikən, vəkil son yenilikləri xəbər verirdi:

– Bayırda berk soyuqdur. Hər yer qırov ilə örtülmüşdü... İmamların üçü də saraya gəlib əmrə müntəzirdilər... Cəlladbaşı Cahan Pəhləvan da gözləyir... Dünən axşam Bulqardan üç yüz dəvəsi olan böyük karvan gəlib. Çoxlu tuzac çəkmə və yüz urus əsiri gətirib. Qullardan iki yüzü yolda qırılıb. Halbuki hər gün onlara küncüt yağında bişmiş dan sıyığı yedizdirmişlər. Ondan əvvəlki karvan türkmən qaçaqları tərəfindən talan edilmişdir. Görünür, bu Qara Xəncərin işidir.

– Mən bu türkmən köçərilərini dağıdacağam. Ancaq məni Bağdaddan gələn zəvvarlar daha çox narahat edirlər. Bağdaddan gələn ərəb dərvişlər görünür ki? Onların hamısı Bağdad xəlifəsinin casuslarıdır, mənə yamanlıq etmək istəyirlər.

– Hansı yaramaz dinin böyük hamisinə yamanlıq edə bilər?

– İndi müsəlmanlar belə ohublar. Şah geyinib qurtardıqdan sonra, adəti üzrə əvvəlcə dəhlizlərdən keçdi. Sonra halqa şəkilli daş pillələrlə qalxmağa başladı. Vəkil və əlində məşəl tutmuş xacə qabaqda gedərək qapıları açırdılar. Şah saray minarəsinin başına çıxdı.

¹ İsmaililər – XIII əsrdə şiələrdən ibarət çox qüvvətli, cəhəlpərəst qatillər təriqəti, sonralar monqollar tərəfindən darmadağın edilmişdir.

BÖYÜK İSGƏNDƏRİN “NUBA”SI

Divarları boyunca mazgalları olan meydanda iyirmi yeddi cavan xan yarım dairə şəklində dayanmışdı; bunlar Qur, Qəznə, Bəlx, Bamiyan, Terməz və başqa vilayət hakimlərinin oğulları idi. Şah bu cavanları və uşaqları öz sarayında ciddi nəzarət altında zəmin saxlamışdı ki, onların ataları – feodal xanları qiyam qaldırmasınlar. Bütün cavanların əlində təbil və saxsaxlı dəf var idi.

Əllərində uzun şeypur, zurna və sinc tutmuş çalançılar da burada idilər. Xarəzm qoşunlarının baş hərbi roisləri də bir qədər kənarda dayanmışdılar.

Şah daxil olan kimi hamı çığırdı:

– Din hamisi və kafirlərin qənimi yenilməz padşahımız uzun illər var olsun!

Şah qaşqabaqla hamıya nəzər saldı.

– Teymur Məlik hanı?

– Qibleyi-ələm, mən buradayam.

Yürüşlərində həmişə Məhəmmədin ayrılmaz yoldaşı olan, hündürboylu və daima şən görünən Teymur Məlik iki oğlan uşağının əlindən tutaraq irəli çıxdı: onlardan biri şahın sonuncu arvadı, qıpçaq xanının qızından olan ən kiçik oğlu, o biri isə nəvəsi, Cəlaləddinin türkmən qızından olan oğlu idi. Teymur Məlik oğlanları şahın yanında saxladı. Şah öz oğluna tərəf əyilərək nəvəşlə onun yanından çimdiklədi. Nəvəsindən isə qaşqabaqla soruşdu.

– Cəlaləddin xan haradadır?

– Atam qızılquşlarla ova çıxıb, – deyərək oğlan cavab verdi. Onun gözləri ağ çalmanın altından ehtiyatla baxırdı.

– Teymur Məlik! Üç tərəfə at saldır, Cəlaləddin xanı tapsınlar! Türkmənlər karvanlara basqın etməkdən əl çəkmirlər. Onlar oğlumun üstünə də hücum edə bilərlər.

– Əmriniz yerinə yetiriləcək, qibleyi-ələm!

Yuxarıdan, sanki buludların arasından, nazik, uşaq səsine oxşayan bir nida gəldi:

– Həyyə ələləlah! Həyyə ələləlah!

Şah kimi göylərə yüksələn hündür minarənin təpəsi uzaq dağların arxasından qalxan günəşin qızılı şəfəqlərinə boyandı. Lakin şəhərin bütün binaları hələ də dumanın içində idi.

Cavan xanlardan ən böyüyü təbili Xarəzm şahına verdi. Məhəmməd ucadan dedi:

– Böyük İsgəndərə eşq olsun! Dünya fəthinə eşq olsun! İsgəndər İranın bütün torpaqlarından keçib Ceyhun və Zərəfşanın¹ sahillərinə kimi çatmışdı. İsgəndər bizim üçün örnəkdir, o bizim Ustadımızdır! Onun şərəfinə üç dəfə ucadan “nuba”² çalmaq!

Təbil və dəflər səsləndi. Sinclər cingildədi. Uzun şeypurların boğuc bağırması və tütəklərin nazik səsi eşidildi. Cəsur makedoniyalının şərəfinə üç dəfə alqış qopdu. Hamı susanda və alqışın əks-sədası hələ də sarayın hündür qüllələrindən səslənəndə Teymur Məlik çığırdı:

– Biz ulu rumi³ İsgəndər Zülqərneyni layiqincə alqışladıq. Allah ona rəhmət eləsin! Fəqət o, cavan olduğu üçün qarşısına qoyduğu məqsədin ancaq yarısını yerinə yetirə bildi. İndi isə bizim yeni İsgəndərimiz, ulu Məhəmməd əsgərimiz, Məhəmməd sərkərdəmiz, böyük Xarəzm səltənətini yaradan Məhəmmədimiz var. Allah müsəlman məmləkətlərinin qüdrətli hökmdarı şah Məhəmməd Ələiddinin səltənətini davamlı eləsin! Ulu şahımızın şərəfinə üç dəfə “nuba” ifa edək!

Sakit havada yenə də dəflər, sinclər, təbillər guruldadı və uzun şeypurlar qəzəblə nəre çəkdi.

Məhəmməd sinəsini irəli verərək ciddi, qəzəbli və fikirli halda mazgalları qarşısında dayanmışdı; elə bil, onun dümağ çalınmış başında böyük fikirlər dolayırdı.

Xarəzm şahı:

– Xoşbəxt olun! Gedin! – dedi.

Hamı əlləri sinələri üstündə növbə ilə xırda addımlarla ona tərəf qaçır, dodaqlarını şahın ətəyinə toxundurub daldalı çəkilir və pilləkənin qaranlıq qapısında gözdən itirdi.

¹ Zərəfşan – Qissar dağlarından axıb gələrək Səmərqəndin cənubundan keçən “qızıl çay”, Səmərqənd və Buxaranın əkinləri onun suyu ilə suvanlır.

² Nuba – Makedoniyalı İsgəndərin rəsmi-keçid marşı, Xarəzm şahı vilayət hakimlərinin saraylarında bu marşı çaldırmağı əmr etmişdi.

³ Rumi – yunan

Axırda, hər iki oğlanın əlindən tutan Teymur Məlik getdi.

Şahın nəvəsi:

– Dədəm söz verib ki, mənə diri ceyran gətirsin, – dedi.

– Mənə isə padşah ov qapları bağışlayacaq ki... səni də, sənin ceyranını da yesin, ilan balası!..

Şah mazğalın kənarına söykənmişdi. Aşağıda bir-birinə qarışan yastı damlar görünürdü. Saray, keçidlərlə birləşən bir çox alçaq binalardan ibarət idi ki, bunlar da böyük, əyri-üyrü tikilmiş bina ilə bitişirdi. Sarayı, irəli çıxmış keşikçi qüllələri olan hündür, köhnə hasar əhatə edirdi. Nizə tutaraq hərəketsiz dayanmış keşikçilər işıqlaşan göyün fonunda aydın görünürdülər.

Şah uzaqlara, oyanan şəhərə xeyli baxdı. Yastı damların üstündən qalxan tüstü göyə ucalırdı. Sonra onun nəzorləri saray həyətlərindən birində uçan qoca qovaq ağacının altında qurulmuş ağ çadira zilləndi. Orada hərəmxananın yeni incisi, şəhər onun yanından qaçan, qarayanız, türkmən qızı Gülcəmal olurdu. O, sarayın qaralıq otaqlarında qalmağa razı olmurdu və buna görə də çadır qurulmasını tələb etmişdi ki, çöldə öyrəndiyi kimi, his iyi verən sadə türkmən qadınları kimi yaşasın. O, hərəmxanaya başqa "Ədəm¹ güllərinin" yanına köçmək istəmirdi.

O, özünü necə aparmağı belə hələ başa düşmək istəmir! Şahın anası Türkan xatunun ondan nahaq yerə acığı gəlmirdi.

– Dikbaş qız! Öz hökmdarına əl qaldırır. Mənim sevimli qaplanım xalçalı otağa girəndə görürük o, necə əzilib-büzüləcək!..

Aşağıdan, qüllənin altından qışqırıq gəldi. Şəhərin sakitliyində sözlər aydın eşidilirdi:

– Möminlər, eşidin, bilin! Məhəmməd şah islam dinindən üz döndərüb və Əli tərəfdarlarının – şafilərin məzhəbini qəbul edib. O, özünü kafir iranlılarla və məzhəbsiz qıpçaqlarla əhatə etmişdir. Onun atası Təkeş şah namuşlu türkmən idi. Məhəmməd isə türkmənlərə pis gözlə baxır. Ona inanmayın!

– Orada hüsrən kimdir? Vəkil, qayda-qanuna nə üçün nəzarət etmirsən?

Vəkil şahın qarşısında elə əyilmişdi ki, sanki sədəqə istəyirdi.

¹ Ədəm – cənnət

– Çığırın, qüllənin zirzəmisindəki dərviş Şeyx Məcdəddindir. Onu nə zindanın zülməti, nə zənciri qorxudur. Sənin ağıllı anan Türkan xatun ona xüsusi hörmət bəsləyir. Fəqət dərviş öz padşahına qarşı ədəbsiz sözlər söyləyir. Dünən şəhərin bütün dərvişləri çöldə yığışaraq dəstə ilə zindana gəlməyə və dəli Şeyx Məcdəddini zirzəmidən açıb buraxmağa and içmişlər.

Məhəmməd vəkilin çiyinlərindən tutub silkələdi...

– Maymaq! Bu saat cəlladbaşı Cahan Pahlivana de ki, bu qıyamçını onun əllərinə tapşırıram... Özü də tez olsun ki, ağılsız dərvişlər gəlib onu azad edə bilməsinlər.

Xarəzm şahı qüllədən düşüb qəbul otağına keçdi. Otağın divarlarına qırmızı mahud çəkilmişdi. Burada padşahı ağ saqqallı üç imam gözləyirdi. Şah nəleyinlərini qapının ağzında çıxarıb otağın ortasına gəldi və xalçanın üstündə öyləşdi. Ayaqlarını ipək yorğanın altına soxdu. Yorğan küre qoyulmuş çuxurun üstünə salınmışdı.

– Yaxın gəlin, oturun, ustadlarım! Xalçanın kənarında diz çökmüş imamlar, təşəkkür sözlərini ərəbcə pıçıldayaraq yaxınlaşdılar və onun yanında oturdular, onlar da ayaqlarını yorğanın altına soxdular. Şah:

– Başlayın, – dedi. – Deyin görüm, mən, islam torpaqlarının ən qüdrətli hökmdarı, Bağdad xəlifəsinin mənə itaət etməsini tələb etsəm, haqlıyam, ya yox? Həmçinin deyın görüm, Bağdad xəlifəsi mənə itaət etməsə, mən nə etməliyəm?

İmamlar özlərilə gətirdikləri böyük qədim kitabları bir-bir açaraq quranın ayələrini ucadan oxumağa və isbat etməyə başladılar ki, Allahdan sonra yer üzünün ən böyük hökmdarı Xarəzm şahı Məhəmməddir və o, həmişə haqlıdır, onun hər bir əmri, hər bir sözü müqəddəsdir...

Otaq qaralıq idi. Divarın lap yuxarisından açılmış barmaqlıqlı pəncərədən zəif işıq düşürdü. Mis şamdana qoyulmuş yağlı çıraqlar titrəyərək solğun işıq salırdı. İmamlar mətnə baxmadan ərəb ifadələrini əzbərdən deyirdilər.

Şahın arxasında onun baş dəstərxançısı təşəxxüslə dayanmışdı. Bir sözlə və ya qasımın bir hərəkəti ilə o, xalçanın üstündə səssizcə sürünən xidmətçilərə əmr verirdi. İkinci əyan baş aşpazdan gümüş nimçələri alırdı. Şahın mərhəmətini gözləyən başqa əyanlar qapının ağzında vurnuxurdular.

Burnundan gümüş sırğa asılmış qara qul geniş və alçaq kürsünü yorğanın üstünə qoydu. Süfrə salan cəld hərəkəti ilə ipək süfrəni – dəstərxanı kürsünün üstünə sərdi. Yeməkverən, içində piyalələr olan gümüş məcməyini şahın qabağına qoydu. Piyalələrdə isti çay, duz və quyruq yağı var idi. Süfrəyə çızdaq ilə bişirilmiş yağlı çörəklər, inək yağı, qaymaq və bal qoyulmuşdu.

Şah, imamların moizəsini dinləyərək çörək yeye-yeye piyalələri bir-birinin ardınca içdi. Kürədən və çaydan qızışan padşah vaxtında verilən mütəkkəyə söykənərək xoruldamağa başladı. Bu, imamların izahatından hökmdarın razı qalmasına işarə idi. Hamı səssizcə çəkilib getdi. Dəstərxanı, kürsünü apardılar, əyanlar və xidmətçilər çəkilib getdilər. Təkə qara qul qapının ağzında bardaş qurub islam məmləkətlərinin böyük hökmdarının yuxudan ayılmasını gözləyirdi.

Üçüncü fəsil

QƏZƏBLİ KNYAZ

Baş meydanda şah sarayı ilə yanaşı duran “Ölüm qülləsini” Ürgəndə hamı tanıyırdı.

Alçaq, demir qapıdan iri qıfıl asılmışdı. Açar isə elə buradaca, pilləkənin üstündə oturub qısa, paslı nizəsini kərpic divara söykəmiş gözetçinin boynundan asılmışdı. Gözetçinin qabağında yerə sərilmiş cırıq xalça parçası var idi; yoldan ötənlər öz sədəqələrini: içində qatıq olan taxta qabı, çörəyi, soğan dəstəsini, mis-pulları bu xalça parçasının üstünə qoyurdular... Keşikçi daha səxavətli adamlara qülləyə yaxın gəlməyə və dustaqlarla danışmağa icazə verirdi.

Qüllənin aşağısında, demir barmaqlığı olan bir neçə girdə deşik qaralırdı. Yoldan keçənlərin ayaq səsləri eşidiləndə zirzəmidən gələn qışqırıqlar güclənir, deşiklərdən sümüyü çıxmış və atılan şeyləri havada qamarlayan əllər görünürdü. Əynində zolaqlı xəlet olan və başına rengi solmuş göy parça dolayan sadə kəndli də, iri ağ əmmaməli molla da keşikçinin qabağına pul atıb səssizcə divarın deşiyinə yanaşır və barmaqlıqdan çıxan arıq çirkli əllərə bir parça

çörək qoyurdu. Bu vaxt çıxırtı səsləri ucalırdı və aşağıda pəncərəyə yaxınlaşa bilməyənlərin söyüşləri eşidilirdi.

- Dünya işığına həsrət olanlara kömək edin!
- Köhnə köynəyinizi nəzir verin. Gənələr yeyib.
- Vay! Gözümü çıxartdın.

Küçə tərəfdən camaatın çıxırtısı eşidildi. Başlarına şiş papaq qoymuş və əllərində uzun əsa tutmuş dərvişlər meydana doluşurdular. Onlar bir ağızdan dua oxuyurdular. Tamaşa edənlər də onların ardınca qaçırdılar. Dərvişlər həbsxananın qapısına hücum çekdilər, daş və esaları ilə onu döyməyə başladılar; istəyirdilər ki, qıfılı sindirsinlər. Bəziləri zirzəminin hava çəkən deşiklərindən içəri baxaraq çıxırdılar:

– Şeyx Məcdəddin Bağdadi! Sağsanmı? Din və həqiqət yolunda əzab çəkdiyinə görə var ol! Bu saat səni azad edəcəyik!

Zirzəminin dərinliyindən bərk qışqırtı eşidildi, hamı sakitləşərək qulaq verdi.

– Allah xalqa zülm edən xanların bəlasını versin! Xəlifəyə qılinc qaldıran Allahın bəlasına gəlsin! Cəlladlar və talançılar yerlə-yeksan olsunlar!

Dərvişlər tərəfindən sıxışdırılan keşikçi saraya qaçdı. Oradan isə qıpçaq atlıları çapıb gəldilər. Onlar qamçı ilə camaatı qovdular və dərvişlər qışqırıq qopardıb meydana dağılıdılar.

Yuxanda, sarayın darvazasının üstündə, mazğalların arasında bir neçə nəfər görüldü. Onlardan biri, narıncı rəngdə zolaqlı xəlet geymiş, hündürboylu adam qabaqda dayanmışdı. Qalanları isə dinməzəcə əllərini sinələrinin üstünə qoyub ehtiramla onun əmrini gözləyirdilər. Xarəzm şahının, saray darvazası üstündə görünməsi pis əlamət idi: o gün kimi isə qətl edirdilər.

Şahın cəlladları – “candarlar” qoşa-qoşa darvazadan çıxdılar. Onlar hündürboylu və qüvvətli idilər, əyinlərinə göy rəngli köynək geymişdilər, qollarını çiyinlərinə kimi çırmalamışdılar; ayaqlarında qırmızı naxışlı, enli sarı şalvar var idi. İri Xorasan qılınclarını çiyinlərinə qoyaraq, onlar irəli gələn camaatı sıxışdırıb meydanı dövrəyə aldılar. Dəstənin axırında hündürboylu, çiyinləri çıxıq, arıq, əllərini açaraq addımlayan məşhur adamboğan, baş cəllad, “qəzəb knyazı” Mahmud Cahan Pəhləvan gəlirdi. O, xəletinin otəklərini sarı şalvarının içinə salmış, üstündən də enli kəmər bağlamışdı.

Çiyindən xurcun asmışdı. Xurcunun içində o, həmişə şaha qətl olunmuş ən böyük caninin başını aparırdı.

Meydanın ortasında dördkənc çuxur görünürdü, onun yanında taxtadan hündür bir yer düzəlmişdilər və dörd tir düzmüşdülər. Tirlərin üstünə köndələnə başqa bir tir qoymuşdular. Yarımçıpaq olan iki qul qandallarını cingildədə-cingildədə söyüd çubuqlarından toxunmuş böyük səbəti gətirib həmin yerə qoydu.

Həbsxananın keşikçisi alçaq dəmir qapını açdı. Baş cəllad bir neçə köməkçisi ilə zirzəmiyə düşdü. Oradan bərk qışqırıq səsləri gəldi, sonra sükut çökdü. Cəlladlar zirzəmidən on beş dustaq çıxartdılar. Onların hamısı sağ ayağından ümumi bir zəncirə bağlanmışdı.

Çirk içində olan və bədənləri cır-cındır ilə güclə örtülmüş, üzgözlərini tük basmış məhkumlar bir-birindən yapışaraq, parlaq günəşdən gözləri qamaşa-qamaşa meydan ilə sürünürdülər. Həbsxananın qapısı örtüldü. Yene ağır qıfıl asıldı və zirzəmidən arası kəsilməyən çığırtılar eşidildi.

Keşikçilər ölümə məhkum olunmuş dustaqları dövrəyə alıb addımlayırdılar. Saçları bir-birinə qarışmış zəif bir qocanın ayaqları dolaşib yıxıldı və qonşularından ikisini də ardınca çəkdi. Onları döyüb qaldırdılar və qətl yerinə gətirdilər. Hündür taxtanın üstündə onları dizi üstə oturdular. Cəlladlardan biri məhkumun saçlarından tuturdu, baş candar isə ikiəlli qılıncdan yapışib bir zərbə ilə onun başını vururdu, sükuta qərç olmuş camaata göstərərək səbətə atırdı.

Camaatın içərisindən soruşurdular: "Dustaqlardan baş dərviş, Şeyx Məcdəddin Bağdadi hansıdır?" Aclıqdan və xəstəlikdən üzülmüş dustaqlar bir-birinə oxşayırdılar. On dördüncü dustağın başı düşəndə bütün meydanı gurultu bürüdü:

– Padşah buyur! Padşah əmr edir! Hamı sarayın darvazası üstündəki meydançaya çevrildi. Yuxarıda dayanmış Xarəzm şahı əlvən dəsmalını yellədir. Bu: "Qətli dayandırmalı! Şah məhkumu əfv edir!" demək idi.

Uzun qılınıcı qırmızı əski ilə silən baş cəllad çıxırdı: "Dəmirçini gətirin!"

Məhkumlardan on beşincisi Mirzə Yusifin şagirdi Tuğan idi. Hələ uşaq olan Tuğan nə baş verdiyini dərk etməyərək heyrətlə baxırdı.

– Böyük mərhəmət üçün padşaha baş əy! – deyə cəllad uşağın üzünü saraya tərəf döndərdi və yerə əydi. Hazır dayanan dəmirçi Tuğanın ayağındakı zənciri qırmağa başladı.

– Dayan! Hara qaçırsan? Mən hələ qurtarmamışam – deyə dəmirçi çıxırdı, fəqət Tuğan artıq məhkumların zəncirindən açıldığını görüb taxtanın üstündən camaatın içinə atıldı. Arxadan çıxırdılar, Tuğan isə əylərək sıx dayanmış səhərlilərin arasından keçib tezliklə uzağa qaçmağa çalışırdı.

Zindan qülləsi qarşısındakı meydan boşaldı. Keşikçi paslanmış nizəsinə söykənərək yenə qapının ağzında dayanmışdı.

Gözlərinə kimi çadraya bürünmüş bir qız divarın dibi ilə yeriyirdi. O, qüllənin altındakı deşiyə yanaşdı və ehtiyatla çağırdı:

– Tuğan! Ay dəmirçi Tuğan!

Deşikdən artıq əllər göründü, xırıltılı səs cavab verdi:

– Sənin Tuğanın artıq başını itirdi! Bir şey ver yeyək ki, ona dua oxuya bilək.

Qız deşiyin ağzına tərəf yıxıldı və var qüvvəsi ilə çıxırdı:

– Tuğan, cavab ver, sağsan?

Zirzəmidən yeni bir inilti eşidildi:

– Nə gətirmisənsə, bizə ver! İndi sənin Tuğanına heç bir şey lazım deyil! İndi o, cənnət bağında peyğəmbərlə plov yeyir...

Qız, deşikdən çıxan əllərə çörək və yemiş verdi, sonra keşikçiyə yanaşdı.

– Nəzər baba, de görüm, doğrudanmı Tuğan ölüb?

– Yəqin ki, ölüb. Axı onu da başqaları ilə birlikdə qətl etməyə apardılar... – Keşikçi əli ilə meydanı göstərdi.

Qoca dərviş yaxınlaşıb keşikçinin ovcuna bir neçə pul qoydu və qulağına pıçıldağa başladı:

– Qətlə yetirilənlərin arasında niyə bizim müqəddəs Şeyx Məcdəddin Bağdadi yox idi? Qətl təxirə salımb, yoxsa Xarəzm şahı onu əfv edib?

Keşikçi pulları qurşağının altında gizlədib dilləndi.

– Şeyxin söyüşlərinə görə hökmdarın ona qəzəbi tutdu və əmr etdi ki, dərvişlər onu açıb buraxana kim tez öldürsünlər.

– Bəs o, hələ sağdır?...

– Yox! Məhkumları zirzəmidən çıxardanda, baş cəllad Cahan Pəhləvan ora düşdü və müqəddəs şeyxi özü boğub öldürdü...

TİKİLMİŞ KÖLGƏ

*Tələs ki, qarşına çıxanı xoş xəbərlə
sevindirəsən: bəlkə bir daha görüşmək
qismət olmadı.*

Şərq məsəlindən

Tuğan camaatın arasından sivişib gil hasarların uzandığı kimşə-siz küçəyə çıxdı. Küçədən keçib arxın kənarına gəldi.

Hündür sahilləri olan arxdan lilli su axırdı. Yük tayları, çırpı, saman və çoxlu qoyun yüklənmiş uzun, yöndəmsiz qayıqlar yavaş-yavaş üzürdü.

“Belə qayıq ilə uzağa, yad ölkəyə getsəydim... Ancaq bu cür çirkli, bədəni yara ilə örtülmüş, cındır köynək geymiş adamı ora kim buraxar!”

Sahildən bir qədər o yanda qumlu çay görünürdü. Tuğan oraya getdi, paltarlarını yudu, çimdi, günəşin altında qızandı, dincələrek fikrə getdi.

“Ölüme məhkum edilmiş indi isə həbsdən buraxılmış adam hara gedə bilər? Onu kim işə götürər? Şəhər balaca, adam isə çox, hamı da özünə bir qab plov qazanmaq istəyir... – Tuğan hələ də ayağından asılı qalmış və üstündə “Ömürlük, öləncən” sözləri yazılmış ağır dəmir halqaya baxdı. – Mənim qoca Mirzə Yusifim həbsdən çıxmış adamla heç danışmaq da istəməz; bəlkə təkə Bint Zəngicanın rəhmi gəldi. Fəqət heç Tuğan bədəni yara ilə örtülmüş halda, cüzamlı kimi onun gözüne görünə bilermi?..

Hər halda mən öz ağam Qara Məsimin yanına qayıtmalıyam. O, bu dəmir halqamı doğramağa icazə verir”.

Tutan uzun küçə ilə yeriməyə başladı. Küçənin hər iki tərəfində dükənlər var idi, baqqallar xalça salınmış səkilərin üstündə oturmuşdular. Mallar açıq qapılardan asılmışdı və divar boyunca düzül-müş rəflərə yığılmışdı.

Üstünə həsir çəkilmiş küçə yarımqaranlıq idi. Günəşin göz qa-maşdırıcı şüaları həsirlərin arasından düşərək gah çəhrayı və yaşıl ipəkdən tikilmiş çəkmələri, gah üzərində quran ayələri yazılmış dəmir qalxanı, gah da tacirlərin boynunda qurd dərisindən yaxalığı

olan enli kaftan geymiş köçərilərə, ya da əlvan geyinərək dəstə ilə gələn qadınlara göstərdikləri zolaqlı parçaları işıqlandırırdı.

Qara Məsimin dəmirçixanası dəmirçilər cərgəsinin lap axırında idi. Hər tərəfdən gürzlərin gurultusu, dəmir lövhələrin cingiltisi eşidilirdi. Dəmirçilər burda silah: əyri qılınclar, qısa bıçaqlar, nize ucları qayırdılar.

Fars və urus qulları ancaq şalvar və yanmış dəri döşlük geyərək işləyirdilər. Onlar zindanın üzərinə əyilərək çəkiclə mis ləyənlər-də incə naxışlar açırtdılar. Başqaları isə xırıltı ilə nəfəslərini dərərək ağır gürzlərlə qızmış dəmir lövhələri döyücləyirdilər. Üz-gözlərini his basmış oğlan uşaqları körük basıb kömürləri qızdırır və taxta vedrələrlə su ardınca gedirdilər.

Sahibkar Qara Məsim yoğun və enli kürəkli kişi idi, ağ saqqalına həna qoymuşdu, indi rəngi getdiyindən həna ancaq saqqalının ucunda qalmışdı. O, səkidə cındır bir xalçanın üstündə oturmuşdu, işçilərinin üstünə qışqırır və gəlib keçənlərin salamına cavab verirdi. Onun yanında iki qul var idi; cavan qulun alınma damğa basılmışdı (qaçmaq istədiyinə görə), o birisi isə üzü his çəkmiş laqeyd bir qoca idi. Onlar kiçik çəkiclər ilə bir neçə dəmir məftili döyür-dülər. Bu qullar ən qiymətli iş görürdülər: məşhur Dəməşq poladını odun üstündə qızdırmadan, “soyuq üsul ilə”, üstündə dalğalı xətt olan, “cövhər” qılınclar hazırlayırdılar.

– Sən bura nəyə gəlmisən? Geri qayıt! – deyə sahibkar çığırdı. – Güman edirsen ki, səni, zindandan çıxmış cinayətkarı emalatxana-yaya götürəcəyəm?

– İcazə ver, çəkici götürüb dəmir halqanı özüm sındırım...

– Murdar əllərini mənim çəkiclərimə vurasan! Rədd ol, yoxsa indi kəlbətin ilə dağlaram səni.

Tuğan əbəs yerə təhqir olunduğundan qəzəblənib kənara çəkil-di. Oğlan baş götürüb hara gəldi getməyə hazır idi. Onun gözü di-varın dibində oturmuş dərvişə sataşdı. Talvarın üstünü örtən həsirlərin arasından düşən günəş şüaları onun müxtəlif rəngli parça qırıqlarından tikilmiş xirqəsini işıqlandırırdı.

Dərviş pıçıltı ilə dua oxuyur, iri iyne ilə rəngi solğun göy, sarı və yaşıl yamaqların üstündən təzədən çəhrayı yamaq tikirdi.

Tuğan acıq və peşmançılıqdan rəncidə olduğu üçün bir yerdə qərar tuta bilmirdi. Onun qara kölgəsi titrəyərək dərvişin dizi üstünə düşürdü.

Dərviş:

– Oğlan, bax, – dedi. – Mən öz xirqəmə təzə yamaq saldım, yamağa isə sənün kölgən düşmüşdü. Yamaqla birlikdə sənün kölgəni də tikdim. İndi sən mənə möhkəm bağlanmısan, bundan sonra kölgə kimi ardımca gələcəksən.

Oğlan cəld dərvişin üstünə atlıb onun yanında oturdu.

– Sən doğru deyirsən, yoxsa mənə ələ salırsan? Mən sənə qulluq edəcəyəm və nə əmr etsən, yerinə yetirəcəyəm, amma mənə qovma!

Dərviş başını yırğaladı.

– Mən o lovğa sahibkarın səni necə qovduğunu gördüm. Niyə qəm eləyirsən? Məgər dünya başına dardır? Mənim yoldaşım ol! Gəl birlikdə buradan “bərəketli Buxaraya” gedək. Heç vaxt qovulduğun yerdə qalma, kim səni çağırırsa, inamla onun yanına get... İndi sən dərvişin xirqəsinə tikilmisən və yeni səyyahlıq dövrünə başlanmış. Ardımca gəl, mənim kiçik qardaşım!

Dərviş əsanı yerə vuraraq qabağa düşdü, üzülmüş Tuqan isə axsaya-axsaya onun ardınca getdi. Bir neçə dəmirçinin qabağından keçib küçənin tinində dayandı. Ora meydança idi, his çəkmiş səyyar dəmirçi əl körüyünün yanında durmuşdu. O, bir dəri idi, bir sümük. Lakin çəkil və kəlbətin tutan nazik əlləri adətəkdə bir hərəkətlə kiçik zindanın üstündə işləyirdi. Dəmirçinin hazırladığı qara kiçik mıxlar bir-birinin ardınca su dolu taxta ləyəyə tökülürdü.

– Ay hörmətli usta! Uşağı yaralamadan bu dəmir halqanı açma birləşənmi?

– Əgər mənə iki qara dirhəm versən, açaram, – deyə dəmirçi halqaya tərəf əyildi. – Padşah öz hobsxanalarında zənciri möhkəm demirdən düzəltdirir. Əgər sən üstəlik bir gümüş dirhəm də versən, onda mən bu demirdən ələ bıçaq qayıram.

Dərviş qurşağının altından pul torbasını çıxartdı və gümüş pulu qocaya göstərdi.

– Qoy sən deyən olsun... Ancaq halqadakı yazını görürsənmi: “Ömürlük, öləncən”? Elə düzəlt ki, bu yazı onun üstündə qalsın.

– Bıçaq istədiyini kimi olacaq, – deyə qoca astadan dilləndi və Tuqanı itələdi. – Ayağımı zindanın üstünə qoy!.. – Pıçıltı ilə əlavə etdi: – “Ömürlük, öləncən” şah və onun cəlladları ilə vuruş!..

Beşinci fəsil

SƏXAVƏT

Dərviş Hacı Rəhim əsanını yerə vura-vura Ürgəncin böyük bazarının ensiz küçələrilə addımlayırdı.

Burada par-par parıldayan qəşəng naxışlı mis qablar: ləyə, məcməyi, mis səhəng dükənləri var idi. Başqa dükənlərdə isə naxışlı mis şamdanlar, saxsı camlar, nimçələr və piyalələr satılırdı. Ağ və göy rəngli incə Çin qab-qacağını, yaxşı cingildəyən, İraq şüşəsindən düzəldilmiş qab-qacağı isə başqa dükəndə satılırdılar.

Sıra ilə düzəlmüş xüsusi dükənlərdən şəfaverici və ətirsaçan nadir məlhəmlərin iyi gəlirdi. Bu dükənlərdən Tanqut rəvədi, gənəgərçək və qızılgül yağı, şoran bitkilərindən düzəldilən, dəriyə, diş ətinə, həm də mədəyə şəfa verən sabun tozu kimi qiymətli dərmanlar satılırdı. Burada ətirle qarışdırılmış və sabun kimi işlədilon göy güləbi, saçların tökülməsinin qarşısını alan Buxara baş yağı, Tibet müşkü, hind əmbəri, başı dumanlandıran anaşa və başqa şeylər tapmaq olardı.

Hacı Rəhim, bazara toplaşan müxtəlif qiyafəli adamları aralaya-aralaya gəlib dükənlərdən birinin qabağında durdu. O, sədəqə gözləyirmiş kimi dayanıb diqqətlə dükəncilərə baxırdı və onların arasında kimi isə axtarırdı.

O, parça və mahud qalanmış dükənlərin qabağında duranda, bardaş quraraq oturmuş varlı tacirlər ona mis pul atıb deyirdilər:

– Al payını, keç get!

Onlar qorxurdular ki, dərvişin qara əli gümüşü ipək “simçuq” parçasına və ya qüdrətli və məşhur bəylərə layiq olan qiymətli zərli parçaya toxunur.

Hacı Rəhim bu cərgədə axtardığı adama oxşayan bir nəfəri görə bilməmişdi. Bu adam ipək mütəkkələrə söykənərək o biri tacirlərin arasında oturmuşdu. Səmərqənd kağızı kimi saralmış ariq üzünə, çuxura düşmüş gözələrinə baxan adam bilərdi ki, o, xəstəlik keçirib. Ətrafında oturan tacirlər onunla xüsusi ehtiramla danışır və bir-birinin ardınca ona paxlava, şirin çörək, balla qovrulmuş qoz və püstə təklif edirdilər. Tacir açıq boz rəngli, bahalı yun parçadan paltar geymişdi və başına əlvan ipəkdən çalma qoymuşdu. Əfəndi içində çay olan göy Çin piyaləsi var idi. Şəhadət barmağına insana can sağlığı gətirən iri firuzə qaşlı bir üzük taxmışdı.

Dərviş dükamın yanında ayaq saxladı. Tacirlər onun kəşkülünə bir neçə pul atdılar, ancaq dərviş elə dayanıb durmuşdu.

Tacirlər:

– Xoş gəldin, keç! – dedilər: – Payını aldın.

Nəhayət, xəstə tacir nəzərlərini ona çevirdi. Onun qara gözləri təəccübdən genişləndi.

– Nə istəyirsən? – dedi.

Hacı Rəhim cavab verdi:

– Deyirlər ki, sən qüdrətli adamsan və öz karvanlarınla dünyanı gəzərkən çox şey görmüsən. Bir sualıma cavab verə bilməzsən ki?

– Əgər istəyirsən ki, mən sənə müqəddəs kitabları başa salım, onda uləmələrin və müqəddəs imamların yanına get, onlar məndən çox bilirlər. Mən isə tacirəm, ancaq saymağı, bir də mahud ölçməyi bacarıram.

– Bəsdir, müqəddəs dərviş! Xoş gəldin, keç! – deyə tacirlər çıxdılar. – Nəzirini vermişik ki. – Onlar dərvişin kəşkülünə yəni-dən paxlava və qoz tökdülər.

– Yox, mən sənə cavabımı gözləyirəm, çünki mənim sualım sənə aid olacaq, hörmətli tacir.

– De!

– Əgər sənə vəfalı, sədaqətli dostun olsa, kədərinə də, yolun ağırlığını da sənənlə bölüşsə, sənənlə birlikdə ac qalsa, istiyə və qar çovğununa düşsə... sən onun qədrini bilərdinmi?

– Onun qədrini bilməmək olarmı? – deyə tacir cavab verdi. – Dahısını de.

Bundan sonra dərviş üzünü hamıya tutub dedi:

– Allah sizə can sağlığı versin və sizi hər cür bəladan saxlasın! Vaxtilə varlı və mehriban adama nəzər salın. Onun hər şeyi, qurulu evi, gözəl bağçası, dolub-boşalan məclisi var idi. Lakin mən qəzəbli taleyin acı qamçısı altından, bədbəxtlikdən və paxıllığın qəzəbli qığılcımından qaça bilmədim. Qara bəxtimin gətirdiyi fəlakətlər varımı-yoxumu əlimdən aldı, evimi viran qoydu, bağçamı xəzən elədi, dostlarımı dağıtdı. Hər şey dəyişdi. Kədər yoldaşım oldu, aclıq məni əldən saldı və gecələr gözümə yuxu getmədi. Lakin yanımda bir dostum qaldı. Dərələr evim, daşlar yatağım olanda, tikanlar yalnız ayaqlarımı dalayanda o, məni tərk etmədi. Dostum mənimlə birlikdə məşhur Bağdad şəhərinə, mömin bəndələrin müqəddəs qibləgahı Məkkəyə kimi gedib çıxdı. O, hər yerdə mənə

kömək edirdi, mənim xurcunumu aparırdı və soyuq gecələrdə məni isindirirdi. Fəqət xoşbəxt taleyim məndən uzaq idi. Bərəkətli Xarəzm düzənliyinə çatanda, qəfildən gələn fəlakət dostumu məndən ayırdı. İndi mən yoxsulluğa qardaş olmuşam və yatmaq üçün yerim də yoxdur...

Xəstə tacir soruşdu:

– Bəs sənə dostundan niyə ayırdılar? Əgər o, peyğəmbərin vətəninə olubsa, indi onun əmmaməsinin dövrəsinə ağ sarımağa ixtiyarı da var. Onu və səni incitməyə kimin cəsarəti çatar?

– Ayrılmağıma səbəb bir tacirdir.

– O kimdir? Danış görək.

– Mən ən bədbəxt adam olsam da, yolda özümdən də bədbəxt bir adama – tacirə rast gəldim. Qaçaqqlar onu yaralayaraq tək-tənha qoyub getmişdilər. Əlimdən nə gəldisə, elədim, yaralarını sarıdım, onu Ürgəncə aparmaq istəyirdim... onun qızılquşunu da saxlamışam...

Ona diqqətlə qulaq asan tacir birdən diksindi və dərvişin sözünü kəsdi:

– Bəsdir! Biz tacirin başına nə gəldiyini çoxdan bilirik. O tacir sənə qarşıdır. Mən çoxdan səni axtarmaq və təşəkkür etmək istəyirdim. Amma bilmirəm sənənin dostun kimdir? Bəlkə mən onu fəlakətdən qurtara bildim?

– Onu mənə ancaq sən qaytara bilərsən. Onun əmmaməsinin dövrəsinə ağ bağlamağa və hacı adlanmağa ixtiyarı yoxdur, çünki onun şeytan kimi quyruğu var. Yanında müalicə olunmaq üçün qaldığın tamahkar hakim mənim eşşəyimi aldı. Əgər sən mənə başqa bir eşşək tapsan, onda mənim arzumu yerinə yetirmiş olarsan.

– Sən öz eşşəyini alacaqsan. Mən onu hakimdən satın almışam, indi o burada, heyətdədir. Eşidirsən, anqıran o deyilmi? Görünür səni salamlayır. Lakin bu azdır. İndi sən bu dükandan nə istəsən: yaxşı paltarlar, tumac çökmələr və parçalar apara bilərsən. Nə lazımдыsa, apar.

– Mən dərvişəm! Mənim qaba yundan xırqəm var, bu da bəsimdir. Fəqət mən sənə səxavətli atəyindən ona görə yapışırım ki, sən mənim lap çılpaq olan kölgəmi geyindirəsen. Kölgəm hər yerdə məni izləyir və arıq bədənini örtmək üçün heç bir şeyi yoxdur.

Tacirlər gülüşdülər.

– Dərviş, sən yenə də zarafat edirsən! Sənənin kölgəni necə geyindirmək olar?

– Budur, o, sizin qarşınızdadır! – Dərviş əli ilə divara söykənmiş dilənçi oğlan Tuqanı göstərdi.

Xəstə tacir əl vurdu.

– Həsən, – deyə o, çağırdığı nökrə müraciət etdi. – Bu oğlanı hazır paltar satılan dükana apar və onu elə geyindir ki, elə bil, uzaq səfərə çıxan səyyahı geyindirirsen.

– Nə istoso, verim?

– Sən onu başdan-ayağa kimi geyindir və ona hər şey: çəkmen, köynək, şalvar, corab, ayaqqabı, belbağı və çalma al. Sən də, hörmətli cahangəşt, bu gün axşam yanıma gəl. Həsən sənə evimizin yerini göstərər.

Nökrə dərvişi və utana-utana baxan Tuqanı dükana apardı. Burada müxtəlif kişi, qadın və uşaq geyimləri var idi. Nökrə Həsən ən yaxşı şeyləri təklif etsə də, fəqət dərviş yol üçün möhkəm və rahat olan şeyləri göstərirdi. Tuqan Ürgənc şəhəri sakinlərindən birinin oğlu kimi geyinərək başına göy çalma sarıdı. Onlar dükandan çıxanda Həsən dərvişə meşin pul kisəsini uzatdı və dedi:

– Mənim hörmətli ağam Mahmud Yalvac buyurdu ki, beş qızıl dinarı da sənə verim ki, yolda ehtiyac hiss etməyəsən. Bundan əlavə, sənə yəhərlənmiş eşşəyin – sahibkarın həyatında yolunu gözləyir. İstədiyən vaxt onu apara bilərsən. Görünür, sən mənim ağama böyük xidmət göstərmisən. O, nadir hallarda bu cür səxavətli olur.

Axşam Hacı Rohim tacir Mahmud Yalvacın yanına getdi. O, dərvişi böyük bağı içindəki gözəl köşkdə gözləyirdi. Onlar bir piyalə çay içdilər, nökrə çıxıb gedəndən sonra tacir pıçılı ilə soruşdu:

– Bu gün sən hansı qızılquşdan danışırıdın?

Dərviş qurşağının altından üzərində qızılquş şəkli çəkilmiş qızıl lövhəni çıxartdı və Mahmud Yalvacı uzatdı. O, tez lövhəki qapıb qurşağının altına soxdu.

Tacir:

– Mənim sözlərimi yadda saxla, – dedi. – Nə olursa-olsun, dünya dağılsa belə, mənim adımla eşidən kimi, birbaşa evimə gəl. Ürgəncdə nə edəcəksən?

– Sabah buradan Buxaraya gedəcəyəm. Burada qalmağa qorxuram, çünki adamın başı üstündə həmişə qılinc parlayır və bu qılinc kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu ayırd etmədən başları üzüb yerə salır. Yox, səyyah əsası və uzaq səfər daha yaxşıdır.

TÜRKAN XATUNUN FİTNƏSİ

Ağıllı qadın olan Türkan xatunun başçılıq etdiyi hərbi (qıpçaq) zadəganlığın təsiri ilə taxt-tac tezliklə nüfuzdan düşdü. Qıpçaqlar xilaskar kimi tutduqları torpaqları heç bir müqavimətə rast gəlmədən viran qoyurdular və bununla da öz hökumətlərinə qarşı əhali arasında nifrət yaradırdılar.

Akademik V.Bartold

Sarayın baş darvazasının qapıları taybatay açıldı, kök ayğırlara minmiş atlılar qoşa-qoşa çıxmağa başladılar. Onlar ağ qoyun dərisindən papaq qoymuşdular, qırmızı zolaqlı kaftan geymişdilər, bellərinə qızıl kimi parıldayan əyri qılinc bağlamışdılar.

İri cüssəli və özəmətli Xarəzm şahı Məhəmməd fikirli halda geniş sinəli, qızıl yəhər-qayıqlı kəhər atın üstündə oturmuşdu. Onun başında almaz düzülmiş ağ ipək çalma var idi. Şahın tünd-qırmızı parçadan olan xələti, qiymətli qas-daş ilə bəzənmiş kəməri və qılinc günəş işığında adamın gözünü qamaşdırırdı.

Xarəzm hökmdarının ardınca iki cavan atlı gedirdi. Qarayanız bir igid gümüş qantarğalı qara türkmən aygırının üstündə rahatca oturmuşdu. Bu, türkmən qızından olan şahzadə Cəlaləddin idi. Onunla yanaşı ala, yorğa atda ipək xələt geymiş balaca oğlan gedirdi, atın uzun qara yalı xırda hörülmüşdü. Bu şahın ən kiçik və ən sevimli oğlu idi, qıpçaq xanının qızından olmuşdu.

Sonra isə qırmızı yəhərli atları oynada-oynada Xarəzm şahının yaxın əyanları gəlirdilər.

Şahı mühafizə edən min atlı iki hissəyə ayrıldı. Bir hissəsi bazarın baş küçəsi ilə irəliləyərək şahı görməyə çalışan camaatı qırmanca ilə qovurdu. Şah atlılarının o biri hissəsi isə dəstənin axırında gəlirdi.

Qarşıya çıxan adamların hamısı diz çöküb alını yere qoyurdu. Onların islam məmləkətinin ən böyük hökmdarına yaxından baxmağa ixtiyarı yox idi. Uzun dəri şeypurların dəhşətli nəritisini və

təbillərin gurultusunu eşidən tacirlər, dükanlarındakı xalçaları tələsik çıxarıb şahın keçdiyi yola, lap palçıqın içinə döşəyirdilər.

Məhəmməd şah təriflərə və ona sadıq olduqlarını bildirən adamların çığırtilarına adət etmişdi. Şahın laqeyd nəzərləri, onun kəhər atının ayaqlarına yığılmış saysız-hesabsız zolaqlı kürəklərdən ötüb keçdi. Onun şişmiş üzündən heç bir şey oxumaq mümkün deyildi. Çalması dumağlığı onun böyük qara saqqalını daha artıq nəzərə çarpdırırdı.

Şahın anası Türkan xatunun sarayının darvazası qarşısında, yolun hər iki tərəfində seçmə qıpçaq döyüşçüləri dayanmışdı. Əyinlərində ox keçməyən və Xarəzmdə düzələn məşhur zirehli geyimlər, başlarında lap gözlərinin üstünə düşən dəbilqə, əllərində uzun möhkəm nizələr var idi.

– Məğlubedilməz Məhəmməd var olsun və şahlığı uzun sürsün!
– deyə döyüşçülər çığırtdılar və camaat da onlara səs verdi; adamlar döngələrdən qaçıb gəlir, damlara və divarların üstünə çıxırdılar.

Qıpçaq əsgərlərinin çox, onun mühafizə dəstəsindən bir neçə dəfə artıq olduğunu görərkən Məhəmməd təəccüb etdi. Onları niyə toplamışdılar? Bəlkə tələ qurublar? Gec deyilkən geri dönsünmü? Yox, şübhə nəyə görə! Məgər doğma ana da öz oğluna tələ qurar? Məgər o, atası Təkeş şah ölümdən sonra anasına, öz hakimiyyətinə bərabər olan bir hakimiyyət verməmişdirmi? Məgər anasının nəslə Kanqlılardan olan qıpçaq əsgərləri onun bütün yürüşlərində iştirak etməmişlərimi və öz evlərinə qayıdarkən atalarının belə xəyalına gətirə bilmədikləri bollu qənimətlə qayıtmamışdıları? İrəli!

Məhəmməd darvazanın qabağında ayaq saxlamış atına bir qurman vurdu və at iki dəfə atılaraq içəri həyəyə girdi.

Bəzəkli xətlər geymiş qoca qıpçaqlar atın cilovundan yapışdılar. Xarəzm şahı atın üstündən pəyəndəz döşənmiş yola atıldı. Düz qamətli və qüvvətli şah yaşının ötməsinə baxmayaraq cəld addımlarla zərif, bəzəkli sütunları olan eyvanın pillələrilə yuxarı qalxdı, oyulmuş başların yanından keçib sarayın sərin otaqlarına girdi. Burunun ucunda qızıl halqa olan zənci şahın qabağına çıxdı.

– Salamlar olsun ulu şahımıza! Məlikələr məlikəsi səni qarışılmağa gəlir! – Zənci pərdəni çəkdi və ucadan çığırtdı: – Sərdarilə! Dinin hamisi! İslamın qılncı!

Şah bir neçə addım irəli getdi. Taxta divarları pardaxlanmış və şəkəli pəncərələri olan yarımqaranlıq otaqda zərli ipək parçaya

bürünmüş kiçik bir qadın görünürdü. Hər iki tərəfdən iyirmi məşhur qıpçaq xanı yarımdaire şəklində düzülərək diz üstə oturmuşdu. Məhəmməd əlini döşünə qoyaraq baş əydi və xırda addımlarla anasına yaxınlaşıb pıçıldadı:

– Salam-əleyküm şəfqətli Türkan xatun, həqiqət nümunəsi!

İpək paltarın qırçınları xışıldadı. Tovuz lələyindən cıqqası olan girdə çalma lap yerə dəydi, sonra yenə yuxarı qalxdı.

– Sənin zavallı, bədbəxt, dul anan cahanın böyük hökmdarını alqışlayır. Məni şərəfləndir və sevindir, gəl yanımda otur.

Məhəmməd qəddini düzəltdi, başını qaldıraraq qarşısında ənlək-kişən çəkilmiş cılız bir üz, nüfuzedici və alışıb yanan xırda qara gözlər gördü. Türkan xatun məcməyiyə oxşayan səkkiz guşəli qızıl taxtın üstündə bardaş qurub oturmuşdu. Məhəmməd ölkənin hökmdarı kimi anası ilə yanaşı oturmalı idi, fəqət taxtda yer yox idi. Taxtın üstünü Türkan xatunun ipək paltarı tutmuşdu, şah anasının yanında, xalçanın üstündə oturdu. Türkan xatuna da elə bu lazım idi. O, öz qıpçaqlarına göstərmək istəyirdi ki, Xarəzm şahı ondan aşağıda oturur.

Məhəmməd əllərini yuxarı qaldıraraq dua oxudu və salavat çevirdi. Hamı pıçılı ilə duanı təkrar etdi.

Türkan xatun başını əsdirərək hiyləgərcəsinə, nəvazişlə danışmağa başladı. O, danışdıqca paltarı xışıldayır və çalmasıdakı lələklər titrəyirdi.

– Səni, ulu və sevimli oğlumu, mühüm məsələləri müzakirə etmək üçün çağırmışam. Bu məsələlər bizim şanlı Xarəzm şah nəslinin xoşbəxtliyi və sənə sədaqətli olan qıpçaq xanlarının taleyi ilə əlaqədardır. Taxtı-tacımızı, hakimiyyətimizi və dostlarımızı mühafizə etməliyik!”

Otaqda sakitlik idi. Ancaq bayırdan, pəncərənin şəkəlləri arasından kəsik-kəsik: “Var olsun Xarəzm şahı!” – nidaları eşidilirdi.

– Qulağım səndədir, ağıllı anam!

– Sənin uzaq mənəklərə yeni yürüşə hazırladığın barədə bozi sözlər mənim bu yoxsul komama da gəlib çıxmışdır. Sən yenə də atını döyüş meydanlarında çapacaqsan. Fəqət ulu tanrının adamın alınına nə yazdığını kim xəbər verə bilər? Əgər sən din uğrunda, haqq iş uğrunda döyüş meydanında şəhid olsan və ildırım sürətilə birbaşa cənnət bağlarına getsən, onda sənin qüdrətli hökmdarlığın olmadan burada qarışıqlıq düşə bilər. Allah özü bizi bu beladan saxlasın! Bizim məğrur nəvəmiz Cəlaləddin türkmənlərlə yaxınlıq

etməyi üstün tutduğundan və bizim hamımızı – qıpçaqları öldürməyə hazırlaşdığından, yaxşı olmazmı ki, əvvəlcədən Xarəzm ölkəsini idarə etmək üçün Cəlaləddinin yerinə başqa adam təyin edəsən?

– Ağıllı sözlərdir! Almaz kimi qiymətli sözlərdir! – deyə qıpçaq xanları dilləndilər.

Məlikə davam etdi:

– Buna görə də doğma qıpçaq xalqımızın bu, ən hörmətli xanları ilə məsləhətləşdikdən sonra qət etdim ki, mənim əziz oğlum, bütün qıpçaqların yekdil xahişini sənə yetirim və sən də öz taxtına kiçik oğlunu, sevimli arvadın qıpçaq xanının qızından olan oğlunu – Qütbiddin Ozloq şahı vəliəhd təyin edəsən, Cəlaləddini isə uzaq vilayətlərdən birinə hakim göndərəsən. O, sən üçün də, bizim hamımız üçün də həmişə təhlükəlidir!

Hamı susdu, Məhəmməd şahın nə deyəcəyini gözləməyə başladılar. O, ipək kimi yumşaq saqqalının bir çəngəsini titrəyən barmağına dolayaraq susurdu.

– Əgər sən rədd etsən, bütün qıpçaqlar Xarəzmi tərk edib öz çöllərinə çəkiləcəklər, mən də yoxsul bir dilənçi kimi onların ardınca düşüb gedəcəyəm...

Məhəmmədin hələ də tərəddüd etdiyini gören Türkan xatun dönüb baxdı. Gənc eşikağası Məhəmməd bin Saleh onun arxasında dayanmışdı. Əvvəllər o, qulam idi, gözəlliyinə görə şahın anası onun rütbəsini artırmışdı. O, Türkan xatunun balaca əlinin nə demək istədiyini başa düşüb otaqdan çıxdı və ipək xələt geymiş, yeddi yaşlı oğlanın əlindən tutaraq tez geri qayıtdı.

– Bax, sən taxtının yeni varisi budur, – deyə Türkan xatun sərt səsle hakimənə tərzdə bildirdi. – Qıpçaq xanlarına, bəylərinə, əsgərlərinə və əhaliyə bildirirəm ki, Xarəzm şahı onu öz vəliəhd kimi görməyə razıdır.

Bütün xanlar yerlərindən sıçrayıb oğlanı qaldırdılar və bir neçə dəfə yuxarı atdılar.

– Yaşasın və var olsun bizim qan qardaşımız qıpçaq sultanı!

Məhəmməd yerindən qalxıb uşağı götürdü və onu nənəsi Türkan xatunun yanında əyləşdirdi.

– Bəylər, qulaq asın, – deyə Məhəmməd onlara müraciət etdi. – Gördüyünüz kimi, mən sizin arzunuzu yerinə yetirdim. İndi də siz mənim iradəmi yerinə yetirəcəksiniz. Mənim köhnə düşmənim, Bağdad xəlifəsi Nəsir yenə də mənə qarşı qəsdlər düzəltməyə

başlamışdır və mənə tabe olan xalqları üsyana təhrik edir. Yaramaz Nəsir devrilməyincə, Xarəzmdə asayiş olmayacaq. Onda xəlifəni biz təyin edəcəyik və o imam da bizə sadıq olacaq. Buna görə də xəlifənin qoşunlarını darmadağın etməyincə və nizəmin ucunu Bağdadın müqəddəs torpağına sancmayınca sakit olmayacağam.

Qıpçaqların ən böyüyü, gözləri tutulmuş, arıq, nazik saqqallı Qoca dedi:

– Sənin qüdrətli əlin haramı göstərsə, biz atlarımızı çapacağıq. Lakin əvvəlcə biz öz köçərilərimizi sakitləşdirməliyik, qorxuya düşmüş tayfalarımıza kömək etməliyik. Qıpçaq çöllərindən çaparlar gəlib. Deyirlər ki, guya şərqdən bizim torpaqlara naməlum adamlar, vəhşi bütperəstlər soxulurlar. Onların müqəddəs İslam dinindən xəbərləri yoxdur. Onlar sürülərlə, dəvələrlə və arabalarla gəlmişlər. Onlar bizim otlaqları tuturlar və köçərilərimizi öz yerlərindən qovurlar. İndi tələsib bizim çöllərə getmək lazımdır ki, bu bütperəstləri qıraq, sürülərini əllərindən alağ, arvadlarını və uşaqlarını isə əsgərlərimizə qul edək. Xanlar çığırdılar:

– Qoşunu bizim çöllərə apar!

Əlində qələm tutmuş mirzə, Xarəzm şahına yaxınlaşıb onun qarşısında diz çökdü, yazılı kağızı ona uzatdı.

– Bu nədir? – deyə Məhəmməd soruşdu.

– Sənin sevimli kiçik oğlun Qütbiddin Ozloq şahın vəliəhd təyin olunması haqda şah fərmanıdır. Həddi-buluğa çatana kimi Xarəzm hökmdarı və gənc vəliəhdin qeyyumu – nənəsi, sən anan məlikə Türkan xatun olacaq. Vəliəhdin tərbiyəçisi və Xarəzmin baş vəziri isə məlikənin eşikağası Məhəmməd bin Saleh olacaq.

Türkan xatun dedi:

– Sən isə mənim ulu oğlum, məğlubəlməz Xarəzm şahı Məhəmməd, öz qoşunun ilə bütün dünyanı gəzə bilərsən, kiminlə istəsən vuruşa bilərsən.

Məhəmməd oxumadan fərmanı imzaladı və qamış qələmi öz anasına verdi. O, qələmi alıb iri hərflərlə səylə yazdı:

*"CAHAN HÖKMDARI, BÜTÜN DÜNYA QADINLARININ
MƏLİKƏSİ TÜRKAN XATUN"*

Məhəmməd şah göz gəzdirərək böyük oğlu Cəlaləddini axtardı. O, onunla göz-gözə gəlməkdən qorxurdu. Ancaq Cəlaləddin yox idi. Vəkil Xarəzm şahının qulağına pıçıldadı:

– Cəlaləddin xan bu qəder qıpçaq əsgərini görüb dedi: “Mən qoyun deyiləm, qıpçaqların sallaqxanasına gedim” və atını döndərərək yel kimi çaparaq çıxıb getdi.

Yeddinci fəsil

HƏRƏMXANANIN ƏSİRİ

Vəkilin boynuna Xarəzm şahının üç yüz arvadının “kefinin xoş keçməsinə” təmin etmək kimi çətin bir iş düşürdü. O, həmçinin bu arvadların əxlaqına da göz qoymalı idi, yüngüllük əlaməti hiss edən kimi Xarəzm hökmdarının özünə məlumat verməli idi.

Məhəmməd şah vəkilə tapşırırdı ki, türkmən çöllərindən gətirilmiş qızın fikrini, ah-naləsinin və ağlamasının səbəbini öyrənsin. Vəkil də falçı İlan Torçu (“İlan qabığı”) çağırırdı. O, qadın hiylələrini açmaqda mahir idi. O, həm də cadugər və ara həkimi idi, şən və dəhşətli nağıllar danışardı.

Vəkilin dumanlı sözlərindən “İlan qabığı” başa düşdü ki, onu üç sual narahat edir: çöldə cavan Gülcəmalın sevdiyi igid oğlan varmı, o, sərbəst gəzən türkmənlərlə əlaqə saxlayırmı və bir də şahın yanına gətirildiyi gecə onun yanında xəncər olmuşdurmu?

– Hamısını başa düşdüm, – deyərək “İlan qabığı” ovcunu açdı.

Vəkil onun ovcuna bir neçə dənə pul tökdü.

– Bu pulların arasında bir dənə də qızıl görmürəm.

– Mühüm xəbərlər gətirərsən, qızıl alarsan...

Qoca falçı arıq və qara arvad idi, qulaqlarına uzun gümüş sırğalar taxmışdı. O, hərəmxananın yeni incisinin heyət qapısını açıb dayandı. Qıyılmış qara gözlerle hündür hasarla əhatə edilən kiçik heyətə nəzər saldı. Adətən başqa mülkəyərin heyətlərində birmərtəbəli, pəncərəsiz və eyvanlı tikililər olurdu. Bu tikililərdən eyvana laylı beş qapı açılırdı. Heyətin ortasından su axır və girdə hovuzla tökülürdü. Kənarlardakı iki böyük ləkədə qızılqüllələr açılmışdı. Heyətin o başında, divarın yanında, hündür, qollu-budaqlı qovaq ağacının altında ağ keçədən və rəngli iplərdən çəkilmiş gözəl türkmən çadırı ağarırdı.

İlan Torçu zol-zol paltarını düzəldib hovuzun tərəfinə yönəldi. Daş pillənin üstündə balaca, qara, badamı gözlü, çox qarayanız bir qız oturmuşdu. O, göy rəngli Qaşqar camından bişmiş düyü götürüb gümüşü rəngli, balaça dabanbalıqlarına atırdı. İlan Torçu özünü tava daşın üstünə saldı, qızın qırmızı köynəyinin ətəyini öpərək alçaqdan, sözləri uzada-uzada dilləndi:

– Salam sənə, gözəl, gülüzlü qız! Ver şəfəq saçan əllərindən öpüm, kölgədə sürünüm!

Falçı qızın yanında oturdu. Hamıya dediyi xoş, şirin sözlərlə ona müraciət etdi, özü isə: “Padşah bunun nəyini sevib! – deyərək düşünürdü. – Özü balaca, qapqara, şah hərəmxanasının başqa gözəlləri kimi ötlü-canlı və qədd-qamətli də deyil. Doğrudan da hökmdarımızın arzuları sonsuzdur!”

– İndi çöldə nə danışirlar? – deyərək Gülcəmal onun sözünü kəsdi.

– Bu yaxınlarda xanlardan biri ardımca dəvə göndərmişdi ki, mən onun, dərdinə dərman tapım, o bir qız sevir. Orada hamı səni xatırlayır, hamı səni bəxtəvər adlandırır. Deyirlər ki, Xarəzm şahı bütün arvadlarından çox bizim türkmən gözəlini sevir, bütün barmaqlarına göy şəfəq saçan qaşlı üzüklər taxıb, onun üçün ağ çadır qurdurub, içində İran

xalçaları döşətdirib və hər gün də ona öz mətbəxindən içərisinə püştə doldurulmuş qırqovul və ördək qızartması göndərir...

– Mənə padşah arvadı desələr də, mən onun üç yüz birinci arvadıyam! Cavan bir igidin arvadı olsaydım, daha yaxşı idi. Çöldə mənə həsəd çəkirlər, ancaq burada mən küləyin Qaraqum səhrasından gətirdiyi yovşan və süpürgə kollarının ətrinə həsrətəm. Daima şah mətbəxindən gələn xörək iyindən başım ağrayır. Ağ çadır nəyimə gərəkdir ki, burada mən boz divardan, keşikçi qülləsindəki əsgərdən, bir də qoca qovaq ağacından başqa heç bir şey görmürəm? Bir dəfə çöllərin uzaq üfüqlərini görmək üçün ağacın başına dırmaşmaq istədim, ancaq xədimlər çəkib mənə aşağı saldılar. Sonra hətta yelləncəyin ipini də kəsdilər. Özün də, bu xoşbəxtlikdir?

– Ah, əgər səndəkilərin yüzə biri məndə olsaydı, mən xoşbəxt olardım. Lakin heç kəs mənə içində püştə doldurulmuş ördək verməz!

– Qızlar, – deyərək Gülcəmal çağırırdı, – süfrə hazırlayın! Sən isə ay arvad, mənim üçün fala bax.

İki köniz çadıra qaçdı. Başına, üstündə gümüş pullar olan qırmızı parça sarımsı bir türkmən qarısı gəlib yerdə əyləşdi. O, diqqətlə falçıya baxırdı.

“İlan qabığı” tava daşının üstünə sarı yaylıq sərdi, qırmızı torbadan ağ və qara paxlaları onun üstünə tökdü. Nazik sümük çubuqla o, paxlaları qarışdırdı və köçəri lülü¹ tayfasının dilində anlaşılmaz sözlər söylədi. Onun parıldayan qara gözləri geniş açıldı və xırtlılı səsi ilə pıçıldadı:

– Qocaların məni öyrətdiyi kimi, paxlalar belə deyir. Çöldə bir igid var, hərçənd ki, çox cavandır, amma pəhləvan kimidir. Pələngə rast gəlsə qorxmur, onu oxla vurur. On quldura rast gəlsə, vuruşa birinci atılır və hamını da qırır. Bu igid sənin dərindən əzab çəkir, gecələr yatmır, həmişə aşuqların mahnısına qulaq asır və göylərə baxır... Deyir ki, onun gözləri bu ulduzlar kimidir. Görürəm ki, sən də ah çəkirsen. Məgər düz demirəm?

Gülcəmal diksindi. Paltarına tikilmiş qızıl və gümüş pullar cingildədi. O, pulun birindən yapışdı və onu qoparmaq istədi, lakin pul möhkəm tikilmişdi.

– Anacan, qayçını gətir!

İlan Torç gizlicə pıçıldadı:

– Bəs sənin ağ dəstəli balaca bıçağın hanı? Çöllü qızı kimi sən onu həmişə kəmərinin altında gəzdirdirdin.

Gülcəmalın üzünü həyəcan bürüdü. Türkmən qarısı ağır-ağır yerindən qalxıb çadırdan xalça toxuyarkən işlədilən iri qayçını gətirdi. Gülcəmal paltarından nazik qızıl pulu kəsib qara ovcunda sıxdı.

– Sən indi hicran keçirən igiddən danışdın. Bəs niyə onun adını demirsən!

– Paxlalar bunu mənə demir. Ancaq sənin ürəyin sonsuz məhəbbətlə yanan adamın adını deyə bilər.

– Qıpçaqlar məni bura, padşahın hərəmxanasına zorla gətirdilər, halbuki çöldə çox igidlər məndən ötrü bir-birilə bəhs edirdi. Məgər qocalar heç bizdən soruşurlar ki, ürəyimiz kimi istəyir?

– Bu ala qarğa hər şeyi qarışdırdı, – deyə türkmən qarısı dilləndi. – Padşahın arvadının qəlbində ancaq bir ad ola bilər, o da bizim hökmdarımızın, Rüstəm² kimi gözəl, İsgəndər kimi igid Xarəzm

şahı Məhəmmədin adı. Sarayda olan hər bir qadın ancaq ondan ötrü yaşayır və yalnız onun barəsində düşünür. Gülcəmal, bu hiyləgər qadına qulaq asma!

Başına iri ağ çalma qoymuş yoğun xədim qapıdan içəri girdi və falçı qadını işarə ilə çağırdı. Falçı hərəmxananın zəhmli gözətçisinin yanına qaçıb onunla pıçıldaşdı. O, geri qayıdaraq tava daşın üstünə yığıldı, Gülcəmalın ətəyindən yapışdı və dedi:

– Mən yaramazı bağışla. Təzə vəliəhd Ozlaq şahın anası fala baxmaq üçün məni yanına çağırır. Rahat oturmağa vaxtım yoxdur...

– O, aldığı qızıl pulu bir daha öpdü və xədimin ardınca gedərək qapıdan çıxdı.

Səkkizinci fəsil

“BƏD XƏBƏR” DƏ SEVİNC GƏTİRƏ BİLƏR

Xarəzm şahı dövlət işləri ilə sarayın ən kənar otaqlarından birində məşğul olurdu. “Yerin də qulağı var”, lakin pəncərəsiz olan və divarlarına xalçalar vurulmuş bu otağın qulağı ola bilməzdi. Bu otaq quyuya oxşayırdı, ancaq tavandakı deşikdən gecələr ulduzlar işıq saçırdı. Şah burada cəlladbaşı ilə göz-gözə danışmaqdan və ya özünün darıxan arvadlarının yeni kələkləri barədə saray vəkilinin söhbətini dinləməkdən çəkinməzdi. Şah burada gizli əmrlər verərdi: qonaqlıqda ehtiyatsızlıq edərək öz hökmdarının dalmca nalayiq sözlər deyən xanı öldürməyi və ya çoxdan ona nimçə dolusu qızıl pul gətirməyən Qoca xəsis bəyin bağına üzləri bağlı atlılar göndərməyi tapşırırdı. Xalçalı otaqda şahın məxfi söhbətlərindən sonra sübh çağı dəfələrlə hündür minarədən atılan və daşlara dəyərək parçalanan naməlum adamların fəryadları eşidilmişdi. Dəfələrlə cəlladlar ayın solğun işığında şahın xoşuna gəlməyən adamları saldıqları kisələri qayıqdan kükrəyən Ceyhunun bulanıq sularına atmışdılar. Sonra da geniş çayın suları üstündən mahnı eşidilərdi:

Bahar çağı bağlarında cəh-cəh vurur şən bülbüllər,
Çöllərə xoş ətir saçar, şəhdə çimən qızılgüllər...

¹ Lülü - Əfqanıstanın tayfalarından biri

² Rüstəm - İran xalq dastanının qəhrəmanı

Qayıqçılar isə mahnının nəqəratını təkrar edərdilər.

Sən ey gözəl Xarəzm!

Həmin axşam Məhəmməd qaşqabaqlı idi, dinib–danışmırdı, saray vəkili isə gündüz, şahın oğlu Cəlaləddin xanın yanına gələn şəxslər haqqında ona məlumat verirdi:

– Gözəl atlarda üç türkmən gəlmişdi. Onlardan biri üzünə örtük salıb sifətini gizlətməmişdi. Deyirlər ki, o, cavan və boylu–buxunlu imiş, qartal kimi iti gözləri varmış.

– Niyə onu tutmadın?

– Yaxınlıqdakı pöhrənlikdə böyük bir dəstə, qırxa qədər igid türkmən onu gözləyirmiş. Amma bazarda, həmişə türkmənlərin yığıldığı Mərdanın çayxanasında mənim adamım bir neçə dəfə Qara Xəncərin adını eşidib...

– Qara Xəncər karvanların qənimidir!

– Doğrudur, həzrət. Ancaq heç olar ki, vəliəhd...

– O, daha vəliəhd deyil.

– Şahın sözü Allahın sözüdür. Lakin hər halda adi bəyin karvan yollarını kəsən quldur ilə söhbət etməsi də rəzələtdir...

– Belə pis zamanədə hər şey eşitmək mümkündür!

– Qibleyi–aləm, necə bilirsen, belkə Cəlaləddini uzağa göndərəsən, məsələn peyğəmbəri ziyarət etmək üçün Məkkəyə yola salsan? Onda onun türkmənlərlə pıçılması da kəsilər.

– Mən onu Hindistan sərhəddindəki uzaq Qəznəyə hakim təyin etmişəm. Lakin o, orada da itaət etməyən xanları başına toplayıb Çinə yürüş etmək üçün onları dilə tutacaq. Sonra da Xarəzm bıçaqla dilimlənmiş qarpız kimi dağılacaqdır. Yox, qoy Cəlaləddin burada, əlimin altında olsun ki, həmişə onu yoxlaya bilim.

– Ağıllı tədbirdir!

– Amma qulaq as, quyruq bulayan vəkil! Əgər bir də mən eşitsəm ki, quldur Qara Xəncər Ürgəncdə öz obasında olduğu kimi sərbəst gəzir, onda sənün yumulu gözlü kəllən Cəlaləddinin sarayı qarşısında payaya keçirilərk...

– Allah özü bizi bundan saxlasın! – deyər vəkil qapıya tərəf daldı çəkildi.

Qoca xədim daxil oldu.

– Böyük hökmdarın əmrinə görə xatun Gülcəmal dərğahına gəlib və əmrinə müntəzirdir.

Şah həvəssiz halda ayağa durdu.

– Sən onu bura, xalçalı otağa gətir...

Şah dəhlizə çıxdı, əyilərək ensiz qapıdan keçdi və dolama pillələrlə yuxarı qalxdı. O, taxça kimi balaca yerdə üzünü ensiz, şəkəli pəncərəyə söykəyib gözləməyə başladı ki, görsün xalçalı otaqda nələr baş verəcək.

Beli bükülü və iri qabırğaları çıxmış qoca kosa xədim naxışlı qapını açdı. Xədim Kəşmir şalına bürünmüşdü. Əlində gümüş şamdan tutmuşdu, şamdandakı dörd şam əriyib tökülürdü.

Əlvən atlaza bürünmüş balaca boylu qıza baxaraq o, dərindən ah çəkdi.

– Hə, qabağa gedək! – deyər nazik səsilə ciyildədi.

O, qalın pərdəni açıb şamdanı yuxarı qaldırdı. Gülcəmal, elə bil, yuxarıdan endirilən zərbənin altından qaçmış kimi əyilərək sivişdi, ayaqqabılarını qapının ağzında qoyub iki addım irəli yeridi.

Qırmızı Buxara xalıları ilə döşənmiş ensiz otaq lap balaca idi. Tavanı isə hündür idi, yuxarıya çatırdı.

Xədim bayıra çıxdı. Qapının açarı cingilti ilə buruldu. Qapının lap yuxarısında girdə və şəkəli bir pəncərə var idi. Bu pəncərə çox müəmmal görünürdü. Xədim, görünür, şamdanı ora qoymuşdu. Üzbəüz divarda da belə bir şəkəli pəncərə var idi. Oradan bir adam baxmırdı ki?

Gülcəmal xalçalı otaq barədə bir çox şayiələr eşitmişdi. Hər rəm xananın qadınları deyirdilər ki, guya cəllad Cahən Pəhləvan xəyanət etmiş arvadları burada boğur. Xarəzm şahı isə yuxarıdakı şəkəli pəncərədən buna tamaşa edir. Gülcəmal həmin o xalçalı otağa düşməyib ki?

Gülcəmal otağı dövrə vurdu. Yerə bir neçə kiçik xalça döşənmişdi. Adətən belə xalçalar namaz qılmaq üçün salınır. “Görünür öldürülmüş qadını saraydan çıxarmaq üçün belə xalçaya bürüyürlər”.

Hər bir xışıldan diksinən Gülcəmal əlvən ipək mütəkkələri bir küncə ataraq onlara söykəndi.

Birdən qapıdan asılmış xalça tərpendi və onun dalından heyvan başı göründü. Qaranlıqda girdə gözlər yaşıl işıq saçdı.

Gülcamal yerindən sıçrayıb divara yapışdı. Qara xalları olan sarı heyvan səssizcə otağa girdi, başını pəncələri üstə qoydu. Uzun quyruğunu qıvrıldaraq döşəməyə çırpırdı.

“Qaplan! – deyə Gülcamal düşündü. – Adamyeyən ovçu qaplanı! Fəqət türkmən qızları mübarizəsiz təslim olurlar!” Gülcamal dizini yerə vurub xalçanın bir ucundan yapışdı. Qaplan nərildəyə-rək sürünməyə başladı.

– Vay Allah! Kömək edin! – deyə Gülcamal çığırdı və xalçanı qaldırdı. Heyvan qüvvətlə sıçrayıb onu yerə yıxdı.

O, büzüşərək xalçanın altında gizləndi. Qaplan pəncələri ilə qalın xalçanı dağıtmaq istəyirdi.

– Kömək edin! Axır günüm çatdı! – deyə Gülcamal çığırdı. O, qapının bərk döyüldüyünü və mübahisə edən adamların səsinə eşitdi. Adamların çığırtısı və qaplanın nəriltisi qüvvətlənirdi... Sonra səs kəsildi... Kimsə xalçanı kənara atdı.

Qızın yanında arıq, uzun bir oğlan dayanmışdı. Başına qara qoyun dərisindən papaq qoymuşdu, üzündə, gicgahından tutmuş çənəsinə kimi çapıq yeri var idi. Qılıncını xalçanın kənarı ilə təmizləyirdi. Qoca xədim oğlanın paltarından tutaraq onu bayıra çəkməyə çalışırdı.

– Sən bura, qapalı otaqlara nə cəsarətlə gəlmisən? Bədbəxt, sən nə elədin? Padşahın sevimli qaplanını nə cəsarətlə öldürdün? Hökmdar sənin başını payaya keçirəcək!

– Rədd ol, kosa! Yoxsa sənin də boynunu vuraram.

Gülcamal dirsekləndi, taqətsizlikdən yenə də mütəkkələrin üstünə yıxıldı. Qaplan otağın ortasında uzanmışdı, sanki vurulmuş başını pəncələri arasına almışdı. Bədəni hələ də titrəyirdi.

– Xatun, sağ-salamatsan?

– Sən necə, igid oğlan, bərk yaralanmısan? Üzündən qan axır.

– Eh, boş şeydir! Üzdəki çapıq yeri igidin ziynətidir.

Mühafizəçilərin başçısı Teymur Məlik içəri yüyürdü. Qapıda bir neçə əsgər var idi.

– Sən kimsən? Saraya neçə gəlib çıxmısan? Qarovulçuları vurmağa necə cürət etdin! Silahını ver!

Cavan oğlan tələsmədən qılıncı qımına keçirdi və sakitcə cavab verdi:

– Bəs sən kimsən? Mühafizəçilərin başçısı Teymur Məliksən? Salam olsun sənə! Mən çox mühüm bir işdən ötrü Xarəzm şahını görməliyəm. Səmərqənddən pis xəbərlər var.

– Bu ötkəm adam kimdir? – deyə hakimənə bir səs gəldi. Xarəzm şahı iri addımlarla xalçalı otağa girdi və əlini qılıncının dəstəyinə qoydu.

– Salam sənə, böyük şahım! – deyə igid əlini sinosinə qoyub baş əydi. Sonra birdən qəddini düzəltdi. – Sən burada zarafat eləyirsən tez çöl pişiklərini zəif qadınların üstünə buraxıb qorxudursan, dünyada isə mühüm hadisələr baş verir. Karvan yolunda mən Səmərqənddən gələn çapara rast gəldim. O, var gücü ilə atını çapmış, sonra yıxılıb özündən gedənə kimi piyada gəlmişdi. O, dəli kimi təkrar edirdi: “Səmərqənddə qayamdır. Bütün qıpçaqları qırırlar və qəssab dükanlarındakı qoyun cəməkləri kimi ağaclardan asırlar”. Qiyamçıların başında sənin kürəkənin, Səmərqəndin hakimi sultan Osman dayanıb. O, sənin qızını da öldürmək istəyib, lakin o, yüz qoçaq igidlə qalaya çəkilmişdir və gecə-gündüz müqavimət göstərir. Bu da qızının məktubu...

Xarəzm şahı igidin əlindəki qırmızı zərfi dartıb aldı və xəncərin ucu ilə onu cırıb açdı.

– Mən qiyam etməyi onlara göstərəm! – deyə o, deyindi və solğun işıqda məktubu oxumağa çalışdı. – Səmərqənd həmişə qiyamçılar yuvası olmuşdur. Qulaq as, Teymur Məlik! Təcili olaraq qıpçaq dəstələrini çağırmalı! Mən Səmərqəndə gedirəm. Allahın yerdəki kölgəsinə əl qaldırmağa cürət edənləri asmaq üçün orada qovaq ağacı, ip azlıq edəcək... Bu qadını onun çadırına aparın və onun üçün həkim çağırtdırın... İgid, sənin adın nədir?

– Eh, niyə lazımdır? Böyük səhranı dolaşan bir cavanam!

– Sən mənə “bəd xəbər” gətirmisən, qədim qaydaya görə mən “bədxəbəri” ölümün pəncəsinə verməliyəm. Bununla birlikdə sən mənim qaplanımı da öldürmüşsən. Səni hansı ölüm cəzasına məhkum edim – özüm də bilmirəm...

– Mən bilərəm, hökmdar! – deyə Teymur Məlik dilləndi. – İcazə ver deyim.

– De, cəsur Teymur Məlik və bunu mənim adımdan ötkəm oğlana elan et.

– Herbi işlərdə bir günü, hətta bir saati itirmək – qələbəni əldən vermək deməkdir. İgid oğlan böyük səy göstərüb və qibleyi-ələm

üçün mühüm və yaxşı məktub gətirib. Bu məktubda deyilir ki, sən qızın sağdır və bir əsgər kimi düşmənlərin hücumunu igidcəsinə dəf edir. İndi sən, mənim ulu padşahım Səmərqəndə çapacaqsan və igid qızını ölümdən qurtara biləcəksən. Belə xidmətə görə şah igid oğlanı, doqquz cinayətinə görə doqquz dəfə əfv edə bilər. Öldürülmüş qaplanın əvəzində isə Xarəzm şahı başqasını, daha qəzəbli qaplanı, bu igid oğlanı alacaq və onu yüz türkmən atlısına yüzbaşı təyin edəcək. Bu igid onları da özü ilə gətirəcək. Onlar sənənin şəxsi mühafizə dəstəsinə daxil olacaqlar...

Xarəzm şahı heyrətlə baxır və qara saqqalının ucunu almaz qaşlı üzük taxdığı barmağına dolayırdı.

– Qartal yolundan dönmür, Xarəzm şahı da sözünü dəyişmir, – deyə igid ləyaqətlə dilləndi. – Türkmən qızını hara aparım?

Oğlan əyilib ehtiyatla Gülcəmalın yerdən götürdü. Qapının ağzında bir anlığa ayaq saxladı, ləyaqətlə Xarəzm şahına müraciət edib dedi:

– Karvanlarının qənimi Qara Xəncərdən sənə salam! – Sonra da iftixarla yoluna düzəldi.

Şah Teymur Məlikə baxdı; bilmədi ki, ona qəzəblənsin, yoxsa təşəkkür etsin. Teymur Məlik ucadan güldü.

– Ancaq çox igid oğlandır! Sən isə, qibleyi-ələm, hələ deyirdin ki, türkmənlərə etibar etmək olmaz. Belə igidləri olan qoşun ilə sən bütün dünyanı fəth edə bilərsən.

...Bir neçə gün keçdi. Gecənin zülmətində aypara minarənin üstündə görünərkən, bir neçə kölgə səssizcə sarayın yanından keçib küçəyə döndü və qoca qovaq ağacının divar üstünə əyildiyi yerdə ayaq saxladı.

Tükdən toxunmuş qarmaqlı nərdivan divarın üstünə aşırılmışdı. Kölgənin biri yuxarı qalxdı. Ağ çadırın üstündə tüstü göründü, keçələrin arasına işıq düşdü. Bayquşun səsinə çadırdan parçaya bürünmüş bir qadın çıxdı.

Qaranlıqda bu sözlər eşidildi:

– Türkmənlər hamı qardaşdır! Salam! Gülcəmal xatun yaxşıdır mı?

– Mən onun qulluqçusuyam. Bədbəxt olduq! Xarəzm şahı üç gündür ki, öz qoşunu ilə Səmərqənddə qiyamı yatırmağa gedib. İndi saraya qəzəbli qarı, şahın anası Türkan xatunun iti gözü nəzarət edir. O, əmr edib ki, bizim “Gül üzünü” sarayın daş qülləsinə apar-

sınlar və özü də keşikçilərin sayını iki dəfə artırıb. O deyib ki, Gülcəmal öləne kimi qüllədə qalacaq.

– Sən onun yanına get. Bu qızıl dinar xədim üçün, bu iki dinar da gözətçilər üçün. Gülcəmal xatuna belə de: şahın anasına bildirsən ki, o, şəhərin kənarında olan böyük yoldakı müqəddəs şeyxin qəbirini ziyarət etmək istəyir. Türkan xatun bu ziyarətə mane ola bilməz, o, şəhərdən çıxanda isə Qara Xəncər lazımı tədbir görəcək.

Kölgə yenidən divarın üstünə çıxdı və zülmətin içində əridi.

Qulluqçu pıçıldadı:

– Dünyada Türkan xatundan qəzəbli və hiyləgər adam yoxdur! Əgər o, bir adamın axırına çıxmaq istəsə, onunla kim bacarar?

Doqquzuncu fəsil

GÖZDƏN DÜŞMÜŞ VƏLİƏHDİN BAĞINDA

Bu at, bu da mənim silahım! Bunlar mənim üçün bağdakı eys-ışrət məclisini əvəz edir.

İbrahim Məntəşir, X əsr

Az döyüşlər görməyən Teymur Məlik mahir əsgər idi. O, təhlükədən qorxmurdu. Dəfələrlə düşmənin qılıncı onun başı üstündə oynamış, nizə onun qalxanını deşib keçmiş, oxlar zirehli paltarına sancılmışdı: onu qaplan parçalamaq istəmiş, pələng onu haqlamış, ölüm başının üstünü alaraq, qara buludlar gözlərini tutmuşdu. Onu daha nə qorxuda bilərdi? Buna görə də Xarəzm şahının qəzəbindən qorxmayaaraq, Teymur Məlik şəhər kənarındakı Tillyalı bağına yollandı ki, onun sahibi ilə, Xarəzm şahının gözəndən düşmüş oğlu Cəlaləddin ilə görüşsün.

O, gənc xanı sıx bağın içində tapdı. Cəlaləddin fikrə dalaraq xalçanın üstündə təkə oturmuşdu. O, yerindən cəld qalxıb qonağın qabağına gəldi.

– Salam sənə, igid Teymur Məlik! Mən bir neçə dostumu yanıma dəvət etmişəm, fəqət onların çoxu “təəssül” etdiklərini bildirmiş, xəstələndiklərinə görə gələ bilməyəcəklərini demişlər. Ancaq

üç köçəri, bir də sən, Teymur Məlik, uzaq Qəznənin hakiminin yanına gəlməkdən çəkinməmişiz. Qəznəni isə deyəsən heç vaxt görə bilməyəcəyəm.

– Şahın iradəsi müqəddəsdir, – deyə Teymur Məlik xalçanın üstündə oturdu.

Cəlaləddin fikirli halda davam etdi:

– Türkmən qızından doğulduğum üçün mən təqsirkarammı? Bütün qıpçaqlar vəliəhdin qıpçaq olmasını istəyirlər. Qoy qıpçaq olsun, amma atam mənə adi döyüşçü kimi sərhədə getməyə icazə versin. Orada daima vuruşma olur. Mənim yorğa atdan, parlaq qılıncdan, bir də çölün küləyindən xoşum gəlir. Xalçanın üstünə sərilib mahınıya qulaq asmaq və qocaların nağılını dinləmək istəmirəm.

Teymur Məlik:

– Müharibə axı hər yerdə gedir, – dedi. – Qıpçaq bəyləri Xarəzm şahından xahiş edirlər ki, o, öz qoşununu onların çöllərinə aparsın. Ora şərqdən naməlum xalq gəlmişdir, onlar bizim torpaqları tutur, qıpçaqların mal-qarasını yaxşı otlaqlardan qovurlar...

Cəlaləddin dedi:

– Yaxşısı budur ki, atam bütün qıpçaqları Xarəzmdən qovsun və onlarsız hökmranlıq etməyə başlasın. Qıpçaqlar qudurub pozğunlaşsınlar. Çətin vaxtda qıpçaqlar atama xəyanət edəcəklər.

– Niyə belə düşünürsən? – deyə Teymur Məlik soruşdu.

– Şahın Xarəzm xalqına inanmaması, dövlətin və qayda-qanunun mühafizə edilməsini yadelli qıpçaqlara tapşırması ona bənzəyir ki, sürünün sahibi qoyunları, onların qırılmasını canavarlara etibar etsin. Çox çəkməz onun nə yunu, nə də qoyunu qalacaq, o, özü də canavarlara yem olacaq.

Cəlaləddin kənarda dayanan qulama baxıb qaşlarını oynatdı. O, yaxınlaşıb baş əydi.

– Burada çoxlu qonaq üçün böyük süfrə hazırlanıb, qonaqlar isə yoxdur. Yolda adamlar qoy və keçənlərin hamısını saxla. Onların arasından elələrini tap ki, mənə və ürəyimi şad edə bilsinlər, onları bura gətir, bir də mənim istəkli atlarımı qabağımda saxla: əgər çağırılmış qonaqlar gəlməsələr, mən öz atlarımı və yoldan keçən dilənçiləri qonaq edəcəyəm...

– Sən mənə çağırımsan, mən də buradayam! – deyə sakit bir səs gəldi. Bağın ağacları arasından başına qoyun derisindən böyük

papaq qoymuş hündür boylu, arıq bir türkmən çıxdı. O, baş əyərək əlini sinəsinə qoydu.

– Səni görməyə şadam, səhra qaplanı Qara Xəncər. Gəl, bizimlə otur.

Xarəzmin şərq sərhədindəki qalanın onbaşısı Əlican yanında beş atlı böyük karvan yolu ilə çaparaq gəlirdi. O, yalnız atları yemləmək üçün azca dayanırdı. Əlican qorxurdu ki, öz qəribə əsirini Ürgəncə gətirib çıxara bilməsin.

Yolda rast gələnlər maraqla baxıb soruşurdular ki, hansı təhlükəli quldur tutulub. Atlılar əli-qolu bağlanmış adamın yanında gedir, onun üzünə baxırdılar. Lakin Əlican yaxına gələnləri qırmancla vurur və onlar dağılışırdılar.

Atlılar iki kanalı üzüb keçdilər, paya və qurumuş budaqlardan düzəldilmiş körpünü adladılar. Uzaqlardan qovaq ağacları arasından Ürgəncin məscid və minarələrinin göy rəngli kaşları görünürdü. Yolun ayrıcında qara atlara minmiş qırmızı kaftanlı altı nəfər Əlicanın qabağını kəsdi.

– Dayanın, igidlər!

– Yoldan çəkilin! – deyə Əlican çığırdı. – Dinin hamisi naminə mühlüm iş üçün divani-ərzə¹ gedənləri saxlamayın.

– Bizə də elə siz lazımsınız. Xarəzm şahının oğlu Cəlaləddin əmr edir ki, yoldan dönüb bu dəqiqə onun bağına gələsiniz.

– Biz heç yerdə dayanmadan, birbaşa Ürgəncə, rəisimiz Teymur Məlikin yanına getməliyik...

Lakin atlılar Əlicanın atının cilovundan bərk tutmuşdular.

– Teymur Məlikin özü də bu saat bağda, bəyin yanında oturub, hər ikisi nəgməyə qulaq asır. Döndər atı! Sənə deyilir! Niyə dalaşsın? Sənin əsirin ölməz, Cəlaləddin isə sənə xəz kürk bağışlar, plova qonaq edər, bir ovuc da gümüş dirhəm verər. Bilirsən bəy üçün necə pilov bişib? Belə plovu heç yerdə yeyə bilməzsən!..

Əlican quyruq yağının xoş iyini duydu və atlarını səslədi:

– Dayanın! Döndərin atları bu bağa. Burada biz kef çəkəcəyik!

Atlılar əl-qolu bağlanmış əsir ilə yoldan döndülər, hündür darvazaların ağzında dayanmış qaşqabaqlı gözətçilərin yanından ötüb birinci həyəət girdilər. Ala-qaranlıqda bir-birinin yanında qalanmış

¹ Divani-ərz – dövlət dəftərxanası

altı ocağın alovu yüksəyə qalxırdı. Bu ocaqların yanında qırmızı paltar geymiş qadınlar vurnuxurdular. Ocaqların işığında onlar od kimi parıldayırdılar. Atlılar sıçrayıb yerə düşdülər və atlarını ağaclara bağladılar. Əsir yəhərin üstündə qaldı. Onun atı ayaqlarını yerə döyür, başını tərpedir və qabaqlarına ot tökülmüş başqa atların yanına dartılırdı. Qadınlar qaçıb gələrək əsiri əhatə etdilər. Onun qeyri-adi üzünə heyretlə baxmağa başladılar.

O, tük iplərlə ata sarınmışdı. Əynində qırmızı zolaqları olan uzun paltar var idi, paltarının qolları çəkili idi. Başına yası keçə papaq qoymuşdu. Papağının kənarları yuxarı çevrilmişdi. Qiyafəsindən məlum olurdu ki, o, özgə tayfalardandır. Gicgahlarından camış bunnuzu kimi iki buruq saç uzanırdı. Bir nöqtəyə baxan çöpəki vəhşi gözləri var idi. Adamlar pıçıldayırdılar:

– Bu ki, ölüdür!

– Yox, hələ sağdır. Kafirlərin canı bərk olur.

– Ardımca gəl! – deyə xidmətçi, Əlicana müraciət etdi. – Bu eybəcəri də dart getir.

Əlican, əsirin mindiyi atı açıb ehtiyatla onu sıx bağın içərisindəki yol ilə apardı. Yol boyunca cavan ərik ağacları və tünd-yaşıl yarpaqlı hündür qarağaclar ekilmişdi.

Balaca köşkün dövrəsindəki ensiz arxdan şırlıtı ilə su axırdı. Onun qabağında on iki aygır sıra ilə dayanmışdı, bunlardan altısı qara, altısı isə kəhər idi, daranmış yallarına qırmızı parça vurulmuşdu. Aygırın hər biri zəncir ilə alçaq dirəyə bağlanmışdı. İki nəfər əlində sini aygırların yanında dayamb əllərindəki yemiş dilimlərini atlara verirdilər.

Əlican atların gözəlliyinə, alışıb yanan gözlərinə və qu quşu kimi uzanan boyunlarına elə heyran olmuşdu ki, qoca və hündür qarağacın altında oturan bir dəstə adamı o saat görə bilmədi.

İran xalçası döşənmiş meydançaya sərilen süfrəyə gümüş nımçələr və şüşədən düzəldilən İraq qədəhləri düzülmüşdü. Süfrədə rəngbərəng şimilər, təzə və quru meyvələr və başqa şeylər var idi. Bir neçə adam yarımdaye vuraraq oturmuşdu. Başına hind çalması qoyan və əynində qara çəkmen olan qarayanız oğlan ayrıca oturmuşdu: hamı ona ehtiramla müraciət edirdi. Meydançanın kənarında öyləşən bir neçə sazandar dəridən-qabıqdan çıxırdı: biri kaman, başqaları tütək, ikisi də dəf çalırdı. Adamı heyran edən gözəl musiqi səsi ətrafa yayılırdı.

– Xoş gəlmisən, xoş gəlmisən! – deyə qarayanız oğlan dilləndi və tez yerindən sıçradı. Hamı onun ardınca ayağa durdu. O, hərəkətsiz dayanan əsirə yaxınlaşdı. Əlican başa düşdü ki, o, şahın oğlu Cəlaləddindir.

– Onu sən tutmusan? Haradan tapmışsan?

– Mən ona çöldə, Otrar yaxınlığında rast gəldim. Yaman güclüdür, zorla əl-qolunu bağladım.

– O kimdir? Hansı tayfadandır? Nə deyir?

– Cavab vermək istəmir. Susur.

– Fəqət üzündə həyat əlaməti yoxdur. Ölür?

– Bilmirəm, xan həzrətləri. Var qüvvəmlə atı çapmışam ki, Xarəzm şahının hüzuruna onu diri gətirim.

– Atı çapmaqla onu əldən salmışan. Onu danışmağa məcbur etmək lazımdır.

Cəlaləddin əl çaldı. Xidmətçi hazır oldu.

– Həkim Zəbanı çağır, dava-dərmanlarını da gətirsin. De ki, ağır xəstə var.

– Baş üstə, xan həzrətləri!

Əsir özünə gəlməyə başladı. Onun gözləri alacalandı, açıla qalmış ağızından batıq səslər çıxmağa başladı və o, iplərini açmağa çalışaraq çığırdı.

– O, niyə çığırır? – deyə Cəlaləddin soruşdu.

Əlican izah etdi:

– O, sənin atlarını görüb heyret edir: “Yaxşı atlardır! Gözəl atlardır! Fəqət onlar burada qalmayacaq. Bunların hamısı məğlubedilməz Çingiz xanın ilxısına qatılacaq. Sənin atlarında təkçə o gedəcək!”

– Sən bu kafirin sözlərini necə başa düşürsən?

– Qabaqlar mən karvanlarla Çinə gedərkən tatar obalarında da olardım. Onların dilində danışmağı mən orada öyrənmişəm.

– Bəs məğlubedilməz Çingiz xan kimdir? Nə üçün o, məğlubedilməzdir? Bu kafir belə kobud sözlər danışmağa necə cəsarət edir?

– deyə Teymur Məlik hirsələndi. – Ancaq Xarəzm şahı Məhəmməd bütün xalqların məğlubedilməz hökmdarıdır. O, bir də belə desə, boynunu vuracağam.

– Qoy nə istəyirsə, desin, – deyə Cəlaləddin onun sözünü kəsdi, – biz ondan tatarların məğlubedilməz hökmdarı barədə nə bilirə öyrənərik.

Bağın ağacları arasından nazik bir səs eşidildi. Kim isə iti addımlarla gələrək tez-tez deyirdi:

– Allah bütün müsəlman bəndələrə parlaq qılınc və gözəl atlara malik olan adil və igid şah oğlu Cəlaləddinin şöhrətini əta etsin! Onun qılıncı bütün islam düşmənlərinin başında ildırım kimi çaxsın!..

Uzun saqqallı və başına böyük çalma qoymuş balaca adam bağdakı cığır ilə sürətlə yeri yirdi. Əlində meşin çanta və böyük səhəng var idi. O, addımladıqca qurşağından asdığı mis cihazlar, bıçaqlar və şüşə qablar cingildəyirdi. Cəlaləddinə yaxınlaşaraq o, yerə qədər baş əydi.

– Senin mərhəmətin məni bəladan qurtardı. Böyük səxavətin məni qapma gətirdi. İndicə dedilər ki, mən ağır xəstəni xilas etməliyəm...

Cəlaləddin bir işarə eləyən kimi həkimin sözü ağzında qaldı.

– Həkim Zəban! Səsinə dinclik ver, özün isə bu xəstəyə bax, bütün bildiklərini və şüşələrindəki dərmanları işlət. Çalış ki, dirilsin.

– Mən sənin nökrin, sənin qulunam. Xan nə buyursa, yerinə yetiriləcək!..

Balacaboy həkim göstərişlər verməyə başladı. Nökrələr əsiri açtın atın üstündən düşürdülər. O, ayaqlarını aralı qoyaraq güclə dayanırdı, yəhərin üstündə necə oturmuşdusa, o vəziyyətdə də qalmışdı. Nökrələr yadelliyyə ikrahla toxunaraq, pıçılı ilə dua oxuya-oxuya əsirin əynindən paltarlarını çıxarıb onu yerə sərilmiş keçənin üstünə qoydular. O, dinməzəcə uzanmışdı, gözləri yumulu idi, huşunu itirmişdi.

Həkim dua oxuyub xəstənin sinəsinə şəffaf yağ tökdü və sümük qaşığı ilə qurumuş yaraları basan qurdları təmizlədi.

– Qurd basıb... Lakin müqəddəs kitabda deyilir: “Allah nə qədər xəstəlik yaradıbsa, bu xəstəlikləri müalicə etmək üçün də o qədər dərman yaradıb”.

Yaralardan qan axan kimi, həkim onların üstünə yağlı pambıq qoydu və xəstənin bütün bədənini parça ilə sarımağı əmr etdi.

– Ey möhtərəm xan! Ey mənim hökmdarım! – deyə o, Cəlaləddinə müraciət etdi. – Mən bilikli ərəb həkimi “kəhhalam”, göz xəstəlikləri¹ və gözün ağını təmizləyən ustadam, sınıqçı və ölümə qalib gələn rumi Hippokratın kitablarını öyrənmişəm. Mən sənin qulun

və nökrinəm, bütün həyatım sənin mərhəmətindən asılıdır. Əmr elə mənə bir səhəng köhnə şərab versinlər ki, dərman düzəldim. Mənim müalicəmdən sonra xəstə dillənəcək, bir və ya iki gün danışacaq, sonra isə Allahın əmrilə ya öləcək, ya da sağalacaq...

Şərabı alıb onu müxtəlif toz dərmanlarla qarışdıraraq, alınan dərmandan gah həkimin özü içir, gah da xəstəyə içirdirdi. Xəstə də gözlərini açıb danışmağa başladı.

Üzü qızarıb pörtən əsir əvvəlcə oxudu və anlaşılmaz sözlər dedi, sonra rəvan danışmağa başladı, elə bil şeir deyirdi. Əlican ona diqqətlə qulaq asıb sözlərini tərcümə edirdi.

– Mənim vətənimdən gözəl və bəxtiyar yer yoxdur, – deyə əsir alışıb-yanan gözlərini uzaqlara zilləmişdi. – Çəhrayı zirvələrin arasında, o başdan-bu başa kimi otuz üç qum səhrası uzanır. Ən yorğa at da bunları dövrə vura bilməz. Hündür sıx otların arasında vəhşi heyvanlar nəre çəkir, yetmiş cür ceyran bəslənir, gözəl səslə quşlar oxuyur. Firuzəyi göylərində qu quşları və qazlar uçur... Vətənimin çöllərində hamıya yer var, təkəcə mənim zavallı obama yer yoxdur. Acgöz xanları olan qüvvətli tayfalar yaşıl otlarınımızı əlimizdən aldılar. İndi bu otlarlarda kök, özge ilxıları, öküz və qoyun sürüləri dolaşır... Mənim zavallı, yoxsul obam üçün isə cıncıllı yerlər və qayalı dərələr qalmışdır. Sürülərimiz orada əldən düşüb seyrəkləşdi, atlar arıqladı, indi zəiflikdən ayaqları bir-birinə dolaşır. Bunların təqsiri lovğa xanlarda, bir də onların baş xaqanı, qırmızısaqqal və məğlubedilməz Çingiz xandadır. O, dünyanı talan etmək üçün monqolları özge ölkələrə aparır...

– Hansı Çingiz xandan danışır? – deyə Cəlaləddin soruşdu. Əlican sualı tərcümə etdi. Əsir dilləndi:

– Temurçin Çingiz xanı kim tanıtır! Mən onun əlindən qaçmışam. Kim cəsarət edib onun qarşısında qul kimi belini əymirsə, o, belələrini əfv etmir! O, boyun əyməyənlərdən intiqam alır, o, vaxtılıq onunla mübarizə aparınları təqib edir və son körpəsinə kimi bütün tayfasını qırıb qurtarır.

– Bəs sən kimsən? Bəs Çingiz xanın əleyhinə necə cəsarət edib danışırısan?

– Mən azad mergen¹ Qurkan bahadırım. Mən özüm özümün xanı, özüm-özümün nökrüyəm, Çingiz xanın qoşununu tərk etmişəm,

¹ Mergen – ovçu

¹ O vaxt ərəb alimləri təbabet sahəsində çox inkişaf etmişdilər. “Bütün orta əsrlər ərzində Avropa həkimləri oftalmologiya (gözün öyrənilməsi) haqda ərəblərinki kimi bir dəne də elmi əsər nəşr etməmişlər. Ancaq XVIII əsrin əvvəllərində biz ərəb əsərlərini ötürüb keçməyə başlayan tərəqqini görə bilirik” (akad. I.Y.Kraçkovski).

çünkü bu qaraqabaq qoca, atamın və qardaşımın belini sındırmağı əmr edib, çünki qırmızısaqqal xaqan ən gözəl qızları apararaq, özünə kənz edir, çünki o, özünün xaqan iradəsindən başqa heç kəsin iradəsini qəbul etmir. Mən dünyanın, o başına gedəcəyəm. Elə yerə gedib çıxacağam ki, orada ancaq vəhşi heyvanlar və bir də mənim kimi azad ovçular yaşayırlar. Mən orada yaşayacağam. Zalım Çingiz xanın nökrələri ora gəlib çıxa bilməzlər.

– Bəs indi Çingiz xan haradadır? O, nə etmək istəyir? – deyə Cəlaləddin soruşdu.

– İndi Çingiz xanın saltənəti ağzına kimi su ilə dolmuş, bəndlərin güclə saxladığı daşqın gölə oxşayır. Çingiz xan hazır dayanıb, onun bütün əsgərləri isə qılınclarını itiləmişlər, ancaq əmr gözləyirlər ki, qərb ölkələrinə hücum etsinlər. Onlar torpaqları talan etmək üçün bura gələcəklər.

Teymur Məlik dedi:

– Biz bu qoçağa burada bizimlə qalmağa icazə verərik. O, türk-mən qızına evlənər, qorxmaz Qara Xəncərin obasında çadır qurar, sonra da azad mergen-ovçu kimi Qaraqumu dolaşmağa başlar.

– Axı Çingiz xan kimdir? – deyə Cəlaləddin soruşdu. – Bu sözlər məni narahat edir. Hər şeyi ondan öyrənmək lazımdır.

Teymur Məlik ayağa duraraq dedi:

– Bağışla məni, mərhəmətli xan. Mən bu əsir ilə divani-ərzə getməliyəm. Mən orada bu həyasız Çingiz xan barədə hər şeyi ondan öyrənərəm.

– Məni də bağışla, mərhəmətli ağa, – deyə Əlican Cəlaləddinə müraciət etdi. – Mənim igid atlılarım senin şirin süfrəndən yeyib doydular, atlara da bol yem verildi. Kef çəkdiyimiz üçün ürəyimiz açıldı. Bizə də icazə ver, yola düşək, bu məlunu da Ürgəncdəki qalaya aparaq.

– Yaxşı! – deyə Cəlaləddin cavab verdi. – Qulam, bu igidə təzə qoyun kürkü ver.

Əlican baş əyərək dedi:

– Quşlara qanad, qonaqlara salamatlıq ev sahibinə hörmət, atlılara da yaxşı yol!

III

İRGİZ ÇAYI QIRAĞINDA VURUŞMA

Birinci fəsil

QIPÇAQ ÇÖLÜNƏ YÜRÜŞ

*Əfrasiyab dedi: "Mən yürüşə çıxıram.
Atımın quyruğuna həna qoyun!"*

Qədim İrandan

Xarəzm şahı Məhəmməd böyük qəzəblə Ürgəncdən Səmərqəndə çapırdı. O, şahı qarşı qılınca qaldırmağa cəhd edən kürəkəni Osmandan və şəhər əhalisindən amansız intiqam almağa hazırlaşdı.

Məhəmməd şəhəri mühasirəyə aldı və elan etdi ki, itaət etməyənləri körpəsinə qəder qılınca keçirəcək, hətta xariciləri də qıracaqdır. Səmərqəndlilər dar küçələri dirəklərlə tutaraq xeyli vuruşdular, nəhayət Osman xan şəhəri əfv etmək xahişilə Xarəzm şahının hüzuruna gəldi. Osman əlində qılınca, boynunda kəfən, Məhəmmədin hüzuruna gəldi. Bununla da o, həmin qılınca öldürülməyə hazır olduğunu bildirirdi. Xarəzm şahı kürəkəni Osmanın onun qarşısında üzünü üstə düşdüyünü görüb yumşaldı və onu bağışlamağa razılıq verdi. Şəhər təslim olandan sonra, qiyamçılar tərəfindən mühasirə edilmiş qalada igidcəsinə müqavimət göstərən şah qızı Xan Sultan atasının yanına qayıtdı. O, ərinin bağışlanmasına razı olmadı və tələb etdi ki, onu öldürsünlər. Gecə Osman qətl olundu. Həmçinin onun bütün qohumlarını uşaqları ilə birlikdə qırıb qurtardılar, beləliklə də Səmərqəndin hakimləri olan qədim Qaraxanilərin¹ nəslini kəsildi.

¹ Qaraxanilər – Türk tayfaları X əsrdə Orta Asiyaya girib Sır-Dərya ilə Amu-Dərya arasındakı becərilən torpaqları tutarkən Səmərqənddə hökmranlıq etmiş türk sülaləsi. Qaraxanilər sülaləsinin hökmranlıq etdiyi dövr Mavərrənnəhr üçün mədəni tənəzzül dövrü olmuşdur. Bu dövrdə xanların zülmü nəticəsində dəfələrlə xalq üsyanları baş vermişdir (*akad. V. Bartold*).

Xarəzm şahı ilə birlikdə gələn qıpçaq xanları Səmərqənd əhalisinə dəhşətli divan tutdular. Onlar on mindən artıq şəhər əhalisini qırdılar və hələ də istəyirdilər ki, qırğını və talanı davam etdirdinsinlər, fəqət sərt, lakin ehtiyatlı olan şahın anası Türkan xatun işə qarışdı və qıpçaq xanlarını qırğını dayandıрмаğa razı saldı.

Bundan sonra Səmərqənd Xarəzm şahının paytaxtı oldu. O, burada böyük saray tikdirməyə başladı.

Qıpçaq xanları Xarəzm şahından tələb etdilər ki, o, öz qoşunlarını onların çöllərinə aparsın və şərq səhralarından gələn və qıpçaq obalarını sıxışdıran tatar¹ tayfası merkitləri darmadağın etsin. Şah, dövlət işlərini və saray tikintisini bəhanə gətirdi. Bunu gören Türkan xatun oğluna eyni xahişlə müraciət etdi.

Hündür qayaların əlçatmaz zirvəsindəki yuvasında öz ötcə bəllərinin keşiyini çəkən dişi qartal kimi, ön hiyləgər və ehtiyatlı qadın olan Türkan xatun da şahın taxtı-tacını, həmişə narazı olan əhalinin təhlükəli qiyamlarından, xanların xəyanətindən və satqınlığından, onların gizli sui-qəsdlərindən mühafizə edirdi. O, oğlu, məğlubedilməz Xarəzm şahına əl qaldırmağa cəhd edənlərə divan tutmaq üçün özünün Ürgəncdəki əlçatmaz sarayında saxladığı etibarlı qıpçaq dəstələrini təhlükəli anlarda yola salırdı. Buna görə də Xarəzm şahı, ehtiyatlı anasının sözünə qulaq asmaya bilərdimi?

O biri ilin ilk baharında Məhəmməd Ürgəncə gəldi və böyük atlı qoşun ilə oradan yürüşə çıxdı. On gün ərzində şəhərdən on dəstə çıxdı. Hər dəstədə altı min atlı var idi. Ehtiyat üçün yüklənmiş atlar arpa, darı, düyü, yağ və tuluqlarda qımız aparırdı.

Xarəzm şahının müharibənin özəmətindən, döyüş təbillərinin gurultusundan, yürüşə çağırın şeypurların boğuş səsinə xoşu gəlirdi. On min atının qabağınca quyruğunu oynadan iri sinəli kəhər at çapırdı. Atın quyruğuna həna qoymuşdular. Atın qızıl yüyeni pərpərlənirdi, rəngbərəng qaşlar şəfəq saçır, ayaqlarındakı zıncırovlar isə cingildəyirdi. Xarəzmdə kəhər atı, qara saqqallı atlı kim tanıyırdı! Atının başında üstünə almaz düzülmiş ağappaq çalma var idi.

İslam dininin hamisi, möminlərin pənahı, kafirlərin qənimi olan bu atlı hətta peyğəmbərin varisi Bağdad xəlifəsi Nəsrin özüne də

¹ Tatarlar – Çingiz xan tərəfindən tabe etdirilmiş bir çox köçəri türk tayfalarının ümumi adı. Merkitlər bu tayfalardan biridir.

qəzəbli sözlər yağdırırdı. Dünyanın məğlubedilməz fətehi İsgəndər Ruminin çatmadığı səhralara qədər öz hökmranlığını bərqərar edən bu atlı – Xarəzm şahı Ələddin Məhəmməd idi.

Qoşunların başı ilə ayağa arasında on günlük yol var idi. Bir neçə min at olan hər dəstə dayandığı yerdə quyuların suyunun həmişini içib qurtarırdı. Ancaq bir gündən sonra quyular su ilə dolurdu.

Birinci dəstədə kəşfiyyatçılar gedirdi. Xarəzm şahı ikinci dəstə ilə gedirdi. Çadırlar, qazanlar və şahın yeməklərini təşkil edən şeylər yüklənmiş iti yeriyən dəvələri də onunla birlikdə idi.

Axırıncı, onuncu dəstədə, həmişə aramsız olan və boyun əyməyən türkmənlərlə birlikdə şahın gözdən düşmüş oğlu Cəlaləddin çapırdı. Türkmənlər, qıpçaqların lovğa və acgözlüyünə görə onlarla yola getmirdilər. Türkmənlər tonqal qalayıb onun ətrafında dövrə vurur, axşamlar hərbi oyunlar düzəldirdilər; onlar birlikdə döyüş mahnıları oxuya-oxuya əyilib durur və əyri parlaq qılınclarını başları üstündə oynadırdılar.

Yol Xarəzm dənizinin sahilindən keçirdi. Qoşunlar Seyhun¹ çayını keçib ensiz Sarı Çaqanaq körfəzinə çıxdılar. Şah burada dayanmağa qərar verdi. O, irəli göndərilmiş kəşfiyyatçılardan xəbər gözləyirdi və vaxtdan istifadə edib ov şahinlərini götürdü, firuzəyi dənizin sahili boyunca çaparaq, vurulmuş ördək və durnalarla geri-yə qayıtdı.

Kəşfiyyatçılar xəbər gətirdilər ki, şimal tərəfədə, İrgiz çayının Çelkar gölüne töküldüyü yerdə merkitlərin ilxılarını görmüşlər. Xarəzm şahı bütün dəstələrin gəlib çıxmasını gözlədi, onların başçılarını müşavirəyə çağırıb necə hücum edəcəklərini izah etdi, bütün qoşun üç hissəyə bölünərək irəliləyəcək. Şahın özü ortada duracaq, onun dəstəsi son, həlledici zərbə vuracaqdır. Sol cinaha qıpçaq xanı Tuqay başçılıq edəcək, sağ cinahı isə Xarəzm şahının oğlu Cəlaləddin hücumu aparacaqdır. Məhəmməd, boyun əyməyən və özüne qürrelənən oğlunun döyüşdə özünü necə aparacağını yoxlamaq istəyirdi.

Düşərgəyə Ürgəncdən çapar gəldi. O, şahın anası Türkan xatundan bir bağı götürmüşdü. Vəkil və mirzə şahın ardınca onun çadırına girdilər. Məhəmməd xəncər ilə bağlamı sökdü. Bağlamının içində qırmızı ipəkdən tikilmiş kiçik bir torba var idi. Xarəzm

¹ Seyhun – Sır-Derya çayının XIII esrdə adı.

şahı torbanı alına və dodaqlarına apararaq açdı. Orada ensiz dürmələnmiş kağızda¹ iri hərflərlə yazılmış məktub çıxdı.

“Din və həqiqət hamisi, Xarəzmin böyük şahı Əlaəddin Məhəmmədə, Allah sənə taxtı-tacını bərqərar etsin! Salam!

İmamların hamısı bütün məscidlərdə gündə beş dəfə namaz üstündə Allah-təladan sənə uzun ömür arzulayırlar. Allah sənə şahlığın uzun eləsin və düşmənlərə qələbə çalmaqda sənə yar olsun! Amin!

Bazarda bir dərviş tutublar. O, Bağdad xəlifəsinin casusudur. Dərviş avam adamlara deyirmiş ki, Allah bizim sevimli şahımıza iranlıların yaramaz dinini qəbul etdiyi üçün cəza verir və buna görə də kafir yəcuclar və məcuclar² Xarəzmin üstünə gəlir və onlar bizim səltənətimizi yerlə yeksan edəcəklər. Cəlladbaşı Cahan Pəhləvan boşboğaz dərvişi tutub qızğın dəmirle işgəncə verəndən sonra dilini kəsdi və bazar meydanında asdı.

Bu qətl minlərlə adamı dəhşətə gətirəcək. Qalan hər şey öz qaydasındadır. Allah sənə dövlətində sakitlik və asayişin ömrünü uzun eləsin!

Bütün dünya qadınlarının hökmdarı

Türkan xatun”.

Səhər tezdən dəstələr çaparaq yola düzəldilər və iki mənzil keçib İrgiz çayının sahilinə çıxdılar.

Çöl təzə bahar otları ilə örtülmüşdü. Həmişə quru və cansız olan qum düzlərinə sarı və göy süsənlər, qırmızı lalələr səpələnib, düzləri boyamışdı. Günəş gah gözqamaşdırıcı şüaları ilə adamı isindirir, gah da buludların arxasına çəkilirdi.

İrgiz çayı hələ nazik və bəzi yerlərdə çatlamış buz ilə örtülü idi. Su buzun üstünə axırdı, donmamış yerlər qoşuna o biri sahilə keçməyə imkan vermirdi.

Xarəzm şahı, dəstələrə qamışlığın dalındakı dərədə gizlənərək gözleməyi əmr etdi, yoxsa merkitlər duyuq düşüb uzaq çöllərə çıxıb gedə bilərlər.

¹ Bu vaxt Səmərqənd kağız düzəlməkdə şöhrət qazanmışdı. Bu kağız başqa ölkələrə də aparılırdı.

² Yəcuclar və məcuclar – şərq naxışlarında tez-tez rast gəlinən naməlum xalqın adı

Qoşun tonqal qalamadan iki gün dincəldi. İkinci gecə göydə qərribə bir işıq göründü. Göy közərmis kömür kimi idi, qaranlığa bürünmək istəmirdi və ulduzlar görünmürdü. Elə bil axşam şəfəqi sübh şəfəqinə kimi davam etmişdi¹. Qoşunu müşayiət edən şeyxülislam izah etdi ki, bu Allahın bayrağıdır və Xarəzm şahı Məhəmmədi gözləyən böyük şöhrətin təzahürünü xəbər verir.

Çay buzdan təmizləndəndən sonra kəşfiyyatçılar dayaz yerləri axtarıb tapdılar və bütün dəstələr o biri sahilə keçdi.

Bəzi yerlərdə təpələrlə örtülmüş boş çöl sakit və sirli görünürdü. Dəstələr, güclə seçilən cığırlarla şərqə doğru gedirdilər. Onlar sıx yeriir, artıq döyüşə hazırlıq görürdülər.

Dərələrin birində, qayalıqlar arasında dörd qara alaçıq görünürdü. Görünür bunları təlosik qaçan da qoyub getmişdilər. Yol boyu keçə, qadın paltarları və köhnə xalçalar tökülmüşdü. Elə buradaca, qulaqlarının yanından iki hörüyü sallanmış, uzunsov gözlü və sarı üzülü adam uzanmışdı. Onun, ayaqlarının üzünə qədər uzanan rəngi solmuş göy paltarı parçalanmışdı. O tərəfdə ikiçarxlı araba yanı üstə düşmüşdü. Təpələrin üstünə çıxan kəşfiyyatçılar işarə verirdilər. Qoşun dönərək yarımdairə şəklində aldı.

Atlılar çapmağa başladılar, sonra yenidən atları saxladılar. Onların qarşısında sanki qara parçalar səpələnmiş boz düz uzanırdı. Düzdə yəhərlənmiş, lakin sahibsiz bir at dolaşırdı.

Əsgərlər:

– Döyüş meydanıdır, – dedilər. – Allahın köməyi ilə onların axırına çıxmışlar.

– Bəs onları kim qırıb? Bizim əlimizdən qəniməti kim alıb? Bəs onların sürüləri, atları, dəvələri hani?

Dəstələr, meyitlərin səpələndiyi döyüş meydanını keçib getdilər. Qılıncla doğranmış, ox və nizələr ilə deşilmiş bədənlər uzaqdan cır-cındıra oxşayırdı. Bədənler tək-tək, həm də bir yerdə idi. Bəzilərinin paltarı və ayaqqabısı çıxarılmışdı.

Atlılar çölə dağılışdılar, kimi qılınca, kimi qalxan və nizə götürürdü.

Xarəzm şahı barmağı ilə qara saqqalını eşərək çöl ilə fikirli gedirdi. Onun əyanları astadan pıçıldaşırdılar.

¹ O vaxtın bütün səlnameçiləri şimal parçasına oxşayan bu atmosfer təzahürü barədə yazırlar.

– Vuruşma şiddətli olub. Bir neçə min merkit qırılıb. Heç kəsə aman verilməyib, yaralıları da məhv ediblər...

Bu vaxt bir atlı çaparaq gəldi və çığırdı:

– Mən diri merkit tapmışam. O, danışa bilir!

Xarəzm şahı atını çapdı. Əyanlar da atlarını onun ardınca sürdülər.

Merkit tapanın ətəyində oturmuşdu. Qıpçaqlar onun yanında əyləşib merkiti dindirirdilər. Onun başı alnından peysərinə kimi ülgüc ilə qırılmışdı və qana bulaşmışdı.

Xarəzm şahı çaparaq gələn atını saxladı.

– O nə deyir? Hansı tayfadandır! Onları kim qırıb?

Merkit ağlaya-ağlaya və inilti ilə danışmağa başladı:

– Bizim xalq böyük xalq idi, indi isə artıq o yoxdur. Onun adı merkit idi. Xanımız Tuktu xan idi... O, öz oğlu məşhur ovçu Xoltu xan ilə qaçdı: oxu heç kəs ondan düz və uzaq ata bilməzdi. Hər iki xan əsgərlərə dedilər: “Siz də bizimlə birlikdə qırmızısaqqal Çingiz xanın qəzəbindən qaçıb qurtarın; o, merkitlərin nəslini qırmağa qərar verib... Qərbdə, şor göllərin arxasındakı Qıpçaq çölləri dənizin özünə kimi uzanıb gedir, orada bizim üçün də yer tapılar. Biz orada öküzlərimiz üçün yaxşı ot və sıx çamışıqlar tapırıq; orada sürülərimiz təzədən doğub törəyər və çoxalar. Qıpçaqlar bizə kömək edərlər, bir qazandan yeməyə, bir tuluqdan içməyə icazə verərlər... “ Xanlar belə deyirdilər. Biz nə etməli idik? Arxadan bizi ölüm, irəliddə isə azadlıq və sevinc gözləyirdi. Ardımıza isə iki quduz köpək düşüb bizi izləyirdi. Bu quduz itləri bizim üstümüze qırmızısaqqalın oğlu Cuçi xan göndərmişdi. Bu itlərin adı Subutay və Toxuçar noyondur...¹ Biz, bacardıqca tez qaçırdıq... İstəyirdik ki, atlarımızın izini çınqıllı yerlərdə və qırmızı torpaqlarda itirək. Fəqət atlar üzülürdü, dirnaqları sınırdı və əvvəlki sürətlə gedə bilmirdi.. Monqollar² vəhşi kimi üstümüze atıldılar. İyirmi min monqol atlısı üstümüzü alanda xilas olmaq üçün yer tapa bilmədik. İrgiz çayı daşmışdı, onun üstündə buzlar üzürdü, atlar palçığa batırdı... Daha böyük merkit xalqı yoxdur! Monqolların doğradıqları merkitlər burada həlak oldular, qalanlarını isə əsir apardılar... Kürən Çingiz xan özünün sarı çadırındaki keçələrin üstündə oturub gülür!

¹ Subutay bahadır və Toxuçar noyon – görkəmli monqol sərkərdələri, sonralar Kalka yaxınlığındakı döyüşdə iştirak etmişlər.

² Monqollar – Çingiz xanın mənsub olduğu türk tayfası

Merkitlərin qədim şöhrəti məhv oldu! Merkitlər nəslindən diri qalan xain xan qızı gözəl Gülən oldu. Çingiz xan onu özünün sonuncu arvadı elədi... Qıpçaqlar çığıрмаğa başladılar:

– Bizi o quldurların üstünə apar! Biz onlara divan tutarıq! Onlar uzaqda deyil! Onlar öküzləri və əsirləri tez qovub apara bilməzlər. Biz onların qənimətini əllərindən alacağıq...

– Biz tezliklə onları haqlayarıq! – deyər Xarəzm şahı dilləndi və çölə səpələnmiş merkitlərin meyitlərindən paltarlarını dartışdıran atlıları çağırmağı şeypurçulara əmr etdi.

İkinci fəsil

NAMƏLUM TAYFA İLƏ VURUŞMA

– Bilirsənmi, Zal Rüstəm pəhləvana nə dedi:
“Düşməni az və gücsüz hesab etmək olmaz”.

Sədi, XIII əsr

Qoşun bütün gecəni yol getdi. Atları yemləmək üçün ancaq iki dəfə azca dayanmalı oldular.

Səhərə yaxın çöl dumana bürünmüşdü. Ayrı-ayrı dəstələr bir-birini itirmişdi. Kəşfiyyatçılar canavar və çaqqal kimi ulayaraq bir-birini səsləyirdilər.

Sərin külək parça-parça olan dumanı qovdu. Qızıl zolaq kimi uzanan üfüqdə təpələrin başı göründü. Bu təpələrin etəklərində tonqalların saysız-hesabsız alovları şölələnirdi. Dəstə-dəstə atlılar, dəvələr və hündür təkərli yüklənmiş arabalar daha aydın görünməyə başlayırdı.

Bu, naməlum tayfanın düşərgəsi idi. Artıq orada Xarəzm şahı qoşunlarının yaxınlaşdığını görmüşdülər. Əriyən dumanın içindən otuz atlı çıxdı. Onlar üç yerə bölünmüşdülər. Günəşin ilk çəpəki şüaları onların göy rəngli uzun paltarlarını, dəmir zirehlərini və dəbilqələrini işıqlandırırtdı. Onlar yoğun ayaqlı, uzun yallı, balacaboy atlara minmişdilər. İrəliddəki on atlının qabağınca hündür türkmən atında ağ saqqalı bir müsəlman gəlirdi. Başına ağ çalma qoymuşdu, əyninə sarı güllü qırmızı xəz geymişdi. Qocanın yanında başqa bir atlı gedirdi. Atının əlində başına ağ at quyuğu keçirilmiş nizə var idi.

– Salam-ələyküm, – deyə qoca çığırdı, – mən də müsəlmanam! Sizin baş sərkərdəniz ilə danışmaq istəyirəm, Allah ona ömr versin!
– Bizim qoşunda sərkərdə çoxdur, rəhbərlik edən isə birdir, o da dünyanı dəhşətə gətirən, islamın qılıncı Xarəzm şahı Əlaəddin Məhəmməddir.

Qoca atdan düşdü. Əllərini sinəsinə qoyub azca əyildi, Xarəzm şahının dövrəsində dinməzcə dayanmış bər-bəzəkli xanlar olduğu yerə gəlmişdi, şah öz gözəl atının üstündə idi.

– Şərq ölkələrinin hökmdarı Çingiz xanın oğlu, monqol qoşunlarının sərkərdəsi böyük noyon Cuçi xan mənə əmr edib ki, qərb ölkələrinin qüdrətli hökmdarı Əlaəddin Məhəmmədi salamlayım. Allah sizin səltənətinizin ömrünü yüz iyirmi il etsin! O, sizə salam yetirir!

Şah:

– Salam! – dedi.

– Xan Cuçi soruşur ki, şahın igid qoşunu nə üçün bütün gecəni yol gedərək monqol qoşununun izinə düşmüşdür?

Qoca cavab gözləyirdi. Lakin şah qara saqqalına sığal verərək qorxunc nəzərləri ilə diqqətlə monqol səfirini süzür və susurdu:

– Xan Cuçi bir də əmr etdi, deyim ki, onun atası məğlubedilməz hökmdar Çingiz xan öz sərkərdələri Subutay və Toxuçara buyurub ki, xan iradəsinə tabe olmayan qiyamçı merkitləri cəzalandırınsınlar. Monqol qoşunları onları qırıb geriye, doğma çöllərə qayıdırlar...

Qoca bir neçə anlığa nəzərlərini şahın dəyişilməyən sərt sifətinə zilləyib susdu, sonra davam etdi:

– Keçə obalarda yaşayan bütün xalqların hökmdarı Çingiz xan hamımıza tapşırıb ki, əgər müsəlman qoşunlarına rast gəlsək onlarla səmimi dolanaq. Dostluq naminə xan Cuçi təklif edir ki, ələ keçirilmiş qənimətin və əsir tutulmuş merkitlərin bir hissəsi qul kimi əlahəzrət şahın qoşunlarına verilsin.

Bu vaxt şah qamçı ilə atını vurdu. Məhəmmədin qüvvətli əli ilə saxladığı kəhər at yerində oynadı və şah burada məşhur sözlərini dedi. Saray səlnaməçisi Mirzə Yusif elə buradaca o sözləri “Şahın igidlikləri, vuruşları və kəlamları dəftəri”nə yazdı.

– Öz başına de: əgər Çingiz xan sənə mənimlə vuruşmamağı tapşırıbsa, mənə də Allah başqa şey buyurur, əmr edir ki, sizin qoşunlara hücum edim! Sizi, murdar kafirləri qırmaqla böyük Allahın mərhəmətini qazanmaq istəyirəm!..

Xarəzm şahının sözlərindən dəhşətə gələn mütercim quruyub qaldı, Məhəmməd isə bu vaxt artıq öz atını təcili olaraq döyüş vəziyyəti alıb düzələn qoşunlara tərəf sürürdü.

Mütercim, monqol atlılarının yanına qayıdıb öz atına mindi, monqolların bütün dəstəsi öz qoşunlarına tərəf yönəldi. Onlar bir neçə addım yavaş getdilər, sonra atın yalına yatıb var qüvvə ilə öz düşərgələrinə tərəf çapdılar.

Vuruşma qızışdı.

Qoca müsəlman, monqolların düşərgəsinə çatar-çatmaz oradan bir neçə dəstə ayrıldı, yavaş-yavaş Xarəzm şahının qoşunlarına tərəf gəlmişdi, təpələrin yanında dayandı.

Xarəzm şahı xanlara əmr verdi:

Qoşunu üç hissəyə bölməli: sağ və sol cinah, bir də orta. Hər iki cinah monqolların düşərgəsinə əhatə etməlidir ki, oradan heç kəs sivişib çıxma bilməsin. Mənim dayandığım orta hissə isə ehtiyat qüvvəsi olacaq. Mən bu hissəni kömək lazım olan yerə və həlledici zərbə vurmaq üçün aparacağam. Düşmənlər düz üstümüze atılmazlar. Əgər atırlarsa, daha yaxşı: onlar bataqlıqda batıb qalacaqlar.

Şah təpənin üstünə qalxdı. Qarşıdakı döyüşün meydanı olacaq çöl göz işlədikcə uzanıb gedirdi. Şah atdan düşüb xalçanın üstündə oturdu. Dəstərxançı ipək süfrəni sahib onun üstünə çörək, mövüc və quru yemiş yığılmış məcməyi qoydu. O, piyalələrə qırmızı töküüb cavan bəylərə payladı. Bu cavan bəylər Xarəzm şahını yürüşlərdə müşayiət edərək hərbi işi öyrənirdilər.

Ərzaq yüklənmiş tez yeriyən dəvələri yerə xırıtdılar. Yürüş vaxtı əldən düşmüş Xarəzm şahı qarnını bərkitmək üçün dəstərxançı, nökrərlə birlikdə qızıl dəsti və nimçələri çıxarırdı, süfrəyə ən ləziz yeməklər düzürdü.

Sağ cinaha Xarəzm şahının gözdən düşmüş oğlu Cəlaləddin başçılıq edirdi. Qara aygır çaparaq onu təpənin başına çıxardı. Gənc xan balaca əli ilə uzunsov qara gözlərini gündən qoruyaraq döyüş meydanına tamaşa edirdi.

– Qara Xəncəri çağır! – deyə o, atını səslədi.

Qırmızı kaftan geymiş ən alçaq boylu qarayanız gənc türkmən çaparaq təpədən düşdü, qara qoyun dərisindən papaq qoymuş və qara kaftan geymiş arıq bir atlı ilə geri qayıtdı. Qara Xəncər atını

Cəlaləddinin yanına sürüb ona tərəf əyildi və diqqətlə onun sözlərinə qulaq asdı. Xan qarşısındakı döyüşün planını izah edirdi. Qara Xəncərin şahin sifəti heç bir həyəcan ifadə etmirdi, ancaq bayquş kimi qara, girdə gözləri sevinclə parıldaırdı.

Cəlaləddin dedi:

– Bu şoranlığı görürsənmi? Orada biz ya məhv olacağıq, ya da qələbə çalacağıq. Tatarlar çox deyil. Bizimkilər onlardan üç dəfə artıqdır. Mən öz əsgərlərimizə etibar edə bilərəmmi! Öləm merkitdən öyrəndim ki, monqollar cəmi iyirmi mindir. Deməli bizim cinalım üstünə yarısı gəlsə, bu olacaq cəmi on min. Bizim türkmənlər isə elə altı mindir, qarakitaylar da üstəlik beş min. Fəqət qarakitaylar şaha ehtiyac və aclıq üzündən tabe olmuşlar. Onlar bu yürüşə vuruşmaq üçün yox, özgə ocağında qızınmaq üçün çıxmışlar. Mən onları qabağa buraxacağam ki, döyüşə birinci atılsınlar. Tatar arabalarını talan etmək üçün onlar həvəslə gedəcəklər. Lakin həmin merkit, tatarları “qəzəbli pələnglər” adlandırdı. Tatarlar döyüş zamanı qarakitayları sözsüz geri oturdacaqlar. Biz burada tatarları qəzəblə qarşılmalıyıq, yandan zərbə endirib şoranlığa tərəf qovmalıyıq. Orada onlar batıb qalacaq, biz də onları qırıb qurtaracağıq. Sonra atamı xilas etmək üçün onun yanına çaparıq. Bu gün padşah eysü-ışrəti və qızardılmış ördəkləri yaddan çıxartmalıdır... Ey, igidlər, türkmən xanlarının yanına qaçıb deyən ki, bu gün onları döyüşə Qaraqum qaplanı Qara Xəncər aparacaqdır.

Altı atlı, təpələrə sopılmış türkmən dəstələrinin yanına çapdı. Qoşun arasında Qara Xəncərin adı eşidilən kimi hamı bir-birinə döydi. Xorasan və Astrabadın qənimi Qara Xəncərin adını kim eşitməmişdi? Hündür kəhər atın üstündə qarayanız və atını dinməz sürən oğlanı görənlərdən heç kəs güman etmirdi ki, bu Qaraqum çöllərinin ələdüşməz igididir.

Qara Xəncər türkmənlərin yanına çapdı, bir neçə atlını çağırıb qısaca olaraq neçə hücum edəcəklərini izah etdi. Üç min atlını tənənin arxasına çəkdi. Onlar burada gizlənərək tatarları gözləməli idilər.

Cəlaləddin qara aygırında qarakitayların yanına çapdı. Əyinlərində gecə geyimləri və əllərində qısa nizələri olan qarakitaylar balaca tüklü atlara minərək pərakəndə halda gözləyirdilər.

– İgid qarakitaylar! – deyə Cəlaləddin çıxırdı. – Siz dağ qaplanlarısız, ən igid döyüşçülərsiz! Budur, qorxaq avaraların düşərgəsi

qarşımızdadır. Onlar gecə oğruları kimi bizim zəngin qənimətimizi talan etmişlər. Bu şeylər ancaq bizə, bu çölün sahiblərinə məxsusdur. Atılın onların üstünə və düşərgədən nə istəyirsinizsə götürün!

Qarakitaylar tərəndilər və çaparaq tatarların düşərgəsinə tərəf getdilər. Toz dumanı onların başının üstünü aldı. Atlılar sürəti artırdıqca onların vəhşi çıxığı artırdı, böyük bir nəriliyə çevrilirdi.

Xarəzm şahı Məhəmməd əynindəki xəz kürkün ətəklərini yığışdıraraq xalçanın üstündə rahatca oturdu və möhkəm ağ dişlərlə vəhşi ördəyin budunu dartışdırmağa başladı. O biri budu isə şeyxülislam yeyirdi. Şahın əyanlarından kiçik xalçanın üstündə şah ilə üz-büz oturmaq şərəfi təkcə ona nəsim olmuşdu. Hətta şahın sevimlisi, onun bütün yürüşlərinin iştirakçısı, “qılınının dəstəyi və rahatlığının qalxanı” olan Teymur Məlik belə ayaq üstə durub əllərini qurşağının üstündə çarpazlamışdı. O, Məhəmmədin ağsaqqallı üləma ilə dərin mənalı söhbətinə qulaq asırdı. Şeyxülislamın şahı bu yürüşdə müsayiət etmək istəməsində məqsədi, onun qələbə qazanması üçün gecə və gündüz Allaha dua oxumaq idi.

Xarəzm şahı zarafət edir, hərdənbir ayrı-ayrı dəstələrlə çöldə toplaşan düşməne tərəf baxırdı. Hissələr arasındakı çapan atlılar səhərin sakit havasında aydın görünürdü. Girdə qalxanlar par-par parıldaırdı.

Bir dəstə monqol atlısı qabağa cumdu. Onlar qıpçaq atlıları ilə toquşdular... Parıldayan qılınclar yuxarı qalxıb enirdi! Əsgərlərdən biri yıxıldı, yəhəri qarının altına keçmiş at şillaq ataraq yön-dəmsiz tərzdə çöl ilə qaçırdı.

Sonra hücum başlandı. Qıpçaqların bir neçə dəstə atlısı düz ilə çapdı.

Şah ördəkdən ölini çəkib çıxırdı:

– Bəylər, hücum edin! Allah köməyiniz olsun!

Şahın əmrilə qıpçaq dəstələri monqolları əhatə etmək üçün qol kimi dartılaraq onların üstünə getdilər. Lakin monqollar bu dövrdən çıxmağa heç şey də göstərmədilər.

Monqolların birinci dəstəsi düşərgədən ayrıldı. Yüz-yüz sıraya düzölmüş min əsgər, dəmir və gön zireh ilə örtülmüş tüklü atlarda irəli cumurdu. Onlar çöl boyu uzanan qıpçaqların möhkəm olmayan inamsız xəttini mütələq dağıtmalı idilər.

Monqolların yırtıcı:

– Kxu-kxu-kxu-kxu! – çığirtısı eşidildi.

Düşərgədən ikinci min atlı ayrıldı və çöllə çapmağa başladı. Dəbilqələr, dəmir qalxanlar və əyri qılınclar günəşin şüaları altında parıldayırdı.

Şah təpənin başından monqol qoşunları arasından dəstələrin bir-birinin ardınca çıxaraq, xırıltılı “kxu!” çığirtısı ilə irəli necə cumduqlarını gördü.

Qıpçaqlar dağılıxdılar. Soldakı dəstə monqol arabalarını talan etmək üçün düşərgəyə tərəf döndü. Lakin düşərgədən daha min atlı ayrıldı, kənara cumaraq qıpçaqların yolunu kəsdi. Hər iki dəstə üz-bəüz gəldi.

Döyüş meydanı toz dumanına bürünmüşdü. Ayrı-ayrı qıpçaq atlıları aradan çıxaraq atın yalına yatıb çöl ilə çapırdı.

Şah ayağa qalxaraq:

– Heç vaxt belə şey görməmişəm! – dedi. O, narahat halda saqqalının ucunu barmağına dolayaraq uzaqlara baxırdı.

Dörd dəstə monqol bir-birinin ardınca sıraya düzülərək, şahın qatarla dayanmış qoşununun mərkəzinə tərəf cumdu. Məhəmməd və onun əyanlarının dayandıqları təpə də elə burada idi.

Monqolların “kxu-kxu-kxu!” nidaları daha yaxından eşidilirdi.

Bu axının qabağını kim saxlaya bilər? Məhəmməd ətrafına boylandı. Teymur Məlik artıq yanında yox idi. O, ata minib döyüş meydanına tərəf çapmışdı.

Ən yaxşı, sınaqdan çıxmış qıpçaq dəstələri monqolların üstünə cumdular. Monqollar ancaq özlərinə yol açmaq üçün bir neçə anlığa dayandılar. Sonra Məhəmməd dayandığı təpəyə tərəf çapdılar.

– At verin! – deyə şah bağırdı! – At verin! – Onu eşidəcəklərini gözləmədən şah tələsik təpənin ətəyinə qaçdı. Orada iki mehtər qırmızı quyruqlu kəhər atın cilovundan tutub dayanmışdı.

Şah atlanıb çölə tərəf çapdı. Əyanları da silahlarını, cilovlarını və zınqırovlarını tərpedərək atlarını şahın ardınca sürdülər.

Mis nimçələr, qızıl piyalələr düzülmüş və üstünə şirniyyat səpələnmiş xalça təpənin üstündə qaldı. Külək əlvan ipək süfrəni yellədir. Şahın əyanlarından yalnız biri qaça bilmədi. O da ağ saqqallı şeyxülislam idi. Bütün oyanlar Məhəmmədin ardınca çapanda o, atından yerə yıxıldı. İmam təpənin başına çıxıb xalçanı düzəltdi

və dizi üstə oturdu. Əlini ağ əmmaməsinin qatlarına salaraq oradan yumurta şəkilli qızıl lövhə çıxartdı.

Monqollar təpənin ətəyinə çatan kimi üç rəis və qoca mütercim təpənin başına qalxdılar. Onlardan biri gənc idi, qaşqabaqlı sifəti, qara gözləri və nazik qara saqqalı var idi. Saqqalının ucunu hərərkək sol qulağının dalına atmışdı. İkincisi qoca, nəhəng və kök monqol idi. Sağ əli əyri idi. Sifətində qırmızı zolaq yeri var idi, buna görə də bir gözü dartılmışdı, bərəlməmiş o biri gözü isə maraqla ətrafı seyr edirdi. Üçüncüsü hündür, arıq adam idi. Bütün bədəni zireh ilə örtülmüşdü. Bunlar Çingiz xanın böyük oğlu Cuçi və Çində şöhrət qazanmış sərkərdələrdən taygöz Subutay bahadır və Toxuçar noyon idilər. İmam əvvəlki vəziyyətdə qalaraq dua oxuyur, başını yerə kimi əyirdi. “O, din xadimidir”, – deyə mütercim izah etdi. İmam qalxaraq əllərini sinəsinə qoydu, belini əyib xırda addımlarla monqollardan birinə yaxınlaşdı.

– Artıq üç ildir ki, mən dünya hökmdarı Çingiz xanın sədaqətli nökeriyəm, – deyə itaətlə dillənərək qızıl lövhəni monqola uzatdı. – Hər ay mən Çinə gedən böyük yoldakı ilk monqol gözetçi mən-təqəsinin rəisinə karvanlarla məktublar göndərirəm. İndi rica edirəm ki, məni monqol qoşununa qulluq etməyə götürəsiniz. Mən Xarəzmə qayıtmaq istəmirəm...

Mütercim imamın sözlərini tərcümə etdi. Cuçi xan qızıl lövhəni laqeydliklə aldı...

– Şunqar şəkilli kiçik payszadır... – dedi və atların çapdığı çölə diqqətlə nəzər salmağa başladı. O, qızıl lövhəni şeyxülislama qaytarıb dedi:

– Yox! Nə qədər ki, sən öz hökmdarının qəlbində isinirsən, bizə lazım olacaqsan. Etibarını qazandığın şahın yanına qayıt, yəni-dən bizə lazımı məktublar göndər.

Monqollar elə buradaca imamı yaddan çıxartdılar. Döyüş təpəyə yaxınlaşırdı. Cəlaləddinin türkmənləri monqolların sol cinahını geri ataraq bir hissəsini qırmış, qalanlarını isə bataqlığa salmışdılar.

Hər üç monqol rəisi atlarını çaparaq təpədən aşağı endilər.

Döyüş axşama qədər davam etdi. Türkmənlər və sol cinaha keçmiş qarakitaylar monqollara hücum edirdilər. Onlar ayrı-ayrı dəstələr ilə vuruşurdular. Monqollar qaçışaraq ya dağılıb kənara çəkilir, ya da qəfildən atlarını geri döndərüb onları təqib edən türkmənlərin üzərinə

atılırdılar ki, sonra təzədən aradan çıxa bilsinlər. Qaranlıq düşən kimi monqollar atlarını çaparaq bir yerdə öz düşərgələrinə çəkildilər.

Xarəzm şahı təpəyə qayıtdı və orada gecəni təlaşla keçirdi. Qıpçaq əsgərləri atlarını kəmənd ilə bənd edərək ətrafa səpələnmişdilər.

Monqolların qaladıqları tonqalların titrək şöləsi uzaqlarda göyü qırmızı rəngə boyayırdı. Alovlar bütün gecəni şölələndi. Qıpçaqlar deyirdilər ki, monqollar səhərki döyüşə hazırlaşılar. Çölün hər tərəfindən inilti və kömək diləyən səslər eşidilirdi. Qıpçaq qoşunlarının yarısı döyüş meydanında yaralanmış və öldürülmüşdü.

Cəlaləddin Xarəzm şahını inandırmaq istəyərək deyirdi:

– İndi, monqolların bizim qoşunun qabağında dayana bilmədikləri bir vaxtda geri çəkilmək, öz şöhrətimizi məhv etmək deməkdir. İndi onlar düşərgədə öz mövqelərini möhkəmlədirlər... Deməli, bu saat, bu gecə gizlicə yaxınlaşıb qəfildən hücum etmək və onların axırına çıxmaq lazımdır.

– Döyüşü mən sabah davam etdirəcəyəm, – deyə Məhəmməd xəz kürkünə büründü.

Günəşin ilk çəpəki şüaları çölü işıqlandırmağa başlayanda və təpələrin uzun kölgələri görünəndə Xarəzm şahının qoşunları üç hissəyə bölünərək monqolların üstünə getdilər.

Lakin onların düşərgəsində, tüstülü ocaqların arxasında heç bir şey yox idi: orada bir monqol əsgəri də tapılmadı. Düşərgədə ancaq merkitlərin vəhşicəsinə doğranmış meyitləri, bir də bir neçə axsaq dəvə qalmışdı.

Monqolların ardınca çapıb gedən türkmən dəstələri axsama qayıdıb gəldilər.

– Monqollar şərqə elə sürətlə çapırlar ki, biz uzaqdan ancaq onların tozunu görə bildik.

– Onlar yaxşı əsgərlərdir, mən heç vaxt belələrini görməmişəm! – deyə Xarəzm şahı öz qoşununa geri dönməyi əmr etdi.

Cəlaləddin, şaha dedi:

– Bu onların qabaq kəşfiyyat dəstəsi idi! Onlar böyük qoşun ilə qayıdacaqlar. İndi onların ardınca getmək lazımdır. Onları izləyək, nə etmək istediklərini öyrənək, sonra da özümüz müharibəyə təcili hazırlaşaq.

– Sən lap naşı cavanlar kimi danışırsan, – deyə Məhəmməd cavab verdi. – Monqollar bir daha mənim üstümə hücum etməyə cəsarət etməzlər!..

IV

DÜŞMƏNLƏR SƏRHƏDDƏDİR

Birinci fəsil

MONQOL QOŞUNLARI HÜCUMA HAZIRDIR

Bu şah öz qəddarlığı, dərin ağılı və qələbələri ilə məşhur idi.

İran nağılından

Qara İrtışın yuxarılarında, tək kurqanın ətəyindəki yaşıl çöldə sarı ipəkdən qurulmuş bir xeymə var idi. Çingiz xan bu xeyməni Çin imperatorunun əlindən almışdı. Xeymənin dalında ağ keçədən qurulmuş iki böyük monqol çadırı var idi: Çingiz xanın axırncı arvadı cavan Gülən (monqolların öldürdüyü merkit xanının qızı) öz kiçik oğlu Gülkan ilə bu çadırlardan birində yaşayırdı. O biri çadırda isə səkkiz xidmətçi Çin kənizi olurdu.

Xeymənin qarşısındakı meydanda daşlardan qurulmuş qurbangahda tonqallar yanırdı. Böyük xaqanın yanına ibadətə gələnlər bu tonqalların arasından keçməli idilər. Şamanlar izah edirdilər ki, qurbangahların atəşi cinayətkar fikirləri dağıdır, cinayətkarın başında dolayan, bədbəxtçilik və xəstəlik gətirən qəzəbli “divləri” qovur.

Şiş keçə papaq və geniş ağ paltar geymiş qoca baş şaman Beki və dörd cavan şaman qurbangahın başına dolanaraq, böyük dəfləri çalır və zınqrovları tərpedirdilər. Onlar mızıldayaraq arabir ucadan dua oxuyur və quru budaqları, qurudulmuş ətirli çiçəkləri odun içinə atırdılar.

Xeymənin bir tərəfində yerə vurulmuş qızıl dirəyə “Seter” adlı ağ aygır bağlanmışdı. Bu atın alov saçan gözləri var idi, qara dərisi gümüşü ağ tüklerle örtülmüşdü. O, heç vaxt yəhər görməmişdi, heç kəs onu minməzdi. Şamanların dediyinə görə Çingiz xanın yürüşləri zamanı monqol qoşunlarının hamisi, gözəgörünməz qüdrətli müharibə allahı Sulde bu ağ atda gedərək, onları böyük qələbələrə aparırdı.

Xeymənin o biri tərəfində həmişə yəhərli olan iri sinəli Neyman bağlanmışdı. Vəhşi çöl atlarının cinsindən olan bu ağ atın ayaqları və quyruğu qara idi, belindən qara qayış çəkilmişdi. Neyman Çingiz xanın sevimli döyüş atı idi.

Seter atın bağlandığı yerə Çingiz xanın ağ bayrağı sarınmış hündür bambuq ağacı vurulmuşdu.

Kurqanın ətrafında xaqanın mühafizəçiləri olan "turqaudlar" yerləşmişdi. Onların bədəni zirehlə örtülmüşdü, başlarına dəbilqə qoymuşdular. Onlar gözləyirdilər ki, heç bir canlı məxluq böyük xaqanın xeyməsinə yaxınlaşa bilməsin. Ancaq üstündə pələng başı şəkli çəkilmiş qızıl lövhələri – payszaları olanlar turqaud gözətçilərinin yanından keçib kurqana, sarı ipək xeyməyə yaxınlaşa bilərdilər.

Bir az ətrafdakı çöldə isə qara tatar çadırları və sarı yundan qurulan tanqut xeymələri var idi. Bunlar üzük qaşı kimi kurqanı dövrəyə almışdı. Bu çadırlar Çingiz xanın şəxsi "kuren"¹, seçilmiş min gözətçisinin düşərgəsi idi. Bu gözətçilər ağ atlarda gedirdilər. Həmin mühafizə dəstəsinə ancaq məşhur xanların oğulları daxil idi. Xaqan onların ən bacarıqlı və etibarlısını seçib dəstələrinə başçı təyin edirdi.

Daha uzaqda isə başqa kurenlər yerləşirdi: bunlar açıq düzde uzanaraq, sıx meşə ilə örtülmüş dağlara kimi gedirdi. Kurenlər arasındakı çöldə dəvələr və müxtəlif cinsli ilxılar otlayırdı. Mehtərlər at üstündə çaparaq kəməndləri başlarının üstündə hərledir, müxtəlif ilxıların atlarının bir-birinə qarışmağa və ya dayçıları olan madyanlara yaxınlaşmağa qoymurdular.

Müsəlman torpaqlarına hərəkət etməmişdən əvvəl monqol hökmdarı Buxaraya, Xarəzm şahı Məhəmmədin yanına zəngin hədiyyələrlə elçi göndərdi. O, sədaqətlə ona xidmət edən müsəlman Mahmud Yalvacı elçilərə başçı təyin etdi. Ürgəncli olan bu varlı tacir əvvəllər Orta Asiyadan Çinə karvanlar göndərirdi. Qərb torpaqlarında nə baş verdiyini, orada hansı qoşunlar olduğunu və Xarəzm şahının müharibəyə hazır olub-olmadığını öyrənməyi ona tapşırmışdılar. Eyni zamanda Çingiz xan ora gizli casuslar da göndərmişdi.

İkinci fəsil

ŞƏRQ HÖKMDARININ ELÇİLƏRİ

Onların paltarlarının qırçınından hələ da uzaq ölkələrin güllərinin ətri gəlirdi.

İran nağılından

Darmadağın edilmiş Səmərqənd, sonuncu Xarəzm şahının müvəqqəti paytaxtı oldu. Azadlıq sevən səmərqəndlilərə qələbə çalması şərəfinə Məhəmməd orada hündür məscid tikdirdi və böyük sarayın inşasına başladı. O, hələ də özünü İsgəndər Zülqərneyn kimi böyük fəth sayır və belə hesab edirdi ki, ona sadıq olan qırçaq qoşunu ilə dünyanın axırına kimi gedib çıxmalı və Xarəzm şahlarının ərazisinin sərhədlərini "Sonuncu dənizə"¹ kimi genişləndirməlidir ki, bu dənizdən sonra da zülmət başlanırdı. Məhəmməd özünə əmirəlmöminin adını güzəştə getmək istəməyən Bağdad xəlifəsi Nəsirü özünün başlıca və təhlükəli düşməni hesab edirdi. Əvvəlcə Nəsirü darmadağın etmək və nizəni Bağdadın baş məscidinin qarşısındakı müqəddəs torpağa sancmaq, sonra da öz zənginliyi ilə şöhrət qazanmış uzaq Çin torpaqlarını fəth etmək üçün o, atının başını şərqə döndərməli idi.

Məhəmməd böyük qoşun topladı. Yaşıl bayrağı əlinə alaraq İrandan ərəb xəlifələrinin paytaxtı Bağdada doğru yönəldi.

Ancaq çox keçmədən isti paltar olmayan şah qoşununun qabaq dəstələri İran dağlarında qar çovğununa düşərək məhv oldu. Öz qüvvəsini itirən qoşun namərd kürdlər tərəfindən qırıldı. Bu bəd-bəxtlik Məhəmmədi öz səfərindən saxladı və o, xəlifə ilə müharibənin lazım olduğuna şübhə etməyə başladı. "Bu, Allahın qəzəbi deyil ki?" – deyər düşünərək o, Buxaraya qayıtdı, "özünün səfər ağacını" müvəqqəti olaraq orda yerə qoydu.

Dovşan ilinin payızında (1219) buraya monqolların, tatarların, çinilərin və şərqdə yaşayan başqa xalqların ulu xaqanı Çingiz xanın elçiləri gəldi. Xarəzm şahı yenə də tatarlarla məşğul olmalı idi.

Çingiz xanın elçiləri ala çöl atlarında şah sarayının hündür darvazasına yaxınlaşdılar. Elçilərin hər üçü hər il Xarəzmdən Asiyanın bütün bucaqlarına karvanlarla mal göndərən varlı müsəlman idi. Üç

¹ Kuren – oba başçısının çadırı ortada olmaqla onu əhatə edən çadırlar

¹ O vaxt yer, təhayütsüz dənizlərlə əhatə olunmuş ada sayılırdı.

böyük şəhərdən – Ürgəncdən, Buxaradan və Otrardan¹ olan bu tacirlər çoxdan Çingiz xanın xidmətində idilər. Belə varlı tacirlər adətən ticarət şirkətləri yaradır və bəxtini ticarətdə sınaq istəyənlərdən pul yığırdılar. Onların əmrilə ticarət sövdələşməsi üçün maniyəsiz olaraq küllü miqdarda pul buraxılırdı. Həmin tacirlərin bu əmrləri şərqin uzaq ölkələrində olduğu kimi, qərbin də ən uzaq yerlərində sözsüz yerinə yetirilirdi. Bu pullar hökumət xəzinəsinə gələn məbləğlərdən tez ödənilirdi.

Xarəzm şahı Məhəmməd üçün hədiyyələr yüz dəvədən ibarət olan karvan və bir də iki tüklü Tibet öküzü qoşulmuş əlvan araba ilə gətirilmişdi. Şəhərin kənarında elçilər üçün ayrılmış saraydan başlayaraq şahın Tağlı qapılarına kimi bütün yol izdihamla dolu idi. Bu tacirlərin Çin ipəyindən bərli-bəzakli bir cür xələt geymiş xidmətçiləri dəvələrin yükünü boşaldır, yükləri açaraq çox nadir hədiyyələri sarayın qəbul salonuna daşıyırdılar.

Hədiyyələr arasında qərribə rəngli qiymətli metal parçaları, kərgədən buyuzları, müşk dolu balaca kisələr, qırmızı və çəhrayı mərcanlar, yəşəm daşından və nefritdən düzəldilmiş müxtəlif piyalələr, ağ dəvə yunundan toxunan və yalnız xanlara hədiyyə edilən qiymətli “tarqu” parçaları, zər ilə işlənmiş ipək, hörümçək toru kimi nazik və şəffaf parçalar var idi. Axırda xidmətçilər böyük bir qızıl parçası apardılar. Çin dağlarından gətirilmiş bu qızıl, dəvə boynu böyüklüyündə idi. Həmin qızılı Tibet öküzləri qoşulmuş arabada gətirmişdilər.

Xarəzm şahı, Qaraxanilər sülaləsinin sonuncu sultanı Osmanın qədim uca taxtında oturaraq elçiləri qəbul etdi. Şahın və onun əyanlarının geyimi zər-xaradan idi. Şah fikirli və laqeyd oturmuşdu, göz qapaqları yarıörtülü idi. Onun nəzərləri adamların başı üzərindən uzaqlara dikilmişdi. Baş vəzir və yüksək dövlət əyanları taxtın etrafında bir-birinin yanında dayanmışdılar.

Üç elçi yerə qədər əyilərək diz çökdülər və nə səbəbə gəldiklərini söylədilər. Elçilərin başçısı, hündür və dolu bədənli Mahmud Yalvac dedi:

¹ Otrar şəhəri – moqolların işğalından əvvəl Orta Asiyanın ən böyük şəhərlərindən biri olmuşdur. 1219-cu ildə Çingiz xan tərəfindən dağıdılmış, əhalisi isə, demək olar ki, tamamilə qırılmışdır. Sonralar yenidən tikilmişdir, onun adına Orta Asiyanın tarixində rast gəlmək olur, lakin şəhər əvvəlki kimi izdihamlı və varlı ola bilməmişdir. Tədricən dağılan şəhərin xarabalıqları indi tepələrin altında qalmaqdadır.

– Bütün moqolların hökmdarı ulu Çingiz xan, bizi, fəvqəladə elçilərini bura ondan ötrü göndərmişdir ki, dostluq, sülh və mehriban qonşuluq əlaqələri yaradaq. Ulu xaqan, Xarəzm şahına hədiyyələr və salamlar göndərir və bizə tapşırır ki, bu sözləri deyək... – Mahmud Yalvac ağ ipinə göy mumdan möhür vurulmuş perqament kağızını o biri elçiyə verdi.

İkinci elçi Əli Xoca əl-Buxari oxudu:

“Mən sənə yüksək rütbədən və qüdrətli səltənətinin böyüklüyündən xəbərsiz deyiləm. Mən bilirəm ki, sənə şahlığının böyüklüyünə dünya dövlətlərinin çox hissəsində hörmət edilir. Buna görə də, Xarəzm şahı, sənə dostluq təllərini möhkəmləndirməyi özümə borc bilirəm, çünki, sən də mənim üçün ən sevimli oğlum¹ kimi əzizsən...”

– Oğul? Nə dedin – oğul? – deyərək şah özünə gələrək dilləndi. O, əlini qurşağındakı xəncərin dəstəyinə qoydu, əyilərək gözələrini elçiyə zillədi.

Elçi soyuqqanlıqla davam etdi:

“Özün də sən bilirsən ki, mən Çin səltənətini fəth edib onun əsas şimal paytaxtını almışam, həmçinin sənə ərazinlə qonşu olan torpaqları öz dövlətimlə birləşdirmişəm...”

Şah başını buladı və almaz qaşlı üzük taxdığı barmağı ilə qara saqqalının ucunu eşməyə başladı.

“...Sən hamıdan yaxşı bilirsən ki, mənə mənsub olan torpaqlar mənim məğlubedilməz əsgərlərimin düşərgələridir və gümüş mədənləri ilə zəngindir. Mənim ucsuz-bucaqsız torpaqlarımda bol və həm də hər cür ərzaq var. Buna görə də əlimə qənimət keçirmək üçün torpaqlarımdan kənara getməyə ehtiyac yoxdur. Böyük şah, əgər sən bizim hər birimizin başqa ölkənin tacirinə azad gediş-gəliş üçün icazə verilməsini faydalı hesab edirsənsə, onda bu, hər ikimiz üçün əlverişli olar və hər ikimiz bundan razı qalarıq”.

Hər üç elçi dinməzəcə dayanıb köçəri şərq hökmdarının məktubuna qərbin müsəlman ölkələri hökmdarının cavabını gözləyirdi.

¹ O dövrdə şərqdəki adətə görə, bir dövlətin hökmdarı ancaq ona tabe olan və ondan asılı olan başqa hökmdarı oğul adlandırma bilirdi.

Xarəzm şahı isə hələ də yerindən tərpənmirdi. Sonra o, baş vəzirə tərəf dönərək qızıl qolbaqlar saldıği əlini tənbelcə yellətdi.

Baş vəzir tənənə ilə Çingiz xanın məktubunu qəbul etdi. O, göz-lərini Məhəmmədə dikdi, şah isə zəhlətökən milçəyi qovurmuş kimi yenə əlini yellətdi. Bundan sonra vəzir elçilərin başçısı Mahmud Yalvacı tərəf əyilib sakitcə dedi:

– Tənənəli qəbul qurtardı. İndi padşah böyük mərhəmət göstərib xahişə gələn başqa vacib adamları qəbul edəcək.

Üç elçi ayağa durdu, geriye dönmədən hörmətlə daldalı qapıya tərəf çəkildi, sonra o biri otağa keçdi. Vəzir özünü onlara çatdırdı və Mahmud Yalvacın qulağına pıçıldadı:

– Gecə yarı gözlə mən!

Üçüncü fəsil

ŞAHIN GECƏ VAXTI ELÇİ İLƏ SÖHBƏTİ

*Dəmə ki, güclüsən, – daha güclüyə rast
gələ bilərsən. Dəmə ki, hiyləgərsən, daha
hiyləgərə rast gələ bilərsən.*

Qırğız məsəli

Gecə düşəndə qaraqabaq xidmətçi, Mahmud Yalvacı monqol elçilərinin qaldığı şəhər kənarındakı saraydan bayıra çıxardı. Minik atları qoca çinarın altında onları gözləyirdi. Mahmud Yalvac ayın işığında atlıların arasındakı baş vəziri tanıya bildi:

O:

– Mənimlə gedəcəksən, – dedi. – Mən ata.

Onlar sükuta qər q olmuş Buxaranın qaranlıq küçələrindən keçərək getdilər və dəmir qapılı hündür hasarın yanında ayaq saxladılar. Qapı işarə ilə döyüldü və səssizcə açıldı. Orada başında dəbilqə, əynində zirehli paltar olan zəhmli bir əsgər dayanmışdı. Ayın işığında o, gümüşdən tökülmüş kimi görünürdü. Mahmud Yalvac vəzirin ardınca gedərək bağın içindən keçdi. Bağın hovuzlarındakı qu quşları mürğü vururdu və suyun üstündə qurulan köşklərdən qadınların pıçılısı eşidilirdi.

O, gözəl bir köşkün eyvanına qalxdı. Qalın pərdənin dalında naxışlı parça ilə bəzədilmiş kiçik bir otaq var idi. Hündür gümüş şamdanlarda yanan mum şamların alovları titrəşirdi. Əlvan Kəşmir şalından xələt geymiş Məhəmməd şah ipək mütəkkələrə söykənmişdi.

– Yaxın otur! – deyə şah qonağın salamını aldı. – Mənim üçün mühüm olan işlər bəzəndə səninlə təklikdə danışmaq istəyirəm. Sən mənim təbəəm hesab olunursan. – Axı sənin əslin Xarəzmdən, mənim şəhərim Ürgəncdəndir. Həm də sən mömin müsəlmansan, daha murdar kafir deyilsən, sən sübut etməlisən ki, bütün qəlbinlə, ağıllı və əməllərlə möminlərin tərəfindəsən və islamın düşmənlərinə satılmamısan.

Mahmud Yalvac, Məhəmmədin ayaqları altında diz çöküb cavab verdi:

– Tamamilə doğrudur, mənim padşahım! Mən Ürgəncdə doğulmuşam. Mən şah həzrətlərinin sözlərini hörmət və həyəcanla dinləyirəm və bütün varlığım ilə İslam torpaqlarının hökmdarına xidmət etsəydim bəxtiyar olardım.

– Əgər sən bütün suallarına düzgün cavab versən, səni mükafatlandıracağam. Bu da vədim üçün dəlil, – Şah qızıl qolbağından böyük bir mirvari qoparıb elçiyə uzatdı. – Lakin yadda saxla ki, yalançı və xain olsan, sabah günəşi görməyəcəksən.

– Mən nə etməliyəm? İtaət borcumdur, padşahım!

– Mən tatar xaqanı Çingiz xan haqqında hər şeyi səndən öyrənmək istəyirəm. Mən istəyirəm ki, sən onun yanında mənim gözüüm və qulağım olasan. Mən istəyirəm ki, etibarlı adamla mənim üçün məktublar göndərəsən, tezliklə məlumat verəsən ki, Çingiz xan nə edir, nə düşünür, hara hücum etmək fikrindədir.

And iç ki, bunu yerinə yetirəcəksən!

– Allah şahiddir ki, mən sənə xidmət edirəm və sənə də xidmət edəcəyəm, mənim padşahım! – deyə Mahmud Yalvac əlini saqqalarına çəkdi.

– Sən burada bir gün qalacaqsan ki, Çingiz xan haqqında bildiyini mənim səlnaməçim Mirzə Yusifə danışasan: o, haradan gəlib, hansı müharibələr aparıb və nə yol ilə bütün tatarların hökmdarı olub.

– Danışaram, mənim hökmdarım!

– Çingiz xan iddia edir ki, guya indi o, qüdrətli Çinin hökmdarıdır və hətta onun paytaxtını zəbt edib. Bu doğrudurmu, ya o boşboşuna öyünür?

– Vallah, bu əsil həqiqətdir! – deyə Mahmud cavab verdi. – Belə mühüm iş məxfi qala bilməz. Tezliklə, hökmdar, özün bunun doğruluğuna əmin olacaqsan.

Şah dedi:

– Turalım ki, hətta bu belədir... Ancaq sən torpaqlarımın nə qədər geniş və qoşunlarımın nə qədər çox olduğunu bilirsənmi? Bəs necə olur ki, o gopçu, kafir maldar məni, bütün müsəlmanların qüdrətli hökmdarını öz oğlu adlandırmağa cəsarət edir?.. – Şah qüvvətli əlləri ilə elçinin çiyinlərindən tutub onu özünə tərəf çəkdi və gözlerini ona zillədi. – Bu saat de görüm, onun ordusu qüvvətliirmi?

Mahmud, Xarəzm şahının danışığında gizli bir qəzəb duydu. Onun qəzəbindən və ölüm cəzasından qorxaraq əllərini sinəsinə qoydu, hörmət və itaətlə cavab verdi:

– Sənin saysız-hesabsız müzəffər qoşunlarının müqabilində Çingiz xanın qoşunu gecənin zülmətindəki zəif tüstüdən başqa bir şey deyil!

– Doğrudur! – deyə şah dilləndi və elçini kənar elədi. – Mənim qoşunlarım saysız-hesabsız və məğlubedilməzdir! Bütün dünya bunu bilir, sən də bunları mənə yaxşı izah etdin... Bir gün sonra tatar padşahına cavab məktubumu alarsan. İstər mal satmaqda, istərsə də mal almaqda sənə və sənin sövdəgər monqol yoldaşlarına hər cür imtiyaz və üstünlüklər verəcəyəm, həm də müsəlman torpaqlarında sərbəst dolanmağa ixtiyarınız olacaq. İndi sən mənim vəkilim ilə get; o, səni dairəvi otağa aparacaq, mənim salnaməçim qoca Mirzə Yusif orada yaşayır.

Xarəzm şahı başını mərhəmətlə yırğaladı və bir neçə dəfə əlini əlinə vurdu.

Dördüncü fəsil

ELÇİ ÇİNGİZ XAN HAQQINDA NƏ DANIŞDI

*Heç kəsin dalınca pisliyə danışma,
çünki yerin də qulağı var.*

Şərq məsəli

Vəkil monqol elçisinə onun ardınca gəlməyi təklif etdi və onu sarayın əyri, dolanbac keçidləri ilə hündür günbəzli dairəvi otağa apardı. Divarın yanında demirlə örtülmüş qara sandıqlar qoyulmuşdu. Ensiz taxçaların rəflərində toz basmış kağızlar var idi.

“Şah kitabxanasıdır!” – deyə Mahmud Yalvac qət etdi və bir qədər sakitləşdi. O, işgəncə ilə istintaq aparılan rütubətli zirzəmiyə salmaçağını gözləyirdi.

Xalçanın üstündə qupquru, beli əyilmiş, ağsaqqal, qızarmış gözələrinin suyu axan bir qoca əyləşmişdi. Onun yanında isə xoş və incə sifətli, qıza oxşayan gənc mirzə oturmuşdu. O, bir yığın kağızın üzərinə əyilmişdi.

Vəkil, təcili işi olduğunu bəhanə edərək çıxıb getdi.

Hündür və dolu bədənli elçi başına səliqə ilə əşilmiş çalma qoymuşdu, əyninə qırmızı ipək xələt geymişdi. O, yaşıl başmaqlarını qapının ağzında qoyub ağır addımlarla qocaya yaxınlaşdı, qoca isə ayağa qalxaraq onu salamladı. Qocanın dəvətindən sonra elçi dizi üstə oturdu. Hər ikisi əllərini saqqallarına aparıb salavat çevirdilər və bir-birindən hal-əhval tutdular.

Elçi dilləndi:

– Ulu padşah mənə əmr edib ki, tatar hökmdarı barədə nə bilirəmsə, sənə söyləyim. Mən onun yanında adətən mütərcimlik edirəm, indi isə elçi vəzifəsini görürəm...

– Mən səni ürəklə və diqqətlə dinləyirəm, hörmətli və nadir qonaq. Mənim böyük padşahım da mənə eyni şeyi əmr edib: bizim ölkəmiz üçün faydalı olan məlumatı səndən öyrənib, bütün eşitdiklərimi məxfi saray kitabına yazım.

Mahmud Yalvac gözlərini aşağı dikdi və bir qədər sükut etdi. “Hər nə desəm, bir neçə gündən sonra sarayın bütün dedi-qoduçu-

larına məlum olacaq, – deyə düşündü. – Xatadan necə qurtarım? Əgər mühüm bir şey deməsəm, şah qəzəblənəcək, bir tərəfdən də tatarların böyük xaqanı bu gecə söhbəti barədə eşidəcəkdir. Çingiz xanın casusları hər yere soxulublar...”

Elçi, sifətinə qaşqabaqlı və qüssəli bir ifadə verib sol əlindəki kəhraba təsbəhini çevirməyə başladı.

– Mən çox şeylər söyləyəcəyəm ki, bunları eşidən adamın ağı başından çıxar, – dedi. – Bunlar adət etdiyimiz şeylərdən çox fərqlidir. Çox vaxt mən özüm də bu söhbətlərin doğruluğuna inanmıram... Fəqət, mən desəm ki, bunların hamısı yalandır, onda sən bilmək istəyəcəksənmi bunlar necə yalandır? Buna görə də mən nə eşitmişəmsə, onu danışacağam. Bütün adamlar səhv edirlər. Əgər kim desə ki, o heç vaxt yanılmayıb, onda onunla danışmağa dəyməz!..

Mahmud Yalvac susdu, qaşlarını dartıb cavan mirzənin necə sürətlə yazdığına təəccüblə nəzər saldı. Qamış qələm kağız səhifəsinin üstündə sürətlə qaçırdı və gözəl ərəb yazısı, sözlər düz xətt ilə bir-birinin yanında düzülürdü.

– Bu oğlan niyə hamısını yazır? Axı mən hələ tatarlar haqqında danışmamışam!

– Bu oğlan deyil, – deyə salnaməçi Mirzə Yusif cavab verdi. – Bu qız Bint Zəngicadır... Mənim gözlərim tutulmağa başlayıb və əlim əsir. Amma nəvəm mənə kömək etməyə başlayıb. O, ən yaxşı ərəb xəttatı kimi asan və gözəl yazır. Lakin mən əmin deyiləm ki, bu qız mənə çox kömək edəcək. O, artıq “qara gözlərin sevinci” və “yanaqdakı xal” haqqında mahnılar qoşur, buna görə də qorxuram ki, tezliklə məni tərk etsin... Onda mən əllərimi sinəmə qoyub üzü-qoylu “Müqəddəs daşın”¹ üstünə yıxılmalıyam...

Qız başını qaldırmadan və yazmaqda davam edərək dedi:

– Mən səni qoyub getmərim, baba!

Qoca yenə elçiyə müraciət etdi:

– Padşah sənə mühüm sözlərə görə, bizim üçün faydalı olan məlumatlara görə böyük mükafat vəd edir. Çox kədərli olar ki, bizim qayğısızlığımız üzündən islam ölkəsi qüvvətli düşmənlərin qəfil hücumuna məruz qalsın! Axı sən də bizim hamımız kimi mö-

¹ Müqəddəs daş – müsəlmanların dini mərkəzi Məkkədə saxlanılan böyük qara meteoritdir. Zəvvarlar ecəzkar bir qüvvə kimi ona sitayiş edirlər.

min bəndəsən! Sən bizi vaxtında xəbərdar edə bilərsənmi? Səni böyük mükafat gözləyir...

– Mənə heç bir şey lazım deyil! – deyə elçi ah çəkdi. – Qoy bütün zəhmətim və dünyanı dolaşmağım üçün mükafat mömin bəndələrin mənim üçün oxuduqları dualar olsun ki, axirət dünyasında mən də müsəlman qardaşlarımla bir sırada dayanım!

Qızın dodaqlarından istehzalı bir təbəssüm keçdi. O, şübhəli nəzərlərlə elçini, onun dolu bədənini və qızıl üzüklü əllərini süzdü. Elçi susaraq hər sözünü ölçüb biçirdi.

– Amin! – deyə qoca salnaməçi ürəkdən dilləndi.

Uzun ağ saçlı olan arıq qul müxtəlif şirniyyat yığılmış gümüş məcməyini qonağın qabağına qoydu. O, səhəngdən gümüş piyaləyə tünd-qırmızı şərab süzdü.

Qoca:

– Saray zirzəmisindən çıxarılan köhnə şərabın dadına bax, – dedi. – Əvvəla biz bilmək istəyirik ki, monqollar və tatarlar necə xalqdır? Onlar harada yaşayırlar? Nə qədərdir? Necə əsgərlərdir? Onlar bizim sərhədlərə ehtəsiz gözlənilməz gəlib çıxıblar ki, ehtəsiz bil hiyləgər İblisin göndərdiyi dəhşətli yəcuclar və məcuclardır.

Elçi izah etməyə başladı:

– Monqollar da, tatarlar da çölçüdürlər, onlar şərqin uzaq ölkələrində bir yerdə yaşayırlar və oturaq həyat keçirə bilmirlər. Onların geniş torpaqları səhradan, otlaqdan ibarətdir, suları azdır, bu yerlər at, qoyun və dəvə saxlamaq üçün əlverişlidir, çünki bu heyvanlar çox ot yeyir, az su içir...

Salnaməçi elçinin sözünü kəsdi.

– Biz mütləq bilmək istəyirik ki, onların qoşunu bizim üçün təhlükəlidirmi?

– Əgər mən desəm ki, monqollar və tatarlar öz qonşuları üçün dəhşətli yəcuclar və məcuclardan az təhlükəlidir, onda mən islam xain çıxardım və rəzil yalançı olardım...

– Allah özü bizi saxlasın! – deyə qoca Mirzə Yusif dilləndi.

– Onlar əsil əsgərlərdir, yüz ildir bir-birilə, bir tayfa o biri tayfa ilə düşmənçilik edir... Bu gün hər bir adi tatar xanının min atı, böyük qoyun sürüsü və yüzlərlə yarımçılpaq çobanı vardır ki, onlar da həmişə narazıdırlar, çünki hər çobanın ac arvadı və uşaqları var... Xan görəndə ki, çobanların səbiri tükənib və onlar vəhşi kimi

mırıldayır, onda onlara əmr edir: “Qonşu tayfanın üstünə hücumla gedək. Biz oradan tox və dövlətlə qayıdacağıq!” Qırğın da bununla qurtarırdı ki, bozən homin xanın başına boyunduruq keçirib öz heyvanları və çobanları ilə birlikdə hər başı dörd dirhəmə üçüncü qonşu tayfaya və ya qul alverçilərinə satılırdı...

– Sən bunların hamısını niyə danışsən? – deyə salnaməçi tənə ilə soruşdu. – Biz qullar və başqa xırda şeylər haqqında yox, tatar xanının qoşunları, onun silahı, sayı və əsgərlərinin döyüş bacarığı barədə bir şey bilmək istəyirik!

Elçi tələsmədən şərəbdən içdi.

– Dağa qalxmaq üçün, əvvəlcə bəzən qarşıya çıxan çayları, gölləri və bataqlıqları keçməli olursan...

– Hörmətli qonaq, əvvəlcə bizə şoranlıqlardan yox, tatar padşahından danış.

– Xarəzm şahının zirzəmilərində yaxşı, ətirli şərəblər var! – deyə Mahmud Yalvac soyuqqanlıqla davam etdi. – Ömrünün axırına kimi qomsız-qüssəsiz padşahlıq etməsini arzulayıram... Mübariz tatar xanlarının arasında Temuçin adlı bir nəfər vuruşmalarda müvəffəqiyyət qazanması, düşmənlərə qarşı amansız olması, tərəfdarlarına səxavət göstərməsi və hücumlarda cəld olması ilə hamıdan fərqlənirdi. Bu Temuçin xan əvvəllər az əziyyət görməmişdi. Söyləyirlər ki, Temuçin cavahlığında qul olmuş və boynunda gündə düşmən tayfasının¹ demirçixanasında ən ağır işlər görmüşdür. Lakin öz qandalı ilə gözetçini öldürərək oradan qaçmış, sonra uzun illər müharibələrdə vuruşaraq başqa xanlara hökmranlıq etməyə çalışmışdır... Xanlar onu ulu xaqan elan edəndə və “şərəfli ağ keçə” üstünə qaldıranda artıq onun əlli yaşı var idi. Xanlar ümid edirdilər ki, Temuçin onların arzusunu yerinə yetirəcək... Lakin Temuçin hamını iradəsinə tabe etdirdi və özü üçün yeni “Çingiz xan” adını seçdi ki, bu da “Allahın elçisi” deməkdir. Sonra o, itaət etməyən tayfaları dağıdaraq özünə qul etdi, onların başçılarını isə diri-diri qazanlarda bişirdi...

– Bu nə dəhşətlidir! – deyə salnaməçi ah çəkdi. – Sən elə hey dəhşətli nağıllar söyləyirsən, heç tatarların ulu hökmdarının qoşunundan danışmırsan!

¹ Çingiz xan cavahlığında yoxsul və ehtiyac içərisində yaşamış, qonşu tayfa tərəfindən əsir alınaraq üç il ağır əsaretdə olmuşdur.

Elçi bir piyalə də şərəb içdi. Salnaməçi artıq ona ehtiyatla nəzər salırdı. “Saray şərəbi tünd olur... Elçi, Xarəzm şahına lazım olan sözlərin hamısını söyləyəcək, yoxsa yuxuya gedəcəkdir?” Bu vaxt artıq, qoca xidmətçi gümüş piyaləyə yenə şərəb süzdü.

– Mən məhz qoşundan danışırım, – deyə elçi sakitcəsinə etiraz etdi. – Əvvəllər bir-birilə düşmənçilik edən bütün tatarlar Çingiz xan ulu xaqan elan olunduğu gündən onun itaətkar qoşunu oldular. O, özü tatarları min-min, yüz-yüz və on-on bölərək onların üstündə minbaşılar, yüzbaşılar və onbaşılar qoydu, etibar etmədiyi bütün əsil-nəsilli xanları uzaqlaşdırdı. O, həmçinin öz çaparları vasitəsilə hamıya yeni qanun elan etdi. Həmin qanunda deyilirdi ki, heç bir köçəri başqa köçəri ilə düşmənçilik etməyə, başqa köçerini talan etməyə və aldatmağa cəsarət etməməlidir, belə cinayət üçün yalnız bir cəza vardır – ölüm!

– Bəs Çingiz xanın qanunu tatar olmayan başqa tayfaları və adamları talan etməyə və aldatmağa icazə verir?

Elçi:

– Əlbəttə! – dedi. – Tatar tayfasından olmayan adamları talan etmək və ya öldürmək onlar üçün həтта xüsusi igidlik hesab olunur.

– Başa düşürəm, – deyə salnaməçi pıçıldadı. – Bəs sadə maldarlar nə dedilər? Onların aqlığı azalmışdır mı?

– Çingiz xan elan etdi ki, ona tabe olan tayfalar bütün dünyada Allah tərəfindən seçilmiş yeganə xalqdır və bundan sonra onlar “monqollar”, yəni “qaliblər” adını daşıyacaqlar... yerdə qalan xalqlar isə monqolların qulları olmalıdırlar. İtaət etməyən tayfaları Çingiz xan ələ keçirəcək və zərərli otlar kimi yer üzündən silib aparacaqdır, yer üzündə ancaq monqollar qalacaqdır.

Salnaməçi əllərini bir-birinə vurdu.

– Onda deməli, tatar xaqanı bizim sərhədimizə də müsəlmanları özünə tabe etdirmək üçün gəlmişdir, bu belədir mi? Lakin bizim padşahın, İslamın müqəddəs yaşıl bayrağı altında şir kimi vuruşan igid əsgərlərindən ibarət böyük qoşunu vardır... Axı bu ağılsızlıq, uşaq nağılı olardı ki, belə igid müsəlman qoşunu, Xarəzm şahı Ələddin Məhəmməd kimi şöhrətli sərkərdə adi maldarların ağılsız xanına tabe olsunlar! Peyğəmbərin müqəddəs kölgəsi həmişə bizim qoşunların üzərindədir və o, bizi qələbələrə aparır!

Elçi etli əllərini yekə qarnının üstünə qoydu, ah çəkərək gözlərini qapadı.

– Mən əvvəldən dedim ki, sən mənim söhbətimi nağıl adlandı-
racaqsan!

– Yox, yox, hörmətli qonaq! Sonrasını danış! Sənin dediklərinin
hamısı qəribə, ağılasığmaz olsa da, mən səni dinləyirəm.

Elçi özünü düzəltdi. Qız gördü ki, onun gözlərindən hiyləgərlik
və gümrəhlik tökülür, lakin elçi yorulmuş kimi gözlərini qapadı və
əzgin-əzgin davam etdi.

– Tatar xaqanı gördü ki, xanların acgözlüyü azalmamışdır, sadə
çobanların aqlığı və ehtiyacı artmışdır, tatar xalqının əvvəllər boş
yerə tayfalararası qırğına sərf etdiyi qüvvəsi aşır-daşır... Sadə mal-
darların öz xanlarının əleyhinə çıxmaması üçün Çingiz xan bu güc-
lü axını başqa istiqamətə döndərməyi qət etdi... O, məşhur xanların
qurultayını çağırıb onlara dedi: “Siz bu yaxında böyük yürüşə çıx-
acaqsınız. Siz müharibədən çoxlu qızıl ilə qayıdacaqsınız, oradan at
ilxıları, qoyun sürüləri və sənətkar qullar gətirəcəksiniz. Mən yox-
sul çobanların qarnını doyuracağam, onların bədənini bahalı ipək-
lərlə örtəcəyəm. Hərəsinə bir neçə kəniş verəcəyəm... Biz zəngin
ölkəni fəth edəcəyik və sizin hamınız elə varlanacaqsınız ki, əldə
etdiyiniz qəniməti öz obanıza gətirmək üçün qoşqu heyvanınız çat-
mayacaq...” Bahar vaxtı çöl yaşıl donunu geyəndə Çingiz xan özü-
nün ac, atlı qoşununu zəngin və qədim Çin ölkəsinə tərəf sürüdü...
O, qarşısına çıxan Çin qoşunlarını dağıdaraq, tufan kimi ölkəni do-
laşdı, minlərlə Çin şəhərlərini yer ilə yeksan etdi. Ancaq üç ildən
sonra Çinin yarısını özünə tabe edib, saysız-hesabsız qənimət ilə
köçəri obalarına qayıtdı...

– Allah özü bizi bu bələdan saxlasın! – deyər salnaməçi pıçıldadı.

– Bütün söylədiklərim yəno sənə nağıl kimi gəlir, ancaq bunlar-
ın hamısı hoqiqətdir!

– Hörmətli Mahmud Yalvac, zəhmət olmasa da görək, bu qəri-
bə sərkərdə Çingiz xanın özünün görkəmi necədir?

– Hündür boyu var, yaşının altmış olmasına baxmayaraq, hələ çox
qüvvətlidir. Ağır addımları və kobud hərəkətləri ilə o, ayrıya, hiylə-
gərliyi ilə tülküyə, qəzəbli olması ilə ilana, cəldliyi ilə qaplana,
yorulmazlığı ilə dovəyə, istədiyi adamları mükafatlandıranda isə öz
balalarını əzizləyən, qanıqən diş pələngə oxşayır. Onun iri alnı,
nazik saqqalı, pişik gözləri kimi qırpılmayan yaşıl gözləri vardır.
Bütün xanlar və sadə əsgərlər ondan alovdan və ildırımından daha
çox qorxurlar. Əgər o, on əsgərə ömr etsə ki, min nəfər düşmənin

üstünə atılsın, o vaxt əsgərlər fikirləşmədən hücumla keçəcəklər.
Çünki onlar inanırlar ki, qalib gələcəklər – Çingiz xan həmişə qə-
ləbə çalır... Salnaməçi:

– Mən çox yaşamışam, – dedi, – çoxlu şöhrətli, igid sərkərdələr
görmüşəm. Ancaq sənin təsvir etdiyin kimi adama rast gəlməmişəm...
Sənin söylədiklərin daha çox nağıla oxşayır... Məni başa sal
görüm, tatar xaqanı hər bir çobanı varlı edəndən sonra, niyə görə
vətəninə bu qədər uzaq düşüb, bizim sərhədə yaxınlaşmışdır?

Elçi şərabin qalanını içdi, yenidən gözlərini qapadı və bərkdən
yırğalandı. Salnaməçinin baxışları ciddiləşdi və piyaləyə yenə şə-
rab süzmək istəyən nökrəri təhdidəci nəzərlərlə süzdü. Lakin elçi
gözlərini açaraq gümüş piyalənin boş olduğunu görək nökrərə işarə
etdi, o da piyaləni ağzına kimi tünd-qırmızı şərəblə doldurdu.

– Çox içdiyimə təəccüblənmə! Nə sən, hörmətli Mirzə Yusif,
nə də sənin cavan köməkçin bir damcı içir. Deməli üçümüzün də
əvəzinə mən içməliyəm...

Mahmud piyaləni əlində tutaraq astadan yırğalana-yırğalana
davam etdi:

– Ulu xaqan öz obasında üç il dincəldi. Qoşunlarının yarısını
o, Çində qoydu. Orada xalq hələ də vətəninə müdafiə edir. Qoşu-
nun yarısını o, səhra və dağlardan keçirərək qərbə gətirmişdir...

Salnaməçi əllərlə qulaqlarını tutaraq inildədi

– Mən böyük bir bəla hiss edirəm!..

Elçi davam etdi:

– Xanların tamahkarlığının və sadə köçərilərin aqlığının həddi-
hüdudu yoxdur. Əsgərlər şikayətlənirdilər ki, xanlar özlərinə qəni-
mətlərin ən yaxşısını götürmüşlər, yoxsullara isə pislərini qoymuşlar.
Buna görə də Çingiz xan əsgərləri daha uzaqlara aparmağı qət etdi
ki, onlar təzədən bir-birini və öz xanlarını qırmasınlar...

– Tatar qoşunu bu qədər böyükdür?

Elçi yuxulu, əzgin səs ilə dedi:

– Çingiz xan qərbə on bir tumen aparıb. Hər tuməndə on min atlı
tatar vardır. Hər atlı özü ilə daha bir at, bezən də iki at aparır...

– Deməli tatar xaqanının cəmi yüz on bir min atlısı var? – deyər
salnaməçi dilləndi. – Bizim padşahın isə əsgərləri dörd dəfə artıq-
dır!.. Əgər o, bütün tayfalarımızı cihadla qaldırsa, onda islamın nə-
həng ordusuna batmaq olmaz.

– Məgər mən əlahəzrət Xarəzm şahı Ələəddin Məhəmmədə belə demədim? Tatar qoşunu Məhəmməd padşahın qoşunu qarşısında – Allah onun hökmranlığını yüz iyirmi il eləsin! – zülmət gecədəki seyrək tüstüyə oxşayır!.. Doğrudur, qərbə yürüş edərkən tatar qoşununa çoxlu çöllü avaralar: uyğurlar, altaylılar, qırğızlar, qaraki-taylar qoşulmuşlar və beləliklə Çingiz xanın tatar qoşunu sürətlə artaraq şişmişdir... Bu nağıl deyil.

Elçi yırğalandı, əlini xalçaya söykəyib uzandı. Qız yaşıl tumac mütəkkəni onun başının altına qoydu və piçilti ilə qoca Mirzə Yusifə dedi:

– Lap hiyləgər tülküdür! Həqiqəti demək istəmir...

– Elçilər belə olur! Açıq ürəkli elçini haradan tapaq?

Vəkil içəri girdi: xeyli sükut içərisində oturub gözlədilər. Bil-mədilər ki, yatmış elçi ilə nə etsinlər.

Mahmud Yalvac birdən ayıldı və tez ayağa qalxıb üzr istədi:

– Kefli olarkən nə demişəmsə yadımda deyil. Nahaq yerə hamısını yazdınız. Bu yazıları yandırın!

Vəkil elçini sarayın dar qaranlıq keçidləri ilə hündür hasarlı bağın qapısına apardı. Minik atları orada onları gözləyirdi. Atlılar ayaq üstə dayana bilməyən Mahmud Yalvac çətinliklə yəhərin üstünə mindirdilər. Səhərin ala-toranlığında hələ yuxuda olan Buxaranın küçələrindən keçərək onlar şahın şəhər kənarındakı sarayına gəldilər.

Bir gün sonra tatar elçiləri cavab məktubunu Məhəmməd şah-dan alaraq geriyyə, bütün tatarların ulu xaqanının düşərgəsinə yola düşdülər.

Beşinci fəsil

ULU XAQAN XƏBƏRİ DİNLƏYİR

Çingiz xan hündürboylu və möhkəm bədənli idi. Onun pişik gözləri vardı.

Tarixçi Cüzcani, XIII əsr

Üç atlı, tatar obalarının arasından sürətlə çapırdı. Onların yun obaları vuruşan qartalların qanadları kimi açılmışdı. İki gözətçi əsgər nizələrini çarpazlaşdırmışdılar. Atlılar atdan yerə enib tozlu obalarını ağ qumun üstünə atdılar.

Onlardan biri qırmızı zolaqlı xələtini düzəldərək dedi:

– Xaqanın adı var olsun! Mühüm xəbər var!

Yaxınlıqdakı çadırlardan iki əsgər çıxdı. Onların əynində göy xəz kürk var idi. Paltarlarının qolu qırmızı haşiyə ilə bəzənmişdi.

– Biz qərb ölkəsindən gəlmişik. Ora ulu xaqanın elçiləri kimi getmişdik. Bizim gəldiyimizi bildir. Mən elçi Mahmud Yalvacam.

Sarı xeymənin ipək pərdəsi aralandı. Oradan əmr səsi eşidildi. Xeyməyə gedən yolda dayanmış səkkiz gözətçi bir-birinin ardınca təkrar etdi:

– Ulu xaqan əmr edir: “Qoy gəlsinlər”.

Gələnlərdən üçü də başlarını əydilər; əllərini sinələrinə qoyaraq xeyməyə tərəf yönəldilər. Çimli xidmətçi onları içəri buraxdı; onlar içəri girərək başlarını qaldırmadan xalçanın üstünə düşdülər.

– Danış! – deyərək alçaqdan səs eşidildi.

Mahmud Yalvac gözlərini qaldırdı. O, cod, sarı saqqallı, qara, qəzəbli sifəti gördü. Çallaşmış iki hörük enli çiyinlərinə tökülmüşdü. Üstündə iri zümrüd olan və par-par parıldayan qara papağın altından təhdidedici yaşıl-sarı gözlər parıldayırdı.

– Xarəzm şahı Ələəddin Məhəmməd sənə hədiyyələrindən və dostluq təkliflərindən çox razıdır. O, sənə tacirlərinə hər cür güzəştlər verməyə həvəslə razı oldu. Lakin, o, qəzəbləndi...

– Onu oğlum adlandırdığım üçün mü?

– Ulu hökmdar, həmişəki kimi, sən yenə də düz buyurursan. Şah elə qəzəblənmişdi ki, mənə başım çiyinlərim üstündə güclə dayanırdı.

Xaqanın gözləri qıyıldı.

– Sən elə bildin ki, sənə işin belə olacaq? – Xaqan yoğun barmağı ilə havada xətt çəkdi.

Hamı onun bu işarəsindən qorxurdu: Çingiz xan ölüm hökmünü bu cür verirdi.

– Mən Xarəzm şahının qəzəbini soyutdum. O, sənə salam göndərir və məktub yazıb.

Mahmud Yalvac şahın qəbulundan və gecə vaxtı baş vəzirin onu necə məxfi söhbətə çağırıldığından ətraflı danışdı. O, bunları söyləyərkən Xarəzm şahından aldığı mirvarini Çingiz xanın geniş ovçuna qoydu və Məhəmmədin dediyi sözləri ətraflı izah etdi.

Mahmud Yalvac gözlərini qaldırmadan da hiss edirdi ki, gizli fikirlərini oxumaq üçün xaqan onu necə diqqətlə süzür.

– Eşitdiklərin elə budur?

– Əgər bir şeyi unutmuşamsa, mən fağırı bağışla!

Fısıltı eşidildi: xaqan razı qalmışdı. O, ağır əli ilə Mahmud Yalvacın çiyinə vurdu.

– Sən hiyləgər müsəlmansan, Mahmud. Sən pis deməmişən ki, guya mənim qoşunum zülmət gecədə seyrək tüstüyə bənzəyir. Qoy şah belo düşünsün! Axşam üçünüz də yeməyə yanıma gəlin.

Elçilər xeymədən çıxdılar.

Uca boylu xaqan belini əyərək ayağa durdu. Onun əynində qaba kətandan qara paltar var idi, belinə enli qızıl kəmər bağlamışdı. Ağ dəridən uzunboğaz çəkmə geydiyi iri, əyri ayaqlarını ağır-ağır ataraq xeymənin içi ilə yeridi, pərdəni aralayıb bayıra baxdı. Ağ çalma qoymuş və əyinlərinə əlvan xələt geymiş üç elçi üstünü toztorpaq örtən atlara minərək yavaş-yavaş yola düşürdülər.

– “Böyük əmrin” vaxtı (yürüşə başlamaq) yaxınlaşır. Mən “xoşbəxt ayı” gözləyəcəyəm.

Altıncı fəsil

ÇİNGİZ XAN GECƏNİ NARAHAAT KEÇİRİR

Çingiz xan, nərmə-nazik çinlilərin yatdıqları isti yataqda və ya müsəlman tacirlərinin yatdıqları tük döşəkdə yuxulamağı sevməzdi. Xaqan xoşlardı ki, altında bərk torpaq hiss olunsun və buna görə də qoca çinli xidmətçi onun üçün xalçanın üstündən ikiqat qalın keçə parçası döşəyərdi.

Adətən xaqan tez yuxuya gedərdi. O, tez-tez yuxular görürdü və buna görə də şamanları, özünün məsləhətçisi çinli Yelyu Çu-sayı¹

¹ Çinin paytaxtı fəth edilərkən, orada Çingiz xana, əvvəllər hökmranlıq etmiş Kidanəylər sülaləsinin nəslindən olan Yelyu Çu-sayı təqdim etmişdilər. Yelyu Çu-sayı öz təhsili, şeirləri, Çin qanunlarını və saray mərasimlərini bilməyi ilə şöhrət qazanmışdı. Mövhumatçı Çingiz xana hər şeydən əvvəl onun münəccimliyi və ulduzlara görə gələcəyi deməsi xoş gəlirdi. Çingiz xan Yelyu Çu-sayı, fəth edilmiş torpaqları idarə etmək üçün özünün baş məsləhətçisi təyin etmiş və o, monqol imperiyasının görkəmli xadimi olmuşdur. Şəxsi həyatında tələbkar olması, doğruluğu və Çingiz xanın qəzəbini sakitləşdirməyi ilə şöhrət qazanmışdı. Yelyu Çu-sayı öləndən sonra, onun kitablarından və astronomiya cihazından başqa heç bir qiymətli şeyi qalmamışdı.

bu yuxuları yozmağa məcbur edərdi. Lakin onların yozmasına həmişə inanmaz, necə bilərdisə, elə də edərdi. Səhər tezdən oyana-raq, o, isti xəz kürkün altında uzana-uzana özünün on minlərlə əsgərləri və atlıları barədə, əlverişli yol haqqında düşünürdü. Bu yolda əhali onun gözü doymayan qoşununu yedirməli idi. Xaqan özünün Monqolustanda qalan beş yüz arvadı və onların uşaqlarının, kənziləri və xidmətçilərinin saxlanması barədə də fikirləşirdi. O, həmçinin yürüşə hazırladığı ölkələrə əvvəlcədən göndərdiyi casusların verdikləri məlumatlar haqqında, bir-birinə qışqanan və paxıllıq edən oğlanları barədə, ayaqlarında və oynaqlarındakı ağırlar haqqında, ölümü haqqında düşünürdü...

Xaqan yuxarı kirpikləri olmayan və qırılmayan gözlərini açıb bir nöqtəyə dikdi. O, xeymənin parçaları arasındakı yarıqdan bayıra baxırdı. Buradan səmanın bir parçası görünürdü. Ulduzlar artıq sönmüşdü. Arabir yerindən qalxan və yavaş-yavaş öz əvvəlki yerinə qayıdan gözətçi əsgərin kölgəsi görünürdü.

Xaqanın başına tez-tez ağır bir fikir gəlirdi. Qərbə hərəkət etmək ərafəsində Çingiz xanın qoca, yorğun arvadı Burte ona həmişəki kimi ağıllı sözlər demişdi.

O, tövşüyərək başını yerə qədər əyib demişdi. “Ulu xaqan, sən öz qoşunun ilə dağları və səhraları keçib yad ölkələrə, özgə xalqlarla dəhşətli vuruşlara gedəcəksən. Sən heç fikirləşmişən ki, düşmənin oxu sənə böyük ürəyini deşə bilər və ya yad əsgərin qılıncı sənə polad dəbilqəni parçalayıb keçər? Əgər bunun nəticəsində dəhşətli və düzəlməsi mümkün olmayan hadisə baş verərsə (o, fikirləşsə də “ölüm” sözünü dilinə getirə bilmirdi) və yer üzündə sənə evəzində ancaq müqəddəs adın qalarsa, onda dörd oğlumuzdan hansına, sənə varisin və dünyanın hökmdarı olmağı əmr edəcəksən? Əvvəlcədən öz iradəni hamıya elan elə ki, sonra oğlanlarımız arasında müharibə və qardaş qırğını olmasın”.

Bu günə kimi heç kəs ona qocalığı və bəlkə də ömrünün axırının çatdığı barədə bir söz deməyə cəsarət etməmişdi. Hamı təkrar edib deyirdi ki, o, dahidir, əbədidir və əvəzilməzdir və dünya onsuz dayanıb dura bilməz. Təkcə sadıq Burte qarşı ölüm barədə danışmağa cəsarət etmişdi...

Doğrudanmı o, qocalıb əldən düşmüşdür? Yox, o, hələ gizlicə paxıllığını çəkenlərə göstərəcək ki, yəhərsiz ata necə atlanıb minir, çaparaq nizə ilə çöl donuzunu necə vurub öldürür və qatilin ölünü

qaytararaq öz qüvvətli barmaqları ilə onu necə boğub öldürür. Onun zoifliyi və qocalığı barədə danışanların hamısına o, dəhşətli divan tutacaq...

Lakin varisindən danışmaqla ağıllı, cəsərtli Burte doğrudan da haqlı idi. Bəs dörd oğlundan hansını o, öz varisi təyin edəcək? Hamıdan çox atasının ölümünü arzulayan, yola gəlməyən və sərbəstlik istəyən böyük oğlu Cuçidir. Onun qırx yaşı var, indi yəqin ki, sağlığın cilovunu Çingiz xanın əlindən almağa çalışır, atasını isə əldən-ayaqdan düşmüş qocaların yanına göndərmək istəyir. Buna görə də oğlu Cuçini ölkənin ən uzaq yerinə göndərib və yanına da gizli casuslar qoyub ki, onlar Cuçinin hər bir hərəkəti və niyyəti barədə xəbər versinlər.

İkinci oğlu Caqatay atasının ölümündən çox öz qardaşı və rəqibi Cuçinin məhv olmasını arzulayır. Nə qədər ki, onlar düşməndirlər və bir-birilə mübarizə edirlər, onların qorxusu yoxdur. O, üçüncü oğlu Uqedeyi özünün varisi elan etməyi qərara aldı; o, yumşaq xasiyyətli və qayğısızdır, eys-ışrətdən, şahinlərlə ova çıxmaqdan, at çapmaqdan xoşu gəlir, buna görə də quyu qazıyıb atasını ora itələməz. Kiçik, dördüncü oğlu Tuli xan da onun kimidir. Onların hər ikisi içki məclisini xoşlayır, hakimiyyəti ələ keçirmək atəşi onları yandırır.

Buna görə də səfərə çıxarkən Çingiz xan üçüncü oğlu Uqedeyi taxtı-tacın varisi elan etdi. Bununla da o, iki böyük oğlunu daha da qəzəbləndirdi və bundan sonra o, daha ehtiyatlı olmalı, sui-qəsd, qaranlıqdan atılan zəhərlənmiş ox və ya xeymənin pərdəsi dalından vurulan niza zərbəsini gözləməli idi.

O vaxtdan incik düşmüş Cuçi müntəzəm olaraq uzaqda, qoşunun qabağında, öz tümeninin başında idi. O, çalışdı ki, igidlik göstərsin, əsgərlərin məhəbbətini qazansın, o, şöhrət axtarırdı. O, gənc və qüvvətli idi... Gənc olmaq yaxşıdır!..

Bu böyrü üstündən o böyrü üstünə çevrilərək xaqan tez-tez qarısı, yoğun, Burtenin sözlərini xatırlayır və öz ölümü haqqında düşünürdü. O, ətrafında əyri buynuzlu zərif sayğaqların vaz atdığı və qartalların yavaş-yavaş süzdüyü çöldəki kurqan haqqında fikirləşirdi... Belə kurqanlarda böyük pəhləvanları dəfn edirlər. Xalqların ən qüdrətli hökmdarları da indiyədək həmişə ölmüşlər. Lakin o, Çingiz xan hamıdan qüdrətlidir. Məgər bu vaxta kimi belə geniş torpaqları fəth edən bir kəs olmuşdumu?.. Ölüm nə deməkdir? Deyirlər elə

elmlı həkimlər, sehirkarlar və cadugərlər var ki, dəmiri qızıla çevirirlər. Onlar həmçinin cavanlığı qaytaran içki də düzəldə bilirlər, doxsan doqquz otdan əbədi yaşamaq üçün qiymətli dərman da hazırlayırlar...

Məgər o, sadə nöker Temuçin, keçmişdə boynunda kündə olan qul, qurultayda¹ "Allahın elçisi" Çingiz xan elan edilməmişdirmi? Əgər Allah əbədidirsə, onun göndərdiyi elçi də əbədi olmalıdır. Qoy dahi çinli müşavir Yelyu Çu-say təcili olaraq, lap sabah ölkənin bütün guşələrinə çaparlarla qəti əmr göndərsin və möcüzə yaradan ən müdrik adamları: Çin daoslarını, Tibet cadugərlərini və Altay şamanlarını tez xaqanın yanına çağırınsın. Onların hamısı özləri ilə qüvvət; cavanlıq və əbədi ömür gətirən dərmanlar gətirməlidir. Bu gözəl dərmanları üçün, ulu xaqan, onları elə mükafatlandıracaqdı ki, yer üzündə heç bir hökmdar hələ belə mükafat verməyib...

O, xeyli vaxt yuxuya gedə bilmədi, o tərəfə-bu tərəfə çevrildi və nəhayət mürgülməyə başlayanda, birdən ayağının baş barmağında yüngül bir ağrı hiss etdi! Kim isə onu bərk sıxdı. O, qorxmadı. O, köçərilər arasında olan bu işarəni başa düşdü. Xaqan başını qaldırdı, lakin qaranlıqda bir şey görə bilmədi. O, bu işarəni yaxşı xatırlayırdı: hələ cavan ikən o, sevimli nişanlısı Burtenin ayaq barmağını bu cür basardı. O vaxt Burte çöldəki ərəb dovşanı kimi incə və cəld idi. O zaman böyük ailə bir yerdə, Burtenin sərt xasiyyətli atası Day Seçenin qara çadırındaki keçələrin üstündə yatardı.

Ayağının altında oturan kimdir? Onu çağıran kimdir?

O, ehtiyatla əlini irəli uzatdı və əlinə nazik ipək paltar, qadın bədəni toxundu. Onun balaca çiyinləri var idi, saçlarını qərribə daramışdı, – kimdir o? O, onu özünə tərəf çəkdi və qulağının dibində lap pıçıltı ilə qırıq-qırıq deyilən sözləri eşitdi:

– Sənin Kəsültün, sənin istəklən, Gülən xatun ölmək hazırlaşır, sənin gəlmək... sənin təsəlli... Sənin günəşin, Kəsültü – ay.

Bu, xaqanın "Kəsültü" adlandırdığı gənc arvadının çinli kənizidir. O, siçan kimi səssizcə sivişib xeyməyə gəlmişdir. Gülən onu çağırır.

Xaqan, içi keçə olan geniş çəkmələrini ayağına çəkdi, onunla yanaşı yatan oğlanları Uqedey və Tuliyə toxunmamaq üçün ehmalca qapıya tərəf getdi və xeymədən bayıra çıxdı.

¹ Qurultay – hakim nəsiləndən olan feodalların yığıncağı. Baş hərbi reislər də burada iştirak edirdilər. Adı monqollar qurultaya buraxılmırdılar.

GÜLƏN XATUNUN ÇADIRINDA

*Gözəllikdə asla onun bərabəri tapılmaz!
Gör necə də yamr gözlər, parlayır sanki almaz.*

Monqol mahnısından

Sakit gecə qarlı dağlardan soyuq gətirirdi. Ay sıx buludların arasında gizlənmişdi. Tək-tək ulduzlar solğun parıltı saçırdı, Çinli kənz irəlində gedirdi. Ondan incə yasəmən ətri gəlirdi.

Yerdən iki kölgə qalxdı.

– Xa! Gələn kimdir?

– “Qara İrtiş” – deyə çinli kənz pıçıldadı.

– “Təslim edilmiş dünya”, – deyə gözətçi parolu söylədi və kölgələr çəkildi.

Ağ çadıra yaxınlaşarkən xaqan düşüncəyə düşdü: “Görək Kəsültü bu gün nə şıltaqlıq edəcək?” Hər dəfə hərbi rəislərlə söhbətdən ayrılıb onun yanına gələndə o, xaqanı müxtəlif şəkildə qarşılayırdı: gah çinli qızları kimi gözəl güllü ipək paltar geyir, gah xəz örtüyü üstünə çəkərək inildəyir və inandırmağa çalışır ki, ölür, yalvarır ki, xaqan öz qüdrətli əlini onun kiçik ürəyinin üstünə qoysun, gah da başını əlləri arasına alır, göz yaş tökərək Kerulenin² yaşıl sahilləri və ucsuz-bucaqsız çöldəki tək oba haqqında qədim monqol mahnılarını oxuyan qarıya qulaq asırdı.

Çinli kənz ağ çadırın qapısındakı pərdəni qaldırdı və xaqan içəri girdi. Çadırın ortasında çöldə bitən kollardan ocaq qalanmışdı. Xoş iyli tüstü burularaq çadırın ortasındakı bacadan bayıra çıxırdı. Gülən xatun dizlərini qucaqlayıb oturmuş və sakit, qırılmış gözlərini ocağın alovuna zilləmişdi. İpək xalçalar əvəzinə yerə üç sadə əlvan keçə döşənmişdi. Bir tərəfdə şeylər bağlanmış yol üçün hazırlanmışdı.

Xaqan qapının ağzında ayaq saxladı. Onun pişik gözləri şən qılgımla parıldayırdı. “Budur, onun yeni şıltaqlığı!” – deyə o, düşündü.

¹ Dayan!

² Kerulen və Onon – “Əsil Monqolustanın” başlıca çayları, Arqunun qolları. Çingiz xanın cavanlığı bu sahillərdə keçmişdir.

Gülən xatun ayıldı, əllərini gözlərinə və birçəyinə kimi sürmələnməmiş qara qaşlarına çəkdi. O, yerindən sıçradı, başını dala atıb üzünü üstə yerə düşdü, xaqanın ayaqlarını qucaqladı.

– Bağışla mənə, ulu, əvəzedilməz və yeganə hökmdarım, səni yuxudan elədim, ya fikrindən, ya da hərbi söhbətdən ayırdım. Mən daha burada qala bilmərəm. Hər yerdən, hər bucaqdan mənə və mənim kiçik oğluma ölüm təhlükəsi hədələyir. Heç bir şey istəmirəm, istəyirəm ki, öz sadıq xidmətçim ilə çöllərə düşəm, orada mənə heç kəs tanımaz.

– Bir az səbir elə, mənə bir piyalə Çin çayı ver, yanında oturma, görüm səni hədələyən kimdir.

Xaqan ocağın ətrafında dövrə vurub keçənin üstündə əyləşdi. Bəs çadıra döşənən ipək xalçalar hansı? Üzərində quş və gül şəkilləri çəkilib divardan asılan pərdələr hansı? İndi bu çadır qırılacaq il əvvəl onun özü kimi adi, sadə bir köçərinin çadırını xatırladırdı.

Gülən yenə büzüdü və acıqlandırılmış vəhşi pişik gözləri ilə xaqana baxdı. Onun balaca oğlu Güllən büzüşərək onun yanında uzanmışdı. Uşaq çıpacaq və qara idi, qara saçları vurulmuşdu, qulaqlarının yanından iki nazik hörük sallanmışdı. Gülən alçaqdan ah-zar elədi:

– Mənim heç bir şeyə, heç bir adamın himayəsinə ümidim yoxdur. Mənim nə atam var, nə anam, bütün qardaşlarımdan ancaq biri qalmışdır, o da adi nökdir, əvvəlki vaxtlar olsa idi, onun öz ixtiyarında min nökrü olardı. Qardaşım da tezliklə məhv olacaq.

– O niyə məhv olmalıdır?

– Biz merkitlərin hamısı, bizim bütün bədbəxt tayfamız sənin pələng gözlü, rəhmsiz və zalım oğlun Cuçinin nökrələrinin qılıncı ilə məhv edildi. Tezliklə o, bura da gələcək, mən atamın və bütün tayfamızın qatilini görəcəyəm. Nə üçün mən, üstümə düşməyə və mənə əzməyə hazır olan qayanın altında durum? Burax mənə! Yola düşmək üçün hər şeyi yıx-yığış eləmişəm.

– Cuçi xan buraya gəlməyəcək. O, İrgiz çayı sahilində yeni yürüşə hazırlaşır. Mən isə hələ sağam və dünyanı özüm idarə edirəm. Məndən başqa kimin himayəsindən danışsın?

Gülən incə barmaqlarını üzünə çəkərək axan göz yaşlarını sildi.

– Sənin qardaşın Camal Hacı mən özümün min nökrimdən altıncı yüzünün reisi təyin edirəm. Sabah mən minbaşı Çaqana tapşıracağam ki, altıncı yüz nökr səni, sənin çadırını və kiçik pəhləvanın

Gülkanı mühafizə etsin. Mənim himayəmdə olan adam qorxmağa cəsaret edə bilərmə?

Gülən gözlərini aşağı dikdi və sakit, titrək səslə dedi:

– Sənin özün də oxların hədəfi altındasan...

– Hansı oxlar? De görüm, kimin oxları? – Xaqan əlini Gülənin çiyinə qoydu.

Gülən dodağını dişlədi, yığışaraq sıçradı və yavaşca kənara qaçdı. Onun uzun qara hörüyü ilan kimi keçənin üstündə qıvrıldı. Xaqan ayağı ilə onun hörüyünün ucunu basdı və pıçılıtlı ilə təkrar etdi:

– De görüm, mənə ölüm hazırlayan kimdir?

Gülən kürəyini çadırın şebəkəsinə dayadı.

– Ulu və misilsiz hökmdar! Heç bir xalq heç bir qoşun sənin üçün qorxulu deyil; külək gələrkən xəzan yarpaqları sovurub aparən kimi sən də onları darmadağın edərsən. Lakin səninlə bir xeymədə oturub-duran, gecə və gündüz səni izləyən gizli düşmənlərdən özünü qoruya bilərsənmi? Təkcə mən sənə sadıqəm və səni parlaq qarlı örtülmüş doğma Altayın böyük, gözəl dağı kimi sevirəm. Mənim himayəkarım təkcə sən və sən olmasan mənə qiymətsiz daş kimi çölə atarlar. Məgər düz demirəm? Axı sən küləyin dilini, quşların iniltisini, ilanların fısıltısını – hər şeyi başa düşürsən və görürsən. Bütün dediklərim düz deyilmə?

Xaqan hörüyü buraxmadan xırıldadı:

– Hamısını de, nə bilirsənsə, de.

İstəyinə nail olduğuna görə Gülən xatunun gözləri şəfəq saçdı.

– Qocalar yaxşı demişlər ki, xanın obadakı varisi, ocağının odunu yandıran həmişə onun ən kiçik oğlu olmalıdır. Böyük oğlanlar yekələrek öz atalarının mindiyi atın cilovunu əllərinə keçirməyə tələsirlər. Buna görə də ata onları ayırır və öz yurdundan uzaqda onlar üçün oba düzəldir ki, təsərrüfatlarını özləri idarə etsinlər. Ən kiçik oğlu böyüyənə kimi də ata öz ilxılarını arxayın bəsləyə bilər. Sən hamıya pay verməsən, bütün oğlanların üçün uluslar¹ ayırmısan. Bəs nə üçün ən kiçik oğlun Gülkanı varis etməyi unutmusan?

Xaqan onun hörüyünü buraxdı, xeyli fısıldadı, nəhayət dilləndi:

– Mən uşağı da, səni də qoruyuram!.. Buna görə də onu varis elan etməmişəm. Monqollar heç vaxt merkit qızının oğlunu sevməz və ona qulaq asmazlar.

¹ Ulus – yer, vilayət

Gülən diz çökdü.

– Mən isə dünyada yeganə və ən yaxşı insan olan, bütün insanların ən gözəli olan səni, merkit qızının oğlunu, Allah tərəfindən göndərilən insanı sevdiyimə görə qorxmuram. Çünki sənin anan böyük Oelun monqol nəslindən yox, mənim merkit tayfamdan idi.

Çingiz xan xırıldayaraq ayağa durdu.

– Bəli, sən düz dedin! Bunu hamı yaddan çıxarıb. Qoy yada salmasınlar... Sənin sözlərini ürəyimdə saxlayacağam. Heç yerə getməyə cürət eləmə. Xalçaları yenə döşə. Noyonlarla hərbi müşavirədən sonra hər dəfə sənin yanına gələcəyəm, mənim balaca pişiyim, mənim istəklim, mənim Küsültüm!

Xaqan ağır addımlarla çadırdan çıxdı.

Gülən ayağa durdu, qaşlarını çatıb fikirli halda uzun, qara hörüyünü qoluna doladı. O, kənizini səslədi. Çinli kəniz divarın yanında büzüşərək bərk yatmışdı. Gülən kiçik ayağı ilə onu vuraraq ayıltı və dedi:

– Kobud! Az qala əlimi sındırmışdı! Təzədən xalçaları döşə! Hörüyümün ucuna bir az da at tükü bağla – vəhşi az qala onu qoparmışdı! Sabah əcnəbi elçiləri üçün ziyafət olacaq. Mənim üçün gümüşü güllərlə tikilməş mavi Çin donu taparsan...

Səkkizinci fəsil

XAQAN BARMAQLARI İLƏ SAYIR

Xaqan “acıqlandırılmış vəhşi pişiyin” sözlərini götür-qoy edərək yavaş-yavaş kurqanın ətrafına dolandı. Onun qarşısında yenə kölgə ucaldı. Onlar parolları dedilər: “Qara İrtuş!” – “Təslim edilmiş dünya!” – Xaqan, bütün döyüşlərdə onu müşayiət edən köhnə nökerini, gözətçini tanıdı.

– Nə eşitməsən? Nə görməsən?

– Orada, uzaq dağlarda çoxlu işıq görünür. Bax, elə bil ulduzlardan mirvari düzülər. Onlar öz sürülərilə dağlara qaçan bu düzün əhalisidir. Onlar bizim qoşundan qorxurlar.

– Bəs nökerlər öz aralarında nə danışirlar?

– Deyirlər ki, bütün qoyunları yeyib qurtaracağıq, atlar otların hamısını yemiş, indi köklərini gəmirirlər, qılınclar qan istəyir. Buna görə də deyirlər ki, ulu xaqan bizdən ağıldır, hər şeyi görür, hər şeyi bilir, tezliklə bizi elə bir yerə aparacaq ki, orada özümüzün də, atlarımızın da qarnını doyura biləcəyik.

– Doğrudur! Xaqan hər şeyi görür, hər şeyi bilir, hər şey barədə düşünür. Tez minbaşı Çaqanın yanına qaç. Ona söylə ki, biz əmr edirik: bu saat ata minib özü ilə altı yüz atlı gətirsin.

– Bu saat qaçırım, mənim xaqanıml!

– Dayan! Bir də Çaqana de ki, barmaqlarımı bir-bir yumub onu burada bu kurqandakı çəmənlikdə gözləyəcəyəm.

Monqol əyri ayaqlarını çəkə-çəkə tərədən aşağı yüyürdü, xaqan isə bardaş qurub oturdu, qaranlıqdan gələn səslərə qulaq verməyə başladı. O, öz-özünə sayırdı: “Bir, iki, üç, dörd...” və yüzə çatanda bir barmağını yumurdu.

Ay yavaş-yavaş göydə üzərək gah buludlara bürünür, gah da yenedən qaranlıq səmaya çıxırdı, bu vaxt tərənin ətrafını üzük qaşı kimi əhatə edən nöqərlərin çadırları gah aydın və yaxın görünür, gah da buludların kölgələri altında aydın olmayan ləkə kimi qaralırdı.

Xaqan iki yüz sayıb ikinci barmağını bükəndə, çadırların arasında kölgələr qaçırdı, bir neçə nöqər dumanlı çölə tərəf qaçdı. Bütün düşərgə boyu çığırtı eşidildi:

– Həyəcan!

Xaqan yerində oturub tərənəmədən sakitliklə üç yüz, sonra dörd yüz saydı... Uzaqdan batıq uğultu eşidildi, sonra bu səs daha da gücləndi və xaqan başa düşdü ki, min atdan ibarət olan ilxı bura çapır. İlxi getdikcə yaxınlaşırdı, tərənin ayağına çatan kimi birdən dayandı. At tərənin kəskin iyi xaqanın burnuna dəydi və toz dumanı qalxaraq bir anda düşərgəni görünməz etdi.

Xaqan saymaqda və barmaqlarını yummaqda idi. İlxi kışnəmə və at tərəkələrinin səsi eşidilirdi. Xaqan alçaq, xırıltılı səsilə bağırdı:

– Çaqan! Oye, Çaqan!

– Oye, eşidirəm! – deyə qaranlıqdan cavab eşidildi.

– Mən artıq altı barmağımı yummuşam! Niyə yubanırsan?

– İkisini də yum, onda bizim hamımız at üstündə olacağıq!

Ay yenə də buludların arasından çıxdı və çadırların arasındakı dairəni nura qərç elədi. Monqollar hər tərəfdən ora qaçırdılar.

Bəziləri özü ilə yəhər və çul sürüyür, başqaları atları öz çadırlarına çəkir, o biriləri isə əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerlərə çapırdılar.

Xaqan hələ də sayırdı. O, yeddinci barmağını yumanda ayaq səsləri eşidərək ətrafına boylandı. İki nöqər Çingiz xanın yəhərlənmiş səmənd atını gətirirdi. O, atın yalından yapışib yəhərin üstünə qalxdı və yavaş-yavaş tərənin kənarına sürdü. Onun arxasınca yeddi nöqər sıra ilə düzülüşdü, onlardan biri əlində ucları yellənən bayraq tutmuşdu.

Xaqanın qabağınca hələ də müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən yığın-yığın atlar və atlılar getməkdə idi. Lakin onların hamısı tez öz yerlərini tuturdu. Çingiz xan səkkizinci barmağını yummamış, onun qarşısında altı cərgə atlı düzülürdü, hər sırada yüz atlı var idi. Qabaqda minbaşı Çaqan və onun yanında mühafizəçi – turqaudlar düzülüşdü.

– Çaqan, bura gəl! – deyə Çingiz xan çığırdı.

Çaqan atını tərəyə çapdı və xaqanın üç addımlığında dayandı.

– Sən o dağın başına çıxarsan. Bütün qara camaat (yoxsul köçərilər) və çöllü qorxaqların hamısı ora qaçmışlar. Onların bütün heyvanını bura qovub gətirərsən, əlindən bir qoyun belə verməyəsən. İrəlil!

Çaqan atını döndərüb dəstəsinə tərəf çapdı.

– Ardımca!

Dəstə cərgə-cərgə, yüz-yüz hərəkət edərək ayın işıqlandırdığı yola tərəf döndü. Xaqan tərənin kənarında heykəl kimi dayanmışdı və axırıncı atlı gəcənin zülmətində əriyənə kimi sayıb barmaqlarını yumurdu. O, onuncu barmağını yumdu.

– Özünü öyən lovğa Xarəzm şahının belə bir qoşunu varmı? Biz bunu tezliklə Buxara ətrafındakı döyüşdə görə biləcəyik.

Doqquzuncu fəsil

İTMİŞ KARVAN

Çingiz xan özünün müsəlman elçilərinə əmr etdi ki, böyük bir karvan hazırlasınlar və Xarəzm şahının torpaqlarında guya mal satmaq üçün yola düşsünlər. Çingiz xan Çində talan etdiyi qiymətli şeylərinin bir hissəsini onlara verdi və əmr etdi ki, satılan malların puluna mümkün olduqca çoxlu parça alsınlar. Xaqan bu parçaları fərqlənən adamlara vermək istəyirdi.

Mahmud Yalvac karvan ilə çoxlu mal göndərdi, amma özü Xarəzmə getməkdən imtina etdi. O və onun iki yoldaşı çadırlarında uzanaraq ahu-zar edir və hamını inandırmağa çalışırdılar ki, onları Buxarada zəhərləmişlər. Karvan beş yüz dəvədən ibarət idi. Özünü tacir və xidmətçi kimi göstərən dörd yüz əlli nəfər də karvanla yola düşdü. Çingiz xan karvanın başına özünün monqol nökrü Usunu qoydu.

Tyan-Şan sıra dağlarından keçərək karvan sərhəddəki müsəlman şəhəri Otrara gəldi. Orada "karvanbaşı" Usun şəhər valisinə Məhəmməd şahın öz əli ilə imzaladığı və mum möhürü ilə möhürlədiyi fərmanı göstərdi; bu fərmanda şah monqol tacirlərinə "heç bir vergi vermədən və azad surətdə Xarəzmin bütün şəhərlərinə gəlib-gətməyə və ticarət etməyə" icazə verirdi.

Otrar şəhəri öz bazarları ilə şöhrət qazanmışdı. Bahar və payızda ən uzaq obalardan bura köçərilər gəlirdi. Onlar özləri ilə qoyun və qullar, duzlanmış dəri, yun, müxtəlif xəzlər və xalçalar gətirər, bunları parça, uzunboğaz çəkmə, silah, balta, qayçı, iynə-sancaq, piyalə, mis və saxsı qab-qacaq ilə dəyişərdilər. Bütün bu şeylər Mavərnəhr və Xarəzm şəhərlərində mahir ustalar və onların qulları tərəfindən hazırlanırdı.

Şəhərə gəlmiş bu karvan Otrarın bazarları üçün qeyri-adi bir şey idi. Tacirlər xalçaların üzərinə elə əcaib və qiymətli şeylər düzmüşdülər ki, otrarlılar heç vaxt belə şeylər görməmişdilər. Onlar dəstə-dəstə gələrək metaldan qayrılmış və qızıl suyuna çəkilmiş, qızıldan tökülmüş kimi görünən allah heykəllərinə, "xoşbəxtlik gətirən" əyri yəşəm əsalarına, yəşəm və nefritdən düzəldilmiş vazlara, ətirçəkən qablara və qərribə heykəllərə, incə çinidən qayrılmış çayniqlərə və piyalələrə, qiymətli daşlar düzölmüş, sapı və tiyəsi qızıldan olan qılıncılara baxıb heyran olurdular. Burada qunduz və qonur tülkü dəriləri, xışıldayan qalın ipəkdən tikilmiş, kənarları samur dərisi ilə işlənmiş kişi və qadın paltarları var idi. Burada başqa nadir və qiymətli şeylər də görmək olardı.

Camaat arasında söz gəzirdi:

– Bütün bu qiymətli şeyləri tatarlar Çindən, şahın saraylarını talan edib gətiriblər. Bu gözəl geyimlərdə yəqin ki, qurumuş qan ləkələri olacaq. Əsgərlər talan etdikləri şeyləri tacirlərə ucuz satmış, tacirlər isə burada bu şeyləri baha satmağa və varlanmağa çalışırlar.

– Niyə bizim qoşunlar Çinə getməsinlər? – deyər başqaları söhbətə qarışdılar. – Biz də belə xəzinələr əldə edə bilərdik.

– Əgər tatar tacirləri bu gözəl malları yarı qiymətinə satırlarsa, onda bizim otrarlı tacirlərimiz nə edəcəklər? Heç kəs bizim mallara baxmaq istəməyəcək.

Çöllü maldarlar narazı halda başlarını yırğalayırdılar.

– Belə şeylər kimə lazımdır? Ancaq xanlara, bəylərə gərəkdir, bir də qazı və böyük imamlar üçün xəlvət tikməyə lazım olar. Bu gözəl paltarları almaq üçün indi onlar bizi ikiqat soyacaqlar.

Otrar şəhərinin valisi Xarəzm mülkəsi Türkan xatunun bacısı oğlu İnalçık Qahir xan idi. O, öz əyanları ilə bazara gəldi, monqolların düzdükləri şeylərin yanında dayandı və tacirlərdən hədiyyələr qəbul etdi. Sonra o, pərt halda qalaya qayıtdı və Xarəzm şahına məktub göndərdi. Həmin məktubda yazırdı:

"Tacir libasında Otrara gələn bu adamlar tacir deyillər, onlar tacirdən çox tatar xaqanının casuslarıdır. Onlar özlərini lovğa aparırlar. Tacirlərdən əsl hindli olan biri kobud surətdə mənə öz adımla çağırmağa cəhd etdi, daha mənə "xan" demədi. Mən də əmr etdim ki, onu qamçı ilə döysinlər. Başqa tacirlər isə ahıclardan ticarət ilə heç bir əlaqəsi olmayan şeylər soruşurlar. Onlar camaatdan birini təkləyəndə hədələyib deyirlər: "Sizdən xəlvət nə edildiyindən heç xəbəriniz yoxdur. Tezliklə elə hadisələr baş verəcək ki, bu hadisələrə qarşı dayana bilməyəcəksiniz..."

Xarəzm şahı Məhəmməd belə məktubdan həyəcanlanaraq əmr etdi ki, Otrardakı monqol karvanını tutub saxlasınlar. Dörd yüz əlli tacirin hamısı və monqol "karvanbaşısı" Usun qalanın zirzəmisində izsiz-tozsuz itdi, monqol mallarını isə Otrarın valisi satılmaq üçün Buxaraya göndərdi. Xarəzm şahı Məhəmməd bu malların pulunu özü üçün götürdü.

Bütün karvandan ancaq bir nəfər sarvan sağ qaldı. O, bir təhər birinci monqol gözətçi məntəqəsinə kimi qaçıb gələ bildi. Orada onu zıncırovlu qasid atına¹ mindirdilər. O, dəhşətli xəbər ilə Çingiz xanın yanına çapdı.

¹ Çingiz xan öz torpaqlarının əsas yollarında qasid məntəqələri düzəltdirmişdi. Burada xaqan əmrini çatdırmaq üçün həmişə hazır atlar və qasidlər olurdu. Qasid atının boynuna zıncırov keçirirdilər ki, qarşılaşanlar ona yol versinlər.

ELÇİYƏ ÖLÜM YOXdUR

Ay bədirlənib yenidən hilal şəklinə düşməmiş tatar hökmdarının yeni elçisi İbn Kifrəc Buğra, Buxaraya gəldi. Onun atası vaxtilə Xarəzm şahının atası Təkeşin yanında əmir olmuşdu. Elçinin yanında iki daha tanınmış monqol var idi.

Xarəzm şahı Məhəmməd elçiləri qəbul etməmişdən əvvəl öz qıpçaq hərbi rəisləri ilə xeyli müşavirə etdi. Onların göstərişi ilə şah qərara aldı ki, monqol elçilərini təkəbbürlə və sərt qarşılansın, Çingiz xanın fikrini öyrənmək üçün onlara qulaq assın.

Baş elçi başını dik tutaraq içəri girdi. O, daha diz çökmədi və içəri girərkən vəkilin tələbi ilə silahını versə də, döyüşə hazırlaşan adam kimi ayaq üstə dayanıb danışdı.

– Qərb ölkələrinin hökmdarı! Biz gəlmişik sənə xatırladaq ki, Çingiz xanın səltənətindən Otrara gələn bizim tacirlərə öz olinlə imzaladığın və öz möhürünlə möhürlədiyin fərmanı özün vermisen. Bu formada sən bizim tacirlərə azad ticarət etməyə icazə vermisen və hamıya əmr etmisen ki, onlara hörmət göstərsin. Lakin sən onları rəzilcəsinə aldatmisan. Onların hamısı öldürülüb malları talan edilmişdir. Əgər xainlik özü-özlüyündə on murdar işdirsə, bunu islam başçısının özü edəndə daha murdar şəkil alır.

Xarəzm şahı bağırdı:

– Utanmaz! Sən mənimlə bu cür danışmağa necə cəsarət edirsən? Nökərimin etdiyi cinayət üçün sən nə cürətlə məni təqsirləndirirsən?

– Ulu şah! Deməli sən təsdiq edirsən ki, Otrarın valisi sənin əmrinə xilaf hərəkət etmişdir? Lap yaxşı! Onda cani nökrin İnalçik Qahir xanı bizə ver və bizim ulu xaqanımız özü onu lazımcına cəzalandırsın. Əgər sən mənə “yox” cavabı versən, onda müharibəyə hazırlaş. Bu müharibədə ən igid adamlar belə məhv olacaq və düz altmış tatar nizələri hədəfinə dəyəcək!

Xarəzm şahı hədələri dinləyərək fikrə getdi. Hamı susdu və başa düşdü ki, indi müharibənin olub-olmayacağı məsələsi həll olunur. Lakin bəzi lövğa qıpçaq xanları çığırırdılar.

– Özünü öyənlərə ölüm! O, bizi hədələyir? Ulu padşah, axı İnalçik Qahir xan sənin xalan oğludur! Sən onu kafirlərin əlinə

vermək istəyirsən? Əmr elə bu həyasızı öldürsünlər, yoxsa biz özümüz onun axırına çıxarıq.

Xarəzm şahının rəngi ölü kimi qaçmışdı və üzü bomboz olmuşdu. O, yavaşcadan:

– Yox, mənim sadıq nökrim İnalçik Qahir xanı onlara vermərəm! – deyəndə dodaqları titrədi.

Bu vaxt qıpçaq xanlarından biri monqol elçisinə yaxınlaşıb onun saqqalından yapışdı və xəncərinin bir zərbəsi ilə saqqalını kəsib üzünə çırpdı. Elçi İbn Kifrəc Buğra qüvvətli və igid adam idi. Lakin o, müqavimət göstərmədi, ancaq çığırdı.

– Müqəddəs kitabda yazılıb ki, elçiyə ölüm yoxdur!

Xaqanlar çığırdılar:

– Sən elçi deyilsən, tatar xaqanının çəkməsinin tozusan! Sən müsəlman ola-ola niyə bizim düşmənlərə xidmət edirsən? Sən satqınsan, tatar peyinisən! Sən vətən xainisən!

Qıpçaq xanları elə buradaca elçinin üstünə atıldılar, xəncər ilə onu deşik-deşik elədilər, onun iki monqol yoldaşını isə döydülər.

Monqolları şil-küt edib Xarəzm şahının sərhədinə kimi gətirdilər, orada onların saqqalını yandırıb, atlarını alaraq piyada yola saldılar.

On birinci fəsil

ÇİNGİZ XAN QƏZƏBLƏNİR

Xaqan gündüz bir neçə dəfə xeymədən çıxıb uzaqlara baxdı. O, nə isə gözləyirdi. Xeyməyə qayıdaraq o, ipək xalçanın üstündə oturdu və hündürboylu, tədbirlə hərəkət edən, ehtiyatlı və ağıllı gözləri olan baş müşaviri, anıq, çinli Yelyu Çu-sayın məsləhətlərinə qulaq asdı.

– At üstündə oturub bütün dünyanı fəth etmək olar, lakin yəhər üstündə onu idarə etmək mümkün deyil. Buna görə də hər vilayətə başçı təyin etmək lazımdır ki, o, taxıl ehtiyatı qayğısına qalsın, əhalidən vergi yığmaq üçün məmurlar təyin etsin və vergi verməyənləri ölümle cəzalandırsın, məhkəmə təşkil etsin, hər vilayətə iki etibarlı adam təyin etmək lazımdır ki, bunlar da etimli adamlardan olmalıdır; onlardan biri reis, o birisi isə onun köməkçisi olacaqdır.

Gəliri artırmaq üçün tacirlərdən gömrük alınmalıdır, şoraba, sirkəyə, duza, dəmir, qızıl, gümüş çıxarılmasına və tarlaları suvarmaq üçün sudan istifadə olunmasına vergi təyin edilməlidir...¹

– Bütün bunlar ağıllı işdir, – deyə Çingiz xan cavab verdi.

Möhürdar uyğur İsmayıl Xacə xaqanın möhrünü verdi. Bu möhür qızıl dairədə çəkilmiş və al rənglə boyanmış pələngin nefrit şəkli idi. Xaqan, Yelyu Çu-say tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış fərmanı möhürlədi.

Günorta idi, külək əsmirdi, çölün üstündəki bürkülü hava dalğalanırdı. Çingiz xanın bütün düşərgəsi mürgüleyirdi, çöldə dolaşan atlar ilxı kimi bir yerə yığılıb hərəkətsiz dayanaraq başları ilə ətrafda vızıldaşan milçəkləri qovurdu.

Uzaqdan milçək vızıltısı kimi nazik, uzun səs gəlirdi. Sonra zınqırovların sürətli cingiltisi aydın eşidildi. Çingiz xan qısa yoğun barmağını yuxarı qaldırdı, yastı üzünü qapıya tərəf çevirdi, ağır qızıl süğa asılmış qulağını səs gələn tərəfə tutdu.

– Çapardır, özü də tək deyil... – O, xeymədən bayıra çıxdı.

Yoldan burula-burula qalxan toz aydın görünürdü.

Üç atlı düşərgəyə tərəf çapırdı. Onlar qara çadırlara kimi çapdılar, burada atlardan biri yerə aşdı və atlı onun başının üstündən aşığı uçdu.

Gözetçilər atların cilovundan tutub onları gözetçi məntəqəsinə gətirdilər. Oradan gözetçilərin müşayiətilə çaparlardan ikisi dayçaların saxlandığı yerə gəldilər. Çingiz xan burada idi.

Xaqan bardaş quraraq ağ madyanın qabağında oturmuşdu. O, gözlerini qıyıb boz dayçanın anasının çəhrayı döşünü necə əmədiyinə baxırdı.

Gələnlərin ikisinin də bədəninə əski sarınmışdı. Onların yara ilə örtülmüş üzləri şişmişdi. Onlar elə dəyişmişdilər ki, xaqan çevrilib soruşdu:

– Siz kimsiniz?

– Ulu xaqan! Biz əvvəl sənin minbaşılarm idik, indi isə qəbir-dən xortlayanlara oxşayıırıq. Xarəzm şahı bizi təhqir etmək istədi. Ona görə əmr etdi ki, əsgərin şərəfi və ləyaqəti olan saqqalımızı yandırsınlar.

– Bəs İbn Kifrəc Buğra hamı?

¹ Rəşidəddin

– O sənin sözlərini şaha açıq dediyinə görə Xarəzm donuzunun yanında ulaşan itlər onu parça-parça elədilər.

– Necə?! Onlar mənim elçimi doğrayıblar! Mənim igid sədə-qətli İbn Kifrəc Buğramı?

Çingiz xan hönkürdü. O, yerdən bir ovuc torpaq götürüb başma tökdü. O, torpağı əllərilə göz yaşından islanmış üzünə yayırdı. İrəli atılıb ağır-ağır yol ilə qaçmağa başladı. Yaxınlığında olanların hamısı onun ardınca yüyürdülər. Çığırtıdan oyanan və həyəcanın nədən baş verdiyini anlamayan yeni-yeni əsgərlər onlara qoşuldular.

Xaqan ağır-ağır nəfəs alaraq atın bağlandığı yerə gəldi. Yəhər-lənəmiş atı açıb yalından yapışdı və onun belinə qalxdı. Yol ilə düz mavi dağa tərəf çapdı. Yelyu Çu-say və Çingiz xanın oğlanları atlara minib onun dalınca çapdılar.

Onlar sıldırım qayaları olan dağa çatdılar. Xaqan dağın kənarında, şam ağaclarının arasında dayanmışdı. O, uzaqdan da görünürdü. Xaqan papağını çıxarıb boynuna kəmərl keçirmişdi. İri və işıldayan göz yaşları onun qaralmış üzündən axırdı. Bu göz yaşları xaqanın üzündəki torpağı daha da yayırdı.

– Əbədi göylər! Sən möminlərin köməyinə çatırsan, müqəssirlərin isə cəzasını verirsən, – deyə xaqan çığırdı. – Sən, murdar müsəlmanları cəzalandıracaqsan! Eşidirsinizmi, mənim igid pəhləvanlarım, müsəlmanlar mənim elçim Usunu və ticarət etməyə gədən dörd yüz əlli açıqürəkli tacirimi öldürüblər. Müsəlmanlar onların mallarını talayıb, indi bizə istehza edirlər. Onlar mənim o biri elçimi, igid İbn Kifrəc Buğramı da öldürüblər. Onlar donuz cəmdəyi kimi iki elçimin də saqqalını ütmüş və atlarını alaraq sarkərdanlar kimi onları qovmuşlar. Biz buna dözə bilərikmi?

– Bizi müsəlmanların üstünə apar! – deyə tatarlar çığırdılar. – Biz onların şəhərlərini dağıdırıq. Hamını, arvadlarını və uşaqlarını məhv edirik. Biz onların bütün mal-qaralarını və atlarını əllərindən alacağıq.

Çingiz xan çığırmaqda davam edirdi:

– Orada şaxta və soyuq çovğunlar olmur. Orada həmişə yaydır, orada şirin yemişlər, pambıq və üzüm yetişir. Oranın çəmənlilərində hər yay üç dəfə ot bitir. Heç rəvadır ki, müsəlmanlar kimi cinayətkarlar belə xoşbəxt ölkədə yaşasınlar. Biz onların torpaqlarını alıb, şəhərlərini yerlə yeksan edirik. Dağıdılmış şəhərlərin yerinə

¹ Bu monqolların arasında “özünü tamamilə göylərin ixtiyarına vermək” deməkdir.

arpa s perik. Orada bizim davamlı atlarımız otlayacaq və ancaq bizim  adrlarımız, onun i erisində isə sadiq arvadlarımız v  uşaqlarımız olacaq. Müsəlman torpaqlarına getməyə hazırsınızmı?

– Sən ancaq bizə onların yerini göstər. Biz onları kəsib dođra-
yarıq! – deyə tatarlar  ıđırıldılar.

– Mən  amanlırsız da görürəm ki, “xoşbəxt ay” çatmışdır. Biz qo unlarımızı qərbə apara bilərik, – deyə Çingiz xan ucadan dilləndi v  dönərək yavaş-yavaş  z yuxarı dađa  ıxmađa ba ladı. Onun g z t cil ri də ardınca getdilər, Çingiz xanın t k qalıb, d  n m k istədiyi yeri üzük kimi əhatə etdilər.

Dađın yamacı ilə daha da yuxarı qalxaraq Çingiz xan yarđanda-
kı meydançada ocaq gördü. Orada bir uşaq oturmuşdu v  kiçik k r k ilə uzun qızmış dəmir qoyulan ocađı k r kl yirdi. Buradaca qoca bir monqol bardaş qurub kəlbətin ilə dəmir parçasını çevirir,  ekici hazır tutaraq dəmiri d ym y  hazırlaşırdı.

– Sən kimsən? – deyə xaqan soruşdu.

– Mən dəmirçi Xoriy m, Cebe noyonun t menindən m

– Bəs niyə burdasan?

– Mən oxların ucu  c n möhkəm iyn l r d z ldir m. Bu iynə-
lər d mir  d y rk n  yilmir v   n möhkəm zirehi də deşib keçir. Məgər belə möhkəm oxlar d z ld rk n mən sənə kömək etmirəm?

– Sən dođru s yl yirs n, – deyə Çingiz xan dilləndi. – Bəs niyə burada, dađda i l yirs n?

– Burada, dađda qətranlı köklər çoxdur. Bu köklərin odu yaxşı olur. Əgər dođrusunu desəm bu dađdan uzaq   l  yaxşı görürəm. Bizim obalar o t r fd dir.

– N  boş-boş danışırsan? Buradan bizim obaları görmək olmaz...
Onlar uzaqdadır!

– Məgər   ll rin d zenlikl ri bir deyil? Mən dođma tərəflərə baxıram v  ürəyim bir az sakitləşir.

– Bu ođlan kimdir, sənin ođlundur?

–  inli u ađı idi, indi isə mənim ođlum olub. Mən səninlə, ulu xaqan, Çinə getmişdim və bu u ađı orada tapdım. Onu mən yəhər üstündə b y tm   m.  ndi mənə d mir ixanada kömək edir.

– Bəs sənin d mir ixanan hanı?

– Hamısı mənim yanımda, yəhərin üstündədir. Budur  ekicil r, bir parça dəmir isə zindanı əvəz edə bilər. K r y  k s nin içinə qoyuram v  ođlumun getdiyi ikinci atın  st n  y kl yir m.

– Atların necə, yaxşıdır, möhkəmdir?

– Atların çox qocadır. Onlar ilə çox yol getmi  m. Buxara torpaqlarına çatan kimi  z m  davamlı atlar se  c y m, bir necə də  ekicivuran qul g t r c y m...

– Yaxşı vuru san, lap bir ilxı da götürə bilərsən.

–  ndi məndən d y  c  çıxmaz! Mən bərk yaralanmı am. Döyüş yaramaram, amma bıçaq v  ox ucları düzəltmək mənim əsil s n timdir. Ulu xan, de görüm, hələ biz burada çox dayanacađıq? Bizim Cebe noyonun tümeni a lıq keçirir və  z atlarını yeyir. Yola düşmək vaxtı çatıb...

Çingiz xan bərkdən fisıldamađa ba ladı: bu pis əlamət idi.

– Yox, əvvəlcə mənə de görüm, dəmirçi Xori,  g r Cebe noyonun tümeni artıq on iki gün bundan əvvəl yola d  m  s  və indi burada yoxdursa, onda necə olsun? D m li onda sən  l  düşüb qabađına çıxan avaralardan soru acaqsan ki, onlar  ebe noyonunu görüblər, ya yox? Əgər bütün n k rl r d  rɡ nin ətrafında avaralanmađa ba lasalar, onda mənim qoşunum dađlıb gedər!

Dəmirçi titrəyərək  z   st  yerə düşdü.

–  mr edirik: bu dəmirçi Xorini mənim mühafizə d st m  aparın v  meydanın ortasında dabanına iyirmi ađac vurun ki, dabanları gici sin. Bu saat d  rɡ nin ətrafına adam salın ki, öz dəstələrindən ayrı d   n n k rl ri tutsunlar, y zba ıların v  minba ıların da adını mənə deyin, onları  zalandırım.

Çingiz xan, onun böyük, əyri ayađından yapışan d mir ini itələdi v  yavaş-yavaş da lı  ıđır ilə qalxmađa ba ladı. O, ayaq saxladı.

– Mən burada müvəffəqiyyətli yürüş barədə g yl rl  danı acađam. Ətrafa g z t cil r qoyun ki, heç kəs mənim s hb tim  mane olmasın! – Sonra xaqan dađın zirvəsinə tərəf qalxmađa ba ladı.

MƏKTUBU BELƏ YAZARLAR

Çingiz xan monqol dilindən başqa özge dil bilməz və yazmağı bacarmazdı.

Akademik V. Bartold

Axşama yaxın xaqan öz xeyməsinə qayıtdı və ali hərbi rəisləri yanına çağırtdı. Çingiz xanın uşaqlıq illərinin yoldaşları olan, indi isə qələbələri ilə şöhrət qazanmış, lakin beli bükülmüş ağ saçlı, qururu qurumuş, yanaqları sallanmış sərkərdələr və ağıllı xaqan tərəfindən irəli çəkilməmiş gənc döyüşçülər burada idilər. Onlar igidlik göstərmək həvəsilə alışıb yanırtdılar. Onların hər birinin bayrağı altında hücumu tamamilə hazır olan on min atlı var idi.

Hamı yarımdayrə vuraraq xalçaların üstündə əyləşmişdi. Təkcə Çingiz xan onlardan yuxarıda, qızıl taxtın üstündə oturmuşdu. Taxtın söykənəcəyi çinli ustalar tərəfindən gözəl işlənmişdi. Burada uzun pəncələri olan dəniz meduzasına oxşayan, "mirvari" ilə oynayan və bir-birinə dolaşmış "xoşbəxt əjdahaların" əksləri həkk olunmuşdu. Taxtın əl qoyulan yerləri isə iki qəzəbli pələngi təsvir edirdi. Qızıldan düzəldilmiş bu taxtı, xaqan Çin imperatorunun sarayında ola keçirmişdi və yürüşlərdə özü ilə aparırdı.

Taxtın sağ tərəfində Çingiz xanın iki qardaşı və iki kiçik oğlu: Uqedey və Tuli əyləşmişdilər; sol tərəfində xaqanın sonuncu arvadı – cavan Gülən xatun əyləşmişdi. Onun qolları biləyindən başlamış çiyinlərinə kimi qızıl qolbaqlar və qiymətli mirvarilər ilə bəzənmişdi. Çinli xidmətçilər oturanların arxasında səssizcə sürünərək qızıl nimçələrdə yemək gətirir, qızıl piyalələrdə qırmızı və məstedic qırmızı şərab paylayırdılar.

Xaqanın sol tərəfində, onun gənc arvadı ilə yanaşı iki elçi oturmuşdu: onlardan biri qüdrətli Tanqut şahı¹ Burxanın göndərdiyi Aşaqaqbu, o biri isə Şimali Çinin Tzsin imperatorunun düşməni olan və buna görə də monqollarla dostluq və ittifaq yaradan Cənubi Çinin Sun imperatoru tərəfindən göndərilmiş Çin sərkərdəsi Men Xun² idi.

¹ Tanqut şahlığı – Şimali-Qərbi Çinin vilayətlərindən biri

² Men Xunun monqollar və Çingiz xan haqqındakı qeydləri indiyə kimi qalmaqdadır.

Çingiz xan bu məclisdə qonaqları qızıl qab-qacağın gözəlliyi, müxtəlif bollu yemək və içkilər ilə valeh etmişdi. Böyük qızıl nimçələrdə cavan dayça, vəhşi maral və çöl quşlarının ətindən hazırlanmış xörəklər verirdilər. Bunun ardınca çinli aşpaz tərəfindən bişirilmiş qəribə şirniyyatlar verilirdi. Süfrəni bəzəyən qırmızı, ayran, qırmızı fars şərabi, qarpız tumundan hazırlanmış Çin arağı, bir neçə gündə atlarını dəyişən çaparlar tərəfindən gətirilmiş nadir cənub meyvələri, vəhşi at ilxıları, onları izləyən pələnglərin dolaşdığı bu səhra üçün, xüsusilə, qeyri-adi görünürdü.

Xeymədəki ipək pərdənin arxasından çinli xanəndə qızların incə mahnıları, ney və tütəyin səsi eşidilirdi. Gözəl geyinmiş bir neçə rəqqasə öz ifasında çöldə qayğısız otlayan ceyranı, gizlincə onun üstünə atılan vəhşi pişiyi və qoruqda durmuş ovçunun ox ilə bu pişiyi necə məhv etdiyini təsvir edirdilər.

Çingiz xan məclisin gözəlliyindən razı qalaraq ayaqlarını yığıb taxtın üstündə oturmuşdu. O, xüsusi nimçədən götürdüüyü qızardılmış ət parçalarını marçıldadaraq yeyirdi; bu nimçəni onun qarşısında diz üstündə oturmuş çinli xidmətçi tutmuşdu. Xaqan ətin yaxşı parçalarını mərhəmət göstərmək istədiyini qonaqlarının ağzına dürtürdü.

Qonaqlıq zamanı Çingiz xan qısqançlıqla Tanqut elçisinə nəzər saldı. O, xaqanın arvadı Gülən xatun ilə yanaşı oturmuşdu və öz söhbəti ilə onu güldürürdü. Elçi ona Çinə necə getdiyindən, heç vaxt çöl yollarında azmadığı halda, paytaxtın ensiz küçələrində necə azdığından danışdı. Gülən qayğısızlıqla gülürdü. Çingiz xan qoyun qabırğasını gəmirə-gəmirə Tanqut elçisinə dedi:

– Sənin hökmdarın Burxan şah söz vermişdi ki, qarşıdakı yeni döyüşdə mənim sağ əlim olsun. İndi müsəlman xalqı mənim iki elçimi öldürüb və bundan ötrü mən Xarəzm şahını cəzalandırmağa gedirəm. Burxan şahın öz atlıları ilə gəlib qoşunumun sağ cinahında öz yerini tutması vaxtı çatıb.

Gözəl Gülən xatun ilə söhbət edən Tanqut elçisi Çingiz xana saymazyana cavab verdi:

– Əgər sənin döyüş üçün qoşunun çatmırsa, onda xaqan olma.

Çingiz xan qoyun qabırğasını kənara atdı, yağlı əllərini ağ dəridən tikilmiş uzunboğaz çəkmələrinə sildi, samur xəzinin otəyilə biğlərini təmizlədi. Hamı susdu. Ağır-ağır nəfəs alaraq o, Tanqut elçisinin üstünə bağırdı:

– Sən öz hökmdarının adından danışırısan? Mənə bu cür həyasızlıqla cavab verməyə necə cəsarət edirsən? Məgər mənim üçün qüdrətli qoşunlarımı Tanqut şahlığına qarşı göndərmək çətindir? Fəqət indi mənim başqa işlərim var, sizi, sənin kimi əclaf və xain tanqutları darmadağın etməyə vaxtım yoxdur. Lakin əbədi göylər mənə düşmən oxundan saxlasa, and olsun ki, Xarəzm şahını darmadağın edib geri dönəndə sənə imansız şahının üstünə hücum edəcəyəm. Onda sənəin sözlərini yadına salacağam və göstərəcəyəm ki, xaqan ola bilərəm, ya yox!.. Yelyu Çu-say, əmr elə bu saat atları versinlər, bir də qoy bu Tanqut küçüyü mənəim xeyməmdən rədd olsun.

Tanqut elçisi Aşaqanbu kəkələyərək cavab verdi:

– Məgər mən pis bir şey dedim?

Lakin çinli xidmətçilər onun əllərindən tutub xeymədən bayıra atdılar.

Çingiz xan qaşqabağını sallayıb Çin elçisi Men Xuna dedi ki, o, çox az içir və cəza olaraq onu altı böyük piyalədə şərab içməyi məcbur etdi. Elçi dinməzəcə içdi. Bu vaxt qonaqlar çinlinin şərəfinə mahnı oxuyurdular. Altıncı piyalədən sonra elçi yıxıldı və o saat da yuxuya getdi. Çingiz xan yenidən şənləndi. Gülüb-danışmağa başladı:

– Mənəim qonağım o ki, var içdi! Deməli o mənəim dostumdur və qəlbi mənəim qəlbimlə bir vurur. Mənəim dostumu ehmalca götürüb öz xeyməsinə aparın. Səhər o da öz vətəninə qayıda bilər. Qoy şəhərlərin valiləri hər yerdə onu bir qədər saxlasınlar, istədiyi qədər ona şərab, çay və yemək versinlər. Əmr edirik ki, yolda yaxşı sızandalar onun üçün ney çalsınlar və simləri oynatsınlar. Biz arzu edirik ki, çinli dostumuz heç bir şeydən korluq çəkməsin.

Yatmış elçini aparandan sonra Çingiz xan Yelyu Çu-saya müraciət etdi:

– Mənəim elçimin qatili, Xarəzm şahı Məhəmmədə məktub yazmışanı?

Xaqanın dahi müşaviri astadan cavab verdi:

– İki igid sərkərdə vuruşmağa hazırlaşarkən mən ləyaqətli məktub yazı bilərəmmi? Mən ancaq fəth edilmiş torpaqlarda qayda-qanun yaratmağı bacarıram, bir də sənəin əmrələrinin icra olunmasına nəzarət edirəm. Buna görə də məktubu sənəin daha təcrübəli mirzən İsmayıl Xacə Uyğur yazmışdır.

– Hanı o?

Xaqanın mirzəsi və möhürdarı qoca İsmayıl Xacə taxta yaxınlaşdı və diz çökərək perqament vərəqini başının üstündə tutdu.

– Oxu!

İsmayıl Xacə oxumağa başladı:

“Əbədi göylər mənə bütün xalqların ulu xaqanı etmişdir. Son yeddi ildə mən böyük işlər görmüşəm. Qədim dövrlərdən belə dövlət olmamışdır. İtaət etmək istəmədiklərinə görə mən hökmdarları dəhşətə gətirib tar-mar edirəm. Mənəim qoşunum gələn kimi uzaq ölkələr də təslim və sakit olur. Bəs niyə sən baş əymək istəmirsən? Aqlını başına yığ! Məgər sən də mənəim qəzəbimin zərbəsini görmək istəyirsən?..”

Çingiz xan ayaqlarını taxtdan salıb İsmayıl Xacənin üstünə atıldı və oxuyub qutarmadığı məktubu onun əlindən dartdı.

– Bunu kimə yazırsan? Mənəimlə danışmağa layiq olan hökmdarımı, yoxsa sənəi küçüyünə? Düşmənlərlə beləmi danışarlar? Sən özün müsəlmənsən, ona görə də müsəlmənxanının qarşısında quyruq bulayırsan. Sən istəyirsən, Məhəmməd şah belə fikirləşsin ki, guya mən ondan qorxuram?

İsmayıl Xacə üzə üstə xalqanın üstünə düşərək qorxudan titrəyirdi. Xaqan onun qurşağından tutub xeymədən sürüdü və qapının ağzına atıb ayağı ilə itələdi. Müşavir Yelyu Çu-say onun yanında göründü və astadan onu danlamağa başladı:

– Bir öz mirzənin ağ saqqalına nəzər sal. Uzun illər onun xidmətlərini xatırla. O, sənəin uşaqlarına və nəvələrinə oxumaq və yazmaq öyrədir. Sən sadıq nökrini belə cəzalandırmamalısən..

Çingiz xan qəddini düzəltdi.

– İsmayıl Xacə müti məktublar yazır. O, iftixarla danışa bilmir. Qoy o, bundan sonra da nəvələrinə oxumaq və yazmaq öyrətsin, ancaq xalqların hökmdarları ilə danışmağa girişməsin.

Xaqan xeyməyə qayıtdı və yenə taxtın üstünə çıxdı. Sağ dizini qucaqlayaraq xeyli müddət sol ayağının üstündə əyləşdi. Onun sarıyaşıl gözləri ya genişləndi, ya da qıyılırdı. Taxtın yanında təmiz perqament kağızı tutmuş başqa mirzə dayandı. Yelyu Çu-say məktub yazmaq üçün mirzəyə qələm verdi. Çingiz xan isə qəzəbli gözlərini qıyaraq hələ də susur və bir nöqtəyə baxırdı. Sonra o, diz üstə oturub onu gözləyən mirzəyə tərəf dönüb dedi:

– Belə yaz: “Sən müharibə istəyirdin – sən onu alacaqsan”

Yuxudan ayılmış kimi xaqan Yelyu Çu-sayın əlində tutduğu və göy rənglə¹ boyanmış qızıl möhürü qapdı və onu məktubun üstünə basdı. Perqamentin üstündə əks alındı:

Allah göylərdədir,
Xaqan yerdə Allahın kölgəsidir.
Göydə səyyarələrə əmr edən odur,
Yerdə isə o xalqlara hökmürandır.

Qonaqların sükut içində oturduqları anda birdən hücumla keçən monqolların döyüş çağırışı eşidildi:

– Kxu-kxu-kxu!

Öz sahibinin səsini tanıyaraq Çingiz xanın xeymənin dalında bağlanmış sevimli ayğurları kişnədi.

Bir neçə andan sonra düşərgənin hər tərəfindən monqol atlarının kişnəməsi eşidildi.

Yelyu Çu-say ehtiramla iki əllə perqamenti qəbul etdi, Çingiz xan isə kəskin və kəsik-kəsik dedi:

– Məktubu göndərməli! Müsəlman sərhəddinə! Təcili! Çapara mühafizəçilər verməli! Üç yüz atlı!.. – Xaqan oturanlara tərəf dönərək yenidən mehribanlıqla burnunun altında danışdı: – Biz isə öz məclisimizi və söhbətimizi davam etdirəcəyik. Tezliklə müsəlman şəhərlərində ürəyimiz şad olacaq. Orada biz şənlənəcəyik! Mən artıq şumlanmış tarlaların at tərəindən qalxan buğla necə örtüldüyünü, qorxuya düşmüş adamların necə qaçdığını və kəməndlə tutulan qadınların vəhşi kimi səs çıxartdığını görürəm; orada çaylar bu şərab kimi qırmızı rəng alacaq, tutqun göylər yanan kəndlərin alovundan al rəngə boyanacaqdır.

O, gözlərini qıydı və qalın barmağını qaldıraraq bütün düşərgədə ayğurların kişnəməsinə qulaq asdı.

Oturanlar pıçıltı ilə deyirdilər: “Görünür, səfər yaxınlaşır...” – adətən böyük roislərin etdiyi kimi onlar qızıl piyalələri qaldıraraq bir-birinə müvəffəqiyyətlər diləyir və qarşıdakı böyük günlər haqqında danışdılar.

¹ Xaqanın başqa xalqların hökmdarlarına yazdığı məktuba göy, adi sənədlərə isə qırmızı rəngli möhür vurulurdu.

V

NAMƏLUM XALQIN HÜCUMU

Birinci fəsil

KİM ÖZÜNÜ QORUMURSA MƏHV OLUR

Monqolların hücumundan sonra dünya həbəşin saçları kimi bir-birinə qarışdı. Adamlar canavar kimi oldular.

Sədi, XIII əsr

Çingiz xanın altı sözdən ibarət dəhşətli məktubunu alan kimi Xarəzm şahı Məhəmməd təcili olaraq öz paytaxtı Səmərqəndi, səhəsinin böyük olmasına baxmayaraq möhkəm divar ilə əhatə etməyi əmr etdi: divarın uzunluğu 12 fərsah¹ olmalı idi.

Şah vergi yığanları dövlətin bütün yerlərinə yola saldı. Onlar üç il əvvəldən vergi toplamalı idilər, halbuki bu ilin vergisi çətinliklə yığılmışdı.

Şah həmçinin əmr etdi ki, ox atanların dəstələri düzəldilsin. Ox atanlar toplanmış yerinə öz atları və silahları ilə, həmçinin bir neçə günlük yemək ehtiyatı ilə gəlməli idilər.

Axırda şah, Seyhun (Sır-Dərya) çayının sağ sahilindəki bütün kəndləri ta qarakitayların yaşadıkları şərq sərhədinə kimi təcili yandırmağı əmr etdi. Monqollar artıq qarakitaylar ölkəsində görünməyə başlamışdılar. Şah əmr etdi ki, yandırılmış kəndlərin əhalisini boş sahədən qovsunlar ki, monqollar yandırılmış yerə gələrkən özlərinə nə daldalanmağa bir yer, nə də yemək tapa bilsinlər. Lakin yandırılmış kəndlərin qəzəblənmiş əhalisi qarakitayların yanına qaçdı. Kişilər orada monqolların dəstələrinə daxil oldular.

Xarəzmin bütün yerlərindən qoşunlar gələnə kimi şah Səmərqənddə qalmışdı. Müti əyanlar ilə əhatə olunmuş şah, məscidlərə

¹ 84 kilometrə yaxın

gedir, orada şeyxülislamın təmtəraqlı dualarını dinləyirdi. O, məscidin qarşısında sıra ilə düzülmüş, saysız-hesabsız müsəlmanların gözü qarşısında səylə dua oxuyurdu. Camaatla birlikdə o da diz üstə çökür və imamın ardınca ucadan duanı təkrar edirdi.

Əjdaha ilinin əvvəlində (1220) Məhəmməd baş hərbi rəislərin, tanınmış bəylərin, ali əyanların və ağ saqqalılıq imamların fəvqəladə müşavirəsini çağırırdı.

Hamı “yeni İsgəndərdən”, “əsgər Məhəmməddən” inam və ümid verən ağıllı və cəsarətli qərarlar gözləyirdi. Üsyankar Səmərqənd darmadağın edildikdən və Qıpçaq çölünə yürüşdən sonra hamı onu belə adlandırır. Xalçaların üstündə sıx dövrə vurub oturmuş adamlar şahı gözləyərək onun hərbi təcrübəsi haqqında danışır və deyirdilər ki, əlbəttə o, ölkəni bu bələdan qələbə ilə çıxaracaqdır. Teymur Məlik danışdı:

– Bu gün padşah Səmərqəndin sədlərini gəzdi və işin necə gediyyə baxdı. O, hər yerdən qovub gətirilmiş kəndlilərin və qulların necə xəndək atdıqlarına xeyli baxdı. Torpaq donmuşdu və bel ilə pis qazılırdı. Şah qəzəblənərək çıxırdı: “Əgər siz bu cür ləng işləsəniz, onda vəhşi tatarlar çapıb gələrək öz qırmanclarını bu xəndəklərə atsalar, xəndəklər ağzına kimi dolar”. İşləyənlər bu sözü eşidərək dəhşətə gəldilər. Onlar deyirdilər ki, “Çingiz xanın doğrudanmı bu qədər əsgəri var?”

Xarəzm şahı qaşqabaqlı və dinməzcə əyanların toplaşdığı salona daxil oldu. O, qızıl taxtda oturaraq bardaş qurdu. İmamı-əzəm qısa dua oxuyub, onu bu sözlərlə qurtardı: “Allah padşahımızın xeyri və şərəfi üçün bərəkətli, çiçəklənən Xarəzm torpaqlarını var etsin!” Hamı əllərini yuxarı qaldırdı və sonra salavat çəkdi. Şah dedi:

– Mən sizin hər birinizdən kömək gözləyirəm. Qoy hamı növbə ilə nə cür tədbir görmək lazımdır, danışsın.

Birinci olaraq bir çox elmlərdən xəbərdar olan qoca imamı-əzəm Şihabəddin Xivaki danışdı. Onu “dinin dayağı və şahlığın qalası” adlandırırdılar.

– Məsciddəki minbərdən dediyim sözləri indi burada təkrar edirəm. Peyğəmbərin hədisində¹ deyilir ki, “Kim öz həyatını və

malını müdafiə edərkən ölürsə o, şəhid hesab olunur”. İndi hamı dinc işlərdən ayrılıb din yolunda düşmənin üstünə getməlidir.

– Biz hamımız öz başımızı döyüş meydanında qoymağa hazırıq, – deyər oturanlar dilləndilər.

– Bəs sən nə məsləhət görürsən? – deyər şah soruşdu.

– Sən böyük sərkərdəsen, sən yeni İsgəndərsən! – deyər qoca imam cavab verdi. – Sən saysız-hesabsız qoşunlarının hamısını Ceyhun sahilinə aparmalısan və orada kafir monqolları qəti döyüşlə qarşılmalısan. Sən yeni qüvvələr ilə düşmənin üstünə atılmalısan.

Məhəmməd gözlərini aşağı dikdi, bir qədər susdu və o biri adama danışmağı əmr etdi. Qıpçaq xanlarından biri dedi:

– Monqolları bizim şahlığın hüdudlarından içəri buraxmaq lazımdır. Biz burada yerli şəraiti yaxşı bildiyimizdən onları asanlıqla məhv edirik.

O biri qıpçaq xanları məsləhət gördülər ki, Səmərqənd və Buxaranı öz talelərinə tapşıraq. Çünki onların hündür divarlı qalaları var. Biz isə ancaq sulu Ceyhunun keçidlərini qorumalıyıq ki, monqollar İrana keçə bilməsinlər.

– Mən bu kobud köçəriləri yaxşı tanıyıram, – deyər xanlardan biri dilləndi. – Onlar ölkəni dolaşaraq onu talan edəcək, ancaq burada çox qalmayacaqlar. Onlar istini sevmirlər. Onların özləri də, atları da soyuq qışa öyrənilər. Nə qədər ki, monqollar burada olacaqlar, biz öz sevimli padşahımızı mühafizə edirik. Allah onun şahlığını yüz iyirmi il eləsin! Biz Hindiquşun zirvələrini aşarıq, Qəznəyə tərəf çəkilerik. Orada biz təzə qoşun toplayarıq. Əgər lazım gələrsə, biz Hindistana çəkilerik. Bu vaxta kimi də monqollar ələ keçirdikləri qənimətdən doyub öz çöllərinə dönerlər.

– Bu qorxaq sözdür! – deyər Teymur Məlik deyindi.

Məhəmməd öz oğlu Cəlaləddindən soruşdu:

– Bəs sən nə təklif edirsən?

– Mən sənə əsgərinəm və sənə əmrini gözləyirəm.

– Bəs sən, Teymur Məlik?

– Hücüm edən qalib gəlir. Kim ki, ancaq müdafiə mövqeyində durur, o özünü ölümə məhkum edir, – deyər Teymur Məlik cavab verdi. – Buna görə də zəif adam igidcəsinə hücüm edəndə qəzəbli və qüvvətli pələngə qalib gəlir. Dağların arxasına çəkilənlər isə quyruğunu qısan, düşmən ilə üzbəüz çıxmaqdan qorxanlardır. Sən məndən niyə soruşursan? Mən çoxdan səndən xahiş edirəm ki,

¹ Peyğəmbər Məhəmmədin sözləri və həyatı haqqında rəvayətlər. Qurana daxil olmamışdır.

məni tatarların qabaq dəstələrinin dolaşdığı yərə buraxasan. Mən döyüş zamanı oxumun hədəfə düz dəyib-dəymədiyini yoxlayaram, bir də öyrənərəm, görüm parlaq qılıncım ağırlaşmayıb ki!

Məhəmməd:

– Qoy belə olsun, – dedi. – Tezliklə dağ aşırımları qardan təmizlənəcək və monqollar dağlardan Fərqanə vadisinə enəcəklər. Orada sən öz qılıncını monqolların başında sinəyarsan. Səni Xocənt şəhəri qoşunlarının rəisi təyin edirəm.

Hamı başını aşağı saldı və barmaqlarını bir-birinə keçirdilər. Aydın idi ki, şahın açıq ürəkli, döyüşdə özünü saxlaya bilməyi kimi, danışmaqda da bu cür olan Teymur Məlikə qəzəbi tutmuşdu. Teymur Məlik heç vaxt Xarəzm şahını tərifləyənlərə qoşulmazdı. Xocəntdə cüzi qoşun dəstəsi var idi və bu, dəstənin rəisi olmaq Teymur Məlik kimi sınıanmış sərkərdə üçün şərəf deyildi. Teymur Məlikin sözlərində tənə var idi. Ona görə də Məhəmməd əlavə etdi:

– Teymur Məlik deyir ki, ancaq hücum edən qalib gəlir! Lakin müharibədə təkcə kor-koranə igidlik yox, tədbirli olmaq lazımdır. Mən bir şəhəri də müdafiəsiz qoymayacağam. Mən də bilirəm ki, qoyun dərisinə bürünmüş monqollar və ya tatarlar istiyə davam etməyəcək və burada çox qalmayacaqlar. Dinc əhali üçün ən yaxşı müdafiə bizim qalaların alınmaz divarlarıdır və...

– Və sənin qüdrətli əlin! Sənin müdrikiyindir! – deyərək yaltaq xanlar dilləndilər.

– Əlbəttə, mənim başçılıq etdiyim qoşun tatarların yolunda dağılmaz bir qaya olacaqdır, – deyərək Məhəmməd əlavə etdi. – Məgər igid İnalçik Qahir xan beş ay mühasirə olunmuş Otrarı saxlamaqla monqolların hücumunun qarşısını almır? O, monqolların bütün hücumlarını dəf edir. Çünki mən ora vaxtında iyirmi min igid qıpçaq göndərmişəm.

– Qahir xan igiddir! – deyərək xanlar səs-səsə verdilər.

– Sədaqətli, bilən adamlar mənə demişlər ki, tatar qoşunu mənim islam qoşunumun yanında zülmətdəki seyrək tüstüyə bənzər. Onun nəyindən qorxmalıyıq? Mən Səmərqənddə könüllülərdən və iyirmi dənə nəhəng, vahiməli döyüş fillərindən başqa yüz on min əsgər saxlayacağam. Buxarada əlli min igid vardır. O biri şəhərlərə də iyirmi-otuz min əsgər göndərmişəm. Əgər Çingiz xanın tatarları bütün qalaların ətrafında bir il dayansalar, onda onlardan nə qalar?

Onun üçün yeni qüvvələr gəlməyəcək və buna görə də qar yayda əridiyi kimi, onun qüvvələri də əriyəcəkdir...

– İnşaallah! İnşaallah! – deyərək hamı çığırdı.

– O vaxta qədər də mən İranda yeni müsəlman qoşunları toplayaram, – deyərək şah davam etdi. – Yeni qüvvələrlə tatarların qalan qoşununu elə dağıdaram ki, onların nəvələri və nəticələri bir daha islam torpaqlarına yaxınlaşmaqdan ehtiyat edərler.

– İnşaallah! İnşaallah! – deyərək xanlar səs-səsə verdilər. – Bu məğlubedilməz sərkərdənin müdrik sözləridir!

Divani-ərzin (şah dəftərxanasının) rəisi şahə yaxınlaşdı və ona məktub verdi. Məktubu monqol gözətçilərinin arasından zorla keçib gələn dilənçi dərviş gətirmişdi. Məktubda deyilirdi ki, şah tərəfindən Otrara göndərilən iyirmi min qıpçaq xainlik edərək monqolların tərəfinə keçmişdir. Hamı həyəcanla Məhəmmədə baxır, onun üzündən xəbərin yaxşı və ya pas olduğunu müəyyən etmək istəyirdi. Şah qaşlarını çataraq pıçıldadı:

– Vaxtdır, gecikmək olmaz! – Sonra o, qalxdı. İmamın duasını dinləyərək sarayın içəri otaqlarına keçdi.

İkinci fəsil

QURBAN QIZIQ İGİD OLDU

– Ey, Qurban Qızıq¹, ey oyunbaz! Daha bundan sonra yeri eşməyəcəksən. Xarəzm şahı səni öz igid qoşunlarının baş rəisi təyin edir. – Atlı öz atından düşməyərək əlində tutduğu qırmançını sapı ilə Qurbanın komasının alçaq, əyilmiş qapısını döydü.

– Görəsən başımızda yenə nə bəla var? – deyərək Qurbanın beli əyilmiş arıq, qoca anası ayaqlarını çəkə-çəkə dirrikdən çıxdı.

– Tez çıx, Qurban! Gündüz də yatır, nədir? Görünür, buza² içib.

– Heç buza yada düşür! – deyərək qarı zarıdı. – Su gələndə kimi Qurban bütün gecəni yatmayıb, sonra öz sahəsini suvarıb, sonra da təkbaşına dörd qonşusu ilə dalaşdı, – onlar onun suyunu vaxtından əvvəl öz əkinlərinə vermək istəyirmişlər. İndi Qurbanın üz-gözü göm-göydür, özü də uzanıb zarıldayır.

¹ Qızıq – oyunbaz, tələk

² Buza – darı və düyüden hazırlanan kefləndirici içki

Qarı komanın qapısı arxasında gözdən itdi, oradan Qurban gö-
ründü. O, saçları dağınıq halda dayanıb gözlərini sürtür və qorxu ilə
boz xal-xal atın üstündəki yaxşı geyinmiş igid atlıya baxırdı.

– Salam olsun sənə, igid bəy! Vilayət başçısı nə buyurur?

– Naməlum yəcuc və məcuclarla vuruşmaq üçün Xarəzm şahı
səni atın, qılıncın və nizən ilə öz yanına çağırır.

Çiyinləri çıxıq, boynu uzanmış Qurban beş barmağı ilə kürəyini
qaşıyırdı.

– Məni lağa qoyma, igid bəy! Məndən nə əsgər? Kətməndən,
bir də şorba qaşığından başqa əlimdə heç bir şey tuta bilmirəm.

– Bu barədə danışmaq nə sənin, nə də mənim işimdir. Hakim
məni göndərüb ki, onun əmrini bütün kənd ağsaqqallarına çatdırım
və kəndlilər də təcili toplansınlar: kimin atı var, atda, kimin dəvəsi
var, dəvədə. Bax, sabah sən öz bəyinin yanına gəlməlisən, o isə sizi,
sənin kimi igid əsgərləri müharibəyə aparacaq. Kim gəlməzsə –
başı bədənindən ayrılacaq. Bildin?

– Dayan, igid bəy, başa sal, görüm nə məsələdir, nə yəcuc-mə-
cuclardır?

Lakin o, qırmanç ilə boz atını vuraraq çapıb getdi. Yoldan ancaq
toz qalxdı və yavaş-yavaş kənara uçub ökinin üstünə yatdı.

– Qurban, oğlum, bu böylər yenə nə danışrlar, səndən nə
istəyirlər? – deyə qarı qapının ağzında oturaraq soruşdu.

– Qudurublar, yəqin. Bizim də bu Kürən niyə bu günə kimi
ölmədi! Onda heç məni hakimin yanına da çağırmazdılar, – Qurban
çəpərin otunu didişdirən kürən madyana tərəf getdi. Qurbanın diz-
dən yuxarı tuman geymiş yarımcılpaq balaca oğlu atın noxtasından
yapışmışdı.

Qonşu sahələrdə işləyən kəndlilər qaçıb gələrək çıxırırdılar:

– Ey, Qurban Qızıq, nə olub?

Qurban cavab vermirdi. Hələ bədənindəki ağrılar getməmişdi.
O, madyanı tumarladı, seyrək yalmanın tüklərini düzəltdi, sonra
əlini atın arıq, qabırğaları çıxmış belinə çəkdi.

Qonşular:

– Bizə acığın tutmasın, Qurban, – dedilər. – Özün bilirsən: itlər
əvvəlcə sümük üstündə boğuşur, sonra gün altında bir yerdə qızı-
nırlar. Su üstündə doğma qardaş da vəhşi kimi olur. De görək, Qur-
ban, vilayət başçısının atlısı nə üçün gəlmişdi?

– Müharibədir... – deyə Qurban batıq səs ilə cavab verdi.

– Müharibə?! – deyə dördü birdən təkrar edərək yerlərində donub
qaldılar.

– Nə müharibədir ey? – deyə onlardan biri özünə gəldi. – Xə-
rəzm şahı dünyanın ən qüdrətli hökmdarıdır, onun kölgəsi bütün
yer üzünü tutur. Onunla vuruşmağa kim cəsəret edə bilər!

– Onlar bizdən nə istəyirlər? Biz axı əsgər deyilik? Biz taxıl əki-
rik, onlar bunu da əlimizdən alırlar, qoy daha bizə toxunmasınlar.

– Bəs atlı nə dedi?

– O, dedi ki, hamı müharibəyə gedəcək, torpağımızı müdafiə
edəcək. Kimin atı, ya dəvəsi varsa, onunla bəyin hüzuruna gəlmə-
lidir.

– Mən də arvadımı və uşaqlarımı götürüb dağa, ya da bataqlıq-
lara qaçaçağam. Mən nəyi müdafiə etməliyəm? Bu torpaqları?
Bunlar ki, bizim deyil, bəylərindir? Qoy bəylər öz atlıları ilə öz
yerləri üçün vuruşsunlar!

– Xarəzm şahının qıpçaqlardan muzdlı tutulmuş qoşunu var.
Vuruşmaq onların işidir. Bu vaxta qədər onlar daha çox bizim kimi
əkinçilərlə vuruşurdular, bizə gün vermirdilər.

– İşləri əngəl olan kimi, bizi yada salıblar!

– Ey, baxın! Bu da bir bəla!

Yolda toz qaldıran atlılar sürətlə yaxınlaşırdılar. Hündür çarxlı
dörd araba da onların ardınca gəlirdi. Onlar Qurbanın koması ya-
nında dayandılar. Arabadan əlində uzun ağac tutmuş bir neçə adam
düşdü.

Atlılardan biri:

– Bura gəlin! – dedi. Qurban və başqa kəndlilər bellərini bükə-
rək əllərini sinələrinə qoyub yaxınlaşdılar.

– Siz məni tanımalısınız. Mən vilayət vergi yığanıyam. Baş xə-
zinədar Mustafa bütün vergiyığanlara əmr göndərüb. Ölkə mühari-
bə təhlükəsi qarşısındadır, kafir tatarlar səhradan üstümüzə gəlirlər.
Əgər onlar bizim torpaqlara soxulsalar, onda hamını doğrayacaqlar,
heyvan və taxılı alacaqlar, biz çılpaq qalacağıq.

– Biz onsuz da çılpaq, – deyə Qurbanın qoca anası dilləndi.

– Düşmənlər gəlsələr, onda başımızı itirəcəyik, – deyə vergi
yığan davam etdi. – Deməli beş yüz min əsgəri silahlandırmaq və
yedizdirmək üçün çoxlu pul və taxıl lazımdır. Bunun üçün də şah
vergi toplamağı əmr edib.

– Bütün vergiləri lap bu yaxında verib qurtarmışsıq.
– Siz bu il üçün vermişiniz, indi də gələn ilinkini verin. İndi vermək lazımdır. Birincidən başlayaq. Bu kimin evidir?

Qurban Qızıq:

– Mənimdir, böyük rəis! – dedi. – Verməyə bir şeyim yoxdur! Heç bir şeyim yoxdur! Bir toyuğum var, o, da yumurtlamır.

– Nə deyəcəyini əvvəlcədən bilirdim! Hamınız belə deyirsiniz. Ey, uşaqlar, evi, xüsusən tövləni yaxşı yoxlayın!

Dörd nəfər həyəti gəzdirdi, tövləni və bostanı yoxladı, geri əliboş qayıtdı. Birinin əlində toyuq var idi.

– İki gün sənə vaxt verirəm. Bu gün sənə əlli ağac vuracaqlar, bir kışe buğda götürməyincə hər gün səni bu qayda ilə döyəcəklər. Sonra sənin torpaq sahəni başqasına, daha canla-başla işləyən əkinçiyə verəcəklər ki, o, igid qoşuna kömək etməkdən boyun qaçırmasın.

Qurban Qızıq yerə yığıldı.

– Şah nə buyurursa, hamısını yerinə yetirəcəyəm! Mən öz mədanım ilə yəuc və məcuclarla vuruşmağa gedəcəyəm. Mən işləyəcəyəm, körpüləri və yolları bərpa edəcəyəm, ancaq uşaqlarımın gözü qabağında məni döymə, olmayan yerdən də taxıl istəmə! Mənim dörd balaca, cılız uşağım, bir də qoca anam var. Mən onları yedirtməliyəm, amma bilmirəm onlara nə verim. Rəhm elə, böyük rəis!
– O, vergi yığanın atının ayaqlarını qucaqladı və özü belə cəsarətlə danışmağına heyran oldu, özü-özünə böcək kimi aciz göründü, onun küren madyanı da ona ac kiçik qədər bədbəxt göründü.

Vergi yığan dedi:

– Qurban Qızıq, görürəm ki, sən oyunbazsan. Özün yaxşı bilir-sən böyük Allah adamlar üçün əbədi olaraq mərtəbələr qoyub: şahı hamıdan yuxarıda oturdub, ondan sonra bəy, sonra tacir, nəhayət sadə əkinçilər gəlir. Hər kəsin özünə görə işi var, – şah əmr verir, qalanları da buna itaət etməlidirlər. Bəs muzdur əkinçi nə etməlidir? Bəy üçün və şah üçün işləməli, nə qədər tələb etsələr, o qədər taxıl verməlidir. Onda bir kışe taxıl hazırla. Yaxşı, bu gün səni döyməyəcəyəm, vaxt yoxdur. Sabah işini soyacağam.

Vergi yığan atını qırmaqlayıb yoluna davam etdi.

Vergi yığanlar toz qaldırıb gedəndən sonra ruhdan düşmüş qonşular da öz evlərinə çəkildilər, Qurban Qızıq işə səfərə hazırlaşmağa başladı.

O, məscidə mollanın yanına getdi, böyük yolun tinində dükanı olan tacirə baş çəkdi. O, yoldan keçənlərin söhbətinə qulaq verdi və bəyin haqlı olduğuna inandı: hər yerdə müharibədən və namə-lum xalqdan danışmışdılar. Bu xalq Şərqdən gəlirdi: görünür bunlar adi köçəri qırğızlar, qarakitaylar və ya uyğurlar, ya da başqa tatar tayfaları idi, məhsulun bol olması, heyvanların doğub-törəməsi, boran və itki olmaması nəticəsində onların tayfaları artıb böyümüşdü.

Hər yerdə şayiə gedirdi ki, bu tayfanın əsgərləri biryarım adam boydadır, onlara qılınc, ox təsir etmir və bu adamlara müqavimət göstərmək əbəsdir. Onlardan xilas olmaq üçün yeganə yol şəhərlərin hündür, möhkəm divarları arxasına çəkilmək və ya bataqlıqlara qaçmaqdır.

Qurban fikirli qayıtdı. O, madyana vermək üçün xırda ot və cuqara budaqları doğramışdı. Pashı bir kərənti tapıb onu uzun ağacın başına bərkətdi, beləliklə nizə düzəldi. O, dəmirçinin yanına gedib ona kömək etdi. Çünki şahın çağırışı ilə Buxaraya getmək üçün dəmirçinin yanına çoxlu kəndli toplaşmışdı. Qurban dəmirçiyə kömək edərək doqquz mis dirhəm qazandı, bununla da o, dükançıdan bir az qoyun əti aldı.

Qurbanın mülkədar torpağında işləyən arvadı axşam eve qayıtdı. O, bir qazan cuqara sıyığı və quyuq yağı ilə fətir bişirdi.

Bütün külfət saxsı qabın ətrafında oturub yeməyə başlayanda, Qurban özünü ailə başçısı kimi tutaraq hiss etdirmədən hamını bir-bir süzdü.

Budur, beli bükülmüş, ağ saçlı anası. O qədər işləyib ki, belinin qozu çıxıb. Qurban onun cavanlığını yadına saldı. O vaxt anası qarayanız, gözəl, qara, parlaq gözlü, şən bir qadın idi. Gün altında, su basmış tarlalarda işləmək, ağır cuqara və çırpı dərzlərini daşımaq, fasiləsiz olaraq əlləşmək onun belini bükmüş, çiyinlərini əymişdi.

Bu da artıq solmağa başlayan, gözəl, zərif sifətini qırıqlar kəsən arvadı. Bütün günü belini əyərək döşəmədə, dəzgahın qarşısında oturub mümkün olduqca çox parça toxumağa çalışır. Onun əlləri bərkiyib, barmaqları qarılaraq barmağı kimi qupqurudur.

Bir-birinin yanında oturmuş dörd uşaq daha çox sıyıq yeməyə çalışır, anaları işə onların hərəsinə bir tikə qoyun əti verir. Böyük oğlu Həsənin artıq on bir yaşı var. O, yalvarır ki, atası onu özü ilə Buxaraya kimi aparsın. O, nəinki gözəl şəhəri görmək istəyir, həm

MÜHARİBƏ BAŞLANDI...

də arzu edir ki, atasının öz nazik, möhkəm nizəsi, qılınc və girdə, parlaq qalxanı ilə qızğın atın üstündə necə çapdığını görsün.

Bu da o biri üç uşaq: böyük qızı artıq yaşınaraq örpəyinin ucu ilə üzünü tutur. O biri, iki uşaq isə körpədir. Onlar yanaşı oturub sıyıq ilə yanaqlarını bulamışlar. Onların işi necə olacaq?

Qurban, demək olar ki, bütün gecəni yatmadı, təsərrüfata necə baxmaq barədə, əyinlərə nə vaxt su vermək, məhsulu yığanda qonşuları necə köməyə çağırmaq və həmin gün onları necə qonaq etmək haqqında arvadı ilə söhbət etdi.

– Əgər burə yəucular gəlsə? – deyər arvadı soruşdu. – Onda hara qaçaq? Sonra səninlə necə görüşək?

Qurban arvadını sakitləşdirirdi. Heç qoyarlar ki, naməlum düşmənlər Buxaraya, islamın lap ürəyinə gəlib çıxsınlar? Yəqin Xarəzm şahı qüdrətli qoşununu toplayıb çöldə düşməni qarşılamaq və darmadağın etmək üçün qıpçaq torpaqlarından keçəcək, onda Qurban yaxşı bir atın üstündə, yanında da hərbi qənimətlər yüklənmiş ikinci at ilə geri qayıdacaq. Bütün ailəyə hədiyyə gətirəcəkdir.

Səhər tezdən Qurban yaxınlıqdakı yarğanlara gedib at üstündə o qədər ağac gətirdi ki, budaqların altından ancaq dörd ayaq görünürdü. Qurban budaqları doğrayıb səliqə ilə divarın dibinə düzdü. O, arvadına və anasına bir daha tapşırı ki, quyu barədə heç kəsə bir söz deməsinlər. İçərisi palçıq ilə suvanmış və saman döşənmiş bu quyuda bir az cuqara ehtiyatı və səpin üçün buğda saxlanırdı. Bu ehtiyat onlara xeyli vaxt bəs edər, o zamana kimi Qurban da qayıdar.

– Uzun yolu sən necə gedəcəksən? – deyər arvadı və anası ahuzar edirdilər. – Sənin nə çörəyin var, nə də pulun! Sən acından öz atın ilə dərələrdə uzanıb qalacaqsan. Bizim cuqaranı apar.

– Eybi yoxdur, qorxmayın – deyər Qurban cavab verdi. – İgidi yol doyuzdurar.

Qurban Qızıq əldəqayıma nizəsini götürüb yola düzəldi. O, bəyin malikanəsinə dönüb hara gedəcəyini soruşdu. Bəyin eşikağası onu söyüb dedi ki, bəy İncə xan öz atlı dəstəsi ilə çoxdan gedib. Bütün gecikənlər Buxaraya gedən böyük yolda özlərini ona çatdırmalıdır.

Bütün cığirlarda dəstə-dəstə piyada və atlı kəndlilər, avadanlıq yüklənmiş və uşaqların mindiyi iki çarxlı arabalar görünürdü. Qocalar və qadınlar ağlaya-ağlaya onların ardınca sürünürdülər. Arabalar hara gəldi gedirdi, biri şəhərə, o biri isə əksinə cənubdakı dağlara tərəf üz tuturdu.

Baharın əvvəli idi. Zəmilərdə payızlıq taxıl göyərmişdi. Günəş artıq bərk yandırır. Yollar qurumuşdu, toz hara isə gedən dəstə-dəstə adamların başı üstündə sıx duman kimi dolaşır. Kəndlərin yanından keçərkən dəmirçixanalar görünürdü. Bu dəmirçixanalarda çəkiçlər guruldayır və silahlı adamlar çığıra-çığıra mübahisə edirdilər, kimi atını nallamaq kimi nizə ucu və ya yaxşı döyülmüş dəmirdən qayrılan qılınc almaq istəyirdi.

O biri gün, axşama yaxın, uzaqdan Buxaranın ətraf kəndlərinin palçıqlı divarları görünəndə, Qurban artıq qaragöz, saqqallı dərviş ilə dost olmuşdu. Dərviş dalına dağarcıq yüklənmiş qara eşşəyin ardınca gedirdi. On üç yaşlarında olan oğlan onun yanından ayrılmırdı. Dərviş zümzümə edir, kafirlərin üstünə gedən igid pəhləvanlara xoşbəxtlik və müvəffəqiyyət arzulayırdı. Bəzi əsgərlər dərvişin kəşkülünə çörək və ya bir ovuc buğda atırdılar.

Gecə düşəndə şəhərin ətrafında minlərlə tonqal alovlandı. Qurban dərvişin ardınca gedərək alçaq evlərin yanına gəlib çıxdı. Buradan yeknəsəq “hu, hu, hu, hu-u!” səsləri gəlirdi. Bura “xangah”, dərvişlərin yaşadıkları yer idi. İçəridə çoxlu adam var idi. Onlar xəstəlikləri üçün dərvişlərdən şefa diləyir və qarşdakı müharibədən sağ çıxmaq üçün onlara dua oxutdururdular. Dərvişlər cadu edir, dua oxuyur, müqəddəs yazılı kağız parçalarını müştərilərə verirdilər.

Qurban madyanı hasarın yanında bağladı, tonqalların ətrafını dolaşaraq. Kürən və qara eşşək üçün yerə tökülmiş samandan yığıdı. Dərviş isə ona çörək və xəşil verdi.

“İgidi yol doyuzdurar”, – deyə Qurban xatırladı. Qurban, atın cilovunu qoluna dolayaraq bütün gecəni yatmadı. Tonqal başında deyirdilər ki, indi axsaq və pis atlara da yaxşı pul verirlər, çünki hamı Buxaradan uzaqlaşmaq. İran dağlarına və Hindistana getmək istəyir. Naməlum kafirlər ora gedib çıxıb bilməzlər.

Şəhərə yaxın Qurban elə bərk yuxuya getdi ki, Kürənin cilovunu kəsib onu necə apardıqlarından xəbər tuta bilmədi.

Dərviş bunu görək dilləndi:

– Deyirlər, müqəddəs müharibəyə gedən əsgərin atını alıb qaçan həyasız oğrunu Allah belaya düçar edir. Fəqət Allah hələlik mənə, zavallı Hacı Rəhimə belə verib, çünki oğru mənim qoca eşşəyimi də aparıb. Özümü də ürək verək ki, biz indi bərəkətli Buxaranı gəzmək üçün çətinlik çəkməyəcəyik.

Qurban uzun nizəsini çiyinə alıb dərviş və onun cavan yoldaşı ilə şanlı şəhəri – “Maarif səmasındakı parlaq ulduzu”, “bərəkətli Buxaranı” gəzməyə getdi.

Üç yolçu “bir-birinin dostluq qurşağından” yapışaraq ardı-arası kəsilmədən hərəkət edən izdihama qoşularaq Buxaranı dolaşmağa başladı.

Qədim zamanlarda tikilmiş, üstünü ot və tikan basmış, bezi yerləri isə uçub tökülmüş hündür divarların on bir darvazası var idi. Tacir karvanları həmin darvazalar vasitəsilə islamın bu möhkəm dayağını dünyanın bütün ölkələri ilə bağlayırdılar.

Birinci darvazanın qarşısına böyük bir izdiham toplaşmışdı. Keşikçilər gəlib-gedənləri dindirir və hamıya bu çağırış ilə müraciət edirdilər:

– Şəhərin möhkəmləndirilməsi üçün, əsgərlərin yeməyi üçün, qılınc düzəltmək üçün nəzir verin! Qoy əliniz xəsislikdən əsməsin, qoy səxavətiniz dohu pul kəsələrinizin ağzını açsın!

Qoca üləmalar meşin çantalar ilə camaatın arasında dolaşaraq tələb edirdilər ki, hər kəs müqəddəs vətənin müdafiəsi üçün nəzir versin.

Darvazaları keçən kimi dükənlər başlayırdı. Hər cür mallar satılan dükənlər bir-birinin yanına düzülərək uzanıb gedirdi. Tacirlər bu gün hansı şeyin daha çox işə getdiyini bilərək, ucuz, yol üçün möhkəm olan parçalarını və ya yolda yatmaq üçün əlverişli olan yaxşı toxunmuş keçələrini, ya da gec xarab olan balıq qoğallarını tərifləyirdilər.

Öz uşaqları və ev şeyləri ilə ətraf kəndlərdən qaçıb gələn, ev və sığınacaq axtaran həyəcanlı adamlar hər yerdə dəstə-dəstə gəzirdilər.

Şəhərin ətrafını, şəhərin içi – Şəhərindən ayıran ikinci divarın ağır qapılarından keçərək, üç yolçu izdihamlı küçədən dönüb məscid və mədrəsələrin hündür, tağlı qapıları ilə əhatə olunmuş sakit meydana çıxdı. Bu məscid və mədrəsələrdə bir neçə min gənc və əldən düşmüş köhnə şagird oxuyurdu. Onların arzusu dini erəb kitablarındakı hikmətlərə çatmaq və bir neçə illik əmək və məlumiyyətdən sonra kiçik məscidlərin imamı olmaq idi.

Bu meydanda camaat namazı qılırdılar: quranın sətirləri kimi düzülmüş namaz qılanlar hərəkətsiz dayanaraq ağsaqqallı, əzəmətli imamın hərəkətlərini izləyirdilər. İmam diz çöküb alını yerə qoyanda və ya əllərini qulaqlarının yanına aparanda, bir neçə min müsəlman imamın ardınca onun hərəkətlərini təkrar edirdi. Ancaq yatıb-duran, saysız-hesabsız adamların bədəninin xışıltısı eşidilirdi. Bu xışıltı külək kimi meydanın tava daşları üzərindən keçib gedirdi.

Namaz qurtaran kimi quyruğu qırmızı rənglə boyanmış kəhər atı hündür məscidin pillələri altına götürüldü. Atın al rəngli məxmər çulu qızılı saplarla tikilmişdi.

Hündürboylu, qara saqqallı şah məsciddən çıxdı. Başına qoyduğu ağappaq çalmasının üstündəki almazlar par-par parıldayırdı.

Xarəzm şahı camaata müraciət etdi:

– Bütün müsəlmanlar bir xalqdır. Bizim ən yaxşı dayağımız iti qılıncdır. Peyğəmbər müsəlmanlar barəsində belə demişdir: “Ey islamın əsgərləri, mən sizi dünyanın ən gözəl məxluqu kimi xəlq eləmişəm və bütün müsəlmanları yerlərdə və göylərdə nə varsa, hamısının hökmrani təyin etmişəm”. Müsəlmanlar bütün dünyanın hökmdarları olmalıdırlar, buna görə də heç nədən qorxmayın! Lakin müqəddəs kitab bizə həm də deyir: “Allah öz bəndəsinə mərhəməti yalnız öz səyinə görə verir”... Buna görə də düşməni məhv etmək üçün qeyrət göstərməlisiniz. Məgər öz canını peyğəmbərin yolunda qoyan müsəlmanların qəzəbi qarşısında dayanmaq tapırlar?! Harada düşməne rast gəlsəniz, onu məhv edin və qovun! Qəzəbli ulu Allah, kafirlərə qalib gəlməkdə bizə kömək elə!

– Kafirləri qırın! Kafirləri qovun! – deyərək izdiham çıxırdı.

Xarəzm şahı qırmızı quyruqlu kəhər atına minib daha bir neçə söz dedi:

– Bizim məqsədımız, sizə ağıllı məsləhət verməkdir ki, bunu da elədik. Biz Səmərqəndə gedirik ki, artıq Tyan-Şanın qarlı aşırımlarından düşməyə başlayan kafirlərin qabağına çıxacaq. Ancaq onların işi yamandır! Düşmənlər bizim igid əsgərlərimizin cərgələri qarşısında özlərinə qəbir qazıyacaqlar.. Sizi Allaha tapşırıq!

– Var olsun əsgər Məhəmməd! Yaşasın kafirlərin qənimi olan Xarəzm şahı! – deyər izdiham çıxıraraq şah və onun bərbəzəkli qıpçaq mühafizəçilərinə yol verirdi. – Bizim pənahımız tək cə sənsən!

Dördüncü fəsil

ƏSGƏRİN PƏNAHI ONUN İTİ QILINCIDIR

Buxaradan çıxaraq Xarəzm şahı Məhəmməd qəfildən atının başını qaytardı. O, Səmərqəndə gedən böyük yola tərəf yox, cənuba, Kəlifə tərəf döndü. Üzünü ipək yaylıqla örtərək o, dinməz cə gedir, atını gah yorta-yorta, gah da çaparaq sürürdü, bütün əyanlar da ondan geri qalmayaraq şahın ardınca gedirdilər. Rast gələn yolçular yoldan kənara, arxın içinə atılırdılar. Onlar üzü üstə düşərək, sanki dəhşətli İblis tərəfindən qovularaq çapa-çapa gedən min nəfər atlıya təəccüblə baxırdılar.

Baş vəzir nəhaq yerə padşahın oğlu Cəlaləddinə deyirdi ki, hökmdar görünür yolu səhv salıb. Cəlaləddin qayğısızlıqla cavab verirdi:

– Mənə dəxli yoxdur! Mən atamın ardınca gedirəm, lap istəyir padşah özünü cəhənnəmin odlu ağzına atsın.

– Bu nə bağıdır? – deyər Xarəzm şahı birdən soruşdu və ağzı köpüklənmiş kəhər atını saxladı. O, qırmancı ilə divarın üstündəki əyri qüllələri göstərdi. Divarın o tərəfindən uca qovaq ağacları görünürdü.

– Bu, Teymur Məlik xanın ov malikanəsidir. Onun yaxşı köhnə bağı var, içərisində nadir heyvanlar saxlanır.

Məhəmməd:

– Mən bunların hamısını görmək istəyirəm! – dedi. – Bəs niyə burada cəsur Teymur Məlik gözümə dəymir?

– Xocənt qoşunlarının başında durmaq bərdə sənin əmrini alan gün oraya çapdı.

– Tərs! Mən ona tələsməyi əmr etməmişdim. İndi onsuz darıxıram...

Yüz mühafizəçi hazırlıq görmək üçün irəli cumdular. Məhəmməd qızgın atın cilovunu çəkərək yavaş-yavaş onu malikanəyə tərəf sürdü. Ağır darvazalar açıldı. Xidmətçilər həyətdə o yana-bu yana qaçırdılar. Onlar açarları səsləndirərək uzun eyvana çıxan qapıları açdılar. Qullar arpa dolu kisələri sürüyür və qucaq-qucaq quru ot daşıyırdılar. Atlılar yaxın kəndlərə çapıb oradan zəbt etdikləri kök qoyunları yehərin üstündən aşıraraq geri qayıtdılar. Səyyar əspazlar ocaq qalayıb yemək hazırlamağa başladılar.

Şah nərdivanla bağı hasarı yanındakı balaca köşkə qalxdı. Cəlaləddin və malikanənin qoca eşik ağası onun ardınca çıxdılar.

Köşkdən hələ çılpacaq, yarpaqsız bağ aydın görünürdü. Bir neçə dağkeçisi çəməndə uzanaraq günəşin altında qızınardı. Uzun buy-nuzlu təkə qulaqlarını şəkəylərək keçilərin yanında dayanmışdı.

– Orada, bağı dərinliklərində çosqaları ilə iki çöl donuzu var, – deyər eşikağası izah etdi. – Qəfəsdə də dağlardan tutulub gətirilmiş çox qəzəbli iki qaplan saxlanılır. Mənim igid ağam Teymur Məlik qaplanların, çöl donuzların və keçiləri qabağına qatıb qovmaqlarına bu köşkdən tamaşa etməyi çox xoşlayır, hərdən bir ov etmək üçün özü də bağa enir. O, bir oxla heyvanı vurub öldürməyi bacarır, özü də əvvəlcə oxun hansı yerə dəyəcəyini xəbər verir.

Şah qaşqabağını sallayaraq:

– Get! – dedi.

O, oğlu ilə ikilikdə qalıb pıçıltı ilə dedi:

– Mən narahatam. Bir vaxtda üç tərəfdən çapar gəlib. Hər tərəfdən qara buludlar irəliləyir.

– Mühəribə belə olar da! – deyər Cəlaləddin qayğısızlıqla diləndi.

– Birinci çapar xəbər gətirib ki, sarı pələng Çingiz xan Otrarı almışdır və İnalçik Qahir xanı tutub, intiqamdan doymaq üçün əridilmiş gümüşü onun gözlərinə və qulaqlarına tökməyi əmr etmişdir. İndi Çingiz xan bura gəlir və mənə axtarır.

– Qoy gəlsin! Biz də onu gözləyirik.

– Sən hətta dəhşətli bəla gələndə də qayğısızsan!

– Bizim bu qədər qoşunumuz var, niyə qorxaq.

– İkinci çapar cənubdan xəbər gətirib. And içir ki, tatar süvarilərini görüb.

– Yəqin kiçik bir dəstədir. Yoxsa indi, ilk baharda, böyük qoşun qar basmış dağ keçidlərində tələf olar.

– Lakin tatar dəstəsi dağlardan düşüb Hindistan tərəfə geri çəkilmək üçün yolumuzu da kəsə bilər.

– Niyə biz oraya çəkilməliyik?

– Daha bir xəbər var. Monqol süvarilərini Qızılqumda da görənlər olub.

– On min türkmən atlısı düşmənin başını qatmaq üçün qumlarla göndərilib.

– Bu türkmənlər monqolların qabağında dayanıb bilməzlər.

– Əgər belədirsə, onda Çingiz xan yaxın günlərdə Buxaranın darvazaları qarşısında görünə bilər. Buna hazırlaşmalı olacağıq.

– Bəlkə qırmızısaqqal vəhşi artıq Buxaraya yaxınlaşır, onun dəstələri də ətrafı dolaşaraq bizi axtarırlar. Buradan tez çıxıb getməliyik!.. – Məhəmməd burnunun altında bu sözləri deyərək bağın kolları arasından hücum gözləyirmiş kimi ətrafa göz gəzdirdi.

Calaləddin susurdu.

– Niyə cavab vermirsən?

– Sən məni ağılsız hesab edirsən. Mən daha nə deyə bilərəm?

– Əmr edirəm ki, danışasan.

– Onda danışacağam, istəyirsən əfv et, istəyirsənsə boynumu vurdur. Əgər lənətə gəlmiş Çingiz xan bura çapırsa, onda bizim qoşunlar şəhərlərin hündür divarları arxasında gizlənməməli, onu axtarıb tapmalıdırlar. Mənlə olsa bütün qıpçaq xanlarını çölə qovub çıxardardım. Onlar ağır kəndlilərin dərisini soymaqda igiddirlər, müharibənin bu çağında isə yarpaq kimi əsirlər. Mənlə olsa ölüm hədəsi ilə onlara şəhərlərin darvazalarından içəri girməyi qadağan edərdim. Əsgərin dayağı onun iti qılıncı və davamlı atıdır. Sarı pələng bura gəlir? Daha yaxşı. Deməli, biz artıq onun yolunu tanıyıırıq. Atları döndərərək onun izi ilə getmək, onun dabanlarını dalamaq, yolunu kəsmək, hər tərəfdən hücum edib dəvələrini vurmaq, onun kürək dərisini didişdirmək lazımdır. Səmərqəndin divarları arxasında yüz min atlının gizlənməsinin nə faydası ola bilər? Onlar ancaq qoyunları yeməyi bacarırlar, gözəl atları isə gücdən düşür...

– Sən öz atanın əmrinə qarşı çıxırsan? Mən bunu çoxdan hiss edirdim. Sən mənim ölümümü gözləyirsən.

Calaləddin gözlərini aşağı dikdi və kədərlə dilləndi:

– Bu belə deyil. Dünyanın lərzəyə gəldiyi çətin anlarda mən səni qoyub getməyəm. Fəqət, and olsun sənin sevimli İsgəndərinin xatirəsinə, mən ağılsızam ki, bu cür mütiyam və tərəddüdlə hərəkət edirəm. Sənin bu qədər böyük qoşunun döyüş vəziyyəti tutmayacağısa və sənin əlinin göstərişilə düşmən üzərinə atılmayacağısa, onda bu qoşun nəyə lazımdır? Hündür divarlar nəyə lazımdır ki, onların arxasında bizim qadınlar və uşaqlar deyil, tir-tir oson, qadınların yorğanı altına girən silahlı pəhləvanlar gizləniirlər! Sən məni öldürə bilərsən, ancaq mən deyənə elə. Ata, gedək Səmərqəndə, oradan da...

– Ancaq İrana və ya Hindistana!..

– Yox! Bizim üçün ancaq iki yol var: igidcəsinə mübarizə etmək ya da sürgündə biabircəsinə ölmək. Biz tatarlarla vuruşmaq üçün açıq meydana çıxarıq... Biz, ildırım zərbəsi kimi iti, gecə kölgəsi kimi ələdüşməz olacağıq... Sən böyük sərkərdə kimi şöhrət qazanacağısan! Yubanma, hərəkət elə!

Şah almaz üzük taxdığı barmağını yuxarı qaldıraraq qürurla dedi:

– Sən sərkərdə deyilsən, sən cəsur əsgərsən, sən bəlkə də dəli kimi düşmənlərin üstünə atılan bir neçə min igid əsgərin başçısı ola bilərsən... Ancaq mən igidcəsinə, fəqət düşünülməmiş hərəkət edə bilmərəm. Mən hər şeyi düşünməli, hər şeyi götür-qoy etməliyəm. Mən başqa cür qət etmişəm. Mən səninlə Kəlifə gedəcəyəm və orada biz Ceyhun çayının keçidlərini qoruyacağıq.

– Bəs bizim doğma vətənimizi atacağısan? Onda xalq bütün Xarəzm şahları nəslinə lənətlər yağdıranda haqlı olacaq. Çünki biz ondan ancaq vergi qopartmağı bacarmışıq, təhlükəli gündə isə onu tatarların çənginə atmışıq.

– İranda mən təzə, böyük bir qoşun toplaram.

– Yox, padşah! İndi əlindəki qüvvələr ilə hərəkət etmək lazımdır. Sənin öz qoşunun divarların arxasında gizlənərək sərkərdəsiz qaldığı halda, başqa qoşuna təlim vermək gec olar. Qoşunu iyirmi il hazırlayırlar ki, bir gündə qələbə çala bilsin. Gedək Səmərqəndə! Mən adi bir əsgər kimi səninlə yanaşı vuruşacağam!

– Yox, yox! Əmr edirəm. Bəlkə gedib orada təzə qoşun toplayasan. Xoşbəxtlik məndən üz döndərər.

– Xoşbəxtlik? – deyərək Calaləddin qəzəblə dilləndi. – Xoşbəxtlik nədir? Məgər igid adamdan da xoşbəxtlik üz döndərər? Xoşbəxtlikdən qaçmaq olmaz! Onun ardınca getmək, ona çatmaq, saçlarından

tutub onu öz dizinin altında saxlamaq lazımdır. Xoşbəxtlik bu cür qazanılır!

– Bəsdir! Sən həmişə dəlisov igid olaraq qalacaqsan! Sən böyük Xarəzmi bələdan qurtara bilməzsən...

Xarəzm şahı tələsik köşkdən düşüb, tənənfəs halda və tələsik evin eyvanına tərəf getdi. Orada xalçaların üstündə yeməklərlə dolu süfrə salınmışdı. Şah orada namaz qılıb yeməyə başladı. Yemək arası yollar, keçidlər barədə soruşurdu, yeməyini qurtarmamış atları verməyi əmr etdi.

Beşinci fəsil

TEYMUR MƏLİK ƏLƏ KEÇMİR

Çingiz xan oğlanları Uqedey və Caqatayı qoşunun bir hissəsilə Otrarda qoyub onlara dedi:

– Şəhərin valisi İnalçik Qahir xanı diri ələ keçirənə kimi Otrar şəhərini mühasirə edəcəksiniz. Onu zəncirləyib yanıma gətirərsiniz. O, ədəbsizə görünməmiş ölümü özüm təyin edəcəyəm.

O, böyük oğlu Cuçiyə Cend və Yengikənd şəhərlərini almağı əmr etdi. Xaqan qoşunlarının qalanını müxtəlif tərəflərə göndərdi.

Çingiz xan Alağ noyonu beş min atlı ilə, qıpçaq dəstələrinin dayandığı Benaket şəhərinə göndərdi. Üç günlük mühasirədən sonra əhali qocaları göndərərək aman istədi. Alağ noyon əmr etdi ki, bütün kişilər şəhərdən çıxıb çöldə əsgərlər ayrı, sənətkarlar ayrı və qalan camaat da ayrı sıraya düzülünlər. Əsgərlər öz silahlarını göstərilən yere qoyub kənara çəkilən kimi monqollar onların hamısını toppuz, qılınc və ox ilə qırdılar. Monqollar yerdə qalan əsirlərin arasından ən qüvvətli oğlanları seçib onları min-min, yüz-yüz və on-on bölüb üstündə öz rəislərini qoydular, mühasirə olunmuş şəhərlərin divarlarını sökmək və hücumu birinci keçmək üçün onları heyvan kimi irəli sürüb apardılar.

Yolda onlara başqa monqol və müttəfiq dəstələri də qoşuldu, beləliklə Alağ noyonun qoşunlarının sayı həştad minə çatdı. Onlar sulu və sürətli Seyhun çayı sahilindəki Xocənt şəhərinə yanaşdılar.

Şəhər əhalisi qədim, hündür divarların möhkəmliyinə ümid bəsləyərək təslim olmaqdan imtina etdi.

Şəhərdəki qoşunların rəisi vəzifəsinə lap təzəcə hərbi məharəti, igidliyi, mətanəti və açıq ürəkli olması ilə şöhrət qazanmış Teymur Məlik təyin olunmuşdu. O, Seyhun çayının ortasında, çayın iki qola ayrıldığı yerdə hündür bir qala tikdirə bilmişdi və oraya çoxlu silah, həmçinin yemək ehtiyatı yığmışdı. Monqollar tutduqları əsirləri də özləri ilə gətirmişdilər. Onlar qırmanc və qılınc zərbəsi ilə müsəlmanları Xocəntin divarlarına çıxmağa məcbur edirdilər. Şəhərin əhalisi öz xalqından olan qardaşları ilə vuruşmaq istəməyərək, müdafiəni dayandıрмаğı qərara aldılar.

Teymur Məlik bütün gəmiləri tutub min nəfər igid əsgər ilə çayı keçdi və adada möhkəmləndi. Xocəntin əhalisi isə məşhur şəxsləri monqolların yanına göndərərək aman istədi və şəhərin qapılarını açdı. Monqollar şəhəri o saat talan etdilər.

Monqollar qalanı daşatan vasitəsilə atəşə tutdular, lakin daşlar və oxlar istehkama gəlib çatmırdı. Bunu görə monqollar Xocəntin bütün oğlanlarını şəhərdən qovub Benaget və başqa kəndlərdən yığıqları əsirləri də onlara qatdılar, çayın hər iki sahilinə əlli minə kimi adam topladılar. Monqollar əsirləri on-on, yüz-yüz bölərək onları qabaqlarına qatıb üç fərsahlıqdakı¹ yaxın dağa qovaraq çayın qabağını kəsmək üçün daş daşımağa məcbur etdilər.

Bu vaxt Teymur Məlik on iki sal düzəltdi, atəşdən mühafizə olunmaq üçün onun üstünü yaş keçə və palçıqla örtüdü. Yanlardan ox atmaq üçün deşiklər qoyulmuşdu. Hər gün sübh vaxtı o, çayın hər sahilinə altı sal göndərirdi, onun döyüşçüləri monqollarla igid-cəsinə vuruşur, yanğın törədən monqol oxları isə sallara ziyan yetirə bilmirdi.

Teymur Məlik gecələr hücum düzəldir, yatmış monqolların üstünə qafildən elə basqın edirdi ki, monqol qoşunu həmişə heyecan içində olurdu.

Monqolları müşayiət edən çinli mühəndislər yeni, daha uzaq-vuran maşınlar düzəltdilər. Daş və iri oxlar atan maşınlar Teymur Məlikin əsgərlərinə ağır tələfat verməyə başladı. İşinin ümitsiz olduğunu görə Teymur Məlik qaranlıq bir gecədə yetmiş gəmi və sal hazırlayıb şeyləri və əsgərləri bunlara yığdı. Birdən bütün gəmilərdə

¹ 21 kilometrə yaxın

tonqallar və məşəllər yandı və onlar odlu axın ilə sürətlə çay aşağı üzməyə başladılar.

Monqol qoşunu hər iki sahil boyu onların ardınca qaçırdı. Teymur Məlik qayıq və sallarını monqolların görüdükləri tərəfə göndərirdi. Ox ilə onları qovaraq gəmiləri sürüb gedirdi. Benakete yaxınlaşaraq bir zərbə ilə monqolların çayın eninə çəkdikləri zənciri qırıb sal və gəmiləri ötüb keçdilər.

Teymur Məlik çayda daha güclü səd olacağından ehtiyat edirdi. O, Bar Xalıq kəndi yaxınlığında böyük ilxılar gördü, sahilə yanaşb əsgərləri atlara mindirərək çölə tərəf çapdı; monqollar onu izləməkdə idilər. Teymur Məlikin əsgərləri hərdən bir dayanıb vuruşaraq monqolları qovmalı olurdular, sonra yenə irəliyə cumurdular.

Heç kəs təslim olmaq istəmirdi, ancaq bəziləri gecə vaxtı monqol düşərgələrinin arasından keçərək xilas olurdular. Teymur Məlik bir neçə döyüşçü ilə qalmışdı, lakin vuruşmaqda, öz atının gücünə inanaraq çölə doğru getməkdə davam edirdi.

Teymur Məlikin axırıncı yoldaşları vurulduqdan və ox qabında cəmi üç ox qalandan sonra, onun ardınca ancaq üç monqol çapırdı. O, ox ilə bir monqolun gözündən vurdu və o birilərinin üstünə atıldı. Onlar atlarının başını döndərüb qaçdılar.

Teymur Məlik ox qabındakı iki ox ilə qumlardakı quyunun üstünə gəlib çıxdı. Qara Xəncərin türkmənlərdən ibarət dəstəsi burada dayanmışdı. Onlar Teymur Məlikə təzə at verdilər və o, bu at ilə Xarəzmə kimi getdi, orada Çingiz xan ilə yenə də müharibə etmək üçün hazırlıq görməyə başladı.

Altıncı fəsil

MONQOLLAR QUMLARIN İÇİNDƏN KEÇİRLƏR

*Bu mənfur xalq elə sürətlə gedir ki,
hər kəs özü görməyə, inanmaz.*

Klaviqo, XV əsr

Otrardakı yandırılmış binaların xarabalıqları tüstülənərkən və inadkar İnalçik xan qala bürcünə çökülərək divara çıxan monqollara şiddətli müqavimət göstərərək, Çingiz xan doqquzquyruqlu ağ bayrağını qaldırıb öz dəstələrinə hücumu hazır olmağı əmr etdi.

Çingiz xan oğlanlarını və baş hərbi rəisləri yanına çağırdı. Hamı dövrə vurub böyük keçənin üstündə oturmuşdu. Onların hər biri hansı tərəfə və hansı şəhərə hərəkət etmək barədə əmr almışdı, lakin heç kəs cəsarət edib qəzəbli hökmdardan soruşa bilmirdi ki, onun ağ bayrağı hansı tərəfə gedəcəkdir.

Çingiz xan dedi:

– Mən olmayanda, bütün qoşuna tədbirli Buqurci noyon başçılıq edəcək. Qabaq dəstələri, hücumda iti olan Cebe noyon və pusqu qurmaqda təcrübəli olan Subutay aparacaqdır. Zəmilərdəki taxılı ayaqlamayın, yoxsa atlar üçün yeməyə heç bir şey qalmaz. Biz Məhəmməd şahı Buxara ilə Səmərqənd arasındakı düzdə qarşılayırıq. Üç tərəfdən onun üstünə basqın edərik. Xarəzm şahının əsas qüvvələrini məhv etdikdən sonra mən bütün müsəlman ölkələrinin hökmdarı olacağam.

Ağ bayraqda məskən salmış, əsgərlərin hamısı Suldenin şərəfinə qırmız içərək Çingiz xan atına mindi və qoşun hərəkət etdi. Dəstənin bir hissəsi Seyhun çayı boyunca yuxarı, bir hissəsi aşağı getdi, Çingiz xan isə karvan yolları ilə Qızılqumun dərinliklərinə doğru irəlilədi.

Gündüzlər fevral günəşi göz qamaşdıraraq adamı isindirir, gecələr isə gölməçələr donur və qıvrılaraq uzanan ensiz gilli yol bərkiyirdi. Qoşun səssiz irəliləyirdi, nə atların kişnəməsi, nə də silahların cingiltisi eşidilirdi, heç kəs məhni oxumağa cəsarət etmirdi. Dəstələr bir-birilə yanaşı gedirdilər. Qısa duruşlar edilirdi, əsgərlər yerdə, atların qabaq ayaqlarının yanında mürgüleyirdilər. Kəşfiyyətçilər gecə vaxtı əllərində məşəl qabaqda çapırdılar. Onlar təpələrin başına çıxaraq məşəl ilə işarə verirdilər ki, dəstələr yollarını azmasınlar və bir-birinə qarşmasınlar. Deyirdilər ki, düşmən müsəlman qoşunlarının arasında uzunayaq yorğa atlarda çapan türkmən süvariləri var. Onlar qaqlan kimi təpələrin daldından çıxaraq səfləri yarır, qoşunu dəhşətə gətirir, kəmənd atıb tutduqları əsirləri arxalarınca sürüyərək eyni sürətlə də yoxa çıxırlar.

Əvvəlcə monqollar elə bilirdilər ki, onların qoşunu səhra ilə Xarəzmin baş paytaxtı Ürgəncin üstünə gedir. İki gün yol gələrək Seyhunun bulanıq suları artıq dalda qaldığı zaman və günəş səhər arxadan yox, soldan çıxdığı vaxt, hamı başa düşdü ki, atların başı qərbə yox, cənuba – şanlı Səmərqənd və Buxara şəhərlərinə tərəf çevrilmişdir. Çingiz xan qoşunun ortasında, qara, möhkəməyaxlı

yorğa, səmənd atında gedirdi. Atın belindən qara qayış çəkilməmişdi. Bütün qoşun atını yortaraq "ayan" (tatarlar bunu "qurd yerışı" adlandırırlar) gedirdi. Ulu xaqan atının üstündə sakit və dinməzce oturaraq sol əlilə boş buraxılmış cilovu tutmuşdu; onun gözləri qıyılmışdı, hərdən açılırdı, bilmək olmurdu ki, o, mürgüləyir, yoxsa qıyılmış göz qapaqları arasından diqqətlə yaxına və uzağa baxır, hər şeyi görür və heç bir şeyi yaddan çıxarmır.

Çingiz xan bu yürüşdə gecikməyə heç vəchlə yol vermirdi, onun üçün çadır qurmurdular, o, qalın keçənin üstündə yatırdı. Yatmamışdan əvvəl meşin papağını çıxarıb çal başına qara samur xəzindən tikilmiş qulaqlı papaq qoyurdu. O, mürgüləyir, dörd sədəqətli mühafizəçisi isə fasiləsiz olaraq onun yanında durur, keçə ilə xaqanı küləkdən, yağışdan və qardan qoruyurdu.

Yeddinci fəsil

MÜHASİRƏ OLUNMUŞ BUXARADA

Sətilik lazım olan vaxt yumşaqlyq göstərmək yersizdir. Yumşaqlyq göstərməklə düşməni dost edə bilməzsən, ancaq onun iştahasını artırarsan.

Sədi

Dərviş Hacı Rəhim, onun yanındakı oğlan Tuqan və Qurban Qızıq bütün günü Buxaranı dolaşaraq yatmaq üçün özlərinə yer axtarırdılar. Axşama yaxın dükanların qapıları bərkdən örtüldü, camaat tələsik dağılaraq küçələrdən çəkildi, hündür divarların arxasında gizləndi. Üç yolçu keçələmək üçün nahaq yerə özlərinə yer axtarırdılar, çünki hər yerdə eyni cavabı eşidirdilər.

– Qonağımız çoxdur, başqa yerə gedin!

Karvansara və aşxanaların da qapıları bağlandı. Burada, qaçqınların arasında, dərşəqal yerdə oturub gecələmək üçün karvansara sahibləri bir ovuc dirhəm istəyirdilər. Qayda–qanuna nəzarət yetirən rəislər isə uzun dəyənəklərlə silahlanmış keşikçilər ilə küçələri gəzir, boş–boşuna küçələri dolaşan şübhəli adamları "cəza zirzəmisinə" atmaqla hədələyirdilər.

Nəhayət uzun dalanın başında, qala divarına söykənmiş yarımuçuq bir daxma tapdılar. Qurban Qızıq evin yastı damına çıxmağı, çırpı və samanın içində yatmağı təklif etdi. O, dama birinci çıxdı və köməkləşib öz yoldaşlarını da ora qaldırdı. Onlar bir–birinə sıxılıb dərvişin geniş xırqəsini üstlərinə çəkərək orada gizləndilər.

Gecə soyuq külək onları üşüdərək üstlərinə qar səpələdi. Şəhər hələ xeyli guruldadı, sonra yavaş–yavaş səs azaldı və nəhayət tamamilə kəsildi. İndi ancaq gecə gözətçilərinin səsi və şəhərin müxtəlif tərəflərindəki gözətçi itlərin hürüşməsi eşidilirdi.

Səhəri gün, azançılar hündür, nazik minarələrin başından sübh namazına çağırarkən, üç dost şəhərin yüksək divarına qalxdılar. Həyəcana və qorxuya düşmüş adamlar da ora tələsirdilər.

Şərq qapılarının qarşısındakı düzdə, tək təkənin üstündə qəribə, böyük bir sarı xeymə görünürdü. Xeymənin ətrafında topa–topa atlı dəstələri gəzişirdi. Ayrı–ayrı dəstələr də çöl ilə çaparaq şəhər divarının dövrəsinə dolanırdılar. Buxaratılar bu cür qəribə adamlar görməmişdilər; onların kiçik atları qəzəbləndirilmiş çöl donuzu sürətilə irəli cumur, hər tərəfə asanca dönür, yeni istiqamətə çapmaq üçün birdən dayanırdılar. Başlarındakı dəbilqələr və əyinlərindəki zirehin dəmir lövhələri gün altında parlıdayır və toz içindən aydın görünürdü. Yeni süvari dəstələri çiyinlərində kətmən və şüvül tutmuş bir neçə min kəndlini irəli qovurdu.

– Balaca atlara minmiş bu qəribə adamlar kimlərdir? – deyə Qurban Qızıq soruşdu.

Qaşqabaqlı əsgər nizəsini yerə vurub dedi:

– Niyə soruşursan? Məgər görmürsənmi, onlar bizimkilər deyil, müsəlmanlar deyil. Bu gələnlər yəcuc və məcuclardır, adamlar onları "tatarlar" adlandırırlar. O sarı xeymədə isə onların böyük xanı oturub bizə baxaraq gülür. Allah ona bəla versin! Qurban Qızıq dedi:

– Şəhərin darvazaları bağlanıb! Daha məni buraxmazlar! Mənim zavallı uşaqlarım nə edəcək? Bəlkə mən burada bir il oturmağım olum!

Qala divarının üstü ilə polad dəbilqəli və əynində gümüş kimi zirehli geyim olan böyük rəis gedirdi. Qurban əllərini sinəsinə qoyub onun yanına qaçdı, ətəyindən öpərək dedi:

– Böyük, igid bəy İnanç xan, məni tanıyırsanmı?

Mən sənə muzdurun Qurban Qızıqam! Salam olsun sənə!

– Bəs niyə sən buradasan, öz dəstəndə deyilsən?

– Padşahın əmrilə kafirlərlə vuruşmaq üçün Buxaradan buraya piyada gəlmişəm. Yolda madyanımlı apardılar, – Allah oğrunu beləyə düçar etsin!

İki gündür ki, burada rəisim olacaq yüzbaşımı axtarıram. Ancaq heç kəs mənimlə danışmaq belə istəmir. Əgər padşahın yolunda başını qoymaq istəyən əsgərə heç kəs fikir vermirsə, onda bu yəcuclar ilə kim vuruşacaq?

İnanç xan dedi:

– Mənim Qurban Qızıqım, belə cəsarətli sözləri eşitdiyimə görə şadam. Görürəm ki, qollarında güc var, tarlada çox zəhmət çəkdiyindən isə belin bükülmüşdür. Sən müharibədə böyük bahadır ola bilərsən. Mən səni öz dəstəmə götürürəm. Ardımca gəl.

Beləliklə, Qurban dərvişdən və onun yoldaşı Tuqandan ayrıldı.

Qurban, İnanç xan ilə meydana gəlib çıxdı. Burada atlar bağlanmışdı, ocaqlar tütülənirdi, qazanlarda düyü bişirilirdi, quyruq yağının iyi gəlirdi. “Burada adamları ancaq ölümə göndərmirlər, həm də yedizdirirlər”, – deyə Qurban sevindi.

İnanç xan öz rəisini görərək baş əyən hündürboylu, tutqun sifəti və qara saqqallı türkmənə müraciət edərək çığırdı:

– Hey, çavuş¹ Oraz! İgid döyüşçü Qurban Qızıq sənə dəstəndə olacaq. O, yaxşı əkinçi olduğu kimi, müharibədə də yaxşı igid olacaq.

– Ona at verim, yoxsa piyada vuruşacaq?

– Sən ona qılınç, at və nə lazımsa verərsən. Allah sizə kömək olsun! – İnanç xan getdi.

Çavuş Oraz on atlıya baxırdı. Onların hamısı ocağın yanında dövrə vurub oturmuşdu. Əlində iri taxta qaşığı tutan bir əsgər Qurbanın salamını alıb dedi:

– Yaxşı ki, sən belə böyük nizə gətirmisən. Plov bişirmək üçün odunum çatmır. – O, Qurbanın ağır nizəsini götürüb balta ilə xırda-xırda doğradı və ocağın içinə atdı.

Oraz:

– Bu da sənə atın, – dedi və Qurbanı başqa atlardan kənarında bağlanmış hündürboylu boz aygırın yanına gətirdi. – At çox qızıqdır, odur ki, ona daldan yanaşma – öldürər! Ancaq baş tərəfdən yaxınlaş və o saat cilovundan tut. Lakin o sənə öyrəşər. Bir şey pisdir

¹ Çavuş – döyüşçü

ki, at cərgədə dayanmır, həmişə qabağa uçar, xüsusən çapanda. Buna görə də cilovunu buraxma, yoxsa döyüşdə birbaş səni tatarların üstünə aparar.

Qurban ehtiyatla ata yanaşdı. At onu görəndə kimi qulaqlarını qısdı, dişlərini xırçıldatdı və şıllaq atdı. “Allah, kömək elə”, – deyib Qurban ocağın yanına qayıtdı. Oraz ona köhnə, uzun bir qılınç, dabanları əyilmiş sarı uzunboğaz çəkmə verdi və şam etməyə çağırdı. Qurban indi hiss etdi ki, o da başqaları kimi həqiqətən igid əsgər olub.

Axşama yaxın bütün əsgərlər atlarına çoxlu arpa veridilər və xurcunlara çoxlu arpa tökdülər. Qurban da o cür elədi.

Çavuş Oraz:

– İndi qızğın iş başlayacaq! – dedi və sonra: – Atların, – deyə çığırdı.

Hamı atına mindi. Qurban çətinliklə öz qızğın aygırına atlandı və birlikdə Buxaranın dar küçələri ilə yola düzəldi.

Yanında gedən əsgər:

– Hücüm olacaq, – dedi. – Bizdən görəsən çoxmu sağ qayıdacaq?

Dəstə şəhər qapılarının yanında ayaq saxladı. Bura meydan idi, başqa dəstələr də buraya toplaşır. Meydana beş minə yaxın atlı yığılırdı.

Dəstələrin başçıları İnanç xanın yanına gəldilər və o, onlara belə tapşırıq verdi:

– Biz, tatarların baş xaqanının olduğu sarı xeymənin üstünə cumarıq. Hamını qırın! Əsir tutmayın! Biz tatar düşərgəsinə çaxnaşma salırıq, başqa qoşunlarımız isə kafirlərin öhdəsindən asan gələr. Allah igidlərə köməkdir!

Ağır demir qapılar açıldı və atlılar şəhərdən çıxmağa başladılar. Qurban çölə çıxarkən ala-qaranlıqda irəli gedən atlıların kölgələrini, uzaqlarda isə tatar düşərgəsindən gələn saysız-hesabsız işıqları gördü. Atlar yortmağa başladı, sonra daha bərk çapmağa üz qoydular. Qurban saxlamağa çalışdığı boz aygır gəmi dişinə alıb götürüldü və tezliklə o biri döyüşçüləri ötməyə başladı.

Beş min atlı qabağalınmaz bir axın kimi tatar düşərgəsinə çapırdı, dəhşətli bağırtı ilə adamları yıxaraq, ətrafa səpələnmiş yüklərin və yehərlərin üstündən atlanaraq ocaqların arasına soxulurdu.

Tatarlar atlanıb hər tərəfə dağılırdılar. Qurban ağır köhnə qılınçını oynadaraq çığırdı və atlıların arasında çapırdı; o, kimi isə vurdu,

kimi isə yıxdı və çalışırdı ki, tatarların baş xamının sarı xeyməsinə çata bilsin.

Birdən gördü ki, bütün dəstələr tatarların üstünə yox, dönərək kənara çapır. Onun boz atı həmin atlıların dalınca götürüldü və Qurban Allaha yalvarırdı ki, atı ilə bərabər arxa yıxılmasın.

Atlar xeyli çapdı, sonra tədricən yeriməyə başladı. Dəstə Buxaradan qərbə gedən böyük yol ilə addımlayırdı.

Atlılar bütün gecəni rahat getdilər. Səhər İnanç xan dayanmaq əmri verdi.

– Biz atlara bir az dinclik verək, sonra Ceyhun çayına kimi gedib o birisi sahilə keçərik, orada Xarəzm şahının qoşunları ilə birləşərik.

Bu vaxt səs-küy və təhlükəli bağırtı eşidildi, uzaqda tatarlar göründü. Onlar dəhşətli çığırtı ilə dincəlməkdə olan düşərgənin üstünə cumurdular. Buxara süvariləri özlərini güclə atlarına çətdirə bildilər, başlarını itirib döyüşsüz kənara qaçdılar, beləliklə də özlərini ölümün ağzına verdilər. Tatarlar, demək olar, bütün dəstəni qırıb məhv etdilər.

Şair demişdir: “Ölümdən qorxan adam göylərə qalxmağa çalışsa belə, ölüm onu yaxalayacaqdır!”

Səkkizinci fəsil

BUXARA DÖYÜŞSÜZ TƏSLİM OLDU

Kim əlində silah öz hovuzunu cəsarətlə qorumursa, onun hovuzu dağılacaqdır. Kim ki, başqalarına basqın etmir, onun özü alçalır.

Ərəb məsəli

İnanç xanın beş min döyüşçüsü “bərəkətli Buxaranı” müdafiə etmək, əsgəri igidlik göstərmək əvəzinə rüsvayçılıqla qaçdıqdan sonra şəhərin bəylərdən, imamlardan, üləmalardan və varlı tacirlərdən ibarət məşhur adamları böyük məscidə topladılar. Onlar xeyli danışdıqdan sonra belə qərara gəldilər.

– Əyilmiş baş öz həyatını məğrur başdan asan saxlaya bilər. Buna görə də gedək Çingiz xana biət edək.

Onlar deyirdilər:

– Adamlar hər yerdə adamdır! Tatar xanı bizim yalvarışımıza baxar, ağsaqqallara hörmət edər, “elm göylərindəki parlaq ulduz” kimi şöhrət qazanan qədim şəhərin təslim olmuş əhalisinə, yəqin ki, mərhəmət göstərər.

Bəylər, imamlar, üləmalar və tacirlər ipək və zərxara xətlərini geyib şəhərin on bir qapısının qızıl açarını gümüş məcməyiyyə qoyaraq dəstə ilə darvazadan çıxıb sarı xeyməyə tərəf üz qoydular. Xaqanın baş mütərcimi o saat atın üstündə onlara yanaşdı. Qocalardan bir çoxu onu tanıdı. Əvvəllər o, Ürgəncdə varlı tacir idi. Ləqəbi Yalvac olan Mahmud bir mütərcim kimi şöhrət qazanmışdı; çünki o, öz karvanları ilə uzun səyahətləri zamanı çoxlu əcnəbi dil öyrənmişdi.

Tanınmış qocalardan biri dedi:

– Bizim şəhərin qədim divarları o qədər möhkəm və hündürdür ki, onu ancaq bir illik mühasirədən və var qüvvəni sərf edəndən sonra almaq olar. Buna görə də əhalini qan tökməkdən xilas etmək və ulu padşah Çingiz xanın igid qoşununa artıq bəla və itki verməmək üçün biz şəhəri döyüşsüz təslim etməyi təklif edirik, o şərtlə ki, monqol hökmdarı təslim olanlara aman versin.

Mütərcim:

– Dayanın! – dedi. O, tələsmədən sarı xeyməyə tərəf getdi və yenə də tələsmədən qorxudan titrəyən qocaların yanına qayıtdı.

– Ağsaqqallar, qulaq asın, görün böyük xaqan nə dedi: “Divarın möhkəmliyi və alınmazlığı onun müdafiəçilərinin igidliyinə və gücünə bərabərdir. Əgər siz döyüşsüz təslim olursunuzsa, onda əmr edirəm, qapıları açıb gözləyəsiniz”.

Tanınmış təkəbbürlü qocalar saqqallarından yapışdılar, başlarını yırğalayıb bir-birinə baxdılar. Ürəklərinə nə isə gəldi. Şəhər əhalisinin başına nə gələcəyini hiss etməyərək onlar təşvişlə şəhərə qayıtdılar.

Buxaranın qədim divarları elə hündür və möhkəm idi ki, dinc əhali bir neçə ay onu müdafiə edə bilərdi. Lakin həmin gün ancaq qorxaqların sözü eşidilirdi; mübarizə aparmağı tələb edən adamları isə ağılsız adlandıırırdılar.

Müdafie rəisi və onunla qalan əsgərlər kafirlərə şəhər qapılarının açarlarını verən imamlara və tanınmış qocalara lənət yağdırırdılar. Onlar son nəfəsədək vuruşmağı qət etdilər və Şəhristanın ortasında ucalan kiçik qalaya çəkildilər.

Şəhərin on bir darvazası birdən açıldı və minlərlə tatar sürətlə şəhərin dar küçələrinə girməyə başladı. Onlar tam qayda ilə hərəkət edirdilər. Müxtəlif dəstələr ayrı-ayrı məhəllələri tuturdu.

Yastı damlara çıxmış əhali uzun yallı balaca atlara minmiş kosa əsgərlərə qorxu ilə baxırdı. Şəhəri tam sükut bürümüşdü. Ancaq uzunsifət, pırtlaşmış sarı tüklü, qırmızıgöz itlər şəhərə dolmuş naməlum adamların kəskin iyini duyaraq qeyzlə hürür və damdan-dama atılırdılar.

Monqol əsgərləri şəhərin bütün əsas küçələrini tutandan sonra ağ atlardakı mühafizəçilərin dəstəsi göründü. Onların bədəni öz atları kimi dəmir zireh ilə örtülmüşdü.

O, Qızılqumdan uçub gələn şərq hökmdarı seçmə min atının arasında odlu sütun kimi göründü. İrəlində pəhləvan cüssəli bir monqol gedirdi, əlində doqquzquyuqlu, dalğalanan böyük ağ bayraq aparırdı. Onun ardınca iki süvari yəhərlənməmiş, parlaq qara gözlü ağ atı gətirirdi. Sonra isə iri sinəli, sadə, dəri yəhərli səmənd atında ulu xaqan gəlirdi. Əynində uzun, qara paltar var idi.

Qaşqabaqlı, iri bədənli və azca beli bükülmüş Çingiz xan qayışdan kəmər bağlamışdı, onun üstündən isə qara qanlı əyri qılınc asılmışdı. Peysərinə kimi çəkilməmiş qara başlıq, burnunun üstünə sallanmış polad ox, qımıldanmayan və tutqun sifəti, uzun çallaşmış saqqalı və yarımqapalı gözləri – bütün bunlar qeyri-adi idi və Xarəzm şahlarının qızıl içində itən və qiymətli daşlarla parlayan cah-cəlalına oxşamırdı.

Çingiz xan baş meydana gəldi. Onun mühafizəçiləri – atlılar üç tərəfdən düz cərgələrlə dayanaraq irəli soxulan camaatı yaxına buraxmırdılar. Şəhərin ali ruhani, mülki şəxsləri və tanınmış əhalisi hündür məscidin pillələri üstündə dayanmışdılar.

Monqol hökmdarı məscidə yaxınlaşanda bütün camaat, öz padşahı qarşısında etdiyi kimi, səmənd atın ayaqlarına düşdü. Ancaq bir neçə qoca üləmə əllərini qurşaqlarının üstünə qoyaraq düz dayanmışdılar; Onlar öz alimliklərinə görə hökmdarın qarşısında üzü üstə düşməkdən azad idilər.

Qocalardan biri nazik səslə:

– Var olsun padşah Çingiz xan! Yaşasın Şərqi günəşi! – deyərək çığırdı və bütün camaat pərakəndə şəkildə onun çağırmasına qoşuldu.

Çingiz xan gözlərini qıyaraq nəzərləri ilə məscid darvazasının hündürlüyünü ölçdü və atını qırmaclayaraq daş pillələrlə yuxarı sürdü.

Xaqan:

– Bu hündür ev şəhər valisinindir? – deyərək soruşdu.

– Xeyr, bu Allahın evidir, – deyərək imamlar cavab verdilər.

Mühafizəçiləri ilə əhatə olunmuş Çingiz xan atını sürərək məscidin içindəki bahalı, böyük xalçaların üstündən keçdi və adam boyundan hündür olan daş sütunun üstündə açılmış nəhəng quranın yanında atdan düşdü. Kiçik oğlu Tuli xan ilə birlikdə xaqan, adətən imamların moizə etdikləri minbərin pillələri ilə bir neçə qədəm yuxarı qalxdı. Ağ və yaşıl çalma qoymuş qocalar onun qarşısında toplaşaraq bərələ qalmış gözlərini onun sarı, cod saqqalı tutqun, ifadəsiz üzünə dikmişdilər. Onlar xalqların müdhiş qırcısından ya mərhəmət, ya da böyük qəzəb gözləyirdilər.

Çingiz xan barmağını qaldırıb qoca imamlardan birinin əmmaməsinə tərəf tutdu.

– O, başına niyə bu qədər parça dolayır?

Mütərcim qocadan xəbər aldı və xaqana izah etdi:

– Bu imam deyir ki, o, Ərəbistana, Məkkəyə gedərək Allaha ibadət etmiş və peyğəmbər Məhəmmədin qəbrini ziyarət etmişdir. Buna görə də o, belə böyük əmmamə qoyur.

Çingiz xan dedi:

– Bunun üçün heç yerə getmək lazım deyil. Allaha hər yerdə ibadət etmək olar.

İmamlar heyrətlə ağızlarını açaraq susdular. Çingiz xan davam etdi:

– Sizin padşahın dağ boyda cinayəti var. Onu cəzalandırmaq üçün göylər mənə ona bəla və ölüm göndərib. Əmr edirik ki, bundan sonra heç kəs Məhəmməd şaha nə daldalanmağa bir yer, nə də bir ovuc un versin.

Çingiz xan daha iki pillə qalxdı və məscidin qapısında toplaşan əsgərlərini hayladı:

– Eşidin, mənim məğlubedilməz əsgərlərim! Zəmilərin taxılı biçilmişdir, atlarımız üçün otlamağa yer yoxdur. Lakin burada anbarlar

taxıl ilə doludur və hamısı sizin üzünüze açıqdır. Atlarınızın qarnını taxıl ilə doyurun!

Bütün meydanda monqolların çığırtısı eşidildi:

– Buxaranın anbarları bizim üçün açıqdır! Ulu xaqan əmr edir ki, atlarımıza taxıl yedirdək.

Çingiz xan minbərdən düşərək əmr etdi:

– Qoy bu qocaların hər birinə bir igid qoşulsun və qocalar heç bir şey gizlətmədən varlı evləri, taxıl anbarlarını, mal dükənlərini onlara göstərsinlər. Mirzələr varlı tacirlərin adlarını bu qocalardan öyrəni yazsınlar və onlar Otrarda öldürülmüş tacirlərin əlindən alınmış bütün varidatı mənə qaytarsınlar. Qoy varlılar buraya yemək və içki gətirsinlər. Mənim də əsgərlərim doyunca yeyib-içsirlər, şənəlsinlər, oxuyub-oynasınlar. Buxaranı zəbt etməyimi mən bu müsəlman Allahının evində bayram edəcəyəm.

Qocalar monqol əsgərləri ilə getdilər. Çox çəkmədən onlar dəvələrə yüklənmiş mis qazanlar, düyü kisələri, qoyun cəmdəkləri, bal, yağ və köhnə şərab doldurulmuş səhənglər ilə geri qayıtdılar.

Doqquzuncu fəsil

“KERULEN ÇÖLLƏRİ GÖZƏLDİR!”

Böyük məscidin qarşısındakı meydanda ocaqlar tüstülənirdi, qazanlarda quyuq, düyü və doğranmış qoyun əti bişirdi.

Çingiz xan məscidin girəcəyindəki hündür meydançada ipək bəlişlərə söykənərək oturmuşdu. Hərbi rəislər və mühafizəçilər onun ətrafına toplaşmışdılar. Bir tərəfdə Buxara sazandaları və şəhərin qocaları tərəfindən gətirilmiş müxtəlif tayfaların qızları cürbəcür alətlər, dəf və dumbul çalırdılar.

Məşhur imamlar və uləmələr monqol atlarının keşiyini çəkir, heyvanların qabağına saman tökürdülər. Çingiz xanın mütərcimi Mahmud Yalvac xaqanın yaxınlığında oturub hamıya göz qoyurdu; onun arxasında keçmiş xidmətçilərindən olan üç mirzə bardaş qurub tez-tez rəngli kağız parçalarına sərəncamlar və ya monqol gözətçi məntəqələrindən keçmək üçün buraxılışlar yazırdı.

Ayaqlarının üzünə kimi xəz geymiş və üst-başı silah ilə dolu olan bir monqol oturanların arasından keçib Mahmud Yalvacın qulağına pıçıldadı:

– Mənim dəstəm iki adam tutub – biri şaman kimidir, şiş papaq qoyub, o biri də oğlandır. Biz onları öldürmək istəyəndə böyüyü bizim dilə dedi: “Bizə toxunma! Mahmud Yalvac bizim atalığı-mızdır – anda”... Bizə tapşırıblar ki, şamanlara və cadugərlərə aman verək, həm də o, sənin “andan”dır, buna görə də əmr etdim ki, hələlik onlara toxunmasınlar. Biz onları neyləyək?

– Onları bura getir!..

Monqol, Hacı Rəhimi və Tuqanı gətirdi. Mahmud Yalvac əlinin hərəkəti ilə onlara xalının üstündə, mirzələrin yanında oturacağı işarə elədi. Çingiz xan heç vaxt, hətta içki məclisində belə aqlını itirməz və hər şeyi görərdi. Xaqan nəzərləri ilə Mahmuda işarə etdi, o, yaxına gəldi.

– Kimdir bunlar?

– Sənin əmrinlə səhradan keçərkən, quldurlar məni yaralayan-da, bu adam məni xilas etdi. İndi mən onun halına qalmalıyamı?

– Buna görə onu mükafatlandırmağa icazə verirəm. Başa sal görüm, nə üçün o, belə hündür papaq qoyur?

– O, müsəlman bilik axtaranı və şairidir. Həm də fırfıra kimi fırlanıb həqiqəti söyləyir. Xalq belə adamlara hörmət edir və onlara nəzir verir.

– Qoy mənim qabağımda fırlansın. Görüm müsəlmanlar necə oynayirlar.

Mahmud Yalvac öz yerinə qayıdıb dərvişə dedi:

– Bizim hökmdar əmr edir ki, sən ona dərvişlərin necə fırlanıb oynamasını göstərəsən. Özün bilirsən ki, Çingiz xanın iradəsini yerinə yetirməsən, başını itirməli olacaqsan. Başla oynamağa, mən də çalacağam.

Hacı Rəhim çantasını, kəsasını, kəşkülünü və əsasını xalının üstünə qoydu. O, itaətlə alovlanan ocaqların arasındakı meydança-ya çıxdı. O, Bağdad dərvişlərinin etdiyi kimi ayaq üstə durdu: qollarını açıb sağ ovucunu aşağı, sol ovucunu isə yuxarı tutdu. Dərviş bir neçə an gözlədi. Mahmud Yalvac tütəkdə həzin bir mahnı çaldı. Bu mahnı gah uşağın hıçqırub ağlamasını, gah da zərd quşunun həyəcanlı nələsini xatırladırdı. Sazandalar yavaş-yavaş dəf çalırdılar. Dərviş köhnə tapa daşların üzərilə səssizcə sürünərək meydançanı

dolaşdı, eyni zamanda əvvəlcə asta-asta, sonra isə sürətini artıraraq fırlanmağa başladı; onun uzun xırqesinin içi hava ilə dolaraq geniş açıldı. Tütək daha həzin və həyəcanlı çalır, hərdən, təkcə dəflər səslənəndə o susur, yenə də nalə çəkməyə başlayırdı.

Nəhayət, dərviş firfıra kimi bir yerdə sürətlə fırlanaraq üzü üstə yerə düşdü.

Nökərlər onu qaldırıb mirzələrin yanında oturdular. Çingiz xan dedi:

– Buxara rəqqasına bir piyalə şərab əta edirəm ki, ağı başına gəlsin. Amma bizim monqol rəqqasları daha hündür tullanır, mahnını ucadan və şən oxuyurlar. İndi biz monqol müğənnilərini dinləmək istəyirik.

Xaqanın qabağındakı meydançaya iki monqol çıxdı, biri qoca, biri də cavan. Onlar bardaş qurub üzbəüz oturdular. Cavan monqol oxudu:

İlxıdakı madyanlar yeri eşər, kişnəşər,
Bəslədiyi oylağı, yaşıl çölü düşünüb
Novcavanlar qəm yeyər, yaş axıdar, ah çəkər,
Ana yurdu, vətəni, doğma eli düşünüb.

Dövrə vurub bir-birinin yanında sıx oturmuş bütün monqollar mahnının nəqaratını oxudular:

Ah, mənim var-dövlətim, ah, mənim şan-şöhretim.

Qoca monqol öz növbəsində oxudu:

Atın əsl cəldliyi yürüş çağı bilinər –
Təpələrdən-düzlərdən quş tək səkib ötəndə.
İgidlərin hünəri döyüş çağı bilinər.
Xanlıq gəzib dünyanı zəfərlərlə dönəndə.

Yenə bütün monqollar nəqaratı oxudular:

Ah, mənim var-dövlətim, ah, mənim şan-şöhretim.

Gənc müğənni yenə oxudu:

Uzaq yolu yaxın edər qoçaq at,
At minməsən, mənzilinə yetməzsən.
Onsuz bitməz yürüş, döyüş, ədavət,
Öz yurduna müljdə ilə gətməzsən.

Monqollar yenə nəqaratı təkrar etdilər və qoca monqol oxudu:

Bahadır, igidlər sərkərdəsi Çingiz xan,
Hər əmrinə hazırdır, bütün atlı-piyada.
Xeyir-dua verək, biz golin ona hər zaman,
Gören belə bahadır, tapılmı dünyada?

Monqollar:

– Çingiz xana eşq olsun! – deyər çığırdılar.
– Bu gün kef çəkəcəyik! – deyər hamı onlara səs verdi. Hamı fışqırıq çalmağa, səs-küy qaldırmağa və əl vurmağa başladı.

Rəqs edənlər meydançanın ortasına gəldilər və iki cərgə olub üzbəüz dayandılar. Monqolların mahnısı və dəflərin səsi ətrafı bürüdü, onlar yerlərində rəqs etməyə başladılar. Onlar ayı kimi mayllaq aşır, ayaqlarını yerə vurur və ayaqlarını bir-birinə ilişdirərək qurşaq tutdular. Birdən onlar qılınclarından yapışıb şölələnən ocaqların işığında hündürdən atılmağa və parıldayan polad qılınclarını oynatmağa başladılar.

Çingiz xan sarı cəld saqqalını iri əlinə yığaraq hərəkətsiz və dinməzəcə oturmuş, qurpılmayan, od kimi alışan gözlərini oynayanlara dikmişdi.

Oyunlar və çığırtılar kəsildi... Yeni xanəndə Çingiz xanın sevdiyi qəmli və təntənəli mahnını oxumağa başladı.

Gəlin gətirək yada
Biz monqol çöllərini –
O geniş səhraları.
Yada salağ Ononu,
Bir də göy Keruleni!
Çayları, deryaları.
Doxsan monqol oğlunu
Obalara od vurdu,
Nifaq saldı cahana.
Xanzadələr
Ölüm saçdı hər yana.
Çingiz xanın keçdiyi
Qırx səhra batdı qana:
“Vurun, rəhm etməyin
Qoca olsun, ya cavan!
Monqollara qul olsun,

Baş əysin görək cahan".
 Ordusuna Çingiz xan
 Verdi həmin fərmanı.
 Gözü yaşlı qoydu o,
 Milyon-milyon insanı.
 Söylədi ordusuna:
 "Sizi balla, şəkərlə
 Bəsləyərim bilin mən!
 Paltar da tikdirərəm
 Sizə zərif ipəkdən!
 Amma birce şertim var:
 Bu dünyanın mən görək
 Hökmdarı olam tək;
 Baş əysin mənə şahlar!
 Çapın-çapın atları
 Mənzil hələ uzaqdır.
 Salam versin, baş əysin
 Sizə bir-bir ölkələr,
 Mənim bu qorxunc adım
 Herbdə sizə dayaqdır.
 Çapın-çapın atları
 Zağ-zağ əssin bütün yer.

Çingiz xan sevimli mahnısını dinləyərək yerində yırğalanır və xırıltılı səsi ilə astadan zümzümə edirdi. Gözlərindən axan iri damcılar cod saqqalının üstü ilə axıb tökülürdü. O, ətəyi ilə üzünü sildi və xanəndəyə bir qızıl dinar atdı. O, cəld dinarı qapıb üzünü üstə düşərək yeri öpdü.

Çingiz xan dedi:

– Uzaq Kerulen haqqında mahnı bağrımı dağladı... Mən şənlenmək istəyirəm! Hey, Mahadud Yalvac! Əmr et, bu qızlar mənim üçün xoş mahnılar oxusunlar, məni nəşələndirsinlər!

– Hökmdar, bilirəm sən hansı mahnıları sevirsen, indi xanəndə qızları başa salaram... – Mahmud Yalvac ağır-ağır və təşəxxüslə Buxara qadınlarına yanaşdı və onlarla pıçıldışdı. O dedi: – Elə mahnı oxuyun ki, balasını itirmiş canavar kimi ulayasınız, qoy qocalar da nalə çəksinlər... Yoxsa sizin yeni hökmdarınız elə qəzəblənər ki, siz başlarınız ilə birlikdə saçlarınızdan məhrum olarsınız.

Qadınlar ah-nalə çəkməyə başladılar, Mahmud Yalvac isə təşəxxüslə monqol hökmdarının yanındakı yerinə keçdi.

Qızların qarşısına göy çalma qoymuş və zolaqlı xələt geymiş bir oğlan çıxdı. O, qadınlara tərəf dönüb dedi: "Qorxmayın! Mən oxuyaram!" O, təmiz, incə səs ilə oxudu. Onun kədərli mahnısı susmuş meydanı bürüdü. Ancaq ocaqların cırtlıtısı, atların finxırtısı və dəflərin batıq səsi eşidilməkdə idi.

Şeir ölkəsi, şənlik yurdu bu sevimli güllüstan
 Od içində yanır, bu gün çəmənzarlar olur viran!
 İndi burda hökmdardır xəz geyimli Çingiz xan,
 Öz qanına boyandın sən, ey yaralı Xarəzm.

Qızlar inilti ilə nəqaratı oxudular.

Eşidilirdi, ancaq uşaqların, bir də ki, o, əsir
 qadınların acı, qəmli fəryadı.
 Vay-y! Vay-y! Vay-y!

Qızların ardınca isə meydandakı qoca buxaralılar nalə ilə oxudular:

Ah, Xarəzm! Ah, Xarəzm!

Oğlan mahnısını davam etdirdi:

Qarlı dağdan sellər axdı, cuşa gəldi Zərəfşan,
 Yandı evlər, tüstü qalxdı, neçə eldən-obadan.
 Yetim uşaq, əsir qadın etdi min cür ah-fəqan,
 Oğlanların herbə öldü, ey bəlah Xarəzm!

Qızlar yenə nəqaratı təkrar etdilər:

Eşidilirdi, ancaq uşaqların, bir də ki, o, əsir
 qadınların acı, qəmli fəryadı.
 Vay-y! Vay-y! Vay-y!

Qoca buxaralılar yenə nalə ilə onlara qoşuldular:

Ah, Xarəzm! Ah, Xarəzm!

Xarəzmlilərdən təkə biri, Mahmud Yalvac dinməzce oturub qocaları soyuq və ehtiyatlı baxışları ilə süzürdü.

Hələ də zümrəmə edən Çingiz xan soruşdu:

– Bu oğlan nə oxuyur? Bu qocalar niyə belə ulayırlar?

Mahmud Yalvac izah edərək dedi:

– Onlar sənə istədiyini kimi oxuyurlar. Bu mahnı ilə onlar süqut edən vətənləri üçün ağlayırlar. Bütün qocalar “Ah, Xarəzm!” deyərək inildəyərək keçmiş şöhrətlərinin məhv olduğu üçün ağlayırlar..

Çingiz xanın tutqun üzü qırıxdı, gülümsünürmüş kimi ağzı əyildi. Birdən o qəhqəhə çəkdi, elə bil böyük, qoca qoyun iti hürürdü. O, iri əllərini böyük qarnına vurdu.

– Bax, bu mənə üçün şən mahnıdır! Oğlan yaxşı ulayır, elə bil ağlayır. Ulu Çingiz xan gülərkən, qoy bütün cahən ağlasın! İtaət etməyən başı dizimin altına əyərək, düşmənimin necə inildəməsinə, aman istəməsinə və göz yaşlarının arıq üzündən neçə tökülməsinə baxmaqdan xoşum gəlir...¹ Belə kədərli mahnı xoşuma gəlir. Onu tez-tez eşitmək istəyirəm Bu oğlan hardandır?

– Bu oğlan deyil, buxaralı qız Bint Zəngicadır. O, oxumağı və yazmağı yaxşı bacarır, buna görə də elmi mirzələr kimi çalma qoyur... O, şah salnaməçisinin xəttadı idi.

– Belə qız – nadir əsirdir! Qoy o, həmişə mənə məclislərimdə öz kədərli mahnısını oxusun, özü də bu vaxt bütün müsəlmanlar ağlasınlar, mən isə şənlenim! Biz əmr edirik ki, Buxarada əsir tutulmuş bütün qızlar mənə əsgərlərimə paylansın, bu qızı isə həmişə mənə yanımca aparın.

– Yerinə yetiriləcək, ulu hökmdar!

Çingiz xan qalxdı. Ətrafda əyləşən bütün monqollar da birdən ayağa durdular və içib qurtarmadıqları piyalələrin şərabını “qələbə allahının şərafinə” yerə səpələdilər.

Çingiz xan:

– Mən yoluma davam edirəm, – dedi. – Atımı verin. Tahir xan bu şəhərdə vali qalacaq, hamı ona tabe olmalıdır.

Çingiz xan tonqalların şöləsi və ayın zəif işığında iri sinəli səmənd atına mindi. Mühafizəçilər tonqalların arasından buxaralı qocaların saxladıqları atlarının yanına qaçdılar və bir neçə andan sonra süvari dəstəsi tava daşların üstü ilə addımlayaraq meydandan keçdi və qaralıq küçəyə girdi.

¹ Rəşidəddin

I

XARƏZM ÜZƏRİNDƏ QASIRĞA

Birinci fəsil

SİLAHI ATANLARA AMAN YOXDUR!

*Biz ya düşmənin başını daşa çalaca-
ğıq, ya da onlar bizim bədənimizi şəhər
divarlarından asacaqlar.*

Qədim İran şerindən

Monqol ordusunda Çingiz xanın qoyduğu bir qayda var idi. Hər atlı on, yüz və min əsgərdən ibarət olan qoşun içində öz yerini bilirdi; min nəfərdən ibarət olan döyüşçülər böyük dəstələrdə birləşərək sərkərdələrə tabe olurdular. Bu sərkərdələr qoşunun sağ və ya sol cinahı rəislərindən, hətta monqol xaqanın özündən əmrlər alırdılar.

Monqol atlıları zəngin, izdihamlı Buxara şəhərinin küçələrini tez tutdular. Vasitəçi rolunu oynayan buxaralı qocalar və əvvəllər monqol obaları ilə ticarət edən müsəlman tacirləri, indi isə mütərcimlik edən adamlar monqolların yanında idilər. Bu mütərcimlər qorxudan öz evlərində oturmuş əhaliyə şəhərin yeni hakiminin əmrini xəbər verirdilər. Şəhərin küçələrində isə qayda-qanuna nəzarət edən "qarovullar"¹ dayanmışdılar.

Monqollardan təyin edilmiş şəhər rəisi Tahir xan böyük məsəcidə olurdu. Çingiz xanın əmrinə əsasən Buxaranın bütün ağsaqqalları buraya çağırılmışdılar. Onlar şəhərin bütün zəngin adamlarının siyahısını təqdim etdilər. Xarəzm şahının ordusu üçün hazırlanan gizli silah anbarlarının yerini, həmçinin qiymətli mallar saxlanılan xüsusi anbarların və dükanların yerini monqollara göstərdilər.

¹"Qarovul" sözü monqolların "xarau" və ya "xaraqı" sözündən götürülmüşdür, bu da qorumaq, mühafizə, zastava deməkdir.

Yüklənmiş dəvələr, atlar, arabalar şəhərin hər tərəfindən baş meydana doğru düzülüb gedirdi. Qorxuya düşmüş əhali kisələrdə taxıl, qalaq-qalaq parça, geyim, xalça, qiymətli qab-qacaq, başqa ərzaq və mallar gətirirdilər. Bunların hamısı məscidlərə yığılırdı. Bütün malların üçdə bir hissəsi monqol hökmdarı Çingiz xan üçün ayrılırdı.

İşləmək bacarığı olan bütün əhali təslim olmaq istəməyən İxtiyar Quşlunun çəkildiyi qalanı əhatə edən xəndəyi doldurmaq üçün oraya göndərilmişdi. İxtiyar Quşlu öz əsgərləri ilə təslim olmamaq və son nəfəsədək vuruşmaq qərarına gəlmişdilər. Qalanın müdafiəçiləri arasında başqa xanlar da, o cümlədən monqol pəhləvanı Qurxan da var idi. O, Çingiz xanın yanından qaçaraq Xarəzm şahına qulluq etməyə keçmişdi.

Monqollar minlərlə gənc və qoca buxaralının necə işlədiyinə, dərin xəndəyi torpaq və tirlərlə necə doldurduqlarına nəzarət edir və onları tələdirirdilər. İki gündən sonra qalanın hündür divarlarına yaxınlaşmaq olardı. Silahlanmış müdafiəçilər bu divarların üstündə keşik çəkirdilər.

Buxaralılar deyirdilər:

– Biz öz işimizi tez görüb qurtardıq. İndi görək monqollar bu hündür divarlara tez çıxıb biləcəklərmi?

Monqolların əmrilə Buxara dülqərləri çoxlu uzun nərdivan düzəltdilər. Bundan sonra monqollar camaatın üzərinə atılaraq onları qırmanclamağa başladılar.

– Nəyi gözləyirsiniz? Niyə baxırsınız? Nərdivanları qoyub, divarlara dırmaşın!

Buxaralılardan heç kəs kərpic atılan və qaynar su, həmçinin qaynar qətran tökülən divarlara yaxınlaşmağa cəsarət etmirdi.

Lakin monqollar qılınclarını sıyıraraq atları ilə buxaralıları sıxışdırmağa başladılar və nəhayət, onların tənəsinə rəhimsizcəsinə qırmacladılar. Buxaralılar əlləri ilə başlarını tutaraq irəli qaçdılar. Monqollar onları doğramaqda, barmaqlarını və əllərini kəsməkdə idilər.

Mütərcimlər camaatı divara dırmaşmağa təhrik edirdilər.

Buxaralılardan bəziləri çıxırdı:

– Divara çıxmaq da ölümdür, yerində durmaq da ölümdür! Gəlin qalaya öz əsgərlərimizin yanına çıxmaq, bəlkə onların bizə rəhmi gəldi, vuruşmaqdan əl çəkdilər!

Buxaralılar nərdivanları götürüb divarlara söykəyir və yuxarı çıxıb-çığırırdılar:

– Biz də sizin kimi müsəlmanıq! Silahı qoyub təslim olun!

Yuxarıda dayanan əsgərlər nərdivanla çıxanları yaxına buraxır, sonra onları daş və ağaclarla vuraraq nərdivanları itələyib salırdılar. Onlar yuxarıdan çıxırdılar.

– Siz qorxaq itlərsiniz! Geri dönüb monqolları əzin! Baxın, biz din yolunda cahid kimi ölüürük, ancaq təslim olmuruq! Düşmənlərə təslim olmayın!

Divarın üstündə dayanmış monqol pəhləvanı Urxan ağır daşları ataraq çıxırdı.

– Monqollar niyə bu müti qoyunların arxasında gizləniirlər? Qoy əvvəlcə onlar igidlik göstərsinlər! Bəs o, turşumuş üz, qoca Çingiz xan, küren it, körpə yeyən hanı?

Urxan qılınclarını sıyıraraq igidcəsinə vuruşurdu. Qılınca sınıdan sonra isə o, balta götürdü, monqollar onu ox ilə vurana kimi yuxarı çıxanları itələyib yerə saldı.

Nəhayət, monqollar Çin daşatan maşınlarını gətirib çıxardılar. Onlar qalaya əski sarıncı və qətran çəkilməmiş iri yanan oxlar və alışan maddə doldurulmuş qablar atmağa başladılar. Qalada yanğınlar əmələ gəldi.

Qalanın mühasirəsi on iki gün davam etdi. Nəhayət, bütün müdafiəçiləri öldürdükdən sonra monqollar qalaya girib bildilər və yarılanmış, həmçinin yanmış bir neçə əsgəri əsir götürdülər. Qalanı monqolların böyük hücumundan cəmi dörd yüz adam müdafiə edirdi. Monqollar bunu öyrənəndə heyrət etdilər. Onlar öldülər, ancaq təslim olmadılar. Əgər bütün əhali onlar kimi şəhərin hündür, möhkəm divarları arxasında inamla dayansaydılar, monqollar qədim Buxaranı nə yarım ilə, nə də bir ilə ala bilərdilər və buxaralılar özləri özlərini saldıqları bu dəhşətli belanı görməzdilər.

Buxara əhalisi monqollar üçün gətirdikləri hədiyyələr ilə məscidləri doldurduqdan sonra yeni əmr verildi:

“Bütün əhali arvadları və uşaqları ilə şəhərdən çölə çıxmalıdır, bütün şeyləri evdə qoymalıdır, özləri ilə əyinlərindəkindən başqa heç bir şey götürməməlidirlər!”

Mütərcimlər onlara izah edirdilər:

– Heç bir şeyə görə narahat olmayın, hər yerdə gözətçilər qoyulmuşdur. Sizin şeyləriniz necə lazımdırsa, mühafizə olunacaq.

Sizi çölə ona görə çıxardılar ki, bütün əhalini sayıb, siyahıya alsınlar və sonra onlardan düzgün vergi yığsınlar. Kim əmri yerinə yetirməyib şəhərdə qalarsa, o, yerində öldürülməkdir.

Buxaralılar səhər dəstə-dəstə şəhərdən çıxmağa başladılar. Atalar öz uşaqlarının əlindən tutmuşdular, arvadları isə körpələrini aparırdılar. Hətta illərlə evlərinin küncündən çıxmayan, əldən düşmüş qoca və qarılar da bir-birinin ardınca sürünürdülər.

Monqol gözətçiləri bütün küçələri gəzərək qapıları döyür və çıxırırdılar.

– Dərhal! Xoşhal!¹

Şəhərin əhalisi on bir darvazadan çıxıb çölə yığılırdı. Əhali üzük kimi şəhəri əhatə etdi. Gözətçilər heç kəsi geri buraxmırdılar.

Ancaq indi aydın oldu ki, “bərəkətli Buxarada” nə qədər əhali yaşayırmış. Buxaralılar monqollardan iki-üç dəfə artıq idilər.

Əvvəlcə monqollar mütərcimlərlə birlikdə əhalinin durduğu yerləri gəzərək kimin sənətkar olduğunu və hansı peşəni bildiyini soruşdular. Təcrübəli sənətkarları ayrıca dəstələrə yığdılar. Sonra gənc və qüvvətli kişilər toplandı və atlılar tərəfindən əhatə edildi.

Nəhayət, monqollar gözəl qadınları, qızları və uşaqları seçib camaatın içərisindən ayırdılar. Burada hamı başa düşdü ki, onlar öz qohumları ilə ayrılırlar, görünür özü də həmişəlik qışqırıq və fəryad səsləri ucaldı, çarəsiz qalmış adamların göz yaşları axdı.

Qəssablar bazarda movıldayan inəkləri və ya yazıq-yazıq mələyən keçiləri etinasız seçib sallaqxanaya göndərdikləri kimi, Buxaranın yeni ağaları da camaatı qamçı ilə döyərək boynuna kəmənd keçirir, atı çaparaq onları camaatın içərisindən çəkib çıxarırdılar.

Monqollar camaatı elə dəhşətə gətirmişdilər ki, buxaralılar hətta müqavimət də göstərmirdilər.

Bəzi orlar və atalar öz qızlarının və ya arvadlarının toz içində monqolun ardınca süründüyünü görərək, dərd əlindən ağılı itirib onların üstünə atılır, yaxın adamlarını xilas etməyə çalışırdılar. Lakin monqollar onları atların ayaqları altına ahr və ya dəmir başlı ağaclarla təpələrinə vuraraq yerə sərirdilər.

Şəhərdən çıxarılmış buxaralılar arasında alimlər də var idi. Onlar uzun illəri mədrəsələrdə keçirmiş, öz şagirdlərinə geniş biliklər

¹ Bu saat, tez olun ha!

vermişdilər. Belə alimlərdən ikisi camaatın içərisində duraraq hər tərəfdə vəhşicəsinə törədilən zorakılığı görüb dəhşətə gəlirdilər.

Onlardan birincisi dedi:

– Bu kafirlər məscidləri talan edir, müdrik kitabların vərəqlərini atlarının ayaqları altına alırlar. Onlar körpələri oğurlayıb öldürür, qızları öz atalarının gözü qarşısında zorlayırlar. Məgər mən buna dözə bilərəmmi?

İkinci alim, şəhərdə məşhur olan Rükəddin İmamzadə cavab verdi:

– Sus! Bu Allahın qəzəbidir! Küləyin sovurduğu samanın danışması artıqdır!

Lakin qoca Rükəddin sakitliyini və mütiliyini çox saxlaya bilmədi. Monqolların qadınlarla dözülməz rəftarını görəndə Rükəddin və onun oğlu qadınların müdafiəsinə qalxdılar və oradaca da öldürüldülər. Bir çox başqalarının da taleyi belə oldu: öz ailələrinin rüsvayçılığını və alçaldığını görəndə kişilər onların müdafiəsinə qalxır və monqolların ölümcül zərbələrindən məhv olurdular.

Bu, dəhşətli gün idi. Bu gün ancaq qışqırıq, ölənlərin iniltisi, ataları, orları və qardaşları ilə həmişəlik ayrılan qadınların və uşaqların naləsi eşidilirdi. Kişilər bir şey etməkdən aciz idilər. Burada şairin sözləri yada düşdü: “Kim ki, qılıncın qara dəstəsindən möhkəm yapışmaq istəmir, onun iti ucu ona tərəf dönəcəkdir”.

Monqollar əhalinin tərək etdiyi boş küçələrə qayıtdılar. Onlar evlərə girib talan etdikləri şeyləri atlara yükləyən kimi şəhər hər tərəfdən yanmağa başladı. Alovun dilləri və qara tüstü qədim Buxaranın üstünü alaraq günəşin qabağını kəsdi. Evlər taxta və palçıqdan tikildiyi üçün şəhər tezliklə böyük bir tonqala çevrildi. Yalnız böyük məscid və kərpicdən tikilmiş bəzi sarayların divarları dağılıb məhv olmadı.

Monqollar göyə qalxan alovdan canlarını qurtarmaq üçün talan etdikləri şeyləri atıb şəhərdən qaçırdılar. Sonra bir çox illər şəhər his çəkmiş xarabalıq kimi qaldı. Burada ancaq bayquşlar və çaqqallar gizlənirdi.

**SƏMƏRQƏNDİN AĞSAQQALLARI
ŞƏHƏRİ SATDILAR**

*Onlar qurban getdilər, sizi nəşəyə qurban,
Əlinizi boyayan həna deyil, qandı, qan!*

Rza Tofiq

Çingiz xan Əjdaha ilinin ilk baharında (1220) Buxaradan Səmərqəndə hərəkət etdi. Qoşun Zərəfşanın hər iki sahili ilə irəliləyirdi. Bu dəfə təslim olanları çox sıxışdırmadan xaqan qapılarını monqolların üzünə bağlayan Səripul və Dəbusiya şəhərlərinin mühasirəsi üçün dəstələr qoyub keçdi.

Çingiz xan Səmərqəndə çatıb Xarəzm şahının şəhər kənarındakı "Göy sarayını" özünə düşərgə seçdi. Onun dörd oğlunun dəstələri və monqolların qırmanc ilə heyvan kimi qovduqları əsirlərin dəstələri buraya toplaşmağa başladılar. Bütün dəstələr şəhərin ətrafında yerləşərək üzük qaşı kimi onu əhatə etdilər.

Səmərqənd Xarəzm şəhərlərinin hamısından çox möhkəmləndirilmişdi. Hündür və enli qədim divarların dəmir darvazaları və onların üstündə qüllələrin mazgalları var idi. Şəhəri yüz on min əsgər müdafiə edirdi. Onlardan altmış mini türk dillərində danışır idi. Bunların da əksəriyyəti qıpçaqlar idi. Qoşunun qalanı isə taciklərdən, qurlardan, qarakitaylardan və başqa tayfalardan ibarət idi. Bir də dəhşətli görkəmi olan iyirmi döyüş fili var idi; Xarəzm şahı onların köməyinə çox inanırdı. Bundan başqa sənətkarlardan və qullardan ibarət olan dinc əhalidən böyük bir könüllü qoşun yığmaq olardı.

Əgər Səmərqəndin mühafizəsi Qahir xan və ya Teymur Məlik kimi sınınmış və igid sərkərdələrə tapşırılsaydı, şəhər xeyli, bir ilə kimi, ərzaq ehtiyatları qurtarana kimi davam gətirə bilərdi. Lakin Xarəzm şahı Səmərqənd şəhərinin baş rəisliyinə heç vaxt sərkərdəlik etməyən öz dayısını, anası məlikə Türkan xatunun qardaşı lovgə Tuqay xanı təyin etdi.

Çingiz xan iki gün şəhərin ətrafını gəzərək divarları, səngərləri, ağzına kimi su ilə doldurulmuş dərin xəndəkləri nəzərdən keçirdi;

o, zəif mühafizə olan yerləri axtarır və hücum etmək planını düşünürdü.

Öz həqiqi qüvvələrini gizli saxlamaq və mühasirə olunmuş şəhəri qorxutmaq üçün monqollar əsirləri də döyüş qaydasında düzdülər, hər on nəfərə bayraq verdilər. Səmərqəndin əhalisinə uzaqdan elə gəlirdi ki, şəhər düşmənin saysız-hesabsız qoşunu tərəfindən mühasirə edilmişdir.

Türk hərbi rəisləri Alp Ər xan, Siyunc xan və Balan xan özlərinin qıpçaq dəstələri ilə şəhər darvazalarından çıxıb monqolların üstünə basqın etdilər. Şiddətli vuruşma başlandı. Müsəlmanlar bir neçə monqol əsir tutsalar da, özləri min nəfərə qədər itirib qalanın içinə çəkildilər.

O biri gün qıpçaq əsgərləri şəhərdən çıxmaq istəmədilər. Səmərqənd əhalisindən olan könüllülər qəfildən hücum keçdilər. Monqollar hiylə işlədib qaçmağa üz qoydular. Səmərqəndlilər onların ardınca gedərək mühasirəyə düşdülər. Pusquda duran əsgərlər hər tərəfdən onların üstünə hücum etdilər, geri çəkilmək yollarını kəsdilər və demək olar ki, hamısını qırıb tökdülər. Şəhərə çox az adam qayıtdı.

Üçüncü günün səhəri Çingiz xan atına minib Səmərqəndin alınmasına özü rəhbərlik etdi. Bütün qoşunlarını o, divarların ətrafına və darvazaların qarşısına düzdü. Monqollar şəhərdən çıxanlara basqın edir, iri, uzaqvuran taram yaylardan atılan oxlarla onları məhv edirdilər; onlar igidlərlə bütün günü, axşama kimi vuruşdular. Sonra hər iki tərəf öz düşərgəsinə qayıtdı.

Həmin gecə Səmərqəndin ən adlı-sanlı adamları – baş qazi, şeyxülislam və məscidlərin qocaman imamları müşavirə edib sözsüz təslim olmağı qərara aldılar. Səhər onlar şəhərdən çıxıb xaqanın düşərgəsinə tərəf yönəldilər. Onlar, mühasirə olunmuş şəhərə mərhəmət göstərməyi monqol hökmdarından xahiş etmək istəyirdilər. Çingiz xan "onlara öz qəzəbini saxlayacağımı vəd etdi və evə getməyə icazə verdi". Elçilər sevinclə şəhərə qayıtdılar. Bundan sonra qalaya çəkilən igidlər dəstəsi müstəsna olmaqla, bütün qoşunun rəisi Tuqay xanın başçılığı ilə qıpçaq xanları monqollara itaət etməyə tələsdilər və təklif etdilər ki, onları öz sıralarına götürsünlər. Çingiz xan mərhəmətlə gülümsəyərək buna da razı oldu.

Mühasirənin altıncı günü, səhər baş "namazgah qapıları" açıldı və monqollar Xarəzm şahının paytaxtına soxuldular. Onlar əsirləri qovub gətirərək divarları sökməyi əmr etdilər.

Lakin Çingiz xanın şəhərə əziyyət verməyəcəyi barəsindəki vədinin əksinə olaraq, Səmərqəndin bütün kişilərini və qadınlarını yüz adamlıq dəstələrə bölüb çölə qovdular və orada monqollar onları tərtəmiz soydular, başlarına müsibət gətirdilər. Ancaq xain baş qazı və şeyxülislamın göstərdikləri tək-tək adamlar salamat qaldılar. Monqollar onlara toxunmadılar.

Əhaliyə elan olundu ki, bütün əhali çölə çıxarılan zaman kim evdə qalmaq fikrinə düşsə, monqollara icazə verilib ki, onun qanını axıtınsınlar. Bu əmrdən istifadə edərək monqollar dinc əhalidən xeyli adam qırdılar.

Xarəzm şahının dayısı Tuqay xan başda olmaqla otuz min əsgərdən ibarət olan qıpçaq qoşunu arvad və uşaqları ilə birlikdə düşmənlərə qulluq etmək üçün şəhərdən çıxdı. Monqollar onlara silahı yerə qoymağı əmr etdilər və dedilər, ki, bunun əvəzində onlara monqol silahları verilecək. Onlar elan etdilər ki, qıpçaqlar Çingiz xana qulluq etməyə başlayarkən, onların siması monqol siması olmalıdır. Buna görə də onlar başlarını aypara şəklində ülgüclədilər. Düşərgə salmaq üçün monqollar onlara xüsusi bir vadi göstərdilər. Qıpçaqlar öz çadırlarını qurub ailələri ilə orada qaldılar. O biri gün monqollar qəfildən basqın edib onların hamısını qırdılar və şeylərini apardılar. Sağ qalanlar məhv olan qıpçaqlar haqqında deyirdilər: "Onların nə vuruşmağa, nə də qaçmağa cəsarətləri çatdı".

Homin gecə qalaya çəkilməmiş qarnizondan min igid atlı Alp Ər xanın başçılığı ilə yola düşdü. Onlar monqol qoşunlarının arasından igidliklə vurub keçdilər və qaranlıqdan istifadə edərək gözədən yayındılar. Sonra onlar Cəlaləddinin qoşunu ilə birləşdilər.

Qalada qalan müdafiəçilər də vuruşmaqda idilər. Bunu görən monqollar, yatağı süni sürətdə qurğuşundan düzəldilmiş Çanqerdiz kanalının bəndlərini dağıtdılar. Su qalanın ətrafını basdı və divarları ovmağa başladı, monqollar qalanın uçan yerlərindən içeri girib rast gəldikləri adamların hamısını qırdılar.

Öz yerlərinə, uzaq Monqolustana göndərmək üçün, monqollar çölə çıxarılmış əhalidən yaxşı sənətkarları seçib ayırdılar. Bu sənətkarlar isə ağ kağız, zərxara, gümüşü ipək parçalar, yaylıqlar, aşılانmış dəri, qoşqu şeyləri, böyük mis qazanlar, gümüş və metal

qədəhlər, qayçı, iynə, silah, ox, ox qabı və bir çox başqa qiymətli şeylər düzəltməkdə məşhur idilər. Ən yaxşı ustaların hamısı Çingiz xanın oğlanlarına və qohumlarına qul verildi və Monqolustana göndərildi. Sonra bu ustalar orada xüsusi sənətkar obaları saldılar. Monqollar sonralar da dəfələrlə Səmərqənddən müxtəlif sənətkarları və gənc, qüvvətli işçiləri tutub apardılar, buna görə də Səmərqənd və onun ətrafı uzun zaman boş qaldı.

Səmərqənd qalası alınandan sonra Çingiz xan hər yeri yığınyığın meyitlə dolu olan şəhərin içindən keçdi və sonra şəhər ətrafındakı saraya qayıtdı. Sarayın kölgəli bağı monqol hökmdarının dözə bilmədiyini istini bir az azaldırdı. Çürüyən meyitlərin dəhşətli üfunəti şəhərdə qalmağa imkan vermirdi və buna görə də əhali oradan qaçırdı.

Üçüncü fəsil

XARƏZM ŞAHI HEÇ YERDƏ RAHATLIQ TAPMIR

İnsan ruhdan düşəndə, onun atı da çapa bilmir.

Şərq məsəli

Monqollar Xarəzm torpaqlarını talan etdikləri zaman Məhəmməd şah çox uzaqda idi. O, balaca bir dəstə ilə Ceyhun çayı üstündəki Kəlif şəhərini tutaraq hadisələrin gedişini gözləyirdi.

O, deyirdi:

– Mənim məqsədim monqollara Ceyhun çayını keçməyə imkan verməməkdir. Tezliklə İranda böyük bir ordu toplayacağam, bundan sonra mənəfur kafirləri qovacağam.

Çayın içinə girən qayanın başında balaca qala ucalırdı, onun ətrafına isə yastı daxmalar səpələnmişdi. Qədim daş divar əyri üzük kimi onu dövrəyə alırdı.

Xarəzm şahı kədər və düşüncələr içində burada qalırdı. Qalanın başında həmişə gözetçi durub növbə çəkir və şimal tərəfə baxırdı. Gecələr uzaq təpələrdə od yandırmırdı, gündüzlər isə üstü sütunları düşmən qoşunlarının hərəkəti haqqında işarə verirdi.

Hərdən Məhəmməd, burnu yuxarı qalxmış yöndəmsiz qayıqların yığışdığı çay qırağına gəlirdi. Şah qayalı sahillərin sıxdığı tutqun, sürətlə axan sulara baxırdı. Onun qoşunlarının böyük bir hissəsi tədricən Ceyhunun o biri sahilinə keçirdi. Bu sahilədəki təpələr üstündə qədim Kəlif şəhərinin tikililəri görünürdü. Bir vaxt məğlubedilməz İsgəndər Zülqərneyn və onun əsgərləri, içərisi hava ilə doldurulmuş keçi dərilərini sinələrinə bağlayaraq ensiz və iti çayı buradan keçmişlər.

Səmərqənd mühasirə olunan kimi Xarəzm şahı iki dəfə oraya kömək göndərdi: bir dəfə on, o biri dəfə iyirmi min atlı, lakin hər iki dəstə paytaxta yaxınlaşmağa ürək etmədi və yenidən Kəlifə qayıtdı və izah etdi ki, Səmərqəndin süqutu hər saat gözlənilir və onların köməyinin əhəmiyyəti yoxdur.

Gecə vaxtı Buxaradan çıxan İnanç xan əzab çəkmiş və yaralanmış iki yüz əsgəri ilə Kəlifə gəlib çıxdı. Tatarlar bu dəstəni Ceyhunun sahili ilə qovaraq, demək olar ki, hamını qırışdırdılar, ancaq bir az adam xilas ola bilmişdi. Xilas olanların arasında Qurban Qızıq da var idi.

Buxaranın müdafiəsi üçün qoyulmuş böyük bir dəstənin heç bir fayda vermədən və şəərəfsiz məhv olduğundan xəbər tutan Xarəzm şahı lap sarsıldı. Şah xeyli vaxt nə düşünə bildi, nə də bir sərəncam verdi. O, həmçinin hiss etdi ki, yaxınlıqdakı vilayətlərin xanları onun fərmanlarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırır və onun çağırışı ilə hüzuruna gəlmirlər. Hər tərəfdən xəyanətkarlıq və Çingiz xanın tərəfinə keçmək barədə xəbərlər verilir. Xarəzm şahı görürdü ki, onun qoyduğu qaydalar pozulur, onun hakimiyyətinin əsasları dağılır, sədəqət və mütilik toz kimi havaya uçurdu.

Xarəzm şahı Məhəmməd böyük qayığa mindi. Atlılar qızıl və qiymətli şeylər yığılmış ensiz dəri qutuları qayığa yüklədilər və onun sevimli kəhər atını da ora mindirdilər. Qayıq doğma sahilədən ayrıldı. Su sürətli axını ilə onu aşağı apardı, lakin kürekçilər avar və palyalar ilə inadla işləyərək qayığı o biri sahilə doğru yönəldirdilər.

İran sahilində sualtı qayalar olduğundan ağır qayıq ora yanaşa bilmirdi. Buna görə də vəkil, avar çəkən uca boylu, arıq əsgərə əmr etdi ki, şahı qayıqdan sahilə aparsın. O, hıqqıldaya-hıqqıldaya çox canlı olan Məhəmmədi çiyinə götürdü, suyun içi ilə irəliləyib sahilə çatdı.

Qayaların üstünə çıxarkən şah soruşdu:

– Adın nədir, hardansan?

– Əkinçiyəm, adım muzdur Qurban Qızıqdır. Ailəmi bir tikə yerdə qoyub gəlmişəm. O, torpağı mənə İnanç xan icarəyə verir. Buxaradan qaçandan sonra mən də canımı onunla birlikdə qurtardım. O gecə, hücum edərkən mən tatar xanının sarı xeyməsinin qabağına gedib çıxdım, istədim ki, onu vurub öldürüm, amma nədənsə bizim atlılar qorxdular və atlarını Ceyhun çayına tərəf döndərdilər. Mənim boz aygırım da dəli kimi onların ardınca götürüldü. Sonra işə biz ayaqlarımızı dalımızca güclə sürüməyə başladım.

– Bəs nə üçün sənə oyunbaz Qurban deyirlər? – deyərək şah soruşdu. – Görkəmindən heç də oyunbaza oxşamırsan.

– Məni ona görə oyunbaz Qurban çağırırlar ki, bədbəxtlikdən həmişə həqiqəti söyləyirəm, ancaq həmişə də yersiz düşür. Heç vaxt bilmirəm, nəyi demək olar, nəyi demək olmaz. Buna görə məni “oyunbaz” çağırırlar və çox vaxt da həqiqəti söylədiyim üçün döyürlər, lakin mən də əvəzlərini verirəm.

– Sən heç əvvəllər məni görmüsən?

– Yox, görməyinə görməmişəm, ancaq tez-tez yadıma salmışam, axı bizdən vergi yığarkən hakim həmişə deyirdi ki, “bu şah üçündür”. Onda biz səni yadımıza salırdıq.

Xarəzm şahı gülümsədi. O, öz vəkilindən qızıl dinar istəyib Qurbana verdi.

– Qoy bu əsgər Qurban həmişə mənimlə getsin. O, arıxdan yaxşı keçir və həm də mənə həmişə həqiqəti söyləyəcək.

Qurban:

– Baş üstə, ulu şahım, – dedi. – Səni aparmaq çətin iş deyil, ele bil böyük bir çuval taxıl daşıyarsan. Ancaq icazə ver o sahilə keçib ayaqqabılarımı götürüm.

– İcazə verirəm.

Padşah atına mindi, hündürboylu, beli bükülmüş, arıq boğazı uzana qalmış Qurbanın yaş şalvarını dizdən yuxarı çirmələyərək qiymətli dəri qutuları sahilə daşımaq üçün necə kömək etdiyinə baxdı.

Sonra qayıq Qurbani götürərək o biri sahilə üzdü.

Xarəzm şahı kəhər atı ilə yoxuşu çıxarkən sahilə həyəcan başladı. Hamı uzağı, şimalı göstərirdi. Oradakı təpələrin üstündə beş sıx tüstü sütunu ucalırdı. Bu, dəhşətli işarə idi: düşmən böyük dəstələr ilə yaxınlaşmaqda idi.

– Bütün qayıqları axın ilə aşağı buraxmalı! – deyə Məhəmməd əmr etdi. – Tatarlara bu tərəfə üzümə imkan vermək olmaz. – Şah kəhər atını qovdu.

Xarəzm şahının izini axtaran iyirmi min tatar Cebe noyonun və Subutay bahadırın başçılığı ilə Ceyhunun sahilinə gəlib çatdı.

Çayı keçməkdə heç kəs onlara mane olmadı. Sahil boş idi. Kəlifin bütün əhalisi qaçmışdı. Heç bir qayıq tapmasalar da, Çingiz xanın “dayanmadan çapmaq” əmrini yerinə yetirərək, tatarlar ağacdən iri təknəyə oxşar şeylər düzəldilər, bunların üzünə öküz dərisi çəkdi-
lər və paltarlarını, silahlarını içine qoydular.

Atları suya buraxaraq, tatarlar onların quyruqlarından yapışdı-
lar, taxta təknələri isə özlərinə bənd etdilər. At adamı, adam isə təknəni dartdı.

Bu üsul ilə bütün tatarlar bir gündə sürətli Ceyhun çayını keç-
dilər¹.

Lakin Xarəzm şahı artıq uzaqda idi, o, sürətlə qərbə tərəf ge-
dirdi.

Məhəmmədin ardınca gedən qoşunun böyük bir hissəsi qıpçaq-
lardan ibarət idi. Onlar sui-qəsd düzəldirdilər. Kim isə şaha ehti-
yath olmağı məsləhət gördü. Məhəmməd hər axşam hiss olunma-
dan gecələyəcəyi xeyməni tərk edirdi. Bir dəfə səhər aşkar oldu ki,
xeymənin keçəsi qıpçaq oxları ilə tor kimi deşik-deşik edilmişdir.

Xarəzm şahının qorxusu artırdı. O, yolda istiqaməti dəyişirdi,
necə xilas olacağını bilmirdi. Hər yerdə o, əhaliyə deyirdi ki, şə-
hərləri möhkəmləndirsinlər, qala divarlarına etibar edib döyüşdən
çəkənsinlər. Bunu eşidən əhalinin qorxusu artır və bir çoxları dağ-
lara qaçdılar.

Dağlarla əhatə olunmuş Nişapur şəhərinə gələndən sonra Mə-
həmməd kədərdən uzaqlaşmaq üçün orada məclislər qurdu və eysi-
işlərlə məşğul oldu.

Tatarlar inadla Məhəmmədin izi ilə çapırdılar və yolda onun
hansı istiqamət ilə getməyi barədə soruşurdular. Monqolların yaxın-
da olması haqqında xəbər Nişapura çatanda, şah elan etdi ki, ova çıxır
və o, kiçik bir atlı dəstəsi ilə çapıb izini itirməyə çalışdı.

Tatarlar yolda Tus, Zav, Rey və bir neçə başqa şəhərləri talan
edərək Nişapura gəldilər. Xarəzm şahının haraya qaçdığını müəy-

yən etmək üçün onlar müxtəlif tərəflərə kiçik dəstələr göndərdilər.
Onlar hər şəhəri və kəndi talan edir, yandırır, viran qoyurdular, heç
kəsə, nə qadınlara, nə qocalara, nə də uşaqlara aman verirdilər.

Məhəmməd yenə bir qədər dəstə yığdı. Xarəzm şahı iyirmi min
atlı ilə Həmədanın ətrafındakı Dövlətabad düzündə qəfildən tatar-
lar tərəfindən mühasirə edildi. Tatarlar onun qoşununun böyük bir
hissəsini qırdılar. Sadə kəndli paltarı geyən Məhəmməd adi, lakin
möhkəm at ilə döyüşdə iştirak etdi. Bu, Xarəzm şahının tatarlarla
sonuncu görüşü idi. Monqolların qüvvələri müsəlmanların qüvvə-
sindən üstün olmasa da, şah öz canının hayına qalaraq qələbə qaza-
na bilmədi.

Tatarların bəzisi şahı tanımadan ona ox atdılar, onun atını yara-
ladılar, lakin Məhəmməd çaparaq dağlarda gizləndi. Burada tatarlar
Xarəzm şahının izini həmişəlik itirdilər.

Buradan tatarlar irəliyə, qərbə, Zəncan və Qəzvinə tərəf getdi-
lər. Bektəgin və Küçbuka xanın başçılıq etdikləri Xarəzm qoşununu
əzib Azərbaycandan keçərək Muğan düzündə çıxdılar, burada gürcülər
ilə toqquşdular.

Tatarlar hara gəlirdilərsə, orada dayanmırdılar, ancaq lazım olan
miqdarda ərzaq və geyim götürür, təkcə qızıl və gümüş ələ keçirə-
rək yollarına davam edirdilər. Onlar Çingiz xanın verdiyi tapşırığın
əhəmiyyətini yadda saxlayaraq, qısa duruşlar etməklə gecə və
gündüz çapıb Xarəzm şahı Məhəmmədin izi ilə gedirdilər. Tatarlar
əhali yaşayan yerlərdə yaxşı atları ələ keçirib yollarına davam edir-
dilər. Hər atlı iki atda gedirdi, bəzilərinin isə bir neçə atı var idi.
Yolda, atlarını çapdıqları vaxt onlar bir atdan o birinə atlanırdılar,
buna görə də bir gündə uzun yolu qət edir, qəfildən gözlənilməyən
yerdə görünürdülər.

¹ Rəşidəddin

ABESKUN DƏNİZİNİN BİR ADASINDA

*Görən düşmənlərdən kim alar qisasını,
Kim məhv olmuş ordumu, bir də geri qaytarar?
Əldən çıxan varımı, talanan dövlətimi
Yaddan geri almağa, de kimin gücü çatar?*

Türk əfsanəsindən

Məhəmməd şah Dianuy vilayətinə gəldi və gizli olaraq Amol şəhərinin yaxınlığında dayandı. Yerli əmirilər hörmət göstərərək onun yanına gəldilər və ona xidmət etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Şahın əvvəlki böyük əyanlar dəstəsindən, demək olar ki, heç kəs qalmamışdı. Şah əldən düşmüşdü, lap xəstə idi. O, etibar etdiyi qoca əmirilərlə müşavirə keçirdi. O, yazıq-yazıq təkrar edirdi:

– Görəsən yer üzündə elə bir rahat yer tapılacaq ki, mən tatarların hücumundan xilas ola bilim?

Bundan sonra hamı dedi ki, yaxşı olar şah qayığa minib Abeskun dənizinin¹ adalarından birinə sığınsın. Xarəzm şahı bu məsləhətə qulaq asaraq balaca bir qayıq ilə tənha adaya köçdü. Ada tamamilə boş və kimsəsiz idi².

Çox keçmədən Məhəmmədin oğlanları Ozlaq şah, Ağ şah və Cəlaləddin buraya gəldilər. Burada Xarəzm şahı fərman yazaraq az yaşlı Ozlaq şahın yerinə əvvəllər təqib etdiyi və alçatdığı Cəlaləddini yenidən taxtı-tacın varisi təyin etdi.

– İndi dövləti ancaq bircə Cəlaləddin xilas etməyə qadirdir, – deyə Məhəmməd etiraf etdi. – O, düşmənlərdən qorxmur, əksinə onlarla vuruşmaq istəyir. And olsun ki, əgər Cəlaləddinin qələbələrindən sonra Allah yenidən öz qüdrətini mənə qaytararsa, mənim torpaqlarımda ancaq şofqət və həqiqət hökm sürəcəkdir.

Sonra Xarəzm şahı öz almaz dəstəklili qılıncını Cəlaləddinin belinə bağladı və ona “sultan” adı verdi. Onun kiçik qardaşlarına əmr etdi ki, ona sadıq qalacaqlarına və qulaq asacaqlarına and içsinlər.

¹ Abeskun dənizi – Xəzər dənizi

² XIII əsrdə Xəzər dənizinin səviyyəsi başqa cürə idi, sonralar dənizdə olan bu adalar yoxa çıxmışdır.

Xarəzm şahının qılıncını alaraq sultan Cəlaləddin dedi:

– Mən Xarəzm şahlığını idarə etməyi əlimə o vaxt alıram ki, onu tatarlar işğal etmişlər. Mən ancaq adı qalan qoşunlara başçılıq etməyə başlayıram. Bu qoşunlar boranın uçurduğu yarpaqlar kimi ətrafa səpələnmişlər. Lakin müsəlman ölkələrinin üstünü alan bu qaranlıq gecədə mən dağların təpəsində döyüşə çağırən tonqallar qalayacağam və igidləri bir yerə toplayacağam.

Cəlaləddin atası ilə vidalaşdı və yeni döyüşlər üçün geriye döndü. Başqaları da getdilər, Məhəmməd isə Abeskun dənizindəki tənha qum adada tək qaldı.

Qətran çəkilmiş yəndəmsiz qayıq sahiləndən ayrılarkən Xarəzm şahı Məhəmməd tutqun və fikirli halda dənizin içinə giren qumlu burunun üstündə dayanıb baxırdı. Kürəkçi türkmənlər böyük boz yelkəni qaldırdılar, şahın oğlanları və Astrabad əmiri isə əllərini çarpazlaşdırıb qayıqda dayanmışdılar, nə qədər ki, padşahın nəzərləri onlara dikilmişdi, arxalarını ona çevirməyə cəsarət etmirdilər.

Yelkən külək ilə doldu, qayıq ləngər vurdu, dağlara baş vura-raq sürətlə dumanlı mavi dağlara tərəf getməyə başladı.

Bundan sonra Xarəzm şahının öz vətəni və həmişə narazı olan üsyankar təbəələri ilə axırncı əlaqələri üzüldü. Daha onu nə tatarların basqını, nə də kürən Çingiz xanın mənfur kölgəsi hədələyirdi. Məhəmmədin ardınca düşən yorulmuş Cebe və Subutay daha bura gəlib çıxa bilməzlər.

Burada, nəhayətsiz dəniz oğınliklərinin ortasında keçmiş kəndərlə yada salmaq, indiki şəraiti sakitliklə qiymətləndirmək və gələcək barədə tələsmədən düşünmək mümkün olacaq. Xarəzm şahı bir aylıq yeməklə təmin olunmuşdur: Astrabad hakimi qum təpələrinin arasında keçəndən çadır qurmuş, qazan, bir çuval düyü, quyuq yağ, dəri çəllək, balta və başqa lazımlı şeylər göndərmişdir. İndi şah dərviş olacaq; hər gün öz yeməyini özü hazırlayacaq.

Qayıq artıq uzaqda idi. Məhəmməd isə öz düşüncələrinə qərğ olaraq hələ də ayaq üstündə durmuşdu, sonra o, quru, isti qumun üstünə uzandı, gün altında, qızınaraq və mülayim dəniz küləyindən xumarlanaraq mürğülədi.

Xışiltı və pıçiltı eşidərək şah oyandı. Qulağına bu səslər gəldi: “O, böyükdür, o, qüvvətlidir...”.

Bu kimsəsiz adadan kimin səsi gələ bilərdi? Yenə düşmənlər? Şah gözlərini açdı. Təpədə, boz kolların arasından qoyun dərisindən papaq qoymuş bir baş göründü və o saat da yox oldu. Məhəmmədin silahı yanında deyildi, – yay-oxlar və balta çadırda idi. Şah tez təpəyə qalxdı. Cır-cındır içində və ayaqyalın bir neçə nəfər gil meydançadan qaçdılar və onların arasında yöndəmsiz bir məxluq kəsilmiş əl-ayağı üstə iməkloyirdi.

“Mən Astrabad hakiminə əmr etmişdim ki, məni tamamilə boş bir adaya götürsün! Bəs bu adamlar haradandır?” – Məhəmməd həyəcanla öz çadırına yönəldi. Onun üstündən tüstü qalxırdı. Çadırın qabağındakı meydançada yarımdaire vuraraq ona qədər bədheybət adam oturmuşdu. Tamamilə insan simasını itirmiş bu üzlər nə idi? Böyük irinlər və yaralarla örtülən şişmiş, qırmızı sifətlər.

Oturanlardan biri:

– Sən kimsən? – deyə çığırdı. – Niyə buraya gəlmisən? Bizi hər yerdən qovurlar, ona görə biz bu adanı tutmuşuq.

– Bəs siz kimsiniz?

– Biz Allahın qəzəbinə tutulmuş adamlarıq. Bu gün biz bu adaya gəlmişik ki, burada balıq tutaq.

– Məgər görmürsən? Hamımız cüzamlıyıq: sağ ikən ölümlər kimi çürüyüb tökülürük. Bax, bunun bütün barmaqları tökülmüşdür, bunun isə pəncələri və biləyinə kimi əlləri çürümüşdür, ayı kimi əl-ayağı üstə yeriir. Onun gözü düşüb, bunun isə dili tökülüb və indilə olub...

Məhəmməd susurdu və uzaq sahilə doğru gedən və indi qaranöqtə kimi görünən qayıq barədə kədərlə fikirləşirdi.

– Biz hamımız dua edirdik ki, Allah bizə kömək etsin. Onun da bizə rəhmi gəldi və səni buraya göndərdi.

– Mənim sizə nə köməyim deyər?

Oturanlardan biri ayağa durdu. O, başqalarından güclü və hündür görünürdü, əlində balta tutmuşdu.

– Mən bizim qardaşlığın şeyxiyəm və burada, lənətə gəlmişlərin dərğahında hamı mənə itaət etməlidir. Kim mənim əmrimi yerinə yetirməsə, öldürüləcək. Sən sağlam və qüvvətliyənsən. Biz səni öz icmamıza qəbul edirik, sən tor çəkəcəksən, su və odun daşıyacaqsan. Bizlərdən hamı bu işləri görə bilmir. Allah tərəfindən bizim üçün göndərilmiş bu çadırda biz qazan, düyü, un, yağ və quyruq dolu

bardaq tapdıq. İndi sən bizimlə yaşayacaqsan və öz paltarını çıxardacaqsan; onu biz növbə ilə geyəcəyik, sənə isə paltar lazım deyil.

Məhəmməd dönüb tənqənəfəs sahilə qaçdı. Xəstələr onun arxınca getdilər və təpənin üstünə çıxaraq ona baxdılar. Xarəzm şahı qum burunun üstünə getdi, dənizin sahilə atdığı quru çör-çöpü yığıb tonqal düzəldərək yandırdı. Sıx tüstü sütunu burularaq göyə qalxdı.

“Bu tüstü sahilədən görünər və qayıq buraya üzər, məni götürüb geriyyə aparar, – deyə Məhəmməd burnunun altında dilləndi və uzaqdakı dumanın içində itən qayıq barədə düşündü. – Orada müharibə olsa da, tatar atlıları çapsa da, orada canlı, sağlam adamlar var. Onlar vuruşur, əzab çəkir, ağlayır, gülürlər, diri ölümlər adasından sonra onların arasında yaşamaq xoşbəxtlikdir”.

Verilən vədə əsasən on beş gündən sonra qayıq adaya qayıtdı. Xarəzm şahının sərkərdəsi Teymur Məlik bir neçə igid ilə adaya gəlmişdi. Xarəzm şahını tez tapmaq mümkün olmadı. O, tamamilə çılpaq halda sahilə uzanmışdı. Başında qarğa oturub gözünü dimdikləyirdi.

Teymur Məlik adanı dolaşdı və qorxudan qaçıb gizlənmiş xəstələri tapdı. O, adada nə hadisə baş verdiyini soruşdu. Onlar söylədilər.

– Biz gördük ki, qayıqda gələnlərin hamısı bizim adada qalan bu adama yerə qədər əyilərək təzim edir və onu padşah adlandırırdı. Biz isə qocalardan öyrəndiyimizə görə yaxşı bilirik ki, əgər xəstə, şahın və ya sultanın paltarını geyərsə, o, sağalar və onun yaraları şəfa tapar. Ancaq buna görə biz bu adamın paltarlarını çıxartdıq. Biz onu yeməyə çağırırdıq, ona yemək gətirirdik. Ancaq o, yeməkdən imtina edirdi, həmişə tonqal yandırır və indiki kimi dinməzəcə uzanırdı. Onun paltarlarının hamısı olduğu kimi qalıb. Biz əmin olduq ki, bu adam heç vaxt sultan olmayıb, çünki bizim heç birimiz sağalmadıq.

İgidlərdən biri:

– İcazə verin, onları qıraq! – dedi.

– Ancaq bizim qılınclarla yox. Parlaq qılınclarımızı onların mürdar qanına bulamayaq, – deyərək o biri əsgər oxu cüzam xəstəliyinə tutulmuşların başçısı olan şeyxin qanına vurdu. O, fəryad edərək qaçmağa üz qoydu və onun arxınca o biri cüzamlılar da qaçmağa başladılar.

**QURBAN QIZIQ EVİNƏ
YOLA DÜŞDÜ**

– Onlarla işiniz olmasın! – deyə Teymur Məlik çığırdı. – Onları onsuz da Allah cəzalandırıb. Mən onlardan bədbəxtəm! Bütün ömrüm boyu mən Xarəzm şahlarının əzəməti uğrunda vuruşmuşam. Mən öz qanımlı tökərək inanmışam ki, Xarəzm şahı Məhəmməd – yeni məğlubedilməz İsgəndərdir və xalqın pis günündə o qorxmaz müsəlman qoşunlarını şanlı qələbələrə doğru aparacaqdır. İndi mən öz yaralarımı üçün xəcalət çəkirəm, səhranın yalançı sərabi üçün nahaq yerə sərf etdiyim cavan yaşlarıma heyfim gəlir. Budur, böyük qoşun sahibi, dünyanı fəth etmək iqtidarında olan adam uzanmışdır, indi onun qarğanı qovmaq üçün əlini belə tərpətməyə qüvvəti yoxdur. İndi o, hamı tərəfindən unudularaq uzanmışdır, çıpaq bədəninə örtmək üçün ayağında şalvarı, qəbrini örtmək üçün bir ovuc doğma torpağı da yoxdur. Bəsdir, əsgərlik etdiyim! Məni yandıran acı səhvləri yumaq üçün gözlərimin yaşı bəs etməz.

Teymur Məlik əyri qılıncını qapdı, ayağını onun üstünə qoyub sındırdı. O, Xarəzm şahının meyitini öz çalması parçasına bürüdü və onun üstündə bildiyi yeganə qısa duanı oxudu. İgidlər qılıncı ilə qumun içində qəbir qazıyıb orada müsəlman hökmdarlarından ən qüdrətli olmuş və qəssabın bıçağı altında titrəyən quzu kimi öz ömrünü şərəfsiz başa vuran Xarəzm şahı Məhəmmədin cəsədini basdırdılar.

Teymur Məlik adamı tərkdən öz igidləri ilə sultan Cəlaləddini axtarmaq və atasının ölümünü ona xəbər vermək üçün yola düşdü. Deyirlər ki, sonralar o, uzun illər sadə dərviş kimi Ərəbistanı, İrani və Hindistanı gəzib dolaşmışdır¹.

¹ Bəzi tarixçilər söyləyirlər ki, bir çox illər keçəndən sonra Teymur Məlik dilənçi dərviş qiyafəsində Orta Asiyaya dönmüşdür. Bir vaxt döyüş zamanı Teymur Məlikin ox ilə vurub gözüünü çıxartdığı monqol onu tanımışdır. Vilayətin monqol hakimi Teymur Məlikə yanına gətirməyi əmr etmiş və qürurla, əyilmədən söylədiyi sözlər üçün onu edam etmişdir.

– Avarları bərk çəkin! Bir az da!

Burnu axına tərəf çevrilmiş qayıq Ceyhunun iti axan sularına qarşı irəliləyərək yavaş-yavaş sahilə yaxınlaşırdı.

“Yad ölkədə şahın atına qulluq eləmək nə böyük iş imiş. Vətəndə ac güzəran sürmək daha yaxşıdır, – deyə Qurban düşünürdü. – Bu, aşxananın qapısı üstündəki ipək qəfəse salınmış bildirçinin sevincinə bənzəyir. Padşah mənə qızıl dinar bağışlayıb. Həyatda belə şey bir dəfə olur. Bəs bu dinarı evə necə aparım? Ancaq ağzımda apara bilərəm. O, əmr etdi ki, qayıqları çay aşağı Xarəzmə yola salsınlar. Yox! Mən ora getməyəcəyəm. Yox, Qurban daha şah yolunda nə vuruşmaq istəyir, nə də qaçmaq. Bu minval ilə böyük “Son dənizə” kimi qaçmaq olar, bəs sonra hara? Qurban istəyir ki, öz əkin yerinə qayıtsın və uşaqlarını görsün...”

Qurban tərkdən qayalıq sahilə baxdı. Oradakı təpənin başında kəhər atına minmiş Məhəmməd hələ də görünməkdə idi.. Qurban suya atıldı və sahilə çıxdı. Dəhşətə gəlmiş adamlar çiyinlərdəki bağlamaları ilə qaladan təpənin aşağısına qaçdırlar; bir-birini itələyərək qayığa atılıb üst-üstdən deyirdilər:

– Tatarlar yaxındadırlar! Tez qaçıb qurtulun!

Qurbana heç kəs fikir vermirdi. Qurban sahil boyu qaçıb yük daşıyan yoldaşları ilə yaşadığı komaya gəldi, samanın üstündəki torbasını və çəkmələrini tapdı, bir daha çaya tərəf baxıb gördü ki, qayıqlar bir-birinin ardınca sahildən aralanırlar. Buradaca o, tərəddüd etmədən yeni əziyyətlər cığırına qədəm qoydu.

O, təpəyə qalxıb qalanın divarları yanına gəldi. Oradan sarımtıl daşlı düz ilə qaçan qırmızı və zolaqlı xələt geyinmiş adamların xilas olmaq üçün necə ətrafa səpələndiklərini gördü. Bir az uzaqdan isə toz buludu yaxınlaşmaqda idi.

“Bu tatarlardır”, – deyə Qurban başa düşdü, daş və tikanların yalın ayaqlarını necə yaraladığını hiss etmədən otları qurumuş çöl ilə irəli qaçmağa başladı.

“Orada, qabaqda tƏpƏ var. Onun arxasında isƏ dƏrƏ olmalıdır. Tatarlar qala vƏ çayı keçmƏk ilƏ mƏşğul olacaqlar. Qurban onların nƏyinƏ lazımdır?”

O, üstündƏ paya olan tƏnha qƏbirin olduėu yerƏ kimi qaçdı, onun arxasında gizlənib nƏfƏsini dƏrdi vƏ baxmaėa bařladı.

GyƏ qalxan tozun arasından o, sarı krk geymiř atlıları see bildi. Onlar apan atların yalmanına yatmıřdılar. Onlardan bƏzilərinin ƏyinlƏrindəki zirehli dƏmir lövhələr par-par parıldayırdı. Artıq tatarların nƏriltisi, onların vƏhřicƏsinə “kxu-kxu-kxu!” ıėurtısı vƏ toza bulařmıř balaca boylu minlƏrlƏ atın ayaq sƏsləri eřidilirdi.

BƏzi atlılar dƏstədən ayrılaraq qaanların yolunu kƏsmək n l ilƏ düzənə apırdılar. Parlaq qılınclar gyde oynayırdı, adamlar yerƏ yıxılır, tatarlar dövrƏ vuraraq dayanır, atdan dřmƏdən Əyilərək yerdəki baėlamaları gtrr, yenidən çapırdılar vƏ z dƏstələri ilƏ birləřirdilər.

Qurban iməkləyərək otları qurumuř dƏrəyƏ çatdı, ařaėı gillənib yenidən qamaėa z qoydu.

Boř dzən bütün gn uzandı, hƏrdən qarřıya tƏrk edilmiř Əkin yerləri çıxırdı. Yolda tƏk-tƏk, bƏzən dƏ dƏstə-dƏstə adamlara rast gəlirdi. Qurbanın oradan “kədər vƏ göz yařları dƏrƏsindən” gəldiyini bilƏnlərin hamısı dayanır vƏ Buxaranın taleyi, Xarəzm řahının qaçması barədə soruřurdular, onu ocaq bařına dƏvət edir, kldə biřirdikləri rƏklərini onunla blřdrr vƏ söhbətinə maraqla qulaq asırdılar.

Qurban tƏkbařına bir nee tatarla nee vuruřduėundan, onların hamısını qırdıėından vƏ atının nee ldrldyndən danıřırdı. İndi o, zn evə çatdırmaq istəyir. Bircə arzusu var, o da qoca qovaq aėacını z yerində, arxın z Əkin yerinə burulduėu yerde görmək, yenə dƏ z uřaqlarını əzizləməkdir.

Nəhayət, onun özü dƏ z söhbətlərinə inanmaėa bařladı, ancaq padřahı qayıqdan sahilə aparması barədə bir söz demədi, nki hamı pis gündə doėma torpaėı atıb gedən Məhəmmədə lənətlər yaėdırırdı. O, xalqı monqolların vƏ tatarların ixtiyarına verərək dyř meydanında cahid kimi lməkdən qorxmıřdu.

Qurban bir dərədə çoxlu adam gördü, onlara yaxınlařdı, adamlar da geri əkilib ocaėın bařında ona yer verdilər. Hamı tatarlardan vƏ onlara nee rast gəldiklərindən danıřırdı.

– Biz bir kənddənlik. Kəndimizdə belə bir hadisə oldu. On nəfərə kimi adam kyƏ toplayıb söhbət edirdik. Bu vaxt kəndə bir tatar gəldi. O, birbař üstümüzə çaparaq adamları bir-bir doėramaėa bařladı. Bir adamda cƏsarət belə olmadı ki, atlıya əl qaldırsın. Hər kəs ki, bizim kimi hasarın üstündən ařdı, bir tƏhər canını qurtara bildi.

– Mən də belə bir şey eřitdim. Bir tatar tarlada iřləyən bir nƏfƏrin bařının stn almıř, ancaq onu öldürmək n tatarın heç bir silahı olmamıřdır. O, dƏřətli sƏsilə baėıraraq demiřdir:

“Bařını torpaėın üstünə qoy, zn də tƏrƏnmə!” Kəndli də bařını yerə qoymuř, tatar isƏ talan edilmiř şeylərlə yüklədiyi o birinin yanına çaparaq qılınıcı tapmıř vƏ gəlib onu ldrmřdr.

Onlar ocaėın bařında beləcə oturub doėma xalqın Əzablarından kədərlənirdilər. Onlar Qurbana bir pare ürək vƏ bir kasa xayı verdilər.

Birdən yuxarıdan dƏřətli, xırıltılı bir sƏs baėırdı:

– Hey! Bir-birinizin əllərini arxanıza baėlayın!

Yuxarıda, dƏrƏnin kənarında kürən ata minmiř tatar grnd.

– Bədbəxt olduq! Axır günümüz çatdı! – deyə adamlar astadan dilləndilər vƏ qurřaqlarını açıb mti halda bir-birinin əllərini sarımaėa bařladılar.

Qurban:

– Dayanın! – dedi. – O ki, tƏkdir. Məgər biz onu öldürüb qaça bilmərik?

– Biz qorxuruq!

– Onda biz özümüz z əllərimizi baėlayacaėıq, o da gəlib bizi ldrəcəkdir. Yaxşısı budur, gəlin biz onu ldrək! Bəlkə xilas ola bildik.

– Yox, yox! Buna kim cƏsarət edə bilər!

Hamı əsə-əsə əllərini baėlamaqda davam edirdi.

Qurban Əyilərək hƏdiyyə vermək istəyirmiř kimi, baėlamayı qabaėına tutdu. Yamac ilə yuxarı qalxıb tatarı yaxınlařdı.

Atının yařı çox idi. nəsindən aė seyrək tklər sallanmıřdı. Klkdən yanmıř üzündə uzun illərin qırıřları var idi. Qıyılmıř gözləri qezəblə baxırdı.

Atlı Qurbanın verdiyi baėlamaya tƏrƏf Əyilərək:

– Bu nədir? – deyə soruřdu.

Qurban onun bařından vƏ əlindən yapıřdı. At hrkərək kənarı sıçradı. Qurban tatarı buraxmadı vƏ atlı yıxılana kimi onu sürdü. Yerə yıxılan kimi Qurban onun boėazını bıçaqla qoyun kimi kƏsdı.

Qurban qalxıb ətrafa baxdı. Ocaq başında olan adamlardan biri var gücü ilə qaçırdı. O, biriləri isə gizlənərək dərədən baxırdılar. Sonra ikisi yaxınlaşdı.

Onlardan biri tatarın üstünə əyilərək dedi:

– Nəfəsi gəlmir.

– İndi isə onun hər şeyini namusla tən bölməliyik, – deyərək o biri ölünün qara, çılpaq bədəninə geydiyi qoyun kürkünü dartışdırmağa başladı.

Hamı ata tərəf qaçıb onu tutmaqda Qurbana kömək etdi. Qurban dedi:

– Nə istəyirsiniz. Hamısını götürün, ancaq kürən at mənim olacaq. Özünüz görürsünüz ki, bu monqol atı deyil, bizim kəndli atlarındandır, oğurlanmış atdır. Onunla mən yer şumlayacağam.

Onlardan biri atın cilovunu əlinə sarıyaraq dedi:

– Yaxşısı budur, çöp ataq.

– Bax, tatar sağdır, o qalxır! – deyərək Qurban çıxırdı və həmin adam qorxaraq atın cilovunu buraxıb qaçdı.

Qurban atın üstündə olan bütün kisələri və çantaları açıb yerə atdı, təkə bir ağır kisə saxladı. Yəhərin üstünə sıçrayıb çıxırdı:

– Siz də igidsiniz? Siz ağac zərbəsi altından qaçan qorxaq həşəratlarsınız. Əgər sizin şir ürəyiniz olsaydı, onda biz nəinki tatarları və monqolları, həm də torpaqlarımızı tutan bütün Xarəzm şahlarını, sultanları, bəyləri və xanları qova bilərdik. Siz isə tarakansız, deşikdə gizlənirsiniz və hər xışıldıdan bağrınız yanılır! Əlbəttə, ən fərsiz tatar da sizi öldürə bilər. Əlvida, ancaq cahan pəhləvanı Qurban Qızığı yaddan çıxarmayın. – Əlini yelləyərkən Qurban çöl ilə çapıb getdi.

Altıncı fəsil

QURBAN ÖZ AİLƏSİNİ AXTARIR

Qurban Buxaraya yaxınlaşdıqca daha çox dağılmış kəndlərə və didilib parçalanmış meyitlərə rast gəlirdi. Sallaq qarını piylənmiş itlər meyitlərdən yavaş-yavaş kənara çəkilir, quyruqlarını bulaya-raq hürmədən yero yatırıdılar.

Qurban kimsəsiz bir yerdə tatarın yəhər üstündə qalmış dəri kisəsini açdı. O, ümid edirdi ki, onun içində talan edilmiş qızıl ocaq. Kisədən isə müxtəlif böyüklükdə üç dəmirçi gürzü, suvant, kəlbətin, bir torba buğda, bir parça ərinmiş piy və on dənə kökə çıxdı. Bəs qızıl hanı? Bükülmüş əskinin içindən Qurban dəri pul torbası tapdı. Onun içində pul var idi, – qızıl deyildi, amma bir ovuc gümüş və mis pul idi. Hər halda bu dirhəmlər təsərrüfat üçün kara gələr, bundan başqa Xarəzm şahının verdiyi qızıl dinar da ağzının içində idi.

Bəzi kəndlərin yaxınlığındakı əkin yerlərində kəndlilər işləməyə başlamışdılar, Onlar şikayətlənərək Qurbana deyirdilər ki, indi arxılardan su yaxşı gəlmir və çox vaxt su olmur, bəzi tarlalar qurumuşdur, başqa tarlaları isə su basaraq şumlanmış və əkilmiş yerləri yuyub aparmışdır. Hər yerdə yağınlar əmələ gəlmişdir.

Doğma evlərinə yaxınlaşarkən kimsəsiz kəndlərdən birində Qurban tanış kəndli Quvonca rast gəldi. O, bir yığın his çəkmiş daşları və küllüyü göstərdi.

– Mənim evimdən qalan nə varsa, budur! – deyərək Quvonca kədərlə boynunu bükdü. – Mən ətrafı dolaşıb uşaqlarımı çağırıram, ancaq gələn yoxdur. O, gün monqollar çapıb gələndə mən çöldə idim. Oradan tüstü gördüm. Sonra başını itirmiş qonşulara rast gəldim, onların arxasınca yüyürdüm. Elə bildim ki, mənim ailəm də onlarla qaçır... Gecə qayıdıb öz evimi axtararkən, bu daşlardan və qızmış küldən başqa heç bir şey qalmamışdı. Heç bilmədim ki, uşaqları monqollar apardılar, ya da onlar odun içində məhv oldular... Amma bəlkə qayıtdılar? Qurban həyəcan içində yoluna davam etdi və artıq qaranlıq düşərkən o, gəlib arxın onun tarlasına döndüyü yerdəki qoca qovağın yanına çıxdı.

Arxdan su axırdı. Sakit gecədə, ayın solğun işığında o, evə yaxınlaşdı. Həyəət qapısı laybalay açılmışdı. O, atdan sıçrayıb onu talvarın altında bağladı və evin qapısına tərəf getdi. Qapı taxta ilə çarpaz mıxlanmışdı. Qapının dalından səs-səmir gəlmirdi..

Hətta it də qabağına çıxmadı.

Qurban bir az saman toplayıb atın qabağına tökdü. Sonra divarın çixıntılarında yapışmış dama qalxdı. Orada köhnə çuğara çubuqlarının üstünə uzandı. Yuxuya gedərkən Quvoncun dediyi sözlər qulağında səsləndi: “Bəlkə onlar qayıtdılar?”

Səhər tezdən, soyuq küləkdən üsüyen Qurban daxmanın üstündə qurdalanmağa başladı. Bu vaxt onun qulağına zarılıya oxşar qəribə bir səs gəldi. Qurban qulaq verdi. Zarılı təkrar olundu. Səs aşağıdan gəlirdi. Zarılıdan kim idi! Tatarların yaraladıqları adam idimi? Ya da bəlkə can verən tatar idi?

Qurban damdan düşüb atın yanına cumdu. At samanı çoxdan yemişdi, indi isə ayaqlarını yerə döyürdü. Qurban meşin çantadan çəki çıxartdı. Daxmanın qapısını açıb içəri girdi. Ora qaranlıq idi. O, yatdıqları yeri əllərilə yoxladı, əli bədənə toxundu. Əlini onun üzünə sürtdü və anasını tanıdı. O, ölü kimi uzanmışdı; zəif səs ilə zarılıydı:

– Bilirdim ki, oğlum, axırı qayıdacaqsan. Qurban bizi atmaz..

– Bəs qalanları hamı?

– Hamı ora, dağa qaçdı, mən isə qaldım, evin keşiyini çəkəm, lap əldən düşmüşəm. Görünür məni ölmüş biliblər, buna görə də qapını mıxlayıblar. İndi, oğlum, sən qayıdandan sonra hər şey düzələcək...

Qurban güvəc tapıb arxadan su gətirdi, bir az çırpı yığdı. Ocaqda od qalayıb güvəci onun üstünə qoydu, içinə darı tökdü. Daxma işıqlı və isti oldu. Arıqlamış və zəifləmiş ana uzanmışdı, hərəkət etməyə təqəti yox idi. Onun burnu incəlmişdi, quru, dartılmış dodaqları pıçıldayırdı.

– Gəlib çıxdın, oğlum!

Qurban atını açıqlığa apardı, cıdarlayıb otlamağa buraxdı. Ya-xınlıqdakı sahə onun əkin yeri idi, əl içi boyda olan yer ilə ailəni necə dolandırasan? Hələ məhsulun yarısını torpaq sahibinə – bəyə vermək lazım gəlirdi! Sahəni əlaq basmışdı. O yanda isə qonşuların sahələri uzanırdı. O yerləri də əlaq basmışdı, gözə dəyən yox idi. Uzaqda qoca dəmirçi, pəltək Saqovqulunun evi və tövləsi görünürdü. Ev yanmışdı, divarlar his çəkmişdi, evi əhatə edən ağacların yarpaqları yanğından solub büzüşmüşdü.

Budur, təkcə bir adam yavaş-yavaş tarla ilə addımlayır, dayanıb, kətmən vurur, görünür arxı düzəldir.

– Hey! – deyərək Qurban çığırdı.

Həmin adam qəddini düzəltdi, əlini gözünün üstünə tutub baxdı.

– Hey! Qurban Qızıq! – deyərək o, çığırdı və hər ikisi arxın kənarı ilə üzbuüz gəldi, əl tutub sağ çiyinlərini bir-birinə yapışdırdılar. Bu Qurbanın qonşusu, artıq nəvələri olan qoca Saqovqulu idi.

Qoca gözlərini silərək:

– Zəmanəyə bir bax! – dedi.

Qurban soruşdu:

– Ailən sağ-salamatdır mı, inəyin durur mu, eşşəyin işləyirmi, qoyunların balalayıb mı?

– Bu kürkə bürünmüş adamlar gəlib qonşunun mal-qarasını apardılar, mənim dörd qoyunumu və qız nəvəmi atın tərkinə alıb getdilər, ailənin qalanı dağlara qaçdı. Əgər acından qırılmayıblarsa, gəlib çıxarlar. İnek ilə eşşəyi isə xilas etdik.

– Bəs mənim ailəm hamı? – deyərək Qurban soruşdu.

O, cavab alana kimi nəfəsini belə çəkmədi.

– Sənin üçün xoş xəbər var. Sənin arvadın dünən qayıdıb, özü də mənim evimin xarabalığında gecələyib. Bax, özü də tarla ilə gəlir.

Qurban uzaqdan arvadının ona tanış olan qırmızı paltarını gördü. Bəs niyə o, ləngər vurur? Qurban tez ciddiləşdi və özünü çəkdi – axı o, ailə başçısıdır, hamını öz əli altına yığıb dağılmış təsərrüfatını yenidən düzəltməlidir.

– Nə olar ki, Saqovqulu, – deyərək o, qocaya müraciət etdi. – Sənin inəyin və eşşəyin var, mənim isə atım. Biz onları birgə qoşub bir parça torpağımızı şumlayırıq. Hər yerdə müharibə gedir, talançılıq edilir; dünən qıpçaq bəyləri idi, bu gün onların yerini monqol xanları tutmuşlar. Canımız onlardan nə vaxt rahat olacaq! Ancaq biz əkinçiyik, gözləyə bilmərik. Bizim işimiz taxıl əkməkdir. Əgər biz öz qayğımıza qalmasaq, bəs bizi kim yedirdəcək?

– Düz deyirsən! Vaxtı itirmək olmaz: torpaq toxum, xış və su tələb edir.

Yeddinci fəsil

MƏLİKƏ TÜRKAN XATUNUN QAÇMASI

Həmin dəhşətli Əjdaha ilinin (1220) baharında bütün Mavəran-nəhr artıq Çingiz xanın hökmranlığı altında idi. Əlinə qiymətli miras keçirmiş sahibkar kimi monqol xaqanı da qayda-qanun və əsəyiş yaratmaq üçün tədbir görməyə başladı. Çingiz xan bütün şəhərlərdə tatar qamizonları saxladı, yerli hakimlər təyin etdi və onların üstündə

monqol başçıları qoydu ki, ulu xaqanın yumulmayan gözü hamını, hər şeyi görə bilsin.

Hələ də qorxu içində olan və tərəddüd edən bezi kəndlilər yavaş-yavaş öz kəndlərinə qayıtmağa və tarlalarını becərməyə başladılar. Lakin asayiş ləng bərpa olunurdu: bütün ölkəni ac, yurdsuz, qaçqınlar dəstəsi bürümüşdü. Yemək axtarmaq üçün, monqollardan sonra onlar da dağılmış kəndləri talan edirdilər.

Təkcə Ceyhunun aşağılarındakı əsil Xarəzm torpaqları və Xarəzm şahlarının zəngin paytaxtı Ürgənc fəthi olunmamışdı. Bu yerlər monqolların işğal etdikləri torpaqların arasında qalmışdı. Çingiz xan öz əlini bu torpaqların da üstünə qoymağı qərara aldı və bu əyaləti zəbt etməyi özünün üç oğluna, Cuçiyyə, Caqataya və Uqedeyə tapşırı. O, öz qoşununun xeyli hissəsini ayıraraq onlara verdi. Caqatay və Uqedey cənubdan, Ceyhun çayının sahili ilə Xarəzmin üstünə yeridilər. Həmişə itaətkar olmayan Cuçi isə ləngidi, öz dəstələri ilə Cənd yaxınlığında ov ilə məşğul oldu, köçərilərin atlarını almağa başladı. O, köçərilərdən ancaq xaqanın sevdiyi ağ və səmənd atları tələb edirdi.

Çingiz xan öz əsas qoşunlarının yürüşünü dayandırdı və qışı Ceyhun sahilində keçirməyi qərara aldı. O, Xarəzm şahının xaqan tərəfinə keçən əyanlarından biri olan Danişmənd Xəcibi Ürgəncə göndərdi. O, qoca məlikə Türkan xatunun yanına gəlib elan etdi ki, ulu xaqan onunla yox, ancaq onun oğlu Xarəzm şahı Məhəmməd ilə vuruşur. Xaqan onunla heç də tərəfdaşlığı cinayətlər üstündə vuruşmur, onun məqsədi anasına qulaq asmadığı və onu təhqir etdiyi üçün Xarəzm şahını cəzalandırmaqdır. Danişmənd Xəcib əlavə edib dedi ki, əgər Türkan xatun itaət etsə, onda Çingiz xan onun hökmranlığı altında olan vilayətlərə toxunmayacağını və onları talan etməyəcəyini vəd edir.

Məgər hiyləgər məlikə Türkan xatun monqol hökmdarına inana bilərdi? O, ancaq öz monqollarına insafla yanaşırdı, başqa adamlara isə keçini aldadıb tutmaq və ondan kabab çəkmək üçün tütək çalan ovçu kimi baxırdı.

Danişmənd Xəcib gələn vaxt Ürgəncə Kəlifdən də qayıqlar qayıtdı. Sadəcə muzdur paltar geymiş İnanç xan bu qayıqların birində idi və özü ilə Xarəzm şahından məktub gətirmişdi. Padşah anasına xəbər verirdi ki, Ceyhun sahilindəki qalanı tərk edir. O, böyük

qoşun toplamaq üçün Xorasana gedir, Türkan xatunu da bütün hərəmxanası ilə oraya çağırır və tapşır ki, Çingiz xana inanmasın.

Bu xəbər Türkan xatunu elə həyəcanlandırdı ki, o, gözlərinə heç sürmə də çəkmədi. Xarəzmdə qalmağın təhlükəli olduğunu başa düşərək o, böyük bir karvan yükləməyi əmr etdi. Xarəzm şahının bütün arvad və uşaqlarını yığdı, qiymətli şeyləri dəvələrə yükləyib Qaraqumdan keçərək Cənuba, Kopet dağa tərəf yol aldı.

Yola düşməmişdən əvvəl qoca məlikə öz nəvələrini rəqiblərinin hər cür təhlükəsindən qorumağı qərara aldı. O, baş cəllada əmr etdi ki, şah sarayında zəmin saxlanılan bütün oğlanları yaşlarından asılı olmayaraq qayıqlarda Ceyhun çayının ən dərin yerinə aparsın və ayaqlarına ağır daşlar bağlayaraq suya atsın. Xarəzmin iri feodal hakimlərinin kiçikli və böyüklü iyirmi yeddi oğlu batırıldı.

Türkan xatun zəmin saxlanılanlardan ancaq Yazər¹ hakiminin oğlu Ömər xanı öldürmədi. O, bunu ona görə elədi ki, özü də oraya gedirdi. Ömər xan və onun nökrələri isə səhradan keçən yolu tanıyırdılar. Qaraqumdan keçən onaltı günlük çətin yollarda onlar qoca məlikəyə sədaqət və itaətlə xidmət etdilər.

Lakin karvan Yazərin sərhədlərinə yaxınlaşanda və qumların arxasından dağların qayalı zirvələri görünəndə Türkan xatun Ömər xanın yatmasını gözləyib onun başını vurmağı əmr etdi.

O, karvanı tənha qayanın başında olan alınmaz Hilal qalasına göndərdi. Məhəmməd şahı axtaran ilk monqol dəstələri yaxınlıqda görünəndə kimi o, öz əyanları ilə burada qaldı.

Məlikəni mühafizə edən rəislərdən biri ona təklif etdi ki, monqollara qarşı mübarizə etmək üçün İranda qoşun toplayan nəvəsi Cəlaləddinin yanına qaçıb ona pənah gətirsin. Hamı onun igidliyindən, qoşununun gücündən, onun düşmənləri qovmağa qadir olmasından danışırdı.

Qarı qəzəblənərək çığırdı:

– Heç vaxt! Yaxşı budur, monqol qılıncı altında məhv olum! Necə? Mən alçalıb düşmənim türkmən qızı Ayçığəyin oğluna pənah gətirim? Mənim təmiz qıpçaq qanımdan olan nəvələrim olduğu halda, mən onun himayəsində yaşayım? Çingiz xana əsir düşüb onun yanında alçalmaq və rüsvay olmaq bundan yaxşıdır.

¹ Yazər – Mərv ilə indiki Aşqabadın arasındakı dağın etəyində idi.

Çox keçmədən monqollar çapıb gəldilər və qalanı mühasirəyə aldılar. Onlar qalanın ətrafına hasar çəkdilər, mühasirəyə alınanların hər tərəfdən əlaqələrini üzdürlər. Mühasirə dörd ay davam etdi, ehtiyat üçün götürülən su qurtarandan sonra Türkan xatun təslim olmağı qərara aldı. Monqollar şahın anası ilə birlikdə bütün hərəmxanəni və Xarəzm şahının az yaşlı oğlanlarını əsir aldılar. Bütün oğlanlar oradaca öldürüldü, şahın arvadları və qızları, Türkan xatunun özü Çingiz xanın düşərgəsinə göndərildi. Monqollar bütün əyanları və mühafizəçiləri qırdılar.

Monqol hökmdarı Xarəzm şahının qızlarını o saat öz oğlanlarına və yaxın adamlarına payladı. Kinli məlikə Türkan xatunu isə öz məclislərində göstərmək üçün yanında saxladı. O, xeymənin qapısı ağzında oturub qəmli mahnılar oxumalı idi; Çingiz xan gəmirilmiş sümükləri onun qabağına atırdı.

Əvvəllər, Xarəzm hökmdarı olan və özünü "bütün dünya qadınlarının məlikəsi" sayan Türkan xatun indi belə dolanırdı.

II

BÖYÜK XARƏZMİN SON GÜNLƏRİ

Birinci fəsil

CƏLALƏDDİN ÇİNGİZ XANI DÖYÜŞƏ ÇAĞIRIR

*Dən səpməsən, məhsul götürməzsən,
Cənından keçməsən, düşməni basa bilməzsən.*

Sədi

Xarəzm şahından ayrıldıqdan sonra Cəlaləddin və onun başqa arvadlardan olan qardaşları Ozlaq şah və Ağ şah yetmiş atının müşayiətilə Manqışlağa gəlib çıxdılar. Yerli köçərilər onlara təzə atlar verdilər. Gənc xanlar bu atlar ilə Qaraqumu keçib Xarəzmin paytaxtı Ürgəncə gəlib çatdılar.

Orada onlar məşhur bəylərə elan etdilər ki, Xarəzm şahı Məhəmməd öz vəsiyyətini geri götürmüş və sultan Cəlaləddini öz varisi təyin etmişdir. Keçmiş varis Ozlaq şah bunu təsdiq etsə də, qıpçaq bəyləri qıpçaq qanından olmayan sultan ilə razılaşmaq istəmirdilər. Onlar gizli qəsd düzəldərək Cəlaləddini öldürməyi qərara aldılar.

Kəlifdən gələn İnanç xan bu qəsd haqqında onu xəbərdar etdi.

Cəlaləddin:

– Mən bu əqrəblər və zəhərli hörümçəklər şəhərində nə edim?
– dedi. – Bu cür təhlükə ortaya çıxanda belə yekdillik yoxdur!

Gecə, Teymur Məlikin və üç yüz türkmənin müşayiətilə o, Ürgənci tərk etdi və Qaraqumdan keçərək cənuba üz qoydu.

Kiçik dəstə bir neçə gündə ağır yolu keçib Nesi¹ şəhərinə gəlib çıxdı. Karvanlar bu yolu qət edərkən on altı dəfə gecələməli olurdular. İrəli göndərilən kəşfiyyatçı xəbər verdi ki, Kopet dağın ətəyində yaşıl çəməndə alaçıqlar qurulub, onun yanında isə tanış

¹ Nesi şəhərinin qum altında qalan xarabalrı 1931-ci ildə Aşqabadın yaxınlığında, Kopet dağın ətəyində tapılmışdır.

olmayan cinsdən buxovlanmış atlar otlayır. Görünür bunlar monqollar idi. Özü də yeddi yüz nəfərdən az olmazdı.

Teymur Məlik dedi:

– Çətin yoldan sonra atlarımız yorulsa da, monqol düşərgəsinə hücum etmək üçün onların gücü çatar. Bizim isə düşməni qırmaq üçün bacarığımız olmalıdır.

– İgidi qələbə gözləyir! – deyə Cəlaləddin cavab verdi.

Qəfildən qumların içindən çıxan Cəlaləddinin türkmənlərdən ibarət dəstəsi qəzəblənərək cəsarətlə monqol düşərgəsinin üstünə atıldı. Qızğın vuruşma başladı, hər iki tərəf aman vermədən bir-birini doğrayırdı. Monqollar tab gətirməyərək pərakəndə halda qaçdılar və kəhrizlərdə gizlənməyə başladılar. Onların ancaq bəziləri canını qurtara bildi.

Bu, türkmənlərin monqollara qalib gəldikləri ilk döyüş idi. Bu vaxta qədər monqollar hamı da elə dəhşət oyadırdılar ki, hamı onları məğlubedilməz hesab edirdi.

Cəlaləddin dedi:

– Əgər monqollar açıq düzəndə düşərgə qurmayıb, Nesinin qala divarları arxasında olsaydılar, onda biz bu əldən düşmüş atlarımız ilə heç vaxt yan ötüb keçə bilməzdik. Tez onların atlarını tutub yəhərləyin! Yolumuz hələ uzundur.

Bütün athılar tez gümrah monqol atlarına mindilər və dağ cığurları ilə cənuba, Nişapur şəhərinə doğru yol aldılar.

Bir neçə gün sonra, qıpçaq xanlarının xəyanətkarlığından ehtiyat edən Xarəzm şahının iki başqa oğlu Ozlaq şah və Ağ şah Ürgəncdən Nesiyyə gəldilər. Onları çoxlu əyan müşayiət edirdi; onlar monqol dəstələrinin yanından xəlvəti keçməyə çalışdılar. Lakin monqollar onları mühasirə edib qırdılar.

Bu vaxt Cəlaləddin isə heç yerdə dayanmadan Nişapur, Züzen və Herat vilayətindən keçib irəli gedirdi. Dağ qalalarından birinin rəisi qədim divarların alınmazlığına etibar edib burada qalmağı ona təklif etdi. Cəlaləddin ona belə cavab verdi:

– Sərkərdə açıq döyüş meydanında olmalıdır, divarların daldında gizlənməməlidir. Qala nə qədər möhkəm olsa belə, monqollar, onu fəth etmək üçün yol taparlar.

Cəlaləddin Busta gəlib çıxdıqdan sonra onun dəstəsi xeyli artmışdı. O, bu dəstəni Xarəzm şahının dağılmış ordusunun əsgərlərindən toplamışdı. Burada o, Əminəlmülkün dəstəsi ilə birləşdi,

Qəndahar mühasirə edən monqolların dəstəsini qovub vilayətin baş şəhəri Qəznəyə gəldi. Bir vaxt Xarəzm şahı onu bu şəhərə hakim təyin etmişdi. Burada yerli bəylərin hamısı ona sədaqətli olacaqlarına and içdilər.

İndi Cəlaləddinin otuz minə kimi türkmən döyüşçüsü var idi. Ona bir bu qədər də əfqan, qarluq və başqa tayfalardan olan döyüşçülər qoşuldu.

Cəlaləddin altmış min piyada və atlı döyüşçüdən ibarət qoşunu ilə monqolların qabağına çıxdı və Kabilə tökülən Luqar çayının başlanğıcındakı Pərvan şəhərində düşərgə saldı.

Buradan o, Toharistana hücum etdi və Varian qalasını mühasirə edən Mükəcikin monqol dəstəsini darmadağın etdi. Monqollar orada min nəfərə qədər öldürülmüş əsgər qoyub Pyəndşir çayından tələsik keçərək arxalarını körpüləri dağıtdılar və Çingiz xanın yanına qayıtdılar.

Cəlaləddin Çingiz xana çaparla qısa məktub göndərdi:

“Döyüşmək üçün görüşə biləcəyimiz yeri göstər. Mən səni orada gözləyəcəyəm”.

Çingiz xan məktuba cavab vermədi, lakin Mükəcikin dəstəsinin məğlubiyyətindən və Cəlaləddinin cəsarətindən qorxuya düşməyə başladı. O, ögey qardaşı Şiki Xutuxu noyonun başçılıq etdiyi qırx min atlı Cəlaləddinə qarşı göndərdi. Cəlaləddin cəsarətlə monqollara qarşı hərəkət etdi. Vuruşma Pərvanın bir fərsahlığında¹ olan vadidə getdi. Döyüşdən əvvəl Cəlaləddin qoşuna belə bir əmr verdi:

“Bahadırlar, təbillər çalınana kimi atların gücünü mühafizə edin. Ancaq bundan sonra yəhərə qalxın. O vaxta kimi atın cilovunu arxadan qurşağınıza bağlayıb piyada vuruşun”.

Döyüş iki gün davam etdi. Monqol döyüşçülərinin yorulduğunu, əldən düşdüyünü və düşmənin öhdəsindən gələ bilmədiyini gören Şiki Xutuxu noyon ikinci gün hiyləyə əl atdı. O, əmr etdi ki, keçədən müqəvva düzəldib onları ehtiyat atlarının üstünə sarınsınlar. Əvvəlcə bu hiylə öz təsirini göstərdi və müsəlman qoşunu bir qədər tərəddüd etdi, lakin Cəlaləddin əsgərləri ürekləndirdi və onlar yenidən şiddətlə vuruşmağa başladılar.

Nəhayət, Cəlaləddin təbilləri çalmağı əmr etdi. Hamı atlara minməyə başladı. O, öz atlarını hücumu apardı, özü monqol ordusunun

¹ 7 kilometrə yaxın

ortasına atılaraq onu parçaladı. Bu vaxt monqollar qaçmağa üz qoydular, onların "atlarının nalı çaxmaq çalırdı"¹ Cəlaləddinin atlıları hələ yorulmamış atları ilə çaparaq qaçmağa üz qoyan düşmənlərinə asanlıqla çatır və onları qırırdılar. Şiki Xutuxu noyonun darmadağın olmuş qoşununun az bir qalığı Çingiz xanın düşərgəsinə qayıda bildi.

Pərvandakı döyüşün şöhrəti və məğlubedilməz monqolların darmadağın edilməsi xəbəri dağlardan və dərələrdən hər tərəfə yayıldı. Bəlx qalasını mühasirəyə alan monqol dəstəsi tələsik yığışib şimala çəkildi. Monqollar tərəfindən tutulmuş bir çox şəhərlərin əhalisi üsyan edib monqol qarnizonlarını məhv etdilər. Bu vaxt Çingiz xan yenə özünün adı hiyləsinə əl atdı: o, Cəlaləddinin müttəfiqi olan xanların yanına casuslar göndərdi və onlara igid sultanı tərk edərlərsə, qızıl ilə yüklənmiş dəvələr verməyi vəd etdi.

Çox keçmədən Cəlaləddinin düşərgəsində qənimətlər bölünərkən, boş bir şeyin üstündə ixtilaf düşdü. Bir ərəb atının üstündə qıpçaq xanı böyük bir dəstənin başçısı olan Ağraqın başına qırmanc vurdu və Cəlaləddin onları barışdırma bilmədi. Bundan sonra əfqanların başçısı Müzəffər Məlik, qarluqların başçısı Əzəm Məlik və Kəlcə döyüşçülərinin başçısı Ağraq Çingiz xanın hiyləsinə inanıb başqa tayfaların əsgərlərini qırmanc ilə vurmağa cəsarət edən qıpçaqların lovgalığından və kobudluğundan şikayətlənərək Cəlaləddinin qoşunundan ayrıldılar.

– Bu türklərin özləri (yeni qıpçaqlar) əvvəllər monqollardan qorxurdular. Onlar inandırmağa çalışırdılar ki, monqollar adi adamlara oxşayırlar, onlar məğlubedilməzdirlər, çünki qılıncların zərbəsi onları yaralaya bilmir. İndi isə biz monqolları darmadağın edəndə hamı gördü ki, monqollar da başqa adamlar kimi yaralanır və qanları axır. İndi qıpçaqlar o qədər lovgalanıblar ki, döyüşdə onlara kömək edənləri təhqir edirlər.

Cəlaləddin heç bir şey edə bilmədi. O, inandırmağa çalışdı ki, Çingiz xan düşmənlərini tək-tək asanlıqla qıra bilər. Onun dedikləri əbəs idi. Qoşunun yarısı ondan ayrılıb getdi. O, ancaq Əminəlmülkün türkmənləri ilə qaldı.

Şiki Xutuxu noyon Çingiz xanın yanına dönəndən sonra Pərvan ətrafındakı döyüşün bütün təfəsilatını ona nəql etdi. Çingiz xan həmişəki kimi dinməz və sakit oturmuşdu. O, ancaq bunu dedi:

¹ Şerq ifadəsidir, yeni "var qüvvələri ilə çapırdılar".

– Xutuxu həmişə qalib gəlməyə və irəli getməyə öyrəşib. İndi o, məğlubiyyətin acısını dadandan sonra hərbi işlərdə daha təcürbəli və diqqətli olar.

Lakin Çingiz xan ləngimədi, mümkün etdikcə bütün qoşunu ətrafına topladı və böyük bir qüvvə ilə yola çıxdı. O, atlıları elə sürətlə qovurdu ki, yolda yemək bişirməyə də imkan olmurdu. Xaqan birbaşa Qəznəyə gedirdi. Araba yolu qurtaran kimi o, bütün arabaları atıb dağların arasındakı cığırla hərəkət etdi.

İkinci fəsil

SİND ƏTRAFINDA DÖYÜŞ

*Səni at yax, qardaş adlandıracağam,
Sən mənə qardaşdan da yaxşısan.*

Kitabi-Dədə Qorqud

Müttəfiq dəstələr gedəndən sonra Cəlaləddin əvvəllər arzu etdiyi kimi monqollar ilə açıq döyüşə girə bilmədi və cənuba tərəf çəkildi. Dağların sıxdığı sürətli və sulu Sind¹ çayı onun qabağını kəsdi. Sultan, qoşunu o biri sahilə keçirmək üçün qayıqlar və sallar axtarıb tapdı, lakin sürətli dalğalar bütün gəmiləri qayalı sahilə çırpıb dağıdırdı. Nəhayət, bir qayıq gətirdilər və Cəlaləddin öz anası Ayçiçəyi, arvadını və başqa qadınları bu qayığa mindirməyə çalışdı. Lakin bu qayıq da qayalara dəyərək parçalandı və qadınlar qoşun ilə birlikdə sahilə qaldılar.

Bu vaxt bir çapar gələrək çığırdı: "Monqollar lap yaxındadırlar!" Bu zaman gecə öz qaranlıq örtüyünü hər tərəfə çəkmişdi.

Çingiz xan sultan Cəlaləddinin Sind çayını keçmək istədiyini bilib onu əsir tutmaq qərarına gəldi. Bütün gecəni o, qoşunu irəli apardı və səhər çağı düşməni görə bildi. Monqollar üç tərəfdən sultanın qoşununa yaxınlaşmağa başladılar. Monqollar bir neçə yarımdayrə düzəldərək əyilmiş kaman şəklində dayandılar. Sind çayı isə sanki bu yayım ipi idi.

¹ Sind – Hind çayı, Tibetdən axıb İran körfəzinə tökülür.

Çingiz xan Uner Qulicu və Ququs Qulicu öz dəstələri ilə göndərərək sultanı sahilədən sıxışdırmağı tapşırırdı və öz qoşununa əmr edirdi: "Sultanı ox ilə vurma. Əmr edirəm onu diri tutasız".

Cəlaləddin müsəlman qoşununun ortasında, yeddi yüz igid atlıının arasında idi. Çingiz xanın tərponin başında dayanıb döyüşə rəhbərlik etdiyini görəndə sultan öz igid atlıları ilə ehlə qəzəblə hücumna keçdi ki, monqollar götürüldülər və monqollar hökmdarının özü atını qamçı ilə qovaraq qaçmağa üz qoydu.

Lakin uzaqqörən və ehtiyatlı Çingiz xan döyüşdən əvvəl on min seçilmiş əsgəri pusquda saxlamışdı. Onlar yandan çıxaraq Cəlaləddinin üstünə cumdular, onu geri atıb Əminəlmülkün başçılıq etdiyi türkmənlərin sağ cinahına hücum etdilər. Monqollar onların sıralarını dağıtdılar. Türkmənləri qoşunun ortasına tərəf sıxışdırdılar. Onlar burada bir-birinə qarışaraq geri çəkilməyə başladılar.

Sonra monqollar həmçinin sol cinahı da əzdilər. Cəlaləddin öz atlıları ilə günortaya kimi vuruşdu və adı təmkinliyini itirərək yaralı pələng kimi gah sol, gah da sağ cinaha atılırdı.

Monqollar xaqanın "sultana ox atmamalı" əmrini yaddan çıxarmırdılar və Cəlaləddini üzük qaş kimi əhatə edən monqolların sıraları sıxlaşırdı. O, düşmən sıralarını vurub keçmək üçün var gücü ilə çarpışırdı. Vəziyyətin ümitsiz olduğunu başa düşən sultan mindiyi atdan öz sevimli türkmən atına keçərək dəbilqəsini və başqa hərbi geyimlərini atıb təkə qılıncını saxladı. O, atını döndərərək hündür qayanın başından gur Sind çayının tutqun dalğaları qoynuna atıldı. Çayı üzüb keçərək, o, hündür sahilə qalxdı. Cəlaləddin oradan qılıncı ilə Çingiz xanı hədələdi və çaparaq ağacların arasında gözəndən itdi.

Çingiz xan böyük heyrət içində əlini ağzına qoydu, Cəlaləddini öz oğlanlarına göstərərək dedi:

– Atanın oğlu belə olmalıdır!¹

Sultanın çaya atıldığını görəndə monqollar üzərək ona çatmaq istədilər, lakin Çingiz xan bunu onlara qadağan etdi.

Onlar Cəlaləddinin bütün qoşununu qırdılar. Əsgərlər, monqolların əlinə keçməsin deyərək, Cəlaləddinin arvadını və anasını çaya atdılar.

¹ Rəşidəddin

Cəlaləddinin ancaq yeddi yaşlı oğlu sağ qaldı. Monqollar onu tutdular. Onlar uşağı Çingiz xanın qarşısında saxladılar. Uşaq yanakı çevrildi, cəsəətli və qəzəbli baxışları ilə Çingiz xanı süzdü.

Çingiz xan dedi:

– Düşmənlərimizin nəslini kökündən qoparmalıyıq. Belə igid müsəlmanların nəslini mənəmə nəvələrimi qırıb qurtara bilər. Buna görə də bu oğlanın ürəyini mənəmə tazıma yedirdin

Monqol cəlladı böyük xaqanın qarşısında öz məharətini nümayiş etdirəcəyindən fərəhlənərək ağzı qulaqlarının dibinə getdi, qollarını çirmələyib uşağa yaxınlaşdı. Onu arxası üstə yıxaraq monqol adətində üzrə bir anın içərisində bıçaq ilə sinəsini parçaladı; əlini qarabırgalının arasından içəri salıb balaca, buğlanan ürəyini çıxartdı və onu Çingiz xanın qabağına gətirdi.

O, qoca axta donuz kimi bir neçə dəfə xırıldadı: "Kxu-kxu-kxu!", səmənd atını döndərərək belini bükdü, qaşqabaqla daşlı cığırı yuxarı qalxdı.

Sind ətrafındakı döyüşdən sonra sultan Cəlaləddin hələ uzun illər müxtəlif ölkələri dolaşaraq igidlərdən ibarət dəstələri başına toplayıb monqollarla müvəffəqiyyətlə müharibə etdi. Lakin heç vaxt ona böyük bir qoşunun başında durmaq nəsib olmadı ki, bu qoşun ilə monqolları məğlub etsin.

Üçüncü fəsil

HACI RƏHİM MİRZƏ OLDU

Mahmud Yalvac Buxarada monqol qarovulunun qılıncından Hacı Rəhimi xilas etdiyi həmin axşamdan o, Mahmud Yalvacın kölgəsində dolanırdı. Dərviş hər yərə onunla gedirdi, dərvişin kiçik qaradaşı Tuğan isə kölgə kimi onu izləyirdi.

Mahmud Yalvac Mavərennəhr vilayətinin yeni hakimi, Çingiz xanın oğlu Caqatay xanın baş müşaviri olmuşdu. Caqatay daha çox ov və eysü-ışrətlə məşğul olurdu. Mahmud Yalvac isə ondan ötrü vergi yığır, tatarların ələ keçirdikləri qiymətli şeyləri hesablayır, Monqolustana dəstə-dəstə qullar göndərir, bəylərin tərək etdikləri

evlərin və malikanələrin siyahısını tutur, yeni vergilər müəyyən edir və bunları yığmaq üçün xüsusi vergiyığanlar göndərirdi.

O, kəndliləri öz torpaqlarına qayıtmağa, taxıl və pambıq əkməyə çağırırdı, onlara vəd edirdi ki, əvvəlki bəylər öz malikanələrinə qayıtmayacaqlar və daha onlar torpaq üçün tövcü verməyəcəklər.

Bütün bunları o, ona görə deyirdi ki, qaçıb dağılan xalqı sakit etsin, qorxuya düşmüş kəndlilər öz əkinlərinə qayıtsınlar və acıyursuz quldurların karvanlara basqını dayandırılınsın. Sonra məlum oldu ki, bütün bu vədlər ancaq tələ imiş, türkmən, tacik və qıpçaq bəylərinin əvəzinə monqol şahzadələri və xanları tədricən torpaq sahiblərinə çevrilirlər, geri dönməyən kəndlilər isə əvvəlki kimi yenə muzzurluq edirlər; məhsulun, demək olar ki, hamısını onlara verirlər.

Mahmud Yalvac Hacı Rəhimi öz dəftərxanasının mirzəsi təyin etdi. O, da müvəqqəti olaraq qəzəl yazmaqdan əl çəkdi. Hər gün səhərdən qaranlıq düşənə kimi başqa mirzələrlə birlikdə üzü getmiş böyük xalçanın üstündə əyləşirdi; o, dizinin üstündə hesab aparır, əmlakın siyahısını tutur, əmr və başqa mühüm kağızları tərtib edirdi.

Mahmud Yalvac dərvişə maaş vermirdi. Bir dəfə o, dərvişə belə dedi:

– Maaş sənə nəyə lazımdır? Kim ki, dövlətin yanında dolanır, onun əli qızıl tozuna batır...

– Ancaq şair-dərvişin əli yox, – deyə Hacı Rəhim cavab vermişdi. – Mənim köhnə xırqəmə uzun illərin səyahətindən ancaq yolların tozu yatmışdır.

Bundan sonra Mahmud Yalvac ona təzə güllü xələt bağışladı və əmr etdi ki, hər cümə axşamı səhər onun yanına gəlib çörək, çay və hamam üçün üç gümüş dirhəm alıb aparsın ki, dünyanın intəhasız yollarında yığıdığı tozu mühüm kağızların üstünə tökməsin.

Hacı Rəhimin yerində başqası olsaydı, özünü xoşbəxt hesab edərdi: o, sahibləri tərəfindən tərk edilmiş balaca bir evdə yaşayırdı və bu evdən özününkü kimi istifadə edə bilərdi; dəftərxanadan qayıdaraq o, üzüm talvarının altındakı pillələrin üstündə otururdu. Qoca meynənin budaqlarından kəhraba kimi o qədər üzüm sallanmışdı ki, onun sahibi bu məhsul ilə bütün ili dolana bilərdi. Evin yanında elə hündür çinar bitmişdi ki, onun kölgəsi qonşuluqdakı məscidin üstünə də düşürdü və dərvişin kiçik evini bürküdən qoruyurdu. Elə evin lap qabağından arx axırdı. Bu arx üzüm tənəklərini

suvarırdı. Hacı Rəhim axşam sərinliyində öz kiçik qardaşı Tuqana cəbr və ərəbcə yazmağı öyrədirdi.

Lakin Hacı Rəhim adi yox, qeyri-adi biliklərin axtarıcısı idi. Onun ürəyi narahatçılıqdan alışıb yanırı. Çox keçmədən o, ifa etdiyi işi ilə razılaşmamağa başladı. Hər gün dəftərxanaya yüzlərlə adam gəlirdi. Onlar əsasən, monqolların dinc əhalini sıxışdırdıqlarından şikayətlənirdilər. Bütün ölkə yeni fəthlərin hökmranlığı altında idi. Onlar xalq ilə qoyun dərisinə bürünmüş canavar kimi rəftar edirdilər.

Bunu gören Hacı Rəhim özünə dedi: “Bəsdir dərviş! Kim ki, doğma xalqının düşməninə xidmət göstərir, ona hörmət əvəzinə lənət edilməlidir”. – O, Mahmud Yalvacın yanına getdi və ürəyini yandıran bütün həqiqəti ona deməyi qərara aldı.

O, Mahmudu böyük saray bağında tapdı. Mahmud tənəklərin quru çubuqlarını kəsməklə məşğul idi, bununla da o, ağır işlərdən ayrılaraq dinclik tapırdı. Mahmud dərvişə qulaq asıb dedi:

– Sən yaralarla örtülmüş və əzablardan inildəyən doğma ananı tərk etmək istəyirsən?

– Mən xalqı əsarət altına alanlara xidmət etmək istəmirəm.

– Görünür, sən məni də, doğma xalqımı əsarətdə saxlayanlara xidmət etdiyim üçün mənfur adam sanırsan. Buna mən cavab verə bilərəm. Bizim hökmdarımız ulu xaqan Çingiz xanın çinli Yelyu Çusay adlı baş müşaviri var. O, həmişə qorxmada Çingiz xana həqiqəti deyir. Bütün şəhərlərin nahaq dağıdılmasının qarşısını ancaq o, alır və bunu xaqana belə izah edir: “Əgər sən bütün əhalini qırısan, onda sənə və sənə nəvələrinə vergiləri kim verəcək?” Çingiz xan isə onun bu sözlərindən sonra yüz minlərlə əsirə mərhəmət göstərir... Müsəlman xalqımızı tamamilə qırılmaqdan qurtarmaq üçün Çingiz xanın oğlu Caqatay xanın yanında mən də belə eləməyə çalışıram. Sən Caqatayın üzünü görmüsən? Onun siması bilir-sənmi necə qəzəbli olur! Hər gün qəbul zamanı o, barmığını bir nəfərə uzadaraq dəhşətli sözlərini deyir: “Alıb barın!”¹ və həmin bədbəxti öldürməyə aparırlar. Mən isə hər gün ondan mərhəmət və aman diləməyə çalışıram.

– Mən öz vətənimdə qalıram, – deyə Hacı Rəhim cavab verdi.

– Ancaq mənə başqa iş ver: daha mənim qan ləkələrilə örtülmüş

¹ Aparın onu!

paltarların hesabını aparmağa və adamların göz yaşlarını görməyə taqətim yoxdur.

– Yaxşı, mən sənə mühüm tapşırıq verərəm.

– Hazırım, mənim ağam.

– Mənə dedilər ki, şimal və qərb ölkələrinin hökmdarı, Çingiz xanın böyük oğlu Cuçi xana Xarəzmin şimal torpaqları verilmişdir və indi o, həmin yerləri tabe etməyə gedir.

– Mən ancaq bunu deyə bilərəm: Ürgəncin dəmirçiləri və misgərləri Buxara və Səmərqənd əhalisi kimi deyillər. Onlar öz şəhərlərini döyüşsüz verməyəcəklər.

– Mən Cuçi xana məktub göndərməliyəm, lakin Qızılqum səhrasındakı yolda yeni dəstələr əmələ gəlib, onlar monqollara basqın edib onları qırırlar. Deyirlər ki, bu dəstənin başında “qara atlı” durur. Adına Qara Burqut deyirlər, gözəl qara atı var. O, ələkeçməzdir. Uzun məsafələr qət edərək gözlənilmədən Qızılqumun müxtəlif yerlərində görünür və qəfildən izsiz-tozsuz itib gedir. Əhalinin arasında belə sayıe gedir ki, guya ona şeytanın özü kömək edir. Hacı Rəhim dedi:

– Bu “qara atlı” göstərir ki, müsəlmanların arasında hələ igid adamlar qalıb.

– Mən sənə Cuçi xanın özü üçün məktub verəcəyəm. Sən o məktubu ələ gizlədərsən ki, nə monqol qarovullarının, nə də “qara atlı”nın əlinə keçə bilsin. Yoxsa sən özünü də, məni də məhv edərsən.

Hacı Rəhim qaşqabağını salladı. “Bu necə məktubdur ki, onu göndərən adamı da məhv edə bilər?” O, başını qaldırdı. Meynə yarpaqları qızılı səmanın altında bir-birinə dolaşmışdı. Mahmud Yalvac hərəkətsiz dayanmışdı, onun nəzərləri sanki dərvişin beyninə nüfuz edirdi. O, əlini çallaşmış saqqalına çəkdi, dodaqlarından yüngül bir təbəssüm keçdi.

Hacı Rəhim:

– Mən məktubu Cuçi xana çatdıraram, – dedi, – və heç kəs də onu oxumaz. Mən öz əl ağacımda bir deşik açaram, məktubu ora qoyub üstünü mumlayaram. Lakin böyük xanın yanına getmək mənə nəsb olacaqmı?! İndi o, Qıpçaq çölündə vuruşur. Orda isə quldurlar dolaşmaqdadırlar, onlar qarşılarına çıxanları öldürürlər. Mən bağın içində, sənin ayaqların altında sürünən cücü kimiyəm. Sənin qüdrətli əlinin himayəsindən çıxandan sonra mənim işim

necə olacaq. Mən. “qara atlıdan” qorxmuram, ancaq monqol qarovulu ələ birinci məntəqədə məni tutub parça-parça edəcək.

Mahmud Yalvac əyilib çığırdan qırmızı bir böcək götürdü və onu uzun, ağ ovcunun içinə qoydu. Böcək sürətlə barmağının ucuna kimi yeridi və qanadlarını açıb uçdu.

– Bu böcək kimi sən də minlərlə əsgərin keçə bilmədiyi yerdən yol tapıb gedəcəksən. Sən müqəddəs bir dərviş kimi yenə öz köhnə xırqəni çiyinə salıb, üzüyola eşşəyini götürüb kitablarını ona yükləyəcəksən. Monqol qarovulları səni tutmasın deyə mən sənə üstündə qızılquş olan qızıl paysza verəcəyəm.

– Bəs mən öz kiçik qardaşım Tuqanı neyləyim?!

– Sən onu özünlə şagird kimi götürəcəksən. Orada Cuçi xanın düşərgəsində isə o, hərbi işi öyrənəcək. Təcrübəli igid olacaq. Sənə yaxşı yol!

– Narahat olma, mən hər şeyi edəcəyəm.

– Səfəfin qurtaran kimi mənə dua et, mən artıq qocalmışam, sənən ancaq yaxşılığını istəyirəm.

Dördüncü fəsil

“QARA ATLI”

Hacı Rəhim və Tuqan axşama yaxın yola düşdülər və boş səbətləri ilə bazardan qayıdan kəndlilərin dəstəsinə qoşuldular. Yolçular bir-birinin ardınca tədricən öz yanmış kəndlərinə tərəf dö-nürdülər.

Hacı Rəhim düz və aram yerləşlə yeriyərək adəti üzrə qəsiddə oxuyurdu. Tuqan artıq xeyli böyümüşdü. Böyük oğlanlar kimi göy çalmasıının altından uzun qara saçları çıxaraq çiyinlərinə tökülmüşdü. O, yol torbası çiyində əsaya söykənə-söykənə qarşısına çıxan təpələrə asanlıqla qalxır, uzaqda dumanlara bürünmüş dağlara nəzər salır, ətrafa baxaraq hər şeyi görməyə, başa düşməyə çalışırdı. O, indi rahat, xoşbəxt yaşayırdı. Ürgəncin yeraltı, rütubətli, zülmətli zindanında keçirdiyi ağır aylardan sonra onun həyatı xüsusilə şən keçirdi.

Qara eşşək uzun qulaqlarını tərpedərək möhkəm dirnaqlarını yerə döyə-döyə irəliləyirdi. Eşşəyə yüklənmiş kisələrdə ərəb və fars şairlərinin kitabları və yazuları, həmçinin bir neçə gün üçün ərzaq ehtiyatı var idi.

Hərdən uzaqlardan toz qalxır, sonra isə ağacların arasından məşhur reisi, “darğanı” əhatə edən və ya taxıl kisələri yüklənmiş lökləyən dəvələri mühafizə edən bir neçə monqol atısı çıxırdı. Monqollardan biri dəstədən ayrılıb Hacı Rəhimin üstünə cumur və çığırdı.

– Sən kimsən? Hara gedirsən?

Hacı Rəhim dinməzəcə papağını peysərinə çəkir, başına sarınmış qızıl lövhə və onun üstündəki uçan qızılquş şəklini görünürdü. Bu vaxt qırmanc ilə yuxarı qaldırılmış əl aşağı düşür və monqol dillənirdi: “Bayartay! Uraqş!”¹ və atını geri döndərərək öz dəstəsinin ardınca çapırdı.

Dərviş isə şiş uclu papağını gözünün üstünə çəkərək yenə addımlayır və öz mahmısını oxuyurdu:

Neğmələrlə get irəli, mənim qara Bəkirim,
Get ora ki, orda ölmək şərəflidir, şöhrətlidir.
Bəsdir daha adamların öz evində can verdiyi,
Qum üstündə ölmək təkəcə qorxaqlara dəhşətlidir...

Təpənin ardındakı boz səhradan birdən dörd atlı çıxdı və onlar çığırın qabağını kəsdilər.

– Dayanın! – deyə onlardan biri çığırdı. Bu, qaralana kimi yanmış üzünü qırıqlar örtən pirani bir qoca idi. – Sənin adın nədir?

– Allah sənin canını sağ, cibini dolu eləsin, – deyə dərviş cavab verdi. – Mənim adım sənin nəyinə lazımdır?

– Mən səni tanıdım! Əlimdən qaça bilməzsən! Sən, rüsvayçılıqla monqollara satılan müsəlman Mahmud Yalvacın yanında mirzə idin. Sən ona xalqı talan etməkdə kömək edirdin və buna görə indi sən qılıncımın iti tiyəsinin qəzəbinə gələcəksən.

– Sənin sözlərində iki damcı xalis həqiqət var, qalanları isə qara yalanın bulanlıq selidir.

– Necə yalan? – deyə qoca qəzəblə çığırdı və əyri qılıncını qınından sıyırdı.

¹ Xudahafiz! İrəli!

– Doğrudur, mən hörmətli müsəlman Mahmud Yalvacın yanında mirzə olmuşam. Doğrudur, mən ölümə layiqəm və onu görürəm, ondan kim qaça bilər. Ancaq mən heç vaxt heç kəsi talan etməmişəm, ancaq monqolların talan etdikləri şeylərin uzun siyahısını tutmuşam və Mahmud Yalvacın yanına şikayətə və aman istəməyə gələnlərin hamısı üçün ərizə yazmışam.

Qoca yenə də çığıra-çığıra dedi:

– Dərviş, əgər sən bu yerdə öz papağını başınla birlikdə itirmək istəmirsənsə, onda bizim ardımızca gələcəksən, qaçmağa cəhd etmə.

– Mən həmişə məni çağıranın dalınca gedirəm, – deyə dərviş sakitcə cavab verdi. – Ancaq sən mənə öz adımı demədin. Əgər sən məni ölüm uçurumuna aparsan, onda mən Allaha kimdən şikayət etməliyəm.

– Allahdan əvvəl səni “qara atının” qılıncı mühakimə edəcək, – deyə atlılardan biri cavab verdi. – Başçımızın yanında sənin üçün yaxşı keçməyəcək.

Atlılar yoldan dönüb birbaş şimala üz qoyaraq qızmış sarı qumların dərinliklərinə getdilər. Seyrək quru otlar, orada-burada görünən ilgin kolları və sürətlə qaçısan kortənkələlər bu yeri daha tutqun və ürəksizici göstərirdi. Tuqan, Hacı Rəhimə pıçıldadı:

– Doğrudan da görsən axırımız çatıb?! Nə üçün sən bu təhlükəli yola çıxmağa razı oldun. Səmərqənddə biz nə qədər sakit və xoşbəxt yaşayırdıq!

– Vaxtından əvvəl şikayətlənmək lazım deyil, – deyə dərviş cavab verdi. – Bu günkü gün hələ qurtarmayıb, gələcək isə gözlənilməz hadisələrlə doludur.

Yolçular şimala doğru xeyli getdilər. Nəhayət güclə seçilən iki çığırın arasında atlılar ayaq saxladılar. Onlardan biri təpəyə qalxdı, ətrafa xeyli nəzər salıb əli ilə qəbiri göstərdi və çığırdı:

– Tez olun, tez olun ora! Günəş batır.

Hacı Rəhim başqaları ilə birlikdə qaralıq çökdükdən sonra parlaq şölə saçan tonqala yaxınlaşırdı. Onlar qurumuş dərinin dibi ilə gedirdilər. Dərvişin və Tuqanın əlləri arxalarında burularaq sarınmışdı və qaralıqda qaçıb gizlənməmələri üçün boğazlarına salınmış kəməndin düyünü boyunlarını kəsirdi. Onları tutan qoca hər ikisini tonqalın lap kənarına gətirdi və diz üstə oturmağı onlara əmr etdi. Eşşəklərini də yanlarında qoydular.

Tonqalın başındakı kiçik xalçanın üstündə tutqun sifətli, arıq bir türkmən bardaş qurub oturmuşdu. Tunc rənginə çalan sifəti, parlaq girdə gözləri var idi. Qılıncını yanına, xalçanın üstünə qoymuşdu.

– Mən bu məğrur igidi harada görmüşəm? – deyə Hacı Rəhim türkmənə baxaraq fikirləşdi. – Yəqin ki, “qara atlı” budur.

Onun əynində qara arxalıq, başında peysərinə itələdiyi qara papaq var idi. Bir az o tərəfdə hündür qara at bağlanmışdı. Tonqalın başında paltarları cırıq-cırıq, lakin gümüşə çəkilmiş silahları olan iyirmiye kimi igid əyləşmişdi. Onların bəzisi tutulub gətirilmiş əsirləri istehza ilə, o biriləri isə qəzəblə süzürdülər.

İgidlərdən biri qara eşşəyin üstündəki xalçadan tikilmiş xurcunu qaldırıb üzünü aşağı edərək içindəki çörəkləri, mövüc torbasını, yemişi və bir parça turş pendiri yerə tökdü. Sonra o biri un kisəsini ehtiyatla yerə qoydu, üçüncü xalça xurcunu da ağzı üstə yerə tutdu. Onun içindən mürəkkəbqabı, bir neçə kitab, vərəqlər, silahlar yerə düşdü.

Girdəgözlü igid kitabın birini götürdü, əlində saxlayıb bir neçə səhifə vərəqlədi və dedi:

– Görünür burada hədislər və nəsihətlər yazılıb, hə? Uzunsaqqal yorğun imamlar öz arıq, ac müridlərinin başını bunlarla doldururlar.

– Yox, şanlı əsgər, – deyə Hacı Rəhim cavab verdi. – Bu kitab dünyanı fəth edən böyük İsgəndərdən danışır.

– Mən bu igid sərkərdə haqqında eşitmək istərdim. Ancaq bunun üçün sənin vaxtın qalmayıb. İndi əzrayıl sənin canını alacaq!

Hacı Rəhimi gətirən qoca, onu eşşəyin yanına çəkdi, tələsmədən qurşağındakı uzun nazik bıçağı çıxartdı, qəssablar qoyunları adətən belə bıçaqlarla kəsirlər. Qaba əli ilə dərvişin çənəsindən yapışdı.

– Ey, baba, hələ kəsmə! – deyə kimsə çığırdı. – Başçımız o biri kitablarda nə yazıldığını da bilmək istəyir.

Yarımcı olmuş dərviş xırıldadı:

– Kitablardan birində səhranın şanlı qaplanı, karvanların qənimi Qara Burqutun igidlikləri yazılıb...

– Dayan! Burax onu, qoca!.. – deyə dəstənin rəisi kitabı diqqətlə vərəqləməyə, əsgərlərin döyüşünü təsvir edən şəkillərə baxmağa başladı.

Qoca, Hacı Rəhimi itələyib söyə-söyə kənara çəkildi.

Hacı Rəhim ulduzlara, parlaq işıq saçan qaranlıq səmaya, tonqalın şölələnən işığına, oturanların sərt simalarına və səhranın hər yanı bürüyən qumlarına baxıb düşünürdü. “Qurtuluşu hardan gözləmək olar?! Əgər mənim kimi sərkərdəyə heç kəsin rəhmi gəlməsə, bu döyüşçülər heç olmasa şahın qaranlıq zindanından xilas olan bu silahqayıran oğlana rəhm etməlidirlər. Dərviş hətta uçuruma yuvarlanarkən belə, ruhdan düşməməlidir: onun xirqəsi qayanın bir daşına ilişə bilər və ya uçan qartalın qanadı onu saxlaya bilər...” Tuqan isə yanında oturub pıçıldaırdı:

– Məgər görmürsənmi bizim axır saatımız çatıb.

– Gün hələ qurtarmayıb, – deyə dərviş cavab verdi. – Qabaqda hələ uzun gecə vardır. Əvvəlcədən kim deyə bilər ki, bu gecə nə baş verəcək?

“Qara atlı” sarı dəri cildə çəkilmiş kitabı tabağına, xalçanın üstünə qoydu və dedi:

– Dan ulduzunun çıxmasına az qalır. Kafirlərin bu nöqərlərini öldürməyə tələsməyə bilərik. Bəlkə biz bu sərgərdanın söhbətinə qulaq asaq, qoy cəsur bir bahadının igidliklərindən danışsın.

Tuqan pıçıldadı:

– Sən doğrudanmı alçalaraq diz üstə düşüb onlar üçün söhbət edəcəksən? Heç bir söz demə, yaxşısı budur, qoy bizi birdəfəlik öldürsünlər!

– Bir az döz, – deyə Hacı Rəhim cavab verdi. – Gecə uzundur, gələcək qeyri-adi ola bilər.

– Qoy danışsın! – deyə səslər eşidildi. – Bəzən bülbül qəfəsdə kənarda olduğundan daha yaxşı oxuyur.

– Onda, qulaq asın, – deyə Hacı Rəhim başladı. – Mən sizə nə İskəndər Zülqərneyndən, nə Rüstəm və Zöhrəbdən danışacağam. Mən sizə şanlı çölçü qaçaq Qara Burqutdan və türkmən qızı Gülcəməldən söhbət açacağam.

“Gülcəməl” adını eşidən kimi dəstənin başçısı tez dərvişə baxdı, onun qaşları təəccüblə çatıldı. O, sağ yanı üstə uzandı, üzünü üstə dirseklənərək əllərini çənəsinə qoydu və qara parlaq gözlərini qolları sarınmış nağıl danışana dikərək diqqətlə baxmağa başladı.

HACI RƏHİMİN NAĞILI

*O, mənim yanımdan iti addımlarla
keçərkən, paltarının ələyi mənə toxundu.*

Sərq nağılından

Hacı Rəhim söhbətinə başladı: – Gülcəmal böyük türkmən səh-rəsindəki yoxsul obanın yoxsul çoban qızı idi. Gülcəmal çoxlu mahnılar bilirdi.

Quzuları sulamağa aparanda o, xüsusi mahnı oxuyurdu, onun oxuduğu o biri mahnı isə sakit və şən idi. Quzuları dinc otlamağa və uzağa dağılıbmamağa çağırırdı.

Ancaq onun həyəcanlı bir mahnısı da var idi. Qəmli, kəsik-kəsik oxunan bu mahnı azan quzuları xəbərdar edirdi ki, yaxınlıqda yırtıcı canavar var. Bu mahnını eşidən və soluxmuş kolun dibində mürgü-ləyən quzular birdən sıçrayaraq təpəyə, əlində uzun ağac tutan Gül-cəmalın durduğu yerə qaçırdılar. Uç iri, tüklü köpəklər isə hürə-hürə ətrafı dolaşır və sürünü bir yerə toplayırdı.

Gülcəmal bütün mahnılarını öz babası Qorqud Çobandan öyrənmişdi. Qorqud Çoban uzun illər çobanlıq edərək yaxşı tütək çalırdı. Uzun ömrü boyu həmişə o, yoxsul olmuşdu, obanın çoban-lığını etmişdi, obanın kənarında özü kimi köhnə, əyilmiş bir koması olsa da, o, bir alaçıqdan o biri alaçığa köçərək başını dolandırırdı.

Əvvəlcə arvadı, sonra isə iki oğlu öldükdən sonra o, tək qalmış-dı. Oğlanları Xarəzm şahının azadlıq sevən dağlı əfqanlarla apardığı müharibədə öldürülmüşdü.

Çobanın uzaq obaya ərə verilmiş qızı bir dəfə onun yanına dö-nərək qucağında balaca bir qız gətirdi. Çobanın qızı bir neçə gün xəstə yatıb öldü. Onun üzü gömgöy və qançıl olmuşdu. Onun başı-na nə gəldiyini heç kəs bilmirdi, qoca Qorqud Çoban isə bu barədə soruşanda belə cavab verirdi:

– Görünür, Allah belə istəmişdir! Hər qıza yaxşı ər qismət olmur!
– Bu sözləri deyib o, paltarının geniş qolları ilə qara, qırıqmış üzünü tuturdu.

Qorqud Çoban əvvəllər öz nəvəsini axsayıb geri qalan quzu kimi qoruyub nazını çəkirdi. Sürünün ardınca düzləri dolaşarkən o,

qızı dəri kisənin içinə salıb dalına atırdı. Bəzən qızı mələyən xəstə quzu ilə bir yerdə aparırdı.

Gülcəmal yavaş-yavaş böyüyürdü. Sonra onun yanınca qaçmağa başladı. Babası tütək çalarkən o, incə səs ilə oxuyur, kö-pəklərlə birlikdə geri qalan quzulara nəzər yetirirdi. Gülcəmal bir az da böyüdükdən sonra Qorqud birdən dedi ki, o, daha çobanlıq et-məyəcək, bundan sonra köhnə komasının yanında keçənin üstündə uzanaraq dincələcəkdir. Onun yerinə isə quzuları otarmağa nəvəsi gedəcəkdir. Bu vaxt onun qoca bacısı tükü tökülmüş eşşəyin üstün-də gələrək onunla bir alaçıqda qalmağa başladı. Obada belə bir şeyə gedirdi ki, Qorqud çöldə şeytana rast gəlmiş və öz nəvəsini pul ilə ona ərə vermişdir. Başqaları isə deyirdilər ki, qoca xəzinə tapıb. Onun haqqında çox şeylər deyirdilər. Amma burası düzdür ki, Qorqud qədim bir mis qazan tapmışdı və həmişə onun alaçığından tüstü ucalırdı. Yoxsul çoban gələnləri çaya qonaq edirdi.

Nəhayət, qoca üçün mühüm bir dövr başladı O, boya-başa çat-mış nəvəsini ərə verməli idi. Belə qızı ərə verəndə isə o, qızın əvəzinə dəvə də, at da, inək də, bir neçə qoyun da ala bilərdi. Onda qoca tamam qayğısız yaşayacaqdı – keçənin üstündə uzanaraq istə-diyi qədər qımız içəcək, gündüz buludlara, gecə isə ulduzlara bax-xacaq. Sürüyə isə bacısı, qızı və kürəkəni nəzər yetirəcək.

Qorqud nəvəsini ərə verməyə tələsmirdi. Gülcəmal üçün elçi göndərənlərdən qoca çoxlu başlıq istəyirdi, buna görə də gələnlər keçmiş çobanın xəsisliyinə heyrətlənərək çıxıb gedirdilər. Lakin bir nəfər yenə qayıdaraq təzədən elçilik edirdi. Bu böyük yolların məşhur qaplanı, karvanların qənimisi, qaçaq Qara Burqut¹ idi.

Qara Burqut deyirdi:

– Qız sevən başlıq üstündə alver eləməz. – O, qoca Qorqudun istədiyi qədər başlıq verməyə hazır olduğunu vəd etdi. Qoca isə hər gecə Qara Burqut gələndə son cavabını vermir və həmişə deyirdi ki, hələ fikirləşəcək.

Lakin görünür şeytan qoca ilə zarafat etmək fikrinə düşmüşdü. Qoca birdən ulduzlara baxaraq saydığı dəvələrini də, atlarını da, qoyunlarını da itirdi. Bir dəfə obaya şahın atlıları gəlib çıxdılar. Onlar həm keçən il, həm bu il, həm də gələn il üçün vergi toplayırdılar. Onlar çoxlu at və mal-qara yığışdırıb apardılar, gedərkən

¹ Qara Burqut – qara qartal, berkut

Gülcəmali da özləri ilə götürdülər və dedilər ki, şahın təbəələri ən gözəl qızları onun üçün göndərməyə borcludurlar.

Gecəyanı qaçaq Qara Burqut Qorqud Çobanın çadırına yanaşdı. O, bütün gecəni keçənin kənarında oturub gələn atlılar haqqında ətraflı xəbər aldı: onların rəisinin kim olduğunu, atlarının yəhərlərinin və çullarının necə olduğunu soruşdu, hər şeyi qocadan təfsilatı ilə öyrəndikdən sonra dedi:

– İndi mən onların hamısını lap gecə də tanıya bilərəm, lap Xarəzm dənizinin dibində də gizlənsələr, onların bir-bir və hamısının birlikdə öhdələrindən gələrəm. Qorqud baba, Gülcəmali tapıb sənənin yanına gətirəcəyəm, sonra isə biz böyük bir bayram düzəldəcəyik, axırda isə mən onu öz arvadım kimi alaçağımıza aparacağam. Mən sənə dəvə, dayçalı madyan, buzovlu inək və doqquz qoyun vəd etmişdim, indi isə sənə bundan doqquz dəfə artıq təklif edirəm, ancaq sən öz nəvəni məndən başqa heç kəsə vəd etməyəcəksən.

Qara Burqut qocanın qucağına bir torba gümüş dirhəm atdı, sonra atın belinə sıçrayıb gecənin zülmətində gözəndən itdi...

Bu sözlərdən sonra nağıl danışan Hacı Rəhim susdu, xırıldayaraq öyildi və yanı üstə düşdü.

– Sonra nə oldu? O qaçaq, qızı tapdı mı? – deyə tonqalın ətrafında oturan igidlər dilləndilər.

Hacı Rəhim inilti ilə cavab verdi:

– Vay Allah! İgid qaçağın və gözəl qızın başına nələr gəlmədi! Ancaq mən daha danışa bilmirəm, iplər bədənimə kəsir, özüm də yorulmuşam.

– Açın onu! – deyə “qara atlı” əmr etdi.

Hacı Rəhim:

– Mənim kiçik qardaşımın da yaralı əllərini açın! – dedi və arxası üstə düşərək gözlərini yumdu

Qoca türkmən deyinə-deyinə hər iki əsirini əllərini açdı. Onlar torpağın üstündə rahat oturdular və dərviş davam etdi:

“Sübh vaxtı Qara Burqut çöl ilə gedərkən padşahın oğlu Cəlaləddinin özünə rast gəldi. Cəlaləddin bu vaxt acından və susuzluqdan həlak olmuş, lakin o, qoca Qorqud Çobanın alaçağını görüb yorğun atını ora çəkmişdi. Qoca onu qonaqpərvərliklə qəbul etdi, yerini rahatladı, özünü və atını yedizdirdi. Bu vaxt təsadüfi olaraq Qara Burqut gəlib alaçağa girdi. O, öz düşməninin oğlu ilə xeyli söhbət etdi, lakin onu tanımadı. Vidalaşarkən şahın gənc varisi

Qara Burqutu şəhər kənarındakı Tillyalı sarayına dəvət etdi. Burada qaçaq başa düşdü ki, onun qarşısındakı mənfur şahın oğludur. Lakin qonaqpərvərlik qanunu qonağa hörmət göstərməyi tələb edir. Buna görə də Qara Burqut onu incitmədi və söz verdi ki, gənc xana qonaq gələcəkdir.

Çox çəkmədən Qara Burqut şahın oğlunu görmək üçün paytaxta gəldi. Lakin bu gənc xan gözəndən düşmüşdü, sadə adamlarla dostluq etdiyi üçün, şəhərdən kənar sarayında çölçü köçəriləri, sərkərdən dərvişləri və uzaq ölkələrdən gələn yolçuları qəbul etdiyi üçün şahın ondan acığı gəlirdi. Şah qorxurdu ki, oğlu onun əleyhinə qəsd düzəltsin, ona görə də onun hər addımını izləyirdi. Bu məqsədlə sarayın ətrafında və onun bağında gözetçilər gizlənərək hər şeyə nəzarət edir, oraya gəlib-gedənləri güdürdülər.

Qara Burqut Tillyalı sarayına gələndə şahın oğlu onu səmimiyyətlə qarşıladı, onu yaxşı yeməyə qonaq etdi, musiqiçilər isə onun üçün qədim mübariz mahnılar oxuyub çaldılar. Gecə Qara Burqut yola düşmək istəyəndə xan ona səhərə kimi qalmaq təklif etdi, dedi ki, səhər şəhərin sərhədinə kimi təhlükəsiz getməsi üçün ona gözetçilər verər.

– Qara Burquta toxunmağa kim cəsaret edər? – deyə qaçaq cavab verdi. – Mənim qılıncım üstümə hücum etmək istəyən iyirmi igidin də cavabını verər. – O, bağın qapısından bayıra çıxdı. Ayağını küçəyə qoyan kimi başına möhkəm balıqçı toru atıldı, əlləri elə sarındı ki, hətta qılıncından yapışmağa da vaxt tapa bilmədi. Atlılar onu sarınmış halda sürüyərək məhkəmə və işgəncə evinə apardılar.

Gecə cəlladların baş rəisi, “qəzəb knyazı”, Cahan Pəhləvan Qara Burqutun bədənində qızmış kömürlər qoyaraq onu dindirməyə və gənc xanın başına gəlməsinin səbəbini soruşmağa başladı.

– Mən bəyə söz vermişəm ki, onun üçün tatar xanının ilxısından ən yaxşı bir at qaçırdım, – deyə Qara Burqut döndə-döndə təkrar edirdi.

Nəhayət, Cahan Pəhləvan inadçı igidi dindirməkdən və incitməkdən yorulub əmr etdi ki, onu “Cəza qülləsinə” yollasınlar.

Gecənin zülmətində Qara Burqutu hündür minarəyə tərəf apardılar; cəlladlar onu üzük qaşı kimi dövrəyə almışdılar. Birdən kimsə onun qulağına pıçıldadı: “Əlini sağa tərəf apar və dəmir qarmaqdan yapış”. Elə buradaca o, hiss etdi ki, əllərinə sarınmış iplər boşaldı. İpləri naməlum dostu kəşmişdi. Özünü müdafiə etməyə hazır olduğunu hiss etmədən Qara Burqut itaətlə cəza qülləsinə girdi və

hündür pillələri qalxmağa başladı. Yuxarıda, məşəlin solğun işığında kiçik bir qapı açıldı. Onu bu qapıya itələyəndə o, var qüvvəsi ilə müqavimət göstərdi. Məşəl qəfildən söndü, Qara Burqut birdən əlini çəkdi və asanlıqla sağdakı böyük dəmir qarmaqdan yapışdı. Kimsə çığırdı: “Bir it də azaldı!”

Qapı gurultu ilə çırpıldı və Qara Burqut ayaqlarının altında heç bir dayaq hiss etmədən zülmət içində yuxarıdan asılı qaldı...

Qara Burqut asılı qalarkən sol əlini ipdən açmaq istəyirdi, bu da çətin idi. Əlini boşaltdı, ikiəlli tutanda isə asılması bir az yüngülləşdi. Səhərə az qalmışdı. Günəşin şəfəqləri köhnə qüllənin deşiklərindən süzüləndə Qara Burqut əmin oldu ki, o lap tavanın altından sallanıb qalmışdır. Aşağı isə dərin uçurum idi, oradan boğuq mırıltı eşidilirdi, aşağıda qara kölgələr hərəkət edirdi və sümük yığınları görünürdü. Əgər gizli dostlarından köməyə gələn olmasa, qarmaqdan yapışmaqla çox sallanmağa gücü çatmayacaq”.

Hacı Rəhim susaraq tonqala baxanda:

– Sonra nə oldu? – deyə səslər eşidildi. – Qara Burqutun, Gülcəmalın başına nə gəldi? Tez ol danış!

– Bəlkə siz mənim bu balacama bir az su və çörək verəsiniz! Hələ mən özüm də boğazımı yaşlamalıyam, səhərdən bir qurtum da su içməmişəm...

– Ona çörək, mövüc və mənim nəyim varsa verin, – deyə “qara athı” əmr etdi. – Danış, dərviş, günəşin çıxmasına az qalır...

Hacı Rəhim qatıqdan yavaş-yavaş içib söhbətinə davam etdi:

– “Bu vaxt şahın oğlu bağdakı qollu-budaqlı qarağacın altında qayğısız halda əylənir və sevimli aygırlarına yemiş dilimləri yedirdirirdi. Onun dostları çox idi. Birdən gözlərinə kimi bürünmüş həmin etibarlı dostlarından biri ona yanaşdı və yavaşdan dedi ki, onun səhradan gələn dostunu bağın divarları yanında tutub şahın mühafizə rəisinin yanına aparmışlar və oradan da qonağı “Cəza qülləsi” sürmüşlər.

Cavan xan qəzəbindən titrədi. O, bütün igidlərinə əmr etdi ki, atlarna minib döyüşə hazır olsunlar. Cəlaləddin yüz silahlı athı ilə səhərə çapdı, qarşısına çıxan küçə gözetçilərini qovaraq birbaşa hündür, köhnə qülləyə tərəf cumdu. Bu qüllənin yanında cəlladlar qətl düzəldirdilər. Qaşqabaqlı gözetçi qorxusundan qaçdı və igidlər balta ilə qapını sındırdılar. Cəlaləddin pillələrlə qüllənin lap başına çıxdı, orada isə ikinci qapını da sındırmalı oldular.

Qapını açan kimi onlar heyrətə gəldilər: kandarın lap altından qaranlıq boşluq başlayırdı, sağda isə balaca dəmir qarmaqdan divara söykənərək adam sallanmışdı. İgidlər ehtiyatla onu qaldırdılar, pillələrin üstünə qoydular. Cəlaləddin yanan məşəli alıb aşağı baxmaq istədi. Dərinlikdən işıldayan gözlər baxırdı və qəzəbli mırıltı eşidilirdi. Xan yanan məşəli tozaladı. Məşəl fırlanıb aşağı uçdu, böyük, tükli, adamyeyən itlər zingildəyərək kənara sıçradılar. Cəlaləddin dedi:

– Əgər mən şah olsam, and içirəm bu dəhşətli köpəkləri saxlayacağam ki, həmin qülləni icad edənləri onların qabağına atım.

Cavan xan qüllədən düşüb atına mindi. Yəhərlənmiş ikinci at Qara Burqutu gözləyirdi. İgidlər sıx sıralarla səhərdən keçdilər, daş darvazalardan ayrıldıqdan sonra ucsuz-bucaqsız çöl başlandı. Cəlaləddin ancaq burada Qara Burquta dedi:

– Sən bəlkə elə fikirləşirsən ki, mən səni öz sarayıma çağırıram ki, şah cəlladlarının əlinə keçəsən. Mən istərdim ki, səni bir daha öz Tillyalı bağına dəvət edim, ancaq qorxuram ki, yenə də cəllad Cahan Pəhləvanın muzzdlu köpəklərinin pəncəsinə keçəsən...

– Belə qara fikirlər ağıma gəlmir. İcazə ver, doğma səhramıza qayıdım. Orada çıpaq qumlar, seyrek otlar və şorməzə sular olsa da, buradakı gözəl saraylar, hündür minarələr və möhkəm divarların arasından ora daha sərbəstdir, adam orada daha çox xoşbəxt olur.

– Mən səni saxlamayacağam. Mən istərdim ki, sənin heç olmasa bir arzunu yerinə yetirəm. Axı sən məndən ötrü əziyyət çəkmişən.

– Mənim ancaq bir xahişim var. Mənə əziyyət verənlər, məni balıq toruna salarkən sevimli qılıncımı belimdən açıblar. Bu qılıncı onu taxmağa cürət edən o lovğa adamdan alanacan, sənin igidlərinə birinin qılıncını götürməyə icazə verərsənmi?

Cavan xan firuzə, yaqut və başqa qiymətli daşlarla bəzənmiş qılıncını belindən açıb Qara Burquta verdi.

– Al, şərəflə saxla, onu qınından ancaq bizim tayfanın düşmənlərinə qarşı vuruşduqda çıxart, dinc karvan yolçularından ötrü yox. Sənin mindiyin bu gözəl qara at da bu gündən sənindir. Həmin atda sən vətənin düşmənlərinə qarşı yürüşə gedəcəksən.

Qara Burqut dedi:

– Mənim daha bir xahişim var.

– Söylə!

– Sən hər şeyi bilirsen, deyə bilməzsənmi ki, türkmən tayfasından olan Gülcəmal adlı qızın başına şah sarayında nə gətiriblər? Şahın quldurları onu zorla götürüb aparıblar və deyiblər ki, o, saraya girərək qocalmış şahı öyləndirəcəkdir.

– Bilirəm. Şah ömr etmişdir ki, həmin Gülcəmal üçün saray bağlarından birində xüsusi alaçıq qurulsun. Lakin qız çox məğrurdur və itaət eləmir. Qorxuram ki, bizim şahın itaət etməyən bütün əsir qadınları kimi onun da aqibəti pis olsun.

Qara Burqut dedi:

– Çox sağ ol, mənim mərhəmətli xilaskarım! Əgər mənim həyatım sənə lazım olarsa, məni çağır, dağları və uçurları belə keçmək lazım olsa, tez gələm.

Qara Burqut öz qara atını döndərərək səhraya üz qoydu. Çox keçmədən o, istiqaməti dəyişib şəhərlərin ən gözəli, bağlar içində batan Səmərqəndə gedən yola çıxdı.

At yavaş-yavaş addımlayırdı, igid isə oxuyurdu:

Səba yeli sevgilimdən mənə salam getirir...
Bu salama etinasız qala bilərəmmi mən?
Hər addımda ecəl məni izləsə də nə cybi, –
Məni onun bu salama xilas edər ecəldən...¹

Qara Burqut elə fikrə getmişdi ki, az qala sürətlə çapan atlılar dəstəsi onu əzsın. Çaparlar çığırdılar:

– Yol verin! Yol verin! Padşahın çaparı gəlir! Məktub padşahın öz əlinə çatacaq!

Bir neçə atlı tozun içində çaparaq tarım qalmış kəməndi arxalarınca çəkirdilər. Bu kəməndin bir ucu arxadakı atın yöhərinin qaşına bağlanmışdı. İp ilə ata sarınmış çapar, atın çapdığına baxmayaraq bərk yatmışdı və onun başı yırğalanaraq o yana, bu yana gedirdi.

Görünür çaparam atı şəhərin qapılarına çatmaq üçün son qüvvəsini sərf edirdi; at xırıldayaraq quyruğunu tərpedirdi, ancaq ona görə irəli gedirdi ki, bir kəməndən o birisinə kimi şah çaparamı müşayiət edən qabaqdakı igidlər onu dartıb aparırdılar.

Birdən bərk çapdığı halda at yerə gəldi. Atlılar dayandılar, yerə atılıb gücdən düşmüş, qovulmuş atı qaldırmaq istədilər. Ancaq söyləri əbəs oldu: atın burnundan açılan qan tozlu yola töküldü.

¹ Qədim ərəb mahnısından

Çapar yıxıldığı kimi də uzanıb qaldı. O, ancaq bunu dedi: “Şaha öz qızından mühüm məktub var. O, üsyançıların mühasirə etdikləri qala qülləsindədir. Səmərqəndin bütün əhalisi şahın cəlladlarına və vergiyənlərinə qarşı qiyam etmişdir. Əhvali onları doğrayıb və bədənlərinin parçalarını qovaq ağaclarından asır. Mən onsuz da öləcəyəm..”

Çapar bu sözləri deyərək başını yumruğunun üstünə qoydu və gözüünü yumdu. Qara Burqut çapara yaxınlaşıb dedi:

– Dəri çantanı mənə ver. Məktubu şaha əlbəəl verərəm. Sən isə gəbərməş atın yanından dur, get orada, ağacın kölgəsində uzan, yaxşı-yaxşı yat. Mən bilirəm ki, məktubu çatdırmağa o qədər də tələsmirsen, buna görə də səni ora güclə dartırlar, çünki “qara”, pis xəbərə görə şah çaparam boynunu vurdurur.

– Mən də elə bilirəm ki, burada dincəlsəm yaxşıdır, – deyərək tozun içində olan çapar öz çantasını Qara Burquta verdi. Kənara çökülərək o, ağacın altındakı otun üstünə düşdü və xoruldamağa başladı.

Qara Burqut kəməndin bir ucunu yöhərinin qaşına keçirərək çıxırdı: “İrəli!” və bütün atlılar şahın paytaxtına gedən yol ilə yenedən çapmağa başladılar.

Qara Burqut onu müşayiət edən atlılar ilə sarayın hündür darvazalarına çatdı. Qızından padşaha mühüm xəbər gətirən çaparam qarşısında bütün qapılar açıldı. Qoca xədim açarları oynada-oynada çaparı əyri-üyrü keçidlərdən apardı. Qara Burqut artıq hökmdarın qəzəbli baxışları qarşısında duracağı vaxt birdən divanın arxasından qadın çıxırtısı eşitdi: “Kömək edin! Axır günüm gəlib çatdı!”

Qara Burqut, böyük dəhşət içində köməyə çağıran bu incə səsi tanımaya bilərdimi? O, Cəlaləddinin bağışladığı qılıncı siyirib qoca açarçı xədimin üstünə çəkdi və əmr etdi ki, qapını açsın. Qara Burqut pələng kimi sıçrayıb hər tərəfi xalçalarla bərk qapanmış otağa girdi. O, şahı axtarıb öldürmək istədi, çünki əmin idi ki, türkmən qızını təhqir edən odur. Ancaq otaqda heç kəs yox idi, küncdəki bir neçə İran xalçasının üstündə sarı, qara xallı qaplan uzanmışdı. Qaplan dırnaqları ilə xalçanı parçalamaq istəyirdi, onun altından isə boğuc çıxırtı eşidilirdi.

İki qılınc zərbəsi ilə oğlan heyvanı öldürdü və xalçanı qaldırdı. Az qala, nəfəsi kəsilmiş və bənizi qaçmış Gülcəmal onun qarşısında uzanmışdı.

– Hansı yaramaz vəhşi heyvanı zəif qızın üstünə buraxıb, – deyə Qara Burqut çığırdı və çoxdan onun ixtiyarını əlindən alan qızın üstünə əyildi.

Şahın özü iri addımlarla otağa daxil oldu. O, qəzəblənərək sevimli qaplanını doğrayan igidi elə buradaca öldürmək istədi. Lakin Qara Burqut təşəxxüslə yanındakı məktubu ona verdi. Şah, Səmərqənddəki qiyamdan və qızının üzərinə edilən basqıdan xəbər tutub sarsıldı, qoşunların rəisinə əmr etdi ki, qiyamçıları təslim etmək və divan tutmaq üçün təcili yürüşə hazırlaşsın. O, artıq igidə fikir vermirdi. Qara Burqut isə Gülcəmalın qolları üstünə alıb şaftalı bağındakı ağ alaçıqına apardı və kənzilərə dedi ki, sabah ağsaqqallar başda olmaqla səhradan karvan gələcək və Gülcəmalın öz doğma obasına aparacaq.

Lakin sabahı gün qocaları Gülcəmalın yanına qoymadılar və saraydan bayıra qovdular. Onlara dedilər ki, ulu padşahın həyatına qəsd etdiyi üçün Gülcəmalın “Ölüm qülləsinə” salmışlar və o, “əbədi və ömürlük” orada qalacaq.

– Qız orada da öldü? – deyə kimsə soruşdu.

Hacı Rəhim bir az susub dedi:

– Yox! Gülcəmal indiyə kimi sağdır, Ürgəncin daş qülləsinə salınmışdır. Onu orada saxlamağı şahın qəddar anası Türkan xatun əmr edib, indi qarının özü qorxaq kaftar kimi Xarəzmin paytaxtından qaçsa da, ağılsız qazılar, rəislər və keşikçilər mənfur mülkənin əmrini pozmağa cürət etmirlər, Gülcəmal və başqa günahsız dustaqları məhbəsdə saxlayırlar.

“Qara atlı” xalçanın üstündən qalxaraq soruşdu:

– Dərviş, başa sal görüm, sən bunların hamısını hardan bilirsən? Axı sənin danışdıqların heç də nağıl deyil, bunların hamısı həqiqətdən olmuşdur.

– Biz səyyahlar dünyanın düzlərini dolaşarkən adamların arasında oluruq və müxtəlif söhbətlər eşidirik. Bundan başqa səhranın küləyi bu nağılı mənə az danışmamışdır.

– İgid bəylər! – deyə “qara atlı” oturanlara müraciət etdi. – Hazırlaşın! Səhər sübhədən mən Ürgəncə yola düşürəm.

Hacı Rəhim dedi:

– Əgər sən Ürgəncə getmək istəyirsənsə, tələs. Tatar xanının üç oğlu böyük qoşun ilə üç tərəfdən Ürgəncin üstünə gedir. Onlar

üzük qaşı kimi şəhəri mühasirə edəndən sonra, sən şəhərə girə bilməzsən.

“Qara atlı” dedi:

– Sən də, dərviş, mənimlə gedəcəksən. Mən sənə və yoldaşına bir cüt at verərəm, üç gündən sonra biz Ürgəncin qapılarının ağzında olarıq. Siz isə, mənim dostlarım, öz obalarınıza gedin və mənim çağırışımı gözləyin. Sizin yanınıza qayıdacağam, yoxsa əzrayıl canımı alıb cəhənnəmə aparacaq, – bunu Allahdan başqa kim bilir?..

Altıncı fəsil

ÇİNGİZ XANIN ÜÇ OĞLU ÜRGƏNC ÜSTƏ DÜŞMƏNÇİLİK EDİRDİLƏR

Çingiz xan kiçik oğlu Tuli xana əmr etdi ki, qədim Mərv şəhərini tutub talan etsin, üç böyük oğlu Cuçi, Caqatay və Uqedeyə isə icazə verdi ki, Xarəzmin paytaxtı Ürgənci fəth etmək üçün öz qoşunları ilə yola düşsünlər.

Bütün monqollar dünyanın hər tərəfinə karvanlarla zərif parçalar, zirehli geyimlər və başqa qiymətli şeylər göndərən bu zəngin müsəlman şəhərinə hücumda iştirak etmək istəyirdilər. Hücum iştirakçılarından hər biri ipək paltarlarla, yaqut və zümrüd boyunbağlarla, qab-qacaq və başqa nadir şeylərlə yüklənmiş azı bir cüt at və ya dəvə, bundan başqa hərə vətəno özü ilə bir neçə sənətkar qul gətirəcəkdi. Bu qullar onlar üçün parça toxuyacaq, çəkmə və kürk tikəcəklər. Qul sahibi isə müharibədən gətirdiyi xalçanın üstündə rahat uzanaraq Ürgəncdən tutulub əsir gətirilmiş sazandanın ud çalmasına qulaq asacaqdır.

Şimala, Ceyhunun sahillərinə, Xarəzmin zəngin düzənələrinə doğru irəliləyən monqol əsgərləri bu cür düşünürdülər.

Çingiz xanın oğlanları Caqatay və Uqedey böyük qardaşları Cuçi gələnə kimi bu şəhəri tutmaqdan ötrü ora əvvəlcə çatmağa tələsirdilər. Axı ulu xanın vəsiyyətinə görə bütün Xarəzm Qıpçaq çölü ilə birlikdə böyük oğlun ixtiyarına keçirdi.

Cuçi, öz vilayətinin gələcək paytaxtının var-dövlətini bölüşdürmək üçün qardaşlarına icazə verildiyinə görə qəzəbləndi və

tələsməməyi qərara aldı: o, sevimli əyləncəsi ilə – çöl atlarını ov-lamaqla məşğul olub qayğısızlıqla dedi:

– Onlar mənsiz Ürgənci onsuz da ala bilməyəcəklər. Qoy əv-
vəlcə bir başlarını yarsınlar.

Paxıl və xəsis Caqatay isə içki məclisində dedi:

– Cuçi həddindən artıq yer alıb və istəyir ki, bütün yaxşı şeylərə
özü sahib olsun. Mən ona Ürgənci verməyəcəyəm, əvvəlcə onu
xarabalığa döndərəcəyəm.

Monqollar Mavərnəhrə soxulduqdan sonra Xarəzmşahlar sü-
lalesinin paytaxtı, təmtəraqlı qıpçaq xanlarının, varlı tacirlərin, ma-
hir sənətkarların və müxtəlif tayfalardan olan qulların şəhəri Ürgənc
həyəcanlı günlər keçirirdi.

Şəhəri itaətdə saxlayan mülükə Türkan xatun qaçandan və Xar-
rəzmşahlar sülaləsindən olanların hamısı gedəndən sonra izdihamlı
paytaxt qıpçaq başçılarının ixtiyarına keçdi. Onlardan hər biri heç
olmasa bir ay və ya bir gün müsəlman ölkəsinin baş hökmdarı ol-
maq arzusunda idi. Lakin xanlar və bəylərin başı dalaşmağa qarış-
dığı vaxt qıpçaq bəyi Xumartəkin onu “şərəfli ağ keçənin” üstünə
qaldırmağı gözləməyib özünü Xarəzm sultanı elan etdi. Hamı söz-
süz ona itaət elədi və ağsaqqal imamlar məscidlərdə səylə ona dua
oxumağa başladılar.

Xarəzmin yeni hökmdarı Xumartəkin hər şeydən əvvəl islam
dininə fikir verməyə başladı. O, əmr etdi ki, hər gün məscidlərə
ibadətə getməyən adamları axtarıb həbsə salsınlar. Rəislər atlı si-
lahlı keşikçilər ilə birlikdə bütün şəhəri gəzirdilər. Onlar kətək ilə
qayda-qanun yaradır və kifayət qədər dindar olmayanları
cəzalandırırdılar. Yeni sultan öz qohumu Əlaəddin Əlhəyatini şəhər
mühafizəsinin baş rəisi təyin etdi və təzə vergilərin hesabına gecə
keşikçilərinin sayını artırdı. Lakin şəhərdəki talanların sayı heç də
azalmadı, taxıl və düyü anbarları xüsusilə çox talan edilirdi. Həyə-
can artırdı, dəhşətli monqol atlıları gələndən sonra böyük şəhərin
əhalisinin aqibəti hamını qorxudurdu.

Sultan Xumartəkin carçılar və imamlar vasitəsilə əhalini sakit-
ləşdirir və iddia edirdi ki, monqollar heç də Ürgəncə gəlməyəcək-
lər, çünki onlar Buxaranı, Səmərqəndi və Mərvə talan edərək doy-
muşlar və indi artıq geriye, öz çöllərinə doğru hərəkət etməyə
hazırlaşılar.

Ürgənc sanki öz əvvəlki həyatı ilə yaşayırdı. Səhər yenə də azan-
çılar minarələrin başından müsəlmanları ibadətə dəvət edir, bazar-
dakı tacirlər öz mallarının yanında oturub alıcıları çağırırdılar; yol-
çular yenə də nəhayətsiz izdiham ilə dar küçələrdən keçirdilər,
lakin şəhərin ticarəti və sənayesi ölgünləşirdi.

Tacirlər şikayətlənirdilər ki, ticarət tənəzzül edir və bəzilərinin
alveri tamam kəsilmişdi. Alıcılar ancaq qiymət soruşurdular, ağız-
larını mürçildədir başlarını yırğalayır, lakin malların qiyməti
yarıbayarı aşağı düşsə də, heç bir şey almırdılar.

Yalnız ərzaq şeyləri bahalaşır, şəhərlilər ərzağın gətirilməsi-
nin arası kəsilməyini hiss edərək tələsik un, dəri və mövüc alırdılar.
Tinlərdə toplaşanlar pıçıldayırdılar:

– Tatarlar yaxındadırlar. Tatarlar böyük qüvvə ilə gəlirlər. Ta-
tarlar şəhərimizi mühasirə edəcəklər. Divarlar hündürdür, möh-
kəmdir, mühasirə uzun çəkəcək. Biz bütün qoyunları və atları yedik-
dən sonra nə olacaq?. Harda gizlənək, hara qaçaq?

Müxtəlif, ağlagəlməz şayiələr şəhərliləri həyəcanlandırır və
sevindirirdi:

– Cəlaləddin beşyüzminlik qoşun yığıb. O, artıq Ürgəncə tərəf
gəlir. O, tatarların böyük qoşununu darmadağın edib və onlar şərqe
qaçıblar.

Başqaları deyirdi:

– Tatarlar divarların dövrəsində dolaşacaq, içəri girə bilməyəcək-
lər. Heç Ürgənci almaq olar? Onlar şimala gedəcəklər. Qocalar
yaxşı bilirlər...

Şəhərdən dəvə karvanları getməyə başladı. Dəvələrin küvən-
lərinin hər iki tərəfindən tay əvəzinə səbətler asılırdı. Səbətlərin
içindən Manqışlağa, türkmənlərin yanına gedən qadınlar və uşaqlar
boylanırdı. Eyni zamanda başqa karvanlar da şəhərə gəlirdi. Atlar-
da, arabalarda və eşşəklərin üstündə gəlib Ürgəncin möhkəm di-
varları arxasında gizlənməyə tələsən bu adamlar öz malikanələrindən
qaçan məşhur bəylərin ailələri idi.

Bazardakı çörək satanlar yoxa çıxmağa, çörəkxanalar bağlan-
mağa başladı. Qoyunların və atların qiyməti qalxırdı, hətta adi eş-
şəyin qiyməti bir az əvvəl satılan yaxşı atın qiyməti qədər olmuşdu.

Monqollar gün-günorta çağları qəfildən şəhərin qarşısında görün-
dülər. Heç kəs nə olduğunu birdən başa düşə bilmədi. Köçərilər

çöldən gətirdikləri mal-qara sürüsünü cənub darvazalarına tərəf qovurdular. Qoyun və inək sürüsü kanalın üstündən keçən körpünün yanında dayandı, çünki gözətçilər, şəhərə girmək üçün çobanlardan pul alırdılar.

Birdən mal-qara sürüsünün qaldırdığı tozun içindən iki yüzə qədər atlı çıxdı. Onlar qərribə geyinmişdilər, nə türkmənlərə, nə də qıpçaqlara oxşayırdılar. Balaca boylu və iti sürətli atlara minən bu süvarilər çobanlar ilə söyüşərək və dalaşaraq qoyunları yəhərlərin üstünə çəkməyə və qalan mal-qaranı qovmağa başladılar.

Sonra atlılar onlarla mübahisə edən bir neçə çobanı öldürdülər, tələsmədən fit çala-çala qırmanclarını şaqqıldadaraq sürünü yəhərdən şəhərdən kənara qovdular, onlar böyük kanalın üstündəki körpüdən keçib yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladılar.

Şəhərdə həyəcan qalxdı. Sultan Xumartəkin həyasız talançıları diri tutub gətirmək və edam etdirmək məqsədilə onların ardınca min qıpçaq göndərdi.

Yeddinci fəsil

QARA XƏNCƏR NAĞILIN AXIRINI İZLƏYİR

*Şirin-şirin sözlərinə heyranam,
Xumarlanan gözlərinə heyranam.*

İran mahnısından

Qara Xəncər monqollardan qorunaraq qum səhralarından keçib Ceyhuna yaxınlaşırdı. Hərdən uzaqlarda zəncir kimi düzülən monqol dəstələri görünürdü. Onların hamısı şimala, Ürgəncə doğru hərəkət edirdi. Buna görə də Qara Xəncər hərdən geri dönərək qumların içərisinə çəkilir, uzun dövrə vurur, hər yerdən gələn, monqolların qabağından qaçaraq dəhşət içərisində Qızılqumu dolayan və təsadüfi rastına çıxan köçərilərdən lazım olan məlumatı öyrənirdi.

Qara Xəncər ilə birlikdə istidən qaralmış, başına qoyun dərisindən papaq qoymuş iki türkmən gedirdi. Biri qaşqabaqlı oğlan, o biri isə saqqallı dərviş idi.

Gecə təzə ayın solğun işığında, yolçular gözə görünməyən daşmış çayın sahilinə çatdılar. Onlar çöl donuzunun izi ilə hündür qamışların arasından keçib suyun yaxınlığına çıxdılar. Bir neçə böyük yöndəmsiz qayıq ucu yuxarı qalxaraq yaxından keçib getdi. Onların içində adamlar, atlar, qoyunlar görünürdü. Sahildəkilərin çağırışına və xahişinə oradan belə cavab verirdilər: “Allah köməyiniz olsun, bizim yerimiz yoxdur!”

Bir qayıqdan cavab gəldi:

– Müsəlman müsəlmanı bəd ayaqda atmaz!

Sükançı qayığı sahilə döndərdi. O, hamını Ürgəncə kimi aparmağa razılıq verdi.

– Bizi aparmaq üçün nə qədər istəyirsən? – deyərək Qara Xəncər soruşdu.

– Eh, nə danışsən! Bu gün pulun da, şeyin də, mal-qaranın da qiyməti yoxdur, hamı bir-birinə qarışıb. Sən də müsibətdəsən, mən də: evimi tələm edib ailəmi qırıblar. Pul nəyimə lazımdır, onu kimin üçün yığacağam? Minin qayığa!

Möhkəm, böyük qayıq yolçuları və onların atlarını götürdü və geniş Ceyhunun tutqun sularında yığılanaraq sürətlə üzməyə başladı. Hərdən bir sağ sahilə monqol əsgərləri görünürdü. Bu vaxt qayıq sol sahilə yaxınlaşırdı. Dörd gündən sonra qayıq, Ürgənci iki hissəyə bölən geniş kanala girdi. Kanalın bir tərəfi hündür divar ilə əhatə olunmuş köhnə şəhər, o biri tərəfi isə tut bağlarının içindəki şəhərkənarı evlər idi.

Qara Xəncər qırşağının altındakı dəri pul kisəsini çıxarıb bağına açdı, on qızıl dinar sayıb qayıq sahibinin ovcuna qoydu.

– Bilmirəm, bir daha səninlə görüşmək mənə müyəssər olacaqmı? Heç olmasa adını de.

Sükançı gülümsədi, qırmızı çalmasını geri itələdi.

– Mənim adım dəmirçi Kərim Qulamdır. Adını deməsən də, mən səni tanıyıram. Sənin yüngül və gözəl ayaqlı, qu boyunlu qara atın ancaq haqqında nağıllar və mahnılar qoşulan adama məxsus ola bilər. Əgər sən burada kafirlərlə vuruşsan, mən sənə dəstəyə gələm.

Qara Xəncər artıq onu dinləmirdi. O, diqqətlə uzaqlara baxırdı, oradan, kanalın o biri sahilindən toz buludu yaxınlaşırdı.

Atların başı və bunların yalmanına yatan qıpçaq atlıları görünürdü. Onlar çıxır, qamçı ilə atları vururdular, uzaqdan boğuş uğultu və xırıltılı səslərin nəritisi eşidilirdi.

İrelidə, böyük ağ atın belində çapan bir nəfər yəhərin üstündə yırgalanaraq az qalırdı yıxılsın. Ağ çalması və sarı xələti qan ləkələri içində idi; atın üstü qıpqırmızı idi, boynuna isə uzun ox batmışdı.

Qıpçaqlar yel kimi körpünün üstündən keçdilər.

– Onlar yaxındadırlar, ardımızca gəlirlər! qaçın! – deyə onların həyəcanlı səsi eşidildi.

Qara Xəncər şəhərin darvazası yanında qara aygırını saxladı. Aygır qaçan atları görərək qızıdır və oynayırdı.

Qıpçaqlar darvazadan içəri soxuldular, Qara Xəncər də öz yoldaşları ilə onların ardınca getdi. Qapılar uzun cırlıtı ilə bağlandı və gözətçilər qapıların dalına ağır tirlər keçirdilər.

Athılardan biri gözətçinin yanında dayanıb danışdı.

– Təzə sultan Xumartəkin bizi göndərdi ki, iki yüz monqolu tutub getirək. Onlar bizim mal-qaranı aparırdılar. Onlar bizi gören kimi mal-qaranı buraxıb qorxaq siçanlar kimi qaçmağa üz qoydular. Kim biləydi ki, onlar bizə tələ qurur və bizi ölümə aparırlar! Tillyalı bağının yanında iki minə qədər qəzəbli kafir pusqudan qalxıb üstümüzə töküldü. Onlar hər tərəfdən bizi mühasirəyə aldılar, uzaqdan uzun oxlar atıb bizimkiləri qırdılar, süvariləri vurub salaraq atları tutdular. Bütün igidlərimiz orada məhv oldu! Bizim dəstədən qalan elə bu oldu. Sultan bizi bu sallaxanaya niyə göndərdi?

– Bəs siz niyə donuz balasını sultan seçdiniz? – deyə Qara Xəncər çığırdı.

Hamı boylandı: Sultan haqqında bu sözü deməyə cəsarət edən kimdir?

Qara Xəncər isə çığırmada davam edirdi:

– Allahın qəzəbindən və özünün qorxaqlığından şahın anası, kinli qancıq Türkan xatun və onun bütün qab dibi yalayanları Xarəzmdən qovuldu. Yekəpər Məhəmməd şah da qaçdı, onun cəmdəyi indi itlərə yem olmuş! Boran çaqqallar sürüsünü süpürüb apardıqdan sonra siz özünüze yeni bostan müqəvvası Xumartəkin seçmək fikrinə düşmüşünüz! Yaxşı sahibkar ona heç qotur keçilərini də etibar etməz, siz isə onu qoşunların rəisi etmişiniz, şəhərin mühafizəsini ona tapşırmissınız! Siz qul tayfasız! Kötəksiz yaşaya bilmirsiniz!

İki atlı, Qara Xəncərin yoldaşları onun qabağını kəsdilər.

– Yavaş, Qara Xəncər! Burada hər tərəf qıpçaqlarla doludur. Onlar şah ilə bir nəsiləndir. Gedək burdan!

Əsgərlər və darvaza qabağındakı gözətçilər “qara atlının” sözlərindən heyrətə gəldilər.

– Nə igid oğlandır! Özü də doğru danışır. Xumartəkin hansı döyüşdə fərqlənib, məgər o, tamahkarlığı və ağılsızlığı ilə o birilərindən geri qalır? Onun bütün gücü onda idi ki, həmişə Türkan xatunun quyuğunca sürünürdü. Belə sultan başımıza bəla gətirər.

Qara Xəncər yavaş-yavaş Ürgəncin baş küçəsi ilə gedərək qara, sərt gözlərini qarşısına çıxan adamlara zilləyirdi. O, öz yoldaşlarına dedi:

– Siz bazara gedin, orda Mərdanın çayxanasını tapın. Onu hamı tanıyır. Məni orada gözləyin. İndi mən tək gedəcəyəm.

Bazardakı dükənlərin yarısı bağlanmışdı. İpək və zərif yun parçalar yığılmış dükənlərin satıcıları isə artıq müştəriləri səsləmirdilər. Onlar qəmgin halda dövrə vurub danışdılar: görəsən nə olacaq?

– Əgər düşmənlər mühasirəni yarıb şəhəri alsalar, onda bazarımız kəsad olacaq. Kafirlər vəhşi kimi şəhərə soxulub hər şeyi müftə götürüb aparacaqları halda, kim mal alar? Heç özümüz başımızı salamat saxlaya biləcəyikmi?

“Ölüm qülləsi” Xarəzm şahının sarayı yanında idi. Onun bir tərəfi meydana çıxırdı. Qara Xəncər, qülləyə yaxınlaşaraq pəncərələri əvəz edən xırda girdə deşiklərə baxdı və fikirləşdi: “Səhra çiçəyini, gören hansı pəncərənin dalında gizlədiblər?! O, sağdırımı? Əgər sağdırsa, onda gören o, məsum üz, parlaq gözləri və qızlara xas olan incə biləkləri yenə də o cürdürmü? Bu dəhşətli qüllədə adamlar ağlı itirir, qadınlar isə əldən düşmüş qarıllara çevrilirlər... Bəlkə elə zəncir ilə divara bağlanmış Gülcəmal da...” – O, görəcəyi adamı fikrinə gətirərək dəhşətə gəldi. Gülcəmal bu halda görmək-dənsə ölmək, döyüşdə ölmək daha yaxşıdır.

Qüllənin altında, alçaq demir qapının yaxınlığında pillələrin üstündə saqqallı keşikçi köhnə əyri qılıncını dizinin üstünə qoyaraq mürgüləyirdi. Onun yanındakı balaca xalçanın üstündə bir neçə quru çörək və taxta qabda qara mis dirhəm var idi. Dustaqların qoşunları indi onlara pis baxırlar. Ancaq özləri haqqında düşünürlər ki, canlarını necə qurtarsınlar! Divardakı girdə deşiklərdən dərisi üstünə yapışan quru əllər çıxırdı və qışqırıqlar eşidilirdi:

– Əzab çəkənləri də yadınıza salın! Işıq üzünə həsrət qalanlara bir parça çörək atın!

– Ey qoca, bura gəl! – deyə Qara Xəncər gözətçiyə müraciət etdi. Qoca ayıldı, çal saqqalını tərپətdi, atliya baxdı, amma yerindən durmaq istəmədi.

– Nə istəyirsən?

Qara Xəncər at ilə qocaya yaxınlaşdı, o, isə ayağa durdu.

– Bu pulu al və mənə de görüm, məhbəsə çoxmu təzə dustaq gətirilib?

– Lap elə bil çox gəlib, bunun sənə dəxli yoxdur.

– Amma görünür köhnə dustaq da az qalmayıb.

– Kim ki, çirkəbdən, gənədən və acından ölməyibsə, hələ onun ümidi var.

– Bu dinarı da al. De görüm, dustaqlar arasında heç qadın varmı?

– İki qarı var, onları bura təzə sultan sahib, deyirlər ki, bu qarılar cadu eləyib sultana xəsarət gətirmək istəyirmişlər.

– Bəs cavan qadın yoxdur?

– Yaxamdan niyə əl çəkmirsən? Sən kimsən: qazısan, cəllad-başısan, yoxsa məscidin baş imamısan? Mən sənəni danışa bilmərəm. Bəlkə sən qaçaqsan və o biri başkəsənləri xilas etmək istəyirsən. Al pullarını və çıx get.

Qara Xəncər qırmancını qaldırıb keşikçini vurmaq istədi, lakin kimin isə əli yavaşca onu tutdu. O, geri çevrildi. Uzun saçları çiyinlərinə tökülmiş, cındır paltar geymiş hündür boylu qocanın parlaq gözləri Qara Xəncərin qəzəbli nəzərləri ilə qarşılaşdı.

– Görünür, sən buranın qaydalarını bilmirsən və buna görə də bu qoca ilə belə danışırsan. Gəl buradan uzaqlaşaq, mən səni başa salaram. Bax, sən danışanacan, qapıdan on cəllad çıxdı, onlar sultanın candarlarıdır, özü də bu tərəfə baxırlar, sənənin üstünə atılmağa hazırlanırlar. Gəl buradan tez çıxıb gedək. Sözümə qulaq as, ardınca gəl.

Qara Xəncər atını tərپətdi və qərribə qocanın ardınca getdi. Qoca döngədə addımlarını sürətləndirib kimsəsiz küçəyə döndü. O, burada ayaq saxladı.

– Sənənlə danışmağıma təəccüb etmə. Mən artıq bir ildir ki, dustaqxanaya gəlib-gedirəm və zirzəmiyə salınmış ağama çörək gətirərəm. Onun adı Mirzə Yusif idi; Xarəzm şahı Məhəmmədin tarix yazanı idi. Şah ona mərhəmət və nəvaziş göstərirdi. Lakin qoca kaftar Türkan xatun Xarəzmdə “böyük qəzəb qılıncı və qüdrət

nizəsi” olandan sonra Mirzə Yusifin nə ağ saçlarına, nə də zəifliyinə rəhmi gəldi, onu məhbəsin zirzəmisinə atdı.

– Nə üçün?

– Ondan ötrü ki, o öz kitabında onu “Xarəzmin böyük əbasında qara ləkə” adlandırmışdı və onun bütün alçaq hərəkətlərini göstərmişdi. Müqəddəs imamlar bu barədə şahın anasına xəbər verdilər. İndi mən şəhəri dolaşib sədəqə yığiram və zindana aparıram ki, köməksiz qocanı yedirdim. Mən indi yad köçerilərin şəhərə soxulmasını gözləyirəm. Onlar əhalini qırmağa başlayanda candarlar siçan kimi qaçıb gizlənəcəklər, onda mən zindana yüyürüb öz əllərimlə bu əclaf keşikçini boğacağam və bütün dustaqları, onlarla birlikdə isə qoca Mirzə Yusifi bayıra buraxacağam. Bundan sonra öz vətənimə yola düşəcəyəm.

– Sənənin vətənin uzaqdadır?

– Uzaqdadır! Mən rus torpağındanam, adımlı Səkləb çağırırlar, bizim dildə isə Slavka babadır.

Qara Xəncər fikrə getdi.

– İgid bəy, de görüm kimi axtarırsan? – deyə qoca davam etdi.

– Bəlkə sənə kömək etdim?

– Zindənda çoxmu qadın var? Keşikçi dedi ki, orada yalnız iki qarı saxlanılır.

– Yalan deyir. Sən qüllənin lap yuxarısındakı kiçik gözləri gördünmü? Orada xırda məhbəslər var. Həmin məhbəslərdə şah hərəmxanasından bir neçə qadın saxlanılır. Onlar ora itaət etmədikləri üçün salınmışlar.

– Onların arasında türkmən qızı varmı?

Qoca fikrə getdi.

– Hamısını öyrənərəm. Bu keşikçi çox pulgirdir. Cındır geyinsə də, o, varlıdır. Dustaqlara verilən sədəqələrin ancaq yarısını onlara verir, qalanını özünə götürür. Onun evi də, bağı da, səkkiz arvadlı hərəmxanası da var. Mən çalışaram sənə kömək edim. Ağacın altındakı o köhnə qapını görürsən, – mənim ağam, tarix yazan Mirzə Yusif övvəllər burada yaşayırdı. Mən onun evini də, kitablarını da mühafizə edirəm. Onun bir qız şagirdi var idi, adı Bint Zəngica idi; o, kitabları yazmaqda ona kömək edərdi. Amma o, Buxaraya getdi və yoxa çıxdı. Mən isə, beləcə, tək qaldım.

– Mən sənə inanıram, qoca Səkləb və elə bilirəm ki, sən mənim ölümümü istəmirsən. Sabah səhər burada olacağam...

ÜRGƏNCİ ALMAQ ÜÇÜN ONU ƏVVƏLCƏ DAĞITMAQ
LAZIMDIR

Monqol qoşunu Xarəzmə gələn kimi paytaxtı mühasirə etmədi. Monqollar əvvəlcə Ürgənc yaxınlığındakı kəndlərdə yerləşdilər, əsir alınmış kəndliləri öz düşərgələrinə qovub gətirdilər. Çingiz xanın iki oğlu – Uqedey və Caqatay şəhər kənarındakı Tillyah sarayına köçdülər, onların qoşun böyükləri Qadan, Boqurçi, Tulen Cəbri, Tacibəy və başqaları isə təcili olaraq mühasirə maşınları, daşatan mancanaqlar və çarxlı “bağalar” düzəltməyə başladılar. Uzaqlardan gətirilmiş çinli mühəndislər şəhəri tez almağa kömək edə bilən hücum maşınları quraşdırmağı vəd etdilər.

Yaxınlıqda daş olmaması çətinlik törədirdi. Atmağa bir şey yox idi. Bu vaxt çinli mühəndislər tut ağaclarından iri kütüklər kəsməyi və kifayət qədər bərkiyəncən bunları suda xeyli saxlamağı təklif etdilər.

Monqolların ayrı-ayrı dəstələri müxtəlif tərəfdən şəhərə yanaşırdılar, darvazalardan çıxan atlı dəstələri ilə döyüşə girirdilər və yenə onları tələyə salmaq üçün sürətlə uzaqlaşırıdılar. Lakin Ürgəncin döyüşçüləri artıq ehtiyatlı tərpənirdilər və divarların arxasına çəkilirdilər.

Şəhərdəki qoşunların başında sultan Xumartəkin dururdu, onun yaxın köməkçiləri isə Oğul Həcib (Buxaranın müdafiəçisi), Ər Bükə Pəhləvan, Əli Duruğu idilər. Sultan Xumartəkin hərbi müşavirədə monqolların gizli məktublarını göstərdi. Bu məktublar əhalini darvazaları açmağa və monqollara etibar etməyə çağırırdı. Məktublarda deyilirdi ki, monqollar əhaliyə heç bir pislik etməyəcəkdir.

– Niyə onlar ilə danışıq aparmayacaq? – deyə sultan müraciət etdi.
– Bütün əhalini hücumun dəhşətlərinə, qırğına və yanğına məruz qoymaqdansa, onlara çoxlu xərc verək və işi sülh ilə qurtaraq.

Oğul Həcib və başqaları etiraz etdilər:

– Padşah, görünür sən Buxaranın, Səmərqəndin, Mərvın və başqa şəhərlərin başına monqolların nə gətirdiyini unutmusan? O şəhərlərin əhalisi də aman istəyib silahlarını yerə tökmüşdü. Monqollar ən yaxşı sənətkarları seçib Monqolustana göndərdilər, yerdə qalanlarını isə toppuz ilə vurub öldürdülər.

– Hər halda monqolların nə istədiyini öyrənmək lazımdır.

Gecə sultan Xumartəkin bir neçə əyan ilə Ürgəncdən çıxıb Caqatay və Uqedeyin kef məclisi qurduqları saraya gəldi. O, xahişə gələn adamlar kimi əllərini sinəsinə qoyub onların qarşısında durdu.

– Bizə nə gətirmisən? – deyə Uqedey istehza ilə soruşdu. – Qapıların qızıl açarları hamı?

– Mən Şərqi hökmdarı Çingiz xanın böyüklüyü və qüdrəti qarşısında səcdə edirəm və başqa bəylər kimi ona xidmət etmək istəyirəm.

– Bizə Ürgənc şəhəri lazımdır, sən kimi qorxaq tülkü yox! – deyə qaşqabaqlı Caqatay cavab verdi. – Sən öz doğma xalqını ataraq ona qarşı çıxmağa hazır olduğun halda, biz sən sözünə inana bilərikmi? Tutun onu!

Cəlladlar Xumartəkini və onun ardınca gələnləri tutub apardılar. Onların paltarlarını dartıb çıxartdılar və qan axıtmadan bəllərini sindirib dərəyə atdılar. Hələ canları çıxmamış Xumartəkini və yoldaşlarını çaqqallar və itlər yeməyə başladı.

Çingiz xanın böyük oğlu Cuçi xan öz oğlu ilə gəlib çıxarkən, Ürgənc artıq monqol dəstələri ilə sıx əhatə olunmuşdu. Daşatan maşınları divarın yanına gətirmək üçün üç min monqol və çoxlu əsir kanalın üstündəki körpünü düzəltməyə başladı. Birdən Ürgəncin darvazasından türkmən Qara Xəncərin başçılığı ilə bir dəstə igid atlılar bayıra sıçradı. Onlar körpüdə işləyən monqolların üstünə qəfildən atılıb hamısını qırdılar və körpünün üstünə çoxlu düşmən meyiti yığdılar. Bu müvəffəqiyyət mühasirədə olanları ruhlandırdı.

Bu vaxt monqollar bütün qoşunlarını şəhərə tərəf çəkdi. Onlar əsir tutduqları minlərlə kəndlini qovub gətirdilər və divarın ətrafındakı xəndəyi doldurmağa onları məcbur etdilər. Bundan sonra mühasirə maşınlarını yaxına gətirmək və şəhərə hücum etmək mümkün idi. Daşatan mancanaqlar, yaş ağac kütükləri və yanan məhlul ilə dolu Çin səhənglərini tullamağa başladı. Bunlar elə güclü alov saçırdı ki, düşüyü taxta evlər şölə çəkib yanırıdı və bunları söndürmək mümkün olmurdu.

Cuçi xanın qoşunları şimaldan daha qətiyyətlə hərəkət edirdilər. Əsirlər orada divarın altından yeraltı yol qazıyırdılar. Monqollar şəhərin içinə soxulurdular və şiddətli döyüşdən az sonra şimal gözətçi qülləsində ulu xaqanın böyük oğlunun nəhəng ağ bayrağı dalğalanmağa başladı.

Bu, Caqatayın paxıllığına və qəzəbinə səbəb oldu. O, Ürgəncin divarları üzərinə bir-birinin ardınca dəstələr göndərirdi, lakin divarın müdafiəçiləri hədsiz mətanət göstərirdilər, divara dırmaşanları kərpic ilə vurur, onların başına qaynar su və qızmar qətran tökdülər, buna görə də hücum edənlər yanaraq bir-birinin üstünə yıxılırdılar.

Doqquzuncu fəsil

QARA XƏNCƏR “ÖLÜM QÜLLƏSİNƏ”

Qara Xəncər bir neçə dəfə ağac altındakı köhnə qapının yanına gəldi, ancaq qoca Səkləb ilə görüşə bilmədi. Nəhayət, onu gördü. Qoca artıq əvvəlki kimi cır-cındır içində deyildi, indi onun əynində zolaqlı xələt, başında göy çalma var idi. Onu birdən tanımaq çətin idi.

– Bağışla məni, igid oğlan, bütün öyrəndiklərimi və nə tədbir tökdüyümü sənə əvvəl danışa bilmədim. Həbsxananın gözetçisi ele bil ağzına su alıb. Görünür cəlladlardan qorxur, ya da onlarla əlbiridir. Mən onunla çox danışdım, təklif etdim ki, həbsxanayı təmizləyək, lakin bu ancaq onun qəzəbinə səbəb oldu. Gündə iki çörəyə evində işləməyi təklif edəndə isə o, sevindi və məni səkkiz arvadının üstünə nəzarətçi qoydu... Onun baş hərəmi olan kinli arvadını döydükdən sonra o, mənə bu xələti və köhnə çalmanı bağışladı...

– Sən də mənə nə arvadlardan, nə xələtlərdən danışsan! – deyə Qara Xəncər qəzəbləndi. – Mən sənə beş qızıl vermişəm. Nə eləmişən? Lazım olan şeyləri öyrənmişənm?

– Əlbəttə, öyrənmişəm! Əgər Nəzər baba susursa, heç onun arvadları susa bilərmə? Onlar hər şeyi çoxdan ondan öyrəniblər, mən isə onlardan öyrənmişəm. Bu həbsxana qülləsində bir neçə göz var, bunlar içəridən qaranquş yuvası kimi divarlara yapışmışdır. Qüllənin ortasındakı tirlər isə çürümüş və zirzəminin üstünə tökülmüşdür.

– Lənətə gələsən səni!

– Bu gözlərə qalxmaq çətindir, gerek çürük iplərlə bağlanmış taxta nərdivanlarla qalxasan. Əvvəllər gözetçi Nəzər babanın özü bu nərdivanlarla çıxardı, indi isə qorxur...

– Bəs bu gözlərdə kimlər olur?

– Xarəzm şahının qəzəbinə düşər olmuş adamlar.

Bu damın altındakı gözlərdən birində cavan türkmən qızı saxlanılır...

– Onun adını de! – deyə igid, qocanın çiyindən yapışdı.

– Deyirlər ki, onun adı Gülcamaldır.

– Sən indicə məni onun yanına aparacaqsan.

– Məgər indi ora getmək olar? İki yüz cəllad saray darvazasının qapısında oturub işsizlikdən darıxır. Onlar haqlamağa adam axtarırlar, sən isə birbaş həbsxanaya girmək istəyirsən! Özünü də zirzəmiyə atırlar.

– Sus, qorxaq kişi! Get həbsxanaya və məni orada gözlə. Bu saat oraya gəlib hamısına divan tutaram! – Qara Xəncər atını qırmancladı və toz qaldıraraq dar küçə ilə çapıb getdi.

O, müxtəlif sənətkarların: dəmirçilərin, misgərlərin silahqayıranların, dəbilqə, zireh, qalxan ustalarının yaşadığı yerə gəldi. Səhsiz-hesabsız çəkilərin zindanlara dəyməsi havanı gurultu və cingilti ilə dolduraraq adamın başına düşürdü.

Burada o qədər də ürəklə işləmirdilər, ancaq silah düzəldən sənətkarlar qızgın işləyirdilər. Ölüm günü naxışlı mis taslar, səhənglər və ya bəzəkli qəşəng, at qoşqusu kimə lazım idi?

Qara Xəncər çıxıb mübahisə edən bir dəstə dəmirçi gördü. Tutqun sifətli atının gəlişi hamıda maraqlı oyardı və onlar susdular. Qara atlı “qara igidə” nə lazımdır?

Qara Xəncər adamların arasına girib qızgın danışmağa başladı:

– Ey dəmir qollu, mis sinəli dəmirçilər! Xanlar və bəylər sizi hələ çoxmu təhqir edəcəklər? Əvvəlcə Xarəzm şahı Məhəmməd sıxıb suyunuzu çıxardı. O, qızıl dolu sandıqlar ilə İrana qaçdı. İndi fırıldaqçı sultan Xumartəkin düşmənlərimizin tərəfinə keçmişdir və artıq yəqin onlara başa salmışdır ki, Ürgəncin divarlarını haradan asanlıqla sökmək olar. Siz hələ gözlərinizi çoxmu döyüb gözləyəcəksiniz ki, təzə bir sultan sizi bir də yenidən satsın? Nəyi gözləyirsiniz? Gedək saraya, bu ilan yuvasını darmadağın edək, eyni zamanda həbsxananın dəmir qapılarını sındıraq və onun zirzəmisindən dustaqları azad edək. Orada saxlanılanlar quldur və qatillər deyil, sultana qarşı həqiqəti deyənlərdir.

– Gedək, gedək! Xarəzm şahının sarayını dağıdaq! – deyə dəmirçilər çığurdılar. – Həbsxanayı sökək!

– Çökic götürün, kəlbətin və qələm götürün, zəncirləri qırmaq üçün nə lazımdırsa, hamısını götürün. Can verən qardaşlarımızı zindandan çıxarmaq üçün nə lazımdırsa, hamısını götürün.

Bütün dəmirçilər, silahqayıranlar, misgərlər və başqa sənətkarlar çəkic, qılınc, nizə götürüb döyüşkən dəstə ilə saraya doğru yönəldilər.

Cəlladlardan bəzisi qabağa qaçıb camaatı dağıtmağa çalışdı. Onları döyüb ayaqlarının altına saldılar. Dəmirçilər sarayı dağıdan vaxt bir neçə nəfər zindanın dəmir qapılarını açmaqda Qara Xəncərə kömək edirdi. Əl-qolu bağlanmış Nəzər baba da buradaca dayanmışdı; o, zarıldayaraq and içirdi ki, dustaqlara öz uşaqları kimi həmişə qayğı ilə yanaşırdı.

Dəmirçilər tezliklə dəmir qapını açdılar. Dəmirçilərin yanına qaçıb gəlmiş Tuqan çığırdı: – Tez aşağı, zirzəmiyə! Mənim taqətdən düşmüş, əbədi zülmətdən kor olmuş dostlarım orada qalıb. Bəziləri çıxıb bilməzlər, onların ayaqları şikəst olub.

Bir nəfər zirzəminin qaranlıq gözündən içəri düşdü.

Bir-birindən yapışan dustaqlar oradan sürünüb qalxmağa başladılar; əyinləri cır-cındır içində idi, bədənlərini çirk basmışdı, dirnaqları uzanmışdı, saçları bir-birinə qarışmışdı. Uzun illər zülmətdə qaldıqlarından gözləri heç bir şey seçmirdi, başları bir-birinə dəyirdi, hər şeyi əl havasına yoxlayırdılar, yenidən başlarının üstündə sənətdə olduğuna və azad insanlar arasında sərbəst dolaşmalarına – bu xoşbəxtliyə inanmır, ağlayıb-gülürdülər. Camaatın içindən onlara dedilər:

– Bazardan keçib gedin. Qoy hamı görsün ki, Xarəzm şahı öz təbəələrini necə saxlayırdı. Tələb edin, qoy tacirlər sizə təmiz köynək və şalvar versinlər.

Qara Xəncər məşəl ilə qüllənin içinə girdi. Ora soyuq və rütubətli idi. O, qorxuya düşmüş və dalbadal dua oxuyan gözətçini irəli itələyərək onun ardınca gedirdi. Gözətçi laxlayan pillələri dırmaşdı. Tuqan onun arxasınca gəlir, yol boyu çəkic ilə dustaqların qapılarında qıfilları sındırırdı. Cır-cındır içində olan, əldən düşmüş, artıq zavallı qadınlar ayaq üstə dayana bilmirdilər, divarlardan tutata ağlayaraq aşağı düşürdülər.

Qara Xəncər lap tavanın altına kimi qalxdı, gözətçi dəmir qapının yanında ayaq saxladı. Balaca dördküne deşik dəmir şəbəkə ilə örtülmüşdü.

Gözətçi dedi:

– Bura saray hərəmxanasından bir qadını “əbədi və ölənmə kimi” salıblar. O, Məhəmməd şaha əl qaldırmağa cəsarət edib.

– Nəyi gözləyirsen? Aç!

– Mənə qəzəblənmə, igid bahadır, bu qapının açarını padşahın özü saxlayır.

– Deməli səndə açar yoxdur?

– Yoxdur, mənim hökmdarım! Yoxdur, mənim qadir allahım!

– Onda itil burdan! – Qara Xəncər gözətçini aşağı atdı. O, fəryad ilə laxlayan tirlərə toxuna-toxuna aşağı uçdu, qorxuya düşmüş itlərin zingiltisi və hürüşməsi eşidilən zülmətdə gözəndən itdi.

Qara Xəncər gözünü kiçik deşiyə qoydu. O, günəşin şüası ilə işıqlandırılan köhnə xalça cırıqlarından başqa bir şey görmədi.

“O, haradadır? – deyər düşündü. – Otaq boşdur. Bəlkə məhv olub?”

Birdən qarşısında kölgə süründü və tutqun üz göründü. İri, qara gözlər iti nəzərləri ilə ona zilləndi.

Qara Xəncər çoxdan bəri qədim mahnılardan gözəl sözlər əzbərləmişdi, lakin onların hamısı qorxmış arılar kimi uçub dağıldı. O, ancaq bunu dedi:

– Mənəm!

Utancaq, zəif səs pıçıldadı:

– Üzünü işıqlandır ki, mən səni tanıya bilim.

Qara Xəncər geri çəkildi və alışan məşəli yuxarı qaldırdı.

– Üzündəki yırtıcı heyvanın pəncəsinin izindən tanıdım. Heç bir kəs və heç bir şey sənə qabağını ala bilməz.

– Qapının dalından çəkil, indi sən azad olacaqsan.

Qara Xəncər gördü ki, arıqlamış qızın uzun kölgəsi geri çəkildi, o, yavaşca əlvan xalça parçasının üstündə əyləşdi. Günəşin şüası qara, çılpaq bədənin üstünə düşdü. Qırmızı cındır parça və bir neçə sap göy muncuq onun bədəninə güc-bəla örtürdü. İri qara gözləri tutqun və həyəcanlı idi.

– Burax məni, Qara Xəncər, – deyər yoldaşlarından biri dilləndi.

– Silahqayıran qıfılı Qaraqum bahadırından tez sındırar.

Dəmirçi çəkic ilə qıfılı qırdı. Dəmir qapı açıldı. Gülcəmal əlləri ilə üstünü örtərək oturmuşdu.

– Əynimdəki bütün paltar çürüyüb. Mən durub sənə qabağında dayana bilmərəm.

Qara Xəncər geri çəkildi və gənc dəmirçiye dedi:

– Sən qadına baxmamalısan. Öz çapanını ona at, əvəzində mən sənə ipəyini verərəm. – O, dönüb ensiz, laxlamış pillələrlə qüllənin başına qalxdı.

O, hər tərəfdə tüstü sütunları gördü: odun içindən qalxan tüstülər buludların yanına qalxırdı. Şəhər yanırdı. Şəhər divarlarının ətrafında atlı dəstələri tozun içində irəliləyirdilər. Uzaqdakı qüllənin başında Cuçi xanın yeddi quyruqlu ağ bayrağı dalğalanırdı.

Gülcəmal başında göy çalma və əynində kişi çapanı meydançaya çıxdı. O, nazik, qamətli oğlana oxşayırdı. Gülcəmal hilal qaşlarını dartaraq heyrətlə uzağa baxırdı.

– Ürgəncdə nə baş verir? Şəhərin divarları qabağında qaçısan bu dəhşətli adamlar kimlərdir?

– Müharibə bura da gəlib çıxıb, – deyər Qara Xəncər cavab verdi. – Düşmənlər Ürgənci mühasirəyə alıblar. İndi biz həmişə birlikdə vuruşacağıq. Müharibənin alovu və sənin kədərli gözlərinin yaşı bizi birləşdirdi.

– Bu dəhşətli qüllədə mən hər şeyi unutmuşam və ancaq nifrət etməyi öyrənmişəm. Mən qəzəbli pələng kimi səninlə hər yere gedəcəyəm. Mən daha əvvəlki qayğısız Gülcəmal deyiləm...

Qara Xəncər artıq onun sözlərini eşitmirdi. O, əllərini gözlərinin üstünə qoyaraq tüstü və tozun içindən o tərəfə baxırdı.

– Bu ağlısızlar nə etdilər! Bax, böyük Ceyhun çayı öz sahillərindən çıxıb bizim üstümüzdə gəlir... Su evləri yuyub aparır; evlər uşaq oyunağı kimi yerə tökülür... Bax, hündür çinarlar dibindən vurulmuş kimi yerə yıxılır... Bu kütbeyinlər, rəhimsiz vəhşilər min ildən bəri nəhəng çayın axınını saxlayan qədim bəndi dağıtdılar...¹ İndi çay yolundakı hər şeyi dağıdacaq, bütün izdihamlı şəhəri su altında qoyub məhv edəcək... Gülcəmal, bu köhnə qüllədən qaçmaq lazımdır, suyun zərbi onu dağıdacaq və biz də altında qalırıq...

Şəhərin böyük bir hissəsi monqolların qovub gətirdikləri və divarların üstünə göndərdikləri əsirlərin fasiləsiz hücumu nəticəsində artıq dağılmışdı. Bununla belə Ürgəncin əhalisi igidlik göstərərək özünü qəzəblə müdafiə edirdi. Monqollar şəhəri məhəllə-məhəllə tuturdu. Çöldə, at belində vuruşmağa adət etmiş monqollar yanmış,

¹ “Bəndi monqolların əzli dağıtdılar, bundan sonra su bütün şəhərə dolub onu batırdı. Tikililər dağıldı və bunların yerini su tutdu” (*İbn əl-Asir, XIII əsr*).

uçulub-tökülmüş evlərin arası ilə ensiz küçələrdən çətinliklə keçirdilər, amma hücumu davam etdirirdilər və şəhərin müdafiəçilərini uzun oxlar ilə sərrast vururdular.

Ürgəncin sənətkarları ən qəzəbli döyüşçülər idi: onlar bildirdilər ki, əsir düşsələr, onların işi bitibdir: ən yaxşı və güclüləri tutub öz uzaq vətənlərinə göndərəcəklər, yerdə qalan işə yaramayanları isə məhv edəcəklər.

Arvadlar və qızlar divarların və damların üstündə öz ataları, ərləri və qardaşları ilə birlikdə vuruşurdular. Əgər onlardan birinə ox dəyib yixılırdısa; bu vaxt qadınlar onu yeni oxlardan qorumaq üçün çəkinmədən yaralının qabağında kərpic və torpaqdan hasar çəkirdilər.

Ürgəncin qəhrəmancasına müdafiəsi böyük Xarəzmin süqutu haqqında kədərli hekayətin ən qeyri-adi səhifəsi oldu; başqa şəhərlərin əksəriyyəti monqollara kor-koranə inanaraq qorxaqlıq və zəiflik göstərirdi, buna görə də şəərəfsiz məhv oldu. Monqollar Ürgəncin ətrafında çoxlu əsgər itirdilər, həlak olanların sümüklərindən təpələr əmələ gəldi və sonra bir neçə illər həmin təpələr xarabalıqların arasından görünürdü.

Şəhərin ancaq üç məhəlləsi fəth olunmamışdı. Bu vaxt Ürgəncin əzab çəkmiş və yaralı müdafiəçiləri təslim olmağı qərara aldılar, mərhəmət və aman istəmək üçün seçdikləri adamları Cuçi xanın yanına göndərdilər. Çingiz xanın oğlu cavab verdi:

– Bəs əvvəl nə fikirləşdiniz? Mənim qoşunların şəhərə yaxınlaşanda nə üçün itaət etmədiniz? İndi bu qədər yaxşı döyüşçüləri itirdikdən sonra mən heç öz əsgərlərimə qəzəb və talandan doymağı qadağan edə bilərəmmi? Sizə heç bir aman verilməyəcək.

Monqollar şəhərin dağılmamış hissəsinə atıldılar. Müdafiəçilərin bəzisini əsir aldılar, qalanını qırdılar, bütün əmlaklarını talan etdilər.

Xarəzmin incisi sayılan Ürgənc böyük qardaşına qismət olmasın deyər, Caqatay xanın əmrilə monqollar suyu bütün Xarəzm arasında bölən baş bəndi dağıtdılar. Su nəhəng şəhəri basdı və bütün binaları: yuyub apardı. Şəhərin yeri sonralar da uzun illər su altında qaldı. Tatarların əlindən xilas olanlar daşan çayın dalğaları qoyununda batdı və ya xarabalıqların altında məhv oldu. Ancaq bir neçə bina: kərpicdən tikilmiş qədim Keşki Axçaq sarayının bir hissəsi və iki şah məqbərəsi salamat qaldı.

Daşan çayın suları Xarəzmin bir neçə başqa şəhərini də basdı, çayın özü isə məcrasını dəyişərək qumların içindən xeyli axıb Abeskun dənizinə tərəf yol aldı.

Ürgəncin igidçəsinə müdafiəsi vaxtı Hacı Rəhim divarların üstündə, vuruşanların arasında idi. Ərəblərin üsulu ilə yaraların sarınmasını və müalicəsini bildiyindən, o, yaralananlara kömək edirdi.

Ceyhun çayı qəfildən daşanda o, iki gün Təkeş şahın körpicdən tikilmiş hündür məqbərəsinin üstündə oturub qaldı. Yaxından üzüb keçən qayıqda o, çoxdankı tanışı dəmirçi Kərimgülü görüb tanıdı. O, sükan dalında durmuşdu. Kərimgül onu öz çayıqına götürdü və onlar birlikdə coşan suların qoynunda üzərək rast gəldikləri adamları qüvvələri çatdıqca xilas etməyə çalışdılar. Onlar bir daha Qara Xəncəri və Gülcəmali görə bilmədilər. Xeyli sonra Hacı Rəhim dəfələrlə məddahların Qaraqumda monqolları ovlayan Qara Xəncərin igidlikləri və onun zor ilə axırını Xarəzm şahının hərəmxanasına aparılmış çoban qızı Gülcamala olan sonsuz məhəbbəti haqqında nağılına qulaq asmışdı.

Məddah öz nağılını şanlı və zəngin Ürgənc şəhərini yuyub aparan çayın daşmasını təsvir etməklə qurtarırdı. Qara Xəncər çağlayan suların selinə düşmüşdü. Bəzi adamlar Gülcəmali xilas etmək üçün onun dalğalarla necə mübarizə apardığını, lakin hər ikisinin gur selin içində necə yox olduğunu görmüşdülər... Suyun içindən çıxan bir tərənin üstündə iki meyit tapdılar: Gülcəmal və Qara Xəncər yan-yanı uzanmışdılar, türkmən qızının balaca əli Qara Xəncərin iri ovcunun içində idi... Məddah öz nağılını öyüd ilə qurtarırdı: "Həqiqi eşq tükənmək nə olduğunu bilmir – ancaq ölüm onu yarımqıq qoyur..."¹ Əgər bu vaxt qızlar ağlayırdılarsa, onda məddah deyirdi: "Bilən adamlar həmçinin mənə başqa söz də deyiblər: guya Qara Xəncərin Ceyhunun dalğaları arasında həlak olması doğru deyil, – o, öz qara atı ilə çayı üzüb keçərək Gülcəmali xilas etmişdir. O, qızı Qaraqumun dərinliklərinə, Bala İşem kəhrizləri yanındakı obasına aparmışdır. Orada onlar uzun illər xoşbəxt həyat sürmüşlər, sizin hamınıza da belə xoşbəxtlik istəyirəm!"

¹ İbn Həzmin nəsihətlərindən (XI əsr)

HACI RƏHİM CAVAN BATI XANIN YANINDA

Zəif balaya nifrət etmə, bu bəlkə aslanın balasıdır.

Ərəb məsəli

Hacı Rəhim qəzəbli monqol dəstələrinin arasından çətinliklə keçərək Cuçi xanın düşərgəsinə gəlib çıxdı. Dərvişin papağına bağladığı qızılquş şəkilli qızıl lövhə onu mühafizə etdi və Hacı Rəhimi böyük monqol səltənətindəki şimal-qərb ulusunun hökmdarının ağ çadırına gətirib çıxartdı. Hacı Rəhim eşitmişdi ki, qəzəbli Çingiz xanın böyük oğlundan başqa monqol hökmdarını əhatə edən şəxslərin heç biri onunla mübahisəyə girişməyə cəsarət etmir. Həm də deyirdilər ki, Çingiz xan öz ilkinə inanmır və həmişə şübhələnir ki, o, ona qarşı sui-qəsd düzəltməyə cəhd etsin. Buna görə də Çingiz xan onu ən uzaq ulusun hökmdarı təyin etmişdi... Bu torpaqların çoxu hələ fəth edilməli idi. Çingiz xan o vaxt oğluna demişdi: "Monqol atlarının ayağı dəyə biləcək qərb tərəfdəki nə qədər torpaq varsa, sənə verirəm!"

Cuçi xan ağ çadırındakı alçaq taxtda bardaş quraraq oturmuşdu. O, hündür boyu, ayı tərponişi və yaşıl gözlərinin soyuq baxışları ilə atasına oxşayırdı. Kosa monqollardan o, uzun bıqları və nazik qara saqqalı ilə fərqlənirdi. Məhərətlə saqqalının ucuna bənd edilmiş at tüklərini nazik hörüb sağ qulağının ardına atmışdı. Bir dəstə adam: xanlar, üləmalar, tacirlər və sadə xarəzmlilər taxtın qarşısında diz çöküb başlarını yerə əymişdilər və ulu hökmdardan acizənə mərhəmət gözləyirdilər.

Hacı Rəhim xahiş gələnlərin küreklərinin arası ilə addımlayaraq: "Ya-hu-u, ya haq!", – deyərək təkrar edərək birbaşa Cuçi xanın taxtına tərəf getdi və əsasına söykənərək dayandı.

Cuçi xan iti, tutqun nəzərlərini dərvişə dikərək soruşdu:

- Nə istəyirsən, qıpçaq şamanı?
- Hacı Rəhim izah etdi ki, böyük vəzir Mahmud Yalvacın öz əlilə yazdığı məktubu gətirmişdir.
- Niyə belə gec? Mən məktubu çoxdan gözləyirəm.

- Mən mühasirə olunmuş Ürgənc şəhərində qalmışdım.
- Deməli sən mənim düşmənlərimlə əlbir olmusan?
- Bəli, mən bir həkim kimi yaralılara kömək edirdim.

Hacı Rəhim əl ağacının başındakı mumu qopartdı və qırmızı möhürlü dürmələnmiş kağızı oradan çıxartdı. Cuçi xanın mirzəsi kağızı açıb təəccüblə onu nəzərdən keçirdi.

- Burada cəmi üç söz yazılıb: “Bu adama inan!”

Cuçi:

- Aydındır və kifayətdir! – dedi. – Oğlum Batı xanı bura gətirin!

Nökərlər yüyürməçə gedib tez qayıtdılar. Onların qabağınca doqquz yaşlı bir oğlan uşağı atlanıb-düşürdü, əlində balaca yay və üç qırmızı ox¹ var idi. O, əllərindən tutub onu gətirmək istəyən iki qocanın əlindən çıxdı. Oğlan Cuçi xanın yanına qaçaraq adət etdiyi kimi dizi üstə düşdü, alnını xalçaya toxundurdu və sıçrayaraq parlaq qonur gözləri ilə hamını süzdü.

Cuçi oğluna çəpəki baxaraq:

– Mənim oğlum Batı xan budur! – dedi. – Mən sədaqətli Mahmud Yalvacdan xahiş etmişdim ki, elmlə mirzə göndərsin. O da mənim oğluma yeni təbəələrim olan Xarəzm əhalisinin dili ilə oxumağı, yazmağı və danışmağı öyrətsin. Sən belə müəllim ola bilsənmi?

– Mən oğlana türkmən, fars və ərəb kitablarını oxumağı öyrə-dərəm və bunu həvəslə edərdəm, – deyə Hacı Rəhim cavab verdi. – Lakin mən imamların məscidlərdə etdikləri kimi müqəddəs kitab-ları izah edə bilmirəm. Mən ancaq o kitablarla məşğul oluram ki, bunlarda dünya səyahətlərindən danışılır, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu göstərilir, doğma torpağa məhəbbətdən və hər bir adamın borcundan bəhs olunur...

Cuçi:

– Bu faydalı və yaxşıdır! – dedi. – Belə müəllim mənim oğlumu vəhşilikdən, çölçülükdən çıxarar və onu xalqların hökmdarı edir. Batı, öz təzə müəlliminə qulaq as! Sənə isə, mirzə, oğlumu kətkə-ləməyə icazə verirəm...

Oğlan üzünü döndərdi.

– Əgər o, mənə pəhləvanlardan və müharibədən danışsa, onda mən ona qulaq asaram!

¹ Üç qırmızı ox – yüksək xan nəslinin nişanəsidir.

Hacı Rəhim oğlana cavab verdi:

– Mən sənə Rum sərkərdəsi İsgəndər Zülqərneynin yürüşlərindən danışacağam. Bu şah hələ lap cavan ikən özününkündən daha çox silahı, xəzinəsi və qoşunu olan şahların ölkəsini fəth etmiş və onların hamısını əzməmişdir...

Oğlan dərvişə tərəf çevrilərək maraqla onu süzməyə başladı.

– İsgəndər xan bu qələbələri hansı yollar ilə qazanıb? – deyə Cuçi xan soruşdu.

– Deyirlər ki, bu barədə İsgəndərin özündən soruşarkən o, guya belə cavab vermişdir: “Fəth etdiyim ölkənin əhalisinə zülm etməmişəm”.

Cuçi xan öz oğluna baxıb dedi:

– Mənim atam, vahid və ulu Çingiz xan dünyanın yarısını fəth edib, İsgəndər Zülqərneyn də ikinci yarısını. Bəs sən zəbt etməyin üçün nə qalır, Batı xan?

Oğlan fikirləşmədən cavab verdi:

– Mən İsgəndərin bütün torpaqlarını əlindən alacağam!..

Həmin gündən Hacı Rəhim Cuçi xanın düşərgəsində qalıb onun oğlu Batının müəllimi oldu. O, Cuçi xanın gizli qatillərin əlində qə-fildən həlak olduğu vaxta qədər bir neçə il Batı ilə məşğul oldu. Ov zamanı Cuçi xan maralın ardınca çaparaq qamışlıqda öz növərlərindən xeyli aralı düşmüşdü. Onu çətinliklə tapdılar. Monqol adəti üzrə onun belini sındırıb yerə yıxmışdılar. Gizli qatillər qaçmışdılar və onlar tapılmadı. Bəziləri pıçıltı ilə deyirdilər ki, onları Çingiz xanın özü göndərib¹. Cuçi hələ sağ idi, ancaq nə bir kəlmə danışa bilir, nə də əlini tərpədə bilirdi.

Ancaq təkcə gözləri ta həmişəlik qapanana kimi kədərlə və qaşqabaqla baxırdı.

Qərbə yürüş etmiş məşhur sərkərdə Subutay bahadır bu vaxt səfərdən qayıtdı. O, balaca Batı xanı atının tərkinə götürərək dedi:

– Burada səni də, mənim hökmdarım Cuçi xanın aqibəti gözləyir. Sən mənimlə Çinə gedərsən, orada hərbi işi öyrənəcəksən. Mən sənə öz doğma oğlum kimi təlim verəcəyəm, səni sərkərdə edəcəyəm.

Batı xandan ayrıldıqdan sonra Hacı Rəhim yenə tək sərgərdan qaldı. O, çay daşan zaman Ürgəncdə yoxa çıxan balaca qardaşı Tuqan

¹ Bu barədə şərq salnaməçilərindən Cüveyni (XIII əsr) və başqaları deyirdilər.

üçün çox qüssələnməyə başladı. Tuğan məhv oldumu, yoxsa çayın dalğalarından və monqolların qılınclarından canını qurtardı? Başqa vilayətlərdə azad dolaşır, yoxsa quldur? Hacı Rəhim həmişə bu barədə düşünürdü və yenidən onu görəcəyi günü arzulayırdı.

Hacı Rəhim müxtəlif şəhərləri dolaşdı, rəhmsiz monqolların hücumu zamanı Xarəzm xalqlarının keçirdikləri kədərli günlərin şahidlərini hər yerdə axtararaq onların söhbətlərinə qulaq asdı. O, etibarlı adamların söhbətlərini yazmağa başladı və nəhayət, Çingiz xan haqqında, onun necə qüdrətli olması və bütün dünyanı fəth etmək istəməsi barədə, həmçinin monqolların keçdikləri yerlərin necə məhv olması və səhraya çevrilməsi haqqında kitab yazmağı qəət etdi.

III

KALKA YANINDA DÖYÜŞ

Birinci fəsil

ÇİNGİZ XANIN ƏMİRİ

...Onların görkəmi çox dəhşətli və qorxunc idi. Onların saqqalı yox idi, yalnız dodaqlarının üstündən və çənələrindən bir neçə tük sallanırdı. Gözləri ensiz və iti idi. Səsləri nazik və kəskin idi. Bədənləri möhkəm və davamlı idi.

(Kirakos, erməni tarixçisi, XIII əsr)

Əjdaha ilinin baharında (1220), Səfər ayında (aprel) Çingiz xan ən çətin vəzifələrin yerinə yetirilməsində sınıanmış iki sərkərdəsini: qoca taygöz Subutay bahadırı və gənc Cebe noyonu yanına çağtırdı¹.

Onlar təcili olaraq "cahanı lərzəyə salanın" ipək çadırına gəldilər və qızıl taxtın qarşısındakı keçənin üstünə üzüqoylu düşdülər. Çingiz xan sol ayağını qatlayaraq onun üstündə oturub əlilə sağ dizini qucaqlamışdı. Böyük zümrüd qaşlı girdə parlaq papağından qonur tülkü quyruqları sallanmışdı. Sarı-yaşıl pişik gözləri laqeyd halda baş əymiş iki məğlubedilməz bahadıra dikilmişdi. "Vahid və ulu xaqan" boğuş, yavaş səsi ilə dilləndi.

– Casusların mənə xəbər veriblər ki, sarıqulaq itin oğlu, Xarəzm şahı Məhəmməd xəlvəti öz qoşununu tərk edib. Məhəmməd öz izini itirərək bu yaxınlarda Ceyhun çayının keçidlərində görünmüşdür. O, yüz illərlə Xarəzm şahlarının yıxdıqları tükənmiş dövləti özü ilə aparır. İkinci dəfə böyük bir qoşun yığana kimi onu tutmaq lazımdır. Biz sizə iyirmi min atlı veririk. Əgər şahın da bu qədər qoşunu olsa və siz "vuruşaq, ya vuruşmayaq" deyib düşünsəniz,

¹ Bu vaxt Çingiz xan Buxara və Səmərqəndi alıb Hindistan üstünə yürüşə hazırlanırdı.

onda dərhal mənə xəbər verin! O vaxt mən Toxuçar noyonu göndərəm. Sizin ikinizin qalib gəlmədiyi yerdə o, təkbaşına bacarar. Lakin biz belə fikirləşirik ki, bizim əmrimiz Məhəmmədin bütün qoşunlarından qüvvətlidir. Ta Məhəmmədi zəncirləyib ardımızca sürüməsəniz, yanıma qayıtmayın! Əgər sizin əzdiyiniz şah bir neçə nəfərlə qaçıb uca dağlarda və ya qaranlıq mağaralarda gizlənsə, ya da hiyləgər sehrbaz kimi adamların gözü qabağında yoxa çıxarsa, onda siz onun torpaqları ilə qara qasırga kimi çapacaqsınız... İtaət edən hər şəhərə mərhəmət göstərin, orada bir az gözetçi və gülümsəməyi yadımdan çıxarmış hakim qoyun... Lakin müqavimət göstərən hər şəhəri hücum ilə alın. Orada daş üstündə daş qoymayın, hər şeyi kömürə və gülə döndərin!.. Biz elə bilirik ki, bizim əmrimiz sizin hər ikiniz üçün çətin olmayacaq.

Cebe noyon qəddini düzəldib soruşdu:

– Əgər Xarəzm şahı Məhəmməd bacarıqla bizdən uzaqlaşaraq elə qərbə tərəf gedəcəksə, onda nə vaxta kimi onun ardınca qaçaçağıq və sənin qızıl çadırından uzaqlaşacağıq?

– Onda siz dünyanın axırına kimi, Sonuncu dənizi görəne kimi onu qovacaqsınız.

İkiqat olmuş, böyrü əyri Subutay bahadır boğazını artlayıb başını qaldırdı və xırıltıyla soruşdu:

– Bəs Məhəmməd şah balıq olub dənizin dibində gizlənsə necə?

Çingiz xan qaşlarının arasını qaşdı və şübhəli nəzərlərini Subutaya tərəf çevirdi.

– Bacarın onu tez tutun! Yola düşməyə icazə veririk.

Hər iki sərkərdə yerindən qalxıb daldalı qapıya tərəf getdi.

Onlar elə həmin gün iyirmi min monqol və tatar atlısı ilə qərbə çapdılar.

İkinci fəsil

“ULU XAQANA” XƏBƏR GƏLDİ

Çingiz xanın əmrini yerinə yetirərək onun sərkərdələri Cebe noyon və Subutay bahadır iki tümen atlı ilə iki il Şimali İrənin dərələrini və dağlarını dolaşaraq Xarəzmin qaçmış hökmdarı

Məhəmməd şahı axtardılar. Onlar heç bir şey tapa bilmədilər. Onlar xalqın ağzından eşitdilər ki, öz vətənindən qaçan və hamı tərəfindən tərک edilən Xarəzm şahı Abeskun dənizinin tənha adasında ölmüşdür.

Bundan sonra Cebe və Subutay, bahadırların vuruşu haqqında qədim mahnılar oxuyan monqolu çağırıb “vahid və ulu xaqana” göndərəcəkləri xəbəri onun üçün oxudular. Onlar dedikləri sözləri doqquz dəfə¹ təkrar etməyə monqolu məcbur etdilər və onu Neseft² şəhərinin yaxınlığında Çingiz xanın dayandığı, yaşıl çəmənliklərlə və təmiz su ilə zəngin olan düşərgəsinə göndərdilər. Yollardan keçmək hələ təhlükəli idi, çünki monqolların yandırdıqları şəhərləri tərک edən ac qaçqınlar dəstəsi yollarda hücum və talanlar düzəldirdilər. Buna görə də çaparı mühafizə etmək üçün üç yüz etibarlı nöker ayrıldı.

Çapar bütün yolu mavi monqol çölləri, meşəli dağlar, tonqalların al şəfəqinə oxşayan Kerulen qızları haqqında qədim mahnılar oxudu, amma bir dəfə də olsun onu göndərən bahadırların xəbərini oxumadı. Ulu xaqanın düşərgəsinə gələrək, səkkiz yerdə mühafizəçilərin yanından keçərək və müqəddəs ocaqların tüstüsü ilə pak olaraq, çapar sarı xeyməyə yanaşdı və qızıl qapının önündə dayanırdı. Qapının hər iki tərəfində qeyri-adi gözəllikdə iki at dayanmışdı: biri süd kimi ağ, o biri səmənd at idi. Hər ikisi ağ tük iplərlə qızıldan tökülmüş payalara bağlanmışdı.

Bu təmtəraqdan heyrətə gəlmiş monqol çaparı üzə üstə yerə düşdü və iki qüvvətli mühafizəçi onu qaldırana kimi belə qaldı, sonra onu xeyməyə sürüyüb Çingiz xanın qarşısındakı xalçanın üstünə atdılar. Monqol hökmdarı bardaş quraraq qızıl ilə örtülmüş geniş taxtın üstündə oturmuşdu.

Çapar diz çökərək gözələrini yumdu, qədim monqol mahnılarını oxuduğu kimi hündürdən əzbərlədiyi xəbəri oxudu:

Subutay bahadır və Cebe noyonundan məlumat
Öldü Xarəzm şahı, tülkü oğlu Məhəmməd

¹ Yazı bilməyən monqol sərkərdələri mühüm xəbər göndərmək üçün və onun çapar tərəfindən təhrif olunmaması üçün, xəbəri mahnı şəklində tərtib edirdilər, sonra çapar mahnını əzbərləyirdi. Doqquz sayı monqollarda müqəddəs hesab olunur.

² Neseft – indi Buxaradan cənubda olan Kərşi şəhəri

Öz çadırında nəhayət.
 Qara ilan balası, zalım qeysər Cəlal xan
 Min hiylə ilə yol saldı, İranın dağlarında,
 Sonra bir üstü kimi yoxa döndü, özü də
 Onlarla işimizi qurtarmışdıq artıq biz,
 İndisə Qafqazadır sürətli səfərimiz.
 Ordakı xalqları da biçərək bir qıraqdan
 Döyüşdə keçirərik, güclərini sınaqdan.
 Çatanda qıpçaqların yaşadığı ölkəyə,
 Duracağıq orda biz, atlar dincəlsin deyə,
 Yollara salıb nəzər.
 Qızıl rəngli atıncın, tapacağıq axtarıb
 Biz göy otlu çəmənlər.
 Qərbə tərəf əsin deyə, olub bir qış tufanı
 İşğal edib tutun deyə, başdan-başa dünyanı¹
 Yol açırıq biz siza.
 Baş əyməyən bir qüvvə yoxdur, qüdrətimizə
 Lap "Sonuncu dənizi" zəbt edəne qədər biz
 Hələ davam edəcək sürətli səfərimiz.
 Dalğalar səslənərək,
 Atımızın dirnağını, öpsün, yalasın gərək.
 Tək sənin şöhrətinlə könlümüz gəlir çuşa.
 Təpə tapıb yazarıq adını nəhəng daşa.
 Biz sonra şərqi tərəf
 Buraxırıq öz harın atımızın başını.
 Keçerik neçə yoldan, uzaq mənzildən
 Öpərək, gəlib yenə
 Sənin qızıl xeymənin torpağını-daşını.

Mahnını qurtarandan sonra çapar gözlərini qıyaraq hökmdarın qəzəbli gözlərinə baxdı. Hökmdarı görmək sadə monqol üçün müşkül məsələ idi. Sarsılarınca yenidən üzü üstə düşdü. Çingiz xan sakitcə oturmuşdu, fikrindən nələr keçdiyini başa düşmək olmurdu, gözləri yarı qapalı idi. Çallaşan sarı saqqalını tərpedir və yalın da-

¹ Bir sıra hərbi tarixçilərin fikrinə görə Subutay bəhədinin Kalka yanında olan döyüş ilə nəticələnən yürüşü monqolların Çingiz xan tərəfindən nəzərdə tutulmuş Şərqi Avropaya hücumu üçün dərin strateji kəşfiyyat imiş. Bu yürüş Çingiz xanın ölümündən 12 il sonra, 1237-ci ildə onun nəvəsi Batı xan (Batı) tərəfindən həyata keçirildi. Bu hücumun baş hərbi müşaviri və rəhbəri həmin kəşfiyyatı etmiş Subutay bəhədir idi.

banını qaşıyırdı. O, yorğun halda qarşısında yıxılmış çapara baxırdı. O, fikirli halda dedi:

– Sənin boğazın çöl qazının boğazı kimidir... Səni mükafatlandırmaq lazımdır... – o, əlini taxtın dəstəsindən asılmış sarı ipək torbanın içinə saldı, bir parça toza bulaşmış nabat çıxarıb çapara titrəyən ağızına soxdu. Sonra xaqan dedi: – Cebe noyonu və Subutay bəhədri tərifləmək hələ tezdir. Görək, onların yürüşü yaxşı qurtaracaq... Bizim cavabımızı xüsusi çaparla göndərərək.

Barmağının hərəkəti ilə xaqan çaparı buraxdı. O, əmr etdi ki, onu doyunca yedirtsinlər və qırmızı içirtsinlər, həmçinin onun mühafizəçilərini yaxşıca qonaq etsinlər. O biri gün onların hamısını geriye, uzaqlara gedən monqol qoşununa çatmaq üçün göndərdi.

Bir il keçdi, ancaq qərbə gedən monqollardan bir xəbər gəlmədi. Bir dəfə Çingiz xan öz katibi uyğur İsmayıl Xocaya bir neçə kəlmə dedi və əmr etdi ki, möhürlənmiş məktubu (onun məzmununu heç kəs-bilmirdi) zınqırovlu və papağında şahin lələyi (tələsmək işarəsi) olan çapar aparsın. Çaparı mühafizə etməyi o, on min atlıdan ibarət tümen ilə Toxuçara tapşırırdı.

– Sən dünyanın axırına kimi, Cebe noyonu və Subutay bəhədri tapanadək gedəcəksən. Orada sənin gözünün qabağında çapar bizim məktubu əlbəəl Subutay bəhədri verməlidir. Onlar indi o qədər uzağa, gedib çıxıblar ki, qəzəblənmiş otuz üç xalq onları sıxışdırır, onları xilas etmək lazımdır.

Toxuçar elə həmin gün öz dəstəsi ilə dünyanın axırına çapıb gedən monqolları tapmaq üçün qərbə yollandı.

Üçüncü fəsil

SONUNCU DƏNİZİ AXTARARKƏN

*Dəmirayaq atlarını, irəlilə atlarını siz!
 Çölləri vahimədən xilas etsin kölgəniz.*

Monqol mahnısından

Bütün qışı yatan iki nəhəng qara ilan qoca çinarın gövdəsi altından talaya sürünərək bahar günəşinin şüaları altında qızındıqdan sonra cığırılarla sürüşərək gah bir-birinə toxuna-toxuna, gah da yenidən ayrılıb ora-bura qaçısan heyvanları və başlarının üzərində

hər lənən quşları dəhşətə saldıqları kimi, cəld Cəbe noyonun və ehtiyatlı, hiyləgər Subutay bəhadırın iki monqol tümeni də gah kəmərləri dartılaraq, gah da hay-küy salan, rəngbərəng atlarını bir yerə toplayaraq dəhşətə gəlmiş şəhərlərin ətrafındakı tarlaları tapdala-yıb və arxalarınca külə dönmüş xarabalıqları, yanıb, şişmiş meyitləri qoyub qərbə tərəf çapırdı.

Çingiz xanın qoşununun bu qabaq dəstəsi Şimali İrandan keçərək Xar, Simnan, Qum, Zəncan və başqa şəhərləri dağıtdı. Monqollar ancaq zəngin Həmədan şəhərinə toxunmadılar, çünki şəhərin hakimi onların qabağına elçilər göndərdi. Onlar monqollar üçün bir ilxı minik atı və pal-paltarla yüklənmiş iki yüz dəvə apardılar. Monqollar Qəzvinə şiddətli döyüşə girişdilər, şəhərin içində əhali uzun bıçaqlar ilə igidcəsinə vuruşdu. Qəzvinə yandırdılar.

Monqollar soyuq qış aylarını Rey¹ şəhərinin yaxınlığında keçirdilər. Hər tərəfdən onlar üçün sürülərlə qoyun, yaxşı atlar və paltarla yüklənmiş dəvələr göndəridilər. Monqollar orada baharı gözləyirdilər.

Bahar günəşi altında İran dağlarının yamacları yaşıllaşanda monqollar Azərbaycana keçdilər. Böyük, zəngin Təbriz şəhəri onlara qiymətli hədiyyələr göndərdi, monqollar sülhə razı olaraq şəhərə toxunmayıb yan ötdülər. Onlar Qafqaza yönəldilər. Orada Aranın paytaxtı Gəncəyə yaxınlaşdılar. Lakin monqollar bu şəhərə hücum etməkdən çəkildilər, ancaq gümüş və paltar tələb etdilər, bu şeyləri alandan sonra Gürcüstana tərəf öz yollarını davam etdirdilər.

Gürcülərin güclü qoşunu onların yolunu kəsdi. Subutay əsas qüvvələr ilə irəlində gedirdi. Cəbe beş min atı ilə pusquda gizlənməmişdi. Elə birinci toqquşma zamanı monqollar qəsdən qaçmağa üz qoydular. Gürcülər ehtiyatı əldən verərək onların ardınca çapdılar. Cəbenin tatarları pusqudan çıxıb gürcülərin üstünə atıldılar, Subutayın süvariləri isə geri dönüb hər tərəfdən gürcüləri dövrəyə alıb qırdılar. Bu döyüşdə on üç min gürcü məhv oldu.

Lakin monqol qoşunu dağ dərələri ilə kəsilən və çox mübariz əhalisi olan bu ölkənin içərilərinə girməkdən qorxdı, qənimət yağaraq oranı tərk etdi. Əsgərlər deyirdilər ki, Qafqazın dağ dərələri onlar üçün darısqaldır. Onlar geniş çöllər axtarırdılar ki, atları

¹ Rey – keçmişdə indiki Tehranın yaxınlığında yerləşən şəhər

yaxşı-yaxşı otlaya bilsin. Monqollar Şamaxı şəhərindən keçib Şirvan Dərbəndinə yönəldilər. Bu qala əlçatmaz dağın üstündə idi və şimala gedən yolu kəsmişdi. Cəbe noyon qalada gizlənmiş Şirvan şahı Rəşidə çaparla xəbər göndərdi:

– Öz hörmətli bəylərini göndər, biz səninlə dostluqla sülh bağlayaq.

Şirvan hökmdarı on hörmətli qoca göndərdi. Cəbe o birilərinin gözü qabağında qürurlu bəylərdən birini doğradı və tələb etdi:

– Etibarlı bələdçilər verin ki, bizim qoşun dağlardan keçə bilsin. Onda sizə aman veriləcək. Əgər bələdçilər aldatsalar, onda sizin hamınızın axırı belə olacaq.

Şirvan bəyləri dedilər ki, onlar bu əmrə tabe olurlar. Onlar Dərbəndin yanından keçərək monqol qoşunlarını dağ çığırları ilə apardılar və qıpçaq çöllərinə gedən yola çıxardılar. Bundan sonra monqollar bələdçilik edən qocaları buraxdılar, özləri isə şimala tərəf istiqamət aldılar.

Dördüncü fəsil

ALANLAR VƏ QIPÇAQLAR ÖLKƏSİNDƏ

Cəbe və Subutay Şimali Qafqazda alanlar¹ ölkəsinə gəldilər. Geniş şimal çöllərindən alanlara kömək etmək üçün buraya çoxlu ləzgi, çərkəs və qıpçaq dəstələri toplaşmışdı.

Monqollar bütün günü axşama kimi onlarla vuruşdular, lakin qüvvələri bərabər qaldı, heç kəs qalib gəlmədi.

Bu vaxt Cəbe görkəmli qıpçaq xanı Kotyanın yanına adam göndərdi. O, Kotyana belə bir məktub oxudu:

“Biz tatarlar da, siz qıpçaqlar kimi bir qandan olan xalqıq. Siz isə yad tayfa ilə birləşib öz qardaşlarınızın üstünə gedirsiniz. Alanlar bizə də, sizə də yaddırlar. Gəlin sizinlə pozulmaz müqavilə bağlayaq və bir-birimizi narahat etməyək. Bunun əvəzində biz sizə istədiyiniz qədər qızıl və zəngin paltar verərik. Siz buradan gedin, alanlar ilə biz təkbaşına bacarıyıq”.

¹ Alanlar – indiki osetinlərin əcdadı

Monqollar qıpçaqlara qiymətli hədiyyələrlə yüklənmiş çoxlu at göndərdilər, qıpçaq xanlarının isə ağzı sulandı, gecə ilə alanları xaincəsinə tərk etdilər və öz qoşunlarını şimala apardılar.

Monqol qoşunları alanlara hücum edib onların kəndlərini dağıdıb keçdilər, hər yeri odlayıb talan etdilər və adamları qırdılar. Alanlar Çingiz xana tam tabe olduqlarını elan etdilər və onların bir hissəsi monqol dəstəsinə qoşuldu.

Arxalarında alanların iti qılınclarının olmadığını gören Cebe və Subutay qəfildən öz tümenlərini şimaldakı çöllərə, qıpçaq obalarına apardılar. Qıpçaq xanları sülhə və öz təhlükəsizliklərinə arxayın olaraq ayrı-ayrı dəstələrlə öz düşərgələrinə çəkilməkdə idilər. Monqollar daban-dabana onların ardınca düşdülər, qıpçaqların baş düşərgəsini dağıdıb küllü miqdarda mal apardılar. Bu mal, xəyanət üçün verdikləri maldan bir neçə qat artıq idi.

Qıpçaqların uzaq çöllərdə yaşayanları monqolların hücumu barədə eşidən kimi şeylərini dəvələrə yükləyib, kim hara bacardı, qaçdı: bəziləri bataqlıqlarda, başqaları isə meşələrdə¹ gizləndilər. Çoxları rus və macar torpaqlarına getdilər.

Monqollar Don sahili ilə qaçmağa üz qoyan qıpçaqların ardınca gedərək onları Xəzər dənizinin² göy dalgalarının qoynuna qovdular və çoxlarını orada batırdılar. Sağ qalan qıpçaqları onlar özlərinə mehtər və çoban etdilər ki, hər yerdən tutub gətirdikləri sürü və ilxıların keşiyini çəksinlər.

Sonra onlar Xəzər yarımadasına keçərək qıpçaqların dəniz sahilindəki zəngin şəhəri olan Sudaka hücum etdilər. Əvvəllər buraya paltar, parça və başqa mallar yüklənmiş əcnəbi gəmiləri gəlirdi. Qıpçaqlar bunları qullar, qara-qonur tülkü və mişovul dəriləri və qıpçaq torpağının şöhrət qazandığı öküz gönləri ilə dəyişərdilər.

Sudakın əhalisi monqolların yaxınlaşdığından xəbər tutaraq qaçdı, bəziləri dağlarda gizləndilər, bir hissəsi isə gəmilərə minib dəniz ilə Trebizonta getdilər. Cebe və Subutay şəhəri talan edib qıpçaq obalarında dincəlmək üçün yenidən şimala çəkildilər. Onlar orada bir ildən artıq istirahət etdilər...

¹ Kalmius və Samar (Dneprin qolları) çaylarının yuxarılarında qədim zamanlardan keçilməz meşələr, bataqlıqlar və böyük qayıqların işlədiyi göllər var idi. Bu iki çay vasitəsilə Azov ətrafı ilə Dnepr arasında qızgın su ticarəti yolu işləyirdi (*Prof. Brun*).

² XIII əsrdə müsəlman yazıçıları Qara dənizi, Xəzər dənizi, Krımı isə Xəzərstan adlandırdılar. Sonralar həmin ad indiki Xəzər dənizinə verildi.

Burada göz işlədikcə uzanan, bol otlu çəmənlər, qulların becərdiyi məhsuldar tarlalar, qarpız və qabaq bostanları, çoxlu kök, iri inək və zərif yunlu qoyun sürüləri var idi. Monqol əsgərləri bu çölləri tərifləyirdilər və deyirdilər ki, burada onların atları üçün vətənlərində, Onon və Kerulen sahillərində olduğu kimi genişlikdir. Lakin doğma monqol çölləri onlar üçün hər yerdən yaxşıdır və onlar başqa çölləri bu çöllərlə dəyişməzlər. Dünyanı fəth etdikdən sonra monqollar ancaq bir şey istəyirlər – doğma Kerulenin sahillərinə qayıtmaq.

Cebe və Subutay öz dəstələri ilə az bir müddətə qıpçaqların baş şəhəri Şarukanda¹ oldular. Orada binövrəli daş evlər, xarici malların anbarları var idi. Lakin obaların çoxu çadırlardan ibarət idi, bunlarda həm qıpçaq xanları, həm də sadə köçərilər yaşayırdılar. Onlar yazda şəhərdən çölə köçür, qış vaxtı isə yenidən şəhərə qayıdırtdılar.

Monqolların gəlişindən sonra dənizin o tayından gələn tacirlər müharibədən qorxaraq çöl ilə ticarəti dayandırdılar. Talanmış və yandırılmış Şarukan şəhəri boşaldı, monqol qoşunları isə Lukomor-yeyə² çəkildilər.

Monqollar küləkdən qorunmaq üçün düzəndəki təpələr arasında kurenlər qurdular. Hər kuren üzük qaşı kimi bir neçə yüz çadırdan qurulurdu. Bu çadırları onlar qıpçaqların əlindən almışdılar. Kurendə min əsgər olurdu. Hər dairənin ortasında minbaşının böyük çadırı qurulurdu. Çadırın təpəsinə hündür, başına buynuz kimi sallanan at quyruğu keçirilmiş tuğ vurulurdu. Çadırların yanında dəmir payalara bağlanmış və həmişə yürüşə hazır olan yəhərlənmiş atlar dururdu. Atların qalanı isə böyük ilxılar ilə qıpçaq mehtərlərinin nəzarəti altında çöldə otlayırdı.

Monqol qoşunu ciddi qanunlara "Çingiz xanın yasına"³ əməl etməkdə davam edirdi. Düşərgələr üç cərgə gözətçilər ilə əhatə edilirdi. Çöldə, bulqarların, urusların və uqların⁴ torpaqlarına

¹ Bəzi alimlərin fikrinə qıpçaqların şəhəri Şarukan (yeni Şaruk-axana) indiki Xarkovun yerində imiş. Həmin şəhər öz adını ondan almışdır.

² Lukomor-yeyə – Azov dənizinin sahilləri

³ "Yasa" və "Yasaq" – Çingiz xanın yazılmış qərarları və kəlamlarından ibarət məcmuə. Bu məcmuə uzun zaman monqollar üçün qanunlar külliyyatı olmuşdur. İndi "Yasa" tamamilə unudulmuşdur, ondan ancaq cüzi parçalar qalmışdır.

⁴ Uqlar – macarlar

gedon cığırlarda gözətçi postları gizlənmişdi. Onlar çöl ilə gedənlərin hamısını tutur, sorğu-sual edir, qonşu tayfalar barədə bir şey bilənləri Cebe noyonun yanına göndərir, qalanlarını isə öldürürdülər.

Nökərlərin çoxunun uzaq vətəndən gələn monqol arvadları, həmçinin yolda əsir tutulmuş qadınlar və uşaqlar da onlarla birlikdə çadırlarda olurdular. Monqol qadınları da nöqərlər kimi geyinmişdilər; onları o saat bir-birindən seçmək olmurdu. Onlar bəzən döyüşlərdə iştirak edirdilər, amma adətən qadınlar dəvələrə, yük atlarına və bölgü zamanı paylarına düşən qənimətləri saxladıqları arabalara baxırdılar. Qadınlar həmçinin buduna ağasının damğası vurulmuş əsirlərə nəzarət edir və onlara müxtəlif işlər tapşırırdılar. Onlar əsirlərlə birlikdə madyanları, inəkləri və mayaları sağır və dayanacaq vaxtı mis və daş qazanlarda xörək bişirirdilər.

Yürüşlər vaxtı doğulmuş və ya yolda götürülmüş balaca uşaqlar, yola çıxarkən arabalarda və ya dəri xurcunlarda otururdular, bəzən də iki-iki yük atlarına minir, həmçinin atlı monqol qadınlarının da-
lində gedirdilər.

Çöldə, monqol düşərgəsindən kənarında, yolda monqollara qoşulan müxtəlif tayfalardan olan əsgərlərin birgə düşərgəsi uzanıb gerdirdi. Burada həm əlvan türkmən alaçıqları, həm sarı tanqut xeymələri, həm beluqların qara çadırları, həm də alanların və ya naməlum tayfadan olan süvarilərin sadə komaları görünürdü. Monqollar tərəfindən qovulub gətirilən bu nizam-intizamsız dəstə hücumu birinci göndərilir, döyüşdən sonra isə monqolların ələ keçirdikləri qənimətin qalığını yığırdı.

Beşinci fəsil

KALKA YAXINLIĞINDAKI TATAR DÜŞƏRGƏSİNDƏ

Subutay bahadır özünə dəniz sahilində, yavaş-yavaş axan bula-
nıq çayın yanındakı hündür təpənin üstündə çadır qurmağı əmr etdi.

Nökərlər dayanacaqlarını və istirahət edəcəklərini hiss edərək sevinclə bahadırın əmrini yerinə yetirdilər. On iki dəvədə bir neçə çadır gətirdilər. Başlarına dik keçə papaq qoymuş əsir qıpçaq qızları dəvələrin üstündə əyləşmişdilər. Yarımdaire şəbəkələr salımb

üstləri ağ keçə ilə örtülərkən və onun üstündən də əlvan parçalar salınanda, monqolların buyuruğu ilə əsir qıpçaq qızları mahnı oxuyurdular.

Subutay qaşqabaqla soruşdu:

– Üç çadır niyə?

– Birində sən öz düşüncələrinə dalacaqsan, o birində sənin sevimli ov qaplanlarını yerləşdirəcəyik, üçüncüsü isə keçinmək olmaz – oraya biz oxumaq və oynamaq bilən ən yaxşı əsir qıpçaq qızlarını salmışıq.

Subutay nöqərin sözünü kəsdi:

– Uqq! (Yox!) Qoy ikinci çadırdə qaplanlar nərildəsin, üçüncüdə isə qoy qoca Səkləb mənim üçün xörək bişirsin. Əsir qıpçaq qızları qoy yürüş vaxtı mənə mane olmasınlar. Onları yüzbaşılara paylayın.

Səkləb qazanlarla, böyük taxta qaşıqlarla və belinə bağladığı nazik uzun bıçaqla üçüncü çadırdə yerləşdi. Hündür, arıq, sümükləri çıxmış, çal saçlı bu qul tatarlar tərəfindən Astrabad yaxınlığındakı yolda tutulmuşdu. O vaxt nöqərlər Subutaya belə izah etmişdilər: “Bu qoca əsirin əsli urusdur. O, Xarəzm şahı Məhəmmədin mirzəsinin yanında aşpaz olub və öz vətəninə qaçmaq fikrinə düşüb. O, bütün dillərdə danışır və hər cür yemək hazırlaya bilir. Qoca sənin üçün badam plov, gavalı çilov, noxuddan ləbləbi, süd üzündən qaymaq, halva, paxlava hazırlayar. Onun yanında oğul-
luğa götürdüüyü Tuqan adlı başı aşağı bir cavan var. O, yemək hazırlamaqda Səkləbə kömək edəcək”. Bu vaxt Subutay hirsələnib dedi:

– Yemək hazırlamaq üçün təkə qoca Səkləb kifayətdir. Mənə heç bir köməkçi lazım deyil. Qazan yanında hamı köməkçi olmaq istəyir. Həmin cavan oğlan Tuqana qılınç və ilxıdan qotur bir at verin. Özü də göndərin, qabaqdakı dəstəyə, qoy hərbi işi öyrənsin. Əgər ondan yaxşı əsgər çıxsın, tezliklə onun yaxşı atı da, yəhəri də, zirehi də olar. Əgər o, pis əsgər olsa, onda onu ələ birinci döyüşdə öldürəcəklər. Böyük itki deyil!..

Subutay, qapısı cənuba, dənizə tərəf çevrilmiş, üstü ağ çadırın girəcəyində, mütəkkə üstündə oturmuşdu. O, xeyli müddət bərələ qalmış gözü ilə tutqun, narahat dənizə təəccüblə nəzor saldı. Burada su da, külək də, balıqlar da, hətta dalgaların üzərində uçan quşlar da monqol düzenlərinin göy göllərindəki kimi deyildi. Yek-rəng dalgalar uzaqlardan gəlib sahilə dəyirdi, dumana bürünmüş

göy dənizdə hərdən əcnəbi gəmilərinin ağ yelkənləri görünürdü – onlar tatarların tutduqları torpaqlara yaxınlaşmağa qorxurdular.

Buranın geniş çölü, hündür otları, su quşları olan gölləri var idi. Ətrafda qıpçaqlardan alınmış mal-qara otarıldı: öküzləri ağ, uzun buynuzlu idi, qoyunları yağlı, quyruqlu, həm də ağ idi; qıpçaqların keçələri də, çadırları da ağ idi. Subutayın əsgərləri hər gün ət yeyir və heç bir iş görməyərək İran xalçalarının üstündə uzanıb yatırdılar. Hərdən monqol minbaşı xanları qızılquşlarla ova gedir və ya cıdır düzəldərək öz monqol atlarını, həmçinin yolda ələ keçirdikləri türkmən, İran, Qafqaz atlarını və başqa atları sınaqdan keçirirdilər.

İkinci sərkərdə Cebe noyon öz çadırını Kalka çayının yuxarısında, çöllükdəki kurqanın üstündə qurmuşdu. Ətraf yaşıl düzənlik idi. Ondən yuxarı, cərgə ilə gözətçi kurqanları düzülürdü. Çingiz xan Cebeni və Subutayı qərbə birlikdə və eyni işdən ötrü göndərmişdisə də, hər iki sərkərdə bir-birilə çox vaxt yola getmirdilər, həmişə mübahisə edir və hər biri çalışırdı ki, o birinin səhvini sübut etsin. Çingiz xan iki rəqibi bilərəkdən birlikdə göndərmişdi. O, özünün başqa nöqərlərlə də dəfələrlə bu cür hərəkət edərək bir işə ikisini göndərmişdi, – axı rəqiblər həmişə fərqlənməyə çalışırlar.

Yürüşdə cəld olan Cebe həmişə irəli soxulurdu. Onun dəstəsi dəfələrlə ən təhlükəli vəziyyətə düşmüşdü. O, onu sıxışdıran düşmənin hücumu altında məharətlə aradan çıxırdı, hər yerdən onu məhv olmaq təhlükəsi bürüyəndə isə Subutay özünü ona çatdırıb xilas edirdi. O, sıx monqol süvarilərlə düşmənin üstünə hücum edirdi. Onun nöqərləri də, atları da dəmir Çin zirehləri ilə örtülmüşdü.

Hündür boylu, düz qamətli, donuq, heç bir şey ifadə etməyən gözləri olan və heç vaxt gülməyən Cebe döyüşdən sonra toza və qana bulaşmış halda Subutayın yanına gələrdi. Ocağın kənarında oturaraq o, Subutaya izah edərki ki, heç bir səhv buraxmayıb, düşmən qüvvələri lap çox idi. Subutay isə yenə də Cebeni xilas etdiyindən razı qalmış halda gülümsəyər və təklif edərki ki, yaxşısı budur o, səhvlərini izah etməsin, Xarəzm padşahının yediyi kimi şişə çəkilməmiş, sarımsaq ilə doldurulmuş cavan qoyun ətinin dadına baxsın.

Cebe məğrur, özünə güvənən və tündməcəz idi. Ona elə gəlirdi ki, madam altmış addımdan ox ilə qaçan sümbülqıranın başından vursunsa, deməli heç yerdə səhv edə bilməz. Sərrast vurduğuna və

cəldliyinə görə də ona “Cebe” – ox adı verilmişdi¹ Onu qoşun arasında bu ad ilə tanıyırdılar, halbuki onun əsil adı başqa idi. Döyüşdən qabaq həmişə o, öz hündür arıq atında çaparaq ön xəttədəki təhlükəli yerləri nəzərdən keçirirdi və mühafizəçi turqaudlar dəfələrlə onu çətin şəraitdə ölümdən xilas etmişdilər.

Subutay çənəsindən sallanmış bir çəngə çal saqqalı ilə qocaya oxşayırdı; neçə yaşı olduğunu heç kəs bilmirdi. Lap cavan vaxtlarında o, çiyindən yaralanmış, əzələləri parçalanmış, o zamandan sağ əli bükülü qalmışdı və o, tək cə sol əlini işlədirdi. Üzü sol qaşının üstündən çapılmışdı, buna görə də vurub çıxarılmış sol gözü həmişə yarımqapalı qalırdı. Geniş açılmış sağ gözü isə, elə bil, fırlanırdı və hamını başdan-ayağa kimi görürdü.

Qoşunun içindəki bütün nöqərlər deyirdilər ki, Subutay, pəncəsi gəmirilib qoparılmış qoca tülkü kimi hiyləgər və ehtiyatlıdır, tələdən qurtulmuş qaplan kimi qəzəblidir. Subutayla heç bir düşmən qorxulu deyil, onunla darda qalmazsan.

Cebe dünyanın axırı olan “Son dənizə” çatmaq üçün inad ilə yollar düşürdü. Mahını oxuyan çapar ilə Çingiz xana göndərilən xəbəri Cebe düzəltdirmişdi, Subutay isə ancaq başını yırğalamaq və gülməklə ona şərik olduğunu bildirmişdi.

– Uzağamı gedəcəksən? Sayqak kimi geri dönüb yanıma qaçaçağın yerə tezmi çatacaqsan? Onda mən axırıncı dəfə səni xilas etməli olacağam.

Çöldə keşik çəkən kəşfiyyatçılar yolçuları tutub Cebenin yanına getirirdilər və onları o, özü dindirir, qərbdə və şimalda yaşayan tayfalar, ora gedən yollar, çaylar və onların keçidləri, atların yemi, zəngin şəhərlər və möhkəm qalalar, qoşun, silah haqqında soruşur, əsgərlərin yaxşı döyüşə bilib-bilmədiklərini, ox ilə hədəfə necə vurduqlarını və son, axırıncı dənizin uzaqını və ya yaxınlığını olduğu barədə xəbər alırdı.

¹ Cebe adı nöqərlərin arasından çıxaraq yüksəlmişdir. “Cebe igid adam olduğuna görə Çingiz xan onu onbaşı qoymuşdu; yaxşı qulluq etdiyinə görə onu yüzbaşı bəy təyin etmişdir; çalışqanlıq və səy göstərdiyinə görə minbaşı olmuşdur. Bundan sonra Çingiz xan onu tumanbaşı qoymuşdur və o, uzun zaman əyanlar arasında olmuş, qoşunla gəlmiş və yaxşı xidmətlər göstərmişdir” (Rəşidəddin).

SƏRGƏRDAN PLOSKİNYA TATAR ƏSİRLİYİNDƏ

Bir dəfə kəşfiyyatçılar Cebenin yanına əvvəllər rast gəlmədikləri tayfadan olan bir neçə adam gətirdilər. Onlar yolçuları salları və qayıqlar ilə keçirməklə məşğul olmuşlar. Onlar hündür boylu, enli küreklidilər, sıx sarı saqqalları var idi, əyinlərinə yırtılıb dağılmış qoyun dərisindən yarım kürk, ayaqlarına çarıq, alçaqdaban çəkmə geymişdilər. Boz vaşaq dərisindən olan papaqlarını qulaqlarının üstünə basmışdılar.

– Siz kimsiniz? Hardan gəlmisiniz? – deyə Cebe soruşdu.

Başqalarından hündür və canlı olan birisi cavab verdi:

– Biz “sərgərdan”, çünki həmişə çöldə dolaşırıq. Atalarımızın və babalarımızın azad olmaq üçün knyazların əlindən buraya, çölə qaçıblar...

– Əgər siz öz ağalarınızı saymırsınızsa və onlardan qaçırsınızsa siz quldur və avarasınız!

– Quldur deyəndə ki, nə quldur kimi qulduruq, nə də avara kimi avara... Biz sərbəst adamlarıq, sərbəst ovçular və baliqçılar.

– Bəs sən kimsən? – deyə Cebe sərgərdanların ən hündüründən soruşdu:

– Mənim adım Ploskinyadır! Bizim köçərilər məni özlərinə veyevoda seçiblər.

Cebe o saat Subutay bahadırın yanına nökrələrini göndərdi ki, desinlər: “Gəl! Bizə lazım olan adamlar tutulub”.

Nökrələr bu sözlər ilə geri çapdılar: “Subutay bahadır xalçanın üstündə oturub. Yanında bir torba paxla var. O dedi ki, “getmirəm, məşğulam”...”

Sərgərdan Ploskinya aştadan dilləndi:

– Bu o deməkdir ki, hərə odu öz qabağına çəkir.

Cebe tutulmuş sərgərdanların hamısını keşikçilərə tapşırıb, özü Ploskinyanı götürüb nökrələrin müşayiəti ilə Subutayın yanına yollandı.

Sönməyə başlayan qırmızı səmada Subutayın üç çadırı aydın görünürdü. Onların üstündən tüstü qalxır və əsgəri nişanlar – at quyruğu və camış buynuzları keçirilmiş tuğlar tərpenirdi. Subutay

çadırın içində ipək İran xalçasının üstündə oturmuşdu. Tonqalın titrəyən işığında o, sol əli ilə olvan torbanın içindən paxla çıxarıb, bunları söylə və qərribə şəkildə düzürdü.

– Bu kimdir? – deyə Subutay soruşdu. Bir anlığa o, bərəlmis gözünü Ploskinyaya zillədi və yenə paxlalar ilə məşğul olmağa başladı. – Otur, Cebe noyon.

Cebe noyon Subutayın yanında xalçanın üstündə oturdu və bahadırın hərəkətlərinə fikir verməyə başladı, o, heç vaxt pəncəsi dağıdılmış qoca çaplanın əvvəlcədən nə edəcəyini bilməzdi.

Hündür boylu, iri gövdəli, böyük sarı saqqalı sinəsinə çatan sərgərdan Ploskinya qaynayan gözləri ilə çadırın içini nəzərdən keçirdi və ağlında nə işə götür–qoy etdi. O, ehtiyatla qapının ağzında dayanmışdı. İki silahlı monqol onun keşiyini çəkirdi.

Cebe, paxlaları sürətlə o yana–bu yana çəkən Subutayın əlinə baxaraq əsirlərdən nə eşitdiyini söyləyirdi və Ploskinyadan bələdçi kimi istifadə etməyi məsləhət görürdü.

– İndi qıpçaq xanları nə edirlər? – deyə Subutay onun sözünü kəsd.

– Onların hamısı qorxdı, – deyə Ploskinya cavab verdi. – Sizin tatarlar onların şəhəri Şarukana çatan kimi, qıpçaq xanlarının bir hissəsi rus torpaqlarına, o biri hissəsi bataqlıqlara qaçdı.

– Urusların yanına kim qaçdı?

– Çoxu qaçdı – birinci olaraq onların ən dövlətli Kotyan, Lukomorye polevesləri, Toskebiçlər, Baqubarlar, Basteyev övladları və başqaları da.

Subutay nəzərini paxlalardan çəkib diqqətlə Ploskinyaya baxdı.

– Bəs indi urusların əsas qoşunu hardadır?

– Bunu Allahdan başqa kim bilir?

Subutay özünü yığışdırdı, onun üzü əyildi və açıq gözü qəzəblə parladi. O, dirnağı qopardılmış əyri barmağı ilə onu hədələdi.

– Nə bilirsənsə, hamısını de! İzi azdırma! Yoxsa səni qoyaram taxtanın altına və onun üstünə iyirmi nökrə çıxardaram. Onda elə zarıldayarsan ki, canın çıxar...

– Nə üçün susum axı?

– De görüm indi urus knyazları hardadır? Uruslar müharibəyə hazırlaşdırlarmı?

Ploskinya:

– Qoy fikirleşim! – dedi və uzun ayaqlarını aralayaraq gözlərini yuxarı dikdi.

Subutay iki dəfə Ploskinyaya şübhəli nəzər saldı və yenə xalçanın üstündəki paxlaları o yana-bu yana çəkdi. Nəhayət o, fısılda-yaraq dedi:

– Qulaq as, ey çöllü sərgərdan! Əgər sən hər şeyi mənə ağıllı-başlı danışsan, sənə mükafat verəcəyəm. Bura, paxlalara bax. Bu paxla cərgəsini görürsən? – bu, Don çayıdır... Bu uzun cərgə isə Dnepr çayıdır... Yaxın gəl və göstər görüm, urus şəhəri Kiyev harda olmalıdır?

Ploskinya bir addım atdı, lakin hər iki monqol gözətçisi onun üstünə atılıb kəmərinə qılıncı ilə qopartdılar. Bundan sonra Ploskinya ehtiyatla diz çökərək Subutaya tərəf süründü.

– Belə! Başa düşürəm! – deyərək o, alnını qırıqdırdı və dəri papağını geri itələdi. – Bax, bu bizim Dneprdir... Bu isə Dneprin ağzıdır, dənizin yaxınlığında Oleşyenin yanı... Buradakı balaca çay isə bizim dayandığımız yerdəki Kalkadır... Amma qulaq verin, mənim mərhəmətli xanım! Axı Dnepr şimaldan cənuba bu cür düz axmır, əyilmiş qol kimi dönüb axır. Bax burada, çiyin olan yer Kiyev şəhəridir, yumruq olan yer isə Qara dənizdir. Çölə çıxan dirsək də, Dneprdə Xortitsa adasıdır, həmin bu Xortitsanın yanında, yeni dirsək olan yerdə rus qoşunu toplaşır. – Ploskinya paxları elə itələdi ki, Dnepr bucaq kimi əyildi.

– Buradan Kiyevə nə qədərdir? – deyərək Subutay soruşdu. O, torbadan paxlalar ilə birlikdə bir ovuc qızıl pul çıxartdı, bunları övcündə atıb-tutdu və yanına qoydu.

Ploskinyanın gözləri parıldadı, dili ilə quru dodaqlarını yaladı.

– Kiyev sənə nəyinə lazımdır? Ruslar Kiyevdən hücumla keçməzlər. Axı buradan Kiyevə uzaqdır, altı yüz verstdir...

– “Verst” nədir? – deyərək Subutay əsəbiləşdi. – “Verst” başa düşmürəm!.. Sən mənə de görüm Kiyevə neçə at mənzili yoldur?

– Əgər buradan Kiyevə bir atda getsən, onda bir başa on iki gün edəcək. İki atla altı günə çatarsan.

– Bax indi sən mənə başa saldın.

– Lakin ruslar Kiyevdən birbaşa çölə gəlmirlər. Onlar qayıqlara minib Dnepr ilə “dirseyə” kimi, bax, bu bucağa, Xortitsa adasına

kimi gəlirlər. Onlar burada o biri tərəfə üzüb “Zalozni şlyaxı”¹ ilə olan qısa yol ilə bura, Lukomoryeyə gedirlər. Bu yolu yaxşı at ilə cəmi üç-dörd günə, qoşa atla isə iki günə keçmək olar.

– Cəmi iki günə? – deyərək Subutay təəccüb etdi. – İki günə uruslar Dneprdən buraya gələ bilirlər?

– Görürsən, bax, buradan, çayın burulduğu yerdən, Xortitsadan bizim rus qoşunları tez-tez köçəri poloveslərin üzərinə basqın edirdilər. Əgər yüksüz-arabasız getsəniz bu yolu iki-üç günə başa vurarsınız. Görünür Subutay özü üçün lazımı məlumat aldığına görə razı qalmışdı. O, gülümsəyərək əllərini dizinə vurdu və qımız gətirilməsini əmr etdi. O, Ploskinyadan yollar, çay keçidləri, urusların qoşunları, atlarının keyfiyyəti, əsgərlərinin necə silahlanması, necə vuruşması barədə ətraflı soruşdu.

– Onlar yaman vuruşurlar, xüsusən təbərzinlə, həmçinin adi balta ilə də.

– Bu urusların nə qədər qoşunu var?

– Əgər yaxınlıqdakı bütün knyazlar: Kiyev, Çerniqov, Smolensk, Qalitsiya, Volin knyazları və başqa xırda knyazlar öz drujinalarını Xortitsaya gətirsələr, onda çölə əlli min piyada, nişançı və süvari çıxıb bilər.

Subutay:

– Deməli, onların beş tümeni var? – dedi və beş qızıl pulu Dneprdəki “burulan” yerə, Xortitsaya qoydu. Çölə yürüş buradan başlanırdı. – Bəs qıpçaqlar nə qədər süvari çıxara bilirlər?

– Heç olmasa əlli min yığıla bilər² Dneprin bu tərəfində tükənməz qıpçaq dəstələri var.

Subutay daha beş qızıl qoydu.

– Deməli bizə qarşı cəmi on tümen urus və qıpçaq olacaq? – deyərək Subutay sirr verməyən və qaradınmaz Cebeyə baxdı. – Yadındadır mı, Cebe noyon, Qara İrtışdan biz Xarəzmin üstünə nə qədər

¹ Zalozni şlyax – Azov dənizindən Dneprə gedən çox qədim ticarət yolu. “Zalozni” sözü “Jelezo” sözünün qədim tələffüzündən əmələ gəlmişdir, çünki bu qısa yol vasitəsilə karvanlarda dəmir daşınırdı. Dəmir isə qədimlərdə qiymətli metal hesab olunurdu və Çindən, həmçinin Asiyanın başqa yerlərindən gətirilirdi. (Zabelin, Brun) “Zalozni” adı dəyişilərək “Lozovaya” stansiyasının adı kimi qalmışdır.

² Ploskinya monqolları qorxutmaq üçün rus və poloves qoşunlarının sayını biliblə çox demişdi. Həqiqətdə isə onların sayı xeyli az idi. Tarixdə bu qoşunların düzgülü sayı göstərilir.

qoşunla getmişdik?.. İndi biz “cahanı lərzəyə gətirən” Çingiz xanın yaxşı şagirdləri olub-olmadığımızı göstərəcəyik!

Ploskinya əlləri və ayaqları üstündə duraraq gah qızıl pullara, gah da fikrə dalmış moqol xanlarına baxırdı. Ploskinyanın gözləri bic-bic, həm də qəzəblə parıldadı və o, hiyləgərliklə soruşdu:

– Mərhəmətli tatar voyevodası, bəs sən tatar qoşunlarının dayandığı yerə niyə bir neçə qızıl qoymursan? Göstər, görək sən nə qədər qoşunun var?!

Subutay əyri barmaqlarını bükərək yumruğu ilə Ploskinyanın üzünə vurdu.

– Tatar qoşunu bu qədərdir! Bax, urusları və qıpçaqları belə edəcəyəm!.. – Subutay düzülmiş qızilları qəzəblə siyirib paxla torbasının içinə atdı. – Onların hamısını öz torbama soxub kəsmik kimi yeyəcəyəm.

Ploskinya dal-dalı çəkildi.

– Mərhəmət elə, xidmətimə görə mənə bir şey ver!

– Uqqa! Mən heç kəsə pul vermərəm, pulu hamı mənim üçün gətirir və mən də hamısını öz hökmdarım, məğlubedilməz Çingiz xana göndərəm... Amma sən, mükafat ala bilərsən. Oğlanların var?

– Şükür Allaha, dördü var.

– Hardadır onlar? Uzaqdadır?

– Donda, bərədə olurlar.

– Mən onların ardınca min atlı göndərəm, onları bir anda bura gətirərlər. Sən onlara əmr edərsən ki, urusların tərəfinə keçib cəsusluq etsinlər və orada urus alaylarının harada dayandıqlarını, nə qədər olduqlarını öyrənsinlər. Qoy onlar öyrənsinlər ki, urus voyevodaları nə fikirləşirlər, sonra tez qayıdıb hamısını mənə dürüst söyləsinlər. Onda mən səni də, oğlanlarını da azad edəyəm və hərənizə mükafat olaraq bir ilxı at və bir ovuc qızıl verərəm. Hə, niyə susursan? Nə fikirləşirsən?

Ayaqlarını açaraq möhkəm dayanmış Ploskinya dərinə nəfəs alaraq dedi:

– Başımı kəs, şanlı xan, ancaq oğlanlarıma toxunma!

Subutay fisıldayaraq yumruğunu xalçaya döydü.

– Sən mənimlə belə danışsən? Ey, növərlər, mənim bu hörmətli qonağımı qaplanların çadırına aparın və gözətçisini üç qat artırın. Səkləb isə qoy onu xan kimi qonaq etsin...

– Ayaqlarını da bağlayaqrı? – deyə növərlər soruşdu. – Belə cənavar qaça bilər!

– Yadından çıxmasın, dəmir zəncirle möhkəm bağla!..

Yeddinci fəsil

KİYEVDƏ HƏYƏCAN

Sizin dövlət əleyhinə çıxmanız nəticəsində kafirlər rus torpaqlarına doluşdular, aranızdakı nifaqlar nəticəsində poloves torpaqlarından zülm gəldi. Rus torpağı uğrunda, bahadır İqor Svyatoslaviçin yaraları şərəfinə öz iti oxlarınız ilə çölə hasar çəkin!

“İqor polku haqqında dastan”

Dneprin sol sahilindəki çöldə, Kiyevin qabağında olan bərə, səhər vaxtı qəfildən gəlib çıxan poloveslər tərəfindən tutulmuşdu. Onlar bərəyə minərək, onun adamlarını hədələdilər və qaçmağa qoymadılar. Adamın çoxluğundan bərə əyilib suyun içinə girdi. Qaplana oxşayan ala atına minmiş ağır bədənli qoca poloves xanı gəlib çıxdı. Onu yüz atlı müşayiət edirdi. Atını oynadaraq qabaqca gələn süvarilərdən biri, xana məxsus, təkəsinə at quyruqları keçirilmiş və mis zınqrovlar asılmış uzun bir tuğ tutmuşdu. O biri qaval çalırdı. İkisi isə tütəyi üfləyirdi. Süvarilərdən biri qızgın, kişnəyən atın üstündə qırmancını oynadaraq, xan üçün bərəyə yol açdı.

Kənarda, bir yerə yığılan adamların arasında dağarcığı arxasında olan, üst-başı tozlu, arıq bir səyyah deyirdi ki, indi poloveslər Vəhşi çöldən¹ qaçırırlar, onların ardınca isə naməlum, dəhşətli növərləri olan “tatarlar” tayfası çapır. “Onların üzündə tük yoxdur, burunları yastıdır, caduger kimi saçları bir-birinə qarışıb. Allahsız tatarları görəndə adamlar yıxılıb ölürlər...”

– Bunlar necə adamlardır? Söylə bizə, Allah yolçusu, görünür sən bilikli və savadlı adamsan.

¹ Vəhşi çöl – Qara dəniz sahilindəki çöllər

Uzun ağacına söykənən səyyah danışmağa başladı.

– Şərqdən gələn bu saysız-hesabsız, müdhiş xalq bizim ölkədə tanınırlar, onlara “tatarlar” deyirlər, bundan başqa onlarla birlikdə yeddi dildə danışan tayfalar da vardır. Əvvəllər poloveslər yaxındakı xalqları əsir tutur, onlara əziyyət verirdilər, indi onların özlərinin də axırı çatıb. Tatarlar poloveslərə qalib gəlmək və onları qovmaqla, hətta köklərini kəsməklə kifayətlənmirlər, özləri onların torpaqlarında qalırlar.

– Bu tayfa hardan gəlib?

– Müqəddəs kitablarda yazıblar ki, bunu yepiskop Mefodi Patariyski də təsdiq edir, guya yunan şahı Makedoniyalı İsgəndər qədim zamanlarda mənfur Qoqi və Maqoqi¹ xalqını dünyanın axırına, şərq ilə şimalın arasındakı Yetriyev səhrasına qovmuşdur. O, dağları onların üzünə bağlamış və əmr etmişdir ki, vaxt qurtarana kimi orada qalsınlar. Yepiskop Mefodi deyir ki, guya vaxt qurtarandan sonra dağlar yenidən çəkiləcək və bu zaman Qoqi və Maqoqi xalqı oradan çıxıb bütün yer üzünü şərqdən Fərat çayına kimi, Dəclə çayından Pont dənizinə kimi itaət altına alacaq, bütün yer üzünü, Həbəşistandan başqa...

– Bütün yer üzünü! – deyə ona qulaq asanlar dilləndilər. – Onda deməli, bizim torpağı da?..

Səyyah davam etdi:

– Məgər ətrafda nə baş verdiyini görmürsünüz? Bu, zamanın axırının çatdığına işarədir! Yeni ulduz peyda olub, onun şüaları bütün şərqə tutub, indi xristianların başına bəla gəlir, yeni düşmənlərin hücumu yaxınlaşır... Onlar dağların arxasından çıxmışlar və indi mənfur Qoqi və Maqoqi tayfası üstümüzə gəlir! Dünya indi tar-mar olacaq. Qiyamət günü yaxınlaşır!..

Ahu-zar və ağlaşma eşidildi. Səyyah keçə papağını çıxartdı, camaat onun papağına çörək və qara xırda pullar tökdü.

Böyük Kiyev knyazının drujinaçıları qətran çəkilmiş iri qayıqlarda sağ sahildən üzüb gəldilər. Onlar camaatı qovub dağıtdılar, bərəyə minən yeri təmizlədilər və qoca poloves xanına bərəyə minməkdə kömək etdilər. Xan əyninə qıraqları samur xəzi ilə işlənmiş tünd-qırmızı ipək çəkmen geymişdi, başına dövrəsinə

qızılı tülkü dərisi tikilmiş dik ağ papaq qoymuşdu, ayağında isə mirvari sapları ilə işlənmiş al-qırmızı uzunboğaz çəkmə var idi. Məşin əlcək geymiş bir əlilə məhəccərdən tutan xan təşəxxüslə dayanmışdı. O biri əlilə almazları şəfəq saçan əyri qılıncının dəstəsindən yapışmışdı.

İri və əzəmətli olan xan sakit görünürdü, ancaq onun gözləri həyəcanla oynayaraq Dneprin tutqun sularına baxırdı. Külək güclənirdi. Çayın üzü ləpələnirdi və ağ köpüklü qaçısan dalğalar yuxarı qalxırdı.

Xan səxavətli idi. Bərəçilər ondan ovuc-ovuc gümüş pul almışdılar və var qüvvələrilə çalışırdılar. Bütün günü onlar böyük bir karvan: bəzəkli çullanmış seçmə atlar, qorxudan nəre çəkən dəvələr, uzun buynuzları kürəklərinə çatan iri camışlar, başqa ölkələrdən olan elə buradaca, sahildə geydirilmiş, qolbaqlar və başqa bəzəklər taxmış qaraqaşlı, qarayanız əsir qızları daşıdılar. Bütün bunlar rus knyazlarına hədiyyə aparılırdı.

Camaat arasında deyirdilər ki, qocaman poloves xanı Kotyan da gəlib. O, yüz minlərlə atın sahibi idi. Onun ilxıları “Vəhşi çölün” ucsuz-bucaqsız düzənliklərində dolaşırdı. Onun atlarının damğası yarımdairə və iki cızıq çəkilmiş nal idi.

Kotyan çöllərin sahibidir! Ancaq o, böyük qoşun çıxara bilər. O, Kiyevə nahaq yerə gəlməyib. Ehtiyac onu qovub gətirmişdir. Başqa poloves xanları da bütün qohumları ilə rusların tərəfinə gəlirlər, bütün keçidlər və körpülər ilə Dnepri keçirlər. Poloves dəstələri at üstündə zireh, qalxan və nizələr ilə suya girirlər... Nə isə olacaq? Onlar xainlik fikrində deyillər ki? Poloveslər daha şən mahnılar da oxumurlar. Çöldən bizim tərəfə gələrkən onların uzaqlardan, dəvə zarılısına oxşayan qəmli mahnılarının səsi eşidilir...

Böyük Kiyev knyazı Mstislav Romanoviçin¹ sarayında yığıncığa təcili hazırlıq görülürdü: həm böyük, həm də kiçik, knyazların gəlişi gözlənilirdi. Rus torpağını müdafiə etmək üçün hamının arındanca yorğa atlara minmiş çapar göndərilmişdi.

Hörmətli qonaqları ləyaqətlə qarşılamaq Kiyev knyazı üçün asan deyildi, – hamı öz drujinaçıları ilə gəlirdi; knyaz böyük olduqca, onların əyanları da çox olurdu. Knyazın xidmətçiləri

¹ Qoqi və Maqoqi – əfsanəvi, vəhşi nəhənglər xalqı. Guya Makedoniyalı İsgəndər bu xalqı şimal-şərq dağlarının arxasına qovub.

¹ Mstislav Romanoviç (1214-1223) – Monomax sülaləsindən olan sonuncu Kiyev knyazı

Kiyevin bütün çörəkçilərini və qəssablarını içi dolu piroq və buğda çörəyi bişirməyə və knyaz evinə gətirməyə məcbur edirdilər. İndi Kiyev knyazının yüz il bundan əvvəlki, Monomax dövründəki gücü yox idi. Onda bütün rus torpağı böyük Kiyev knyazının hökmranlığı altında idi: o vaxt Kiyev də, Pereyaslavl da, Smolensk də, Suzdal da, Rostov da, hətta uzaq və zəngin Novqorod da bütünlüklə onun əlində idi. O zaman bütün knyazlar ona itaət edirdilər, poloveslər isə tərpənməyə belə cəsarət etmirdilər. O, bütün ölkələrdə rusların şöhrətini qaldırmışdı. Lakin illər keçdikcə Monomax sülaləsi parçalandı. Knyazlar şəhər və vilayətləri öz oğullarına, qardaşı və bacısı uşaqlarına və nəvələrinə paylamışdılar, indi Mstislav Romanoviç parçalanmış və zəif Kiyevə hökmranlıq edirdi. Son iyirmi beş ildə rus knyazlarının etdikləri hücumlar Kiyevi zəiflətmişdi. Qalitsiyalı, vladimirlilər, suzdallılar və vicdansızlıqları ilə şöhrət qazanmış vəhşi poloves knyazları qədim paytaxtı talan edib yandırmışdılar¹.

Bu qədər dağıntıdan sonra kiyevlilər öz paytaxtlarını asanlıqla bərpa edə bilmədilər. Qapı-pəncərəsi sınımış çoxlu xaraba ev vardı...

İndi yenə də düzənlərdən bəla gəlirdi. Bu bəla bütün ömrü boyu yaxşı taxtı-tac, daha gəlirli şəhər, çox adamlı vilayət üstündə bir-birilə düşmənçilik edən barışmaz, məğrur və tərs knyazları bir yerə toplamışdı. İndi köhnə düşmənlər, poloveslərin özləri Kiyevə qaçıb gələrək baş əyir və yardım diləyirdilər. Əzgin və ruhdan düşmüş poloveslər knyaz evinin qapısı ağzına toplaşaraq sallağı oturmuşdular. Rus knyazları gəlməyə başlayanda, poloveslər onların qabağına qaçıb atlarının cilovundan öpürdülər, əllərini uzadaq döndə-döndə deyirdilər:

– Alayları toplayın! Bizim çöllərə gəlin! Bizi müdafiə edin! Qəzəbli düşmənləri qovmaqda bizə kömək edin.

Hər knyaz öz əyanları ilə knyaz evinin həyatına yığılırdı; onlar ayrı dayanıb mübahisə edir, hərdən ətrafı dolaşaraq nədən söhbət getdiyinə qulaq asırdılar, xidmətçilər nə qədər xahiş edirdilərsə də, böyük knyazın sarayına qalxmırdılar.

¹ Kiyev güclü dağıntılara 1162, 1169, 1202, 1204, 1207, 1210-cu illərdə məruz qalmışdır. 1204-cü ildə şəhər, xüsusilə bərk dağılmışdır. Həmin il knyaz Rürük Rostislaviç hakimiyyəti ələ almaq üçün vəhşi polovesləri köməyə çağırmışdı. Onlar şəhəri yandırıb dinc əhəlisini döymüş, əmlaklarını talan edib çoxlu kiyevlini balaca uşaqları ilə əsir tutub aparmışdılar.

Poloves xanı Kotyan da həyətdə, həmişəki kimi təşəxxüslə dayanmışdı. Günəşdən və çöl küləyindən sifətləri qaralmış, başlarına sivri uclu papaq qoymuş qaşqabaqlı və sakit məsləhətçilər əllərini qurşaqlarının üstünə qoyaraq onun yanında durmuşdular. Onların qoca tərcüməçisi knyazlardan hansının gəlib çıxdığını, onlardan kimin, xüsusilə hörmətli və güclü olduğunu xana izah edirdi. Kotyan kimə ehtiram göstərməyin lazım olduğunu ölçüb-biçərək tərcüməçi ilə ona yaxınlaşır, baş əyərək çətinliklə barmaqlarını yerə toxundurur, yenə ləyaqətlə qəddini düzəldib çallaşmış uzun bığlarını eşir, eyni sözləri təkrar edirdi:

– Kömək elə, qardaş ol! Bizim hamımızın üstünə ölüm gəlir. Hamımız birləşsək, ölümü qovarıq. Kiçik hədiyyədən boyun qaçırma! Hörmətimi qəbul elə! Heç kəsi unutmamışam, hamıya ehtiram göstərmək istəyirəm. Hərəyə bir şey – kimisinə xələt, kimisinə at, kimisinə mal-qara, kimisinə kənz hədiyyə edirəm.

Günəş günorta yerinə yaxınlaşırdı, knyazlar isə hələ də izdi-hamlı knyaz həyətinə dayanıb səsləri tutuluncayadək bərk mübahisə edirdilər: hamı gözləyirdi ki, görək Kiyev knyazının sarayına birinci kim girəcək. Deyirdilər ki, knyaz Mstislav Romanoviç hələ kimi isə gözləyir. Bəlkə də bu, şimaldakı hökmlü və lovğa Suzdal knyazı Yuri Vsevolodoviçin çaparı idi. O, yığınağı öz şəhəri Vladimirdə gözləyirdi və knyazların yoxsullaşmış Kiyevdə keçirilən müşavirəsinə getməzdi. Qalitsiya knyazı Mstislav Udatnı¹ da görünmürdü. O, hamını yığınağa çağırırdı və onun çaparları hamıya deyirdi: üstümüzdə bəla gəlir, özümüzü tez çatdırın!

Hamıda birdən canlanma əmələ gəldi.

– Mstislav Udatnı gəldi! – dedilər və maraqla bir-birini itələyərək, müvəffəqiyyətli yürüşləri, uqlar və lyaxlar üzərində qələbələri ilə şöhrət qazanan knyaza baxmağa çalışdılar.

Mstislav Udatnı yaşının çox olmasına baxmayaraq yüngül addımlarla içəri girdi. O, ayaq saxlayıb qara, ağıllı gözlərini camaata dikdi, elə bil kimi isə axtarırdı. Knyaz uzun, sallaq bığını xeyli eşdi. O, döyüşə hazır vəziyyətdə idi, başına günəşin şüaları altında parlayan qızıl dəbilqə qoymuşdu, əynində qızıl ilə işlənmiş dəmir

¹ Qalitsiya knyazlarının müasirləri onu Mstislav Mstislavoviç Udatnı (udaqlıvıy), yəni xoşbəxt adlandırdılar, sonrakı tarixçilər bu adı dəyişərək "Udaloy" etdilər.

geyim var idi. İti addımlarla irəliləyərkən qırmızı plışı yellənirdi. Həyətin küncündə dayanan xan Kotyanı gören kimi birbaş onun yanına yönəldi. Xan yerindən tərənib əllərini uzadaraq Mstislava tərəf gəldi. Onlar çiyinlərini bir-birinə yapışdırdılar, Kotyan başını Qalntsiya knyazının sinəsinə söykədi. Kotyanın ağ papağı yerə düşdü və hamı gördü ki, poloves xanının çiyinləri necə titrədi.

– Ağlayır! Qoy ağlasın! – deyə camaatın arasında pıçıldadılar. – Bu yaramazlar bizim adamları az qul etməyiblər, qoy indi özləri də bilsinlər ki, yetimlərin acı göz yaşları nədir! Mstislav, Kotyan xanın qızına evlənib, buna görə də varlı qayınatasının dərdinə acıyır!

Drujinaçılar Mstislav Udatnının gəldiyini Kiyev knyazına xəbər verdilər. Lakin Mstislav Romanoviç hələ də ləngiyirdi və əmisi oğlunu qarşılamaq üçün qapıya çıxmırdı, – köhnə haqq-hesabı unuda bilmirdi. Mstislav isə Kotyanı qucaqlayıb həyətin bir küncünə çəkildi, onlar orada xeyli dayandılar və astadan söhbət etdilər.

Yenə də hamı tərpendi və səslər eşidildi:

– Suzdallılar gəldilər! Güclü kömək olacaq! Suzdallılar olmasa hara gedə bilərik! Yox, suzdallılar deyil, gənc Rostov knyazı Vasilko Konstantinoviçdir.

Hündür boylu gənc əsgər həyətdə daxil oldu. Onun saqqalı çənəsini güclə örtürdü. O, da Mstislav Qalitski kimi döyüşə hazır idi – əynində dəmir geyim, başında polad dəbilqə, belində isə uzun, düz qılınc var idi. O, sadə geyinmişdi, qırmızı rəngli plışı solmuşdu. Bütün paltarları toz və palçıq içində idi, görünür atdan elə indicə düşmüşdü. Onun yanı ilə qoca bir kişi ayaqlarını sürütlüyə-sürütlüyə gəlirdi. Uzun, buruq çal saçları çiyinlərinə tökülmüşdü; çiyindən asdığı xam dəri kəməmindən qusli asmışdı.

Bu kor müğənnidir! Məşhur müğənni Qremislav! Əvvəllər veyevoda idi, dəfələrlə polovesləri darmadağın edib, Ryazan knyazı Qleb isə acıqdan onu zirzəmiyə salaraq gözlərini çıxarmış, üç il orada saxlamışdır. Qremislav dustaqlıqda olarkən mahnılar qoşmuş, sonra onu zirzəmidən çıxarmışlar. Həmin vaxtdan o, şəhər-şəhər gəzərək keçmiş zamanlar haqqında mahnılar oxuyur... Bu gün deyəsən Qremislavı biz də eşidəcəyik.

Gənc knyaz Vasilko səmimi təbəssüm və ehtiramla özündən böyük bütün knyazlara baş çəkdi. Knyazların özləri onun qabağına gələrək soruşurdular:

– Bəs suzdallılar niyə gəlmirlər? Sən onların qonşususan, gəlib çıxmadıqlarının səbəbini bilmirsən? Böyük Suzdal knyazı Yuri Vsevolodoviç sənə doğru əməldir, onu dilə tutdunmu?

– Hələ də fikirləşir! Gəlib-gəlməyəcəyini isə heç falçı da bilməz...

On drujinaçı qoşa-qoşa knyaz evinin eyvanına çıxdı. Elə bil onları xüsusi olaraq seçmişdilər. Hamı görkəmli idi, başlarında dəbilqə, əyinlərində dəmir geyim var idi, əllərində qısa nizə tutmuşdular. Onlar pillələrlə düşüb pilləkənlərin hər iki tərəfində dayanaraq knyaz Mstislav Romanoviçi gözlədilər. O, başında qızıl suyuna çəkilmiş qartal olan əsasına söykənərək yavaş-yavaş bayıra çıxdı. Düz qaşlarının altındakı ciddi gözləri yorğun və kədərli idi. Çallaşmış saqqalı azca haçalanmışdı, sinəsindən xaç və balaca ikona asılmışdı, əynində atlas kaftan var idi. Knyazın ikonaya bənzər siması, onun hərbi işlərdən çox kilsənin və gecə ibadətlərinin qayğısına qaldığına dəlalət edirdi. Knyaz ayağını azca çəkərək pillələrlə düşdü və axırıncı pillədə dayandı.

– Buyurun, öziz qonaqlar! – deyə o, kədərli səsle onlara müraciət etdi, elə bil ki, qayğıdan yorulmuşdu.

Həyətdəki bütün knyazlar bir-birinin sözünü kəsərək çığırdılar:

– Niyə bizi çağırırsan? Vəhşi polovesləri müdafiə etmək üçün? Onları qırmaq lazımdır! Bizim işimiz onlarsız yaxşı olar! Qoy özləri özlərini xilas etsinlər, biz isə baxarıq!

Yoğun bədənli Kotyan xan camaatın içindən ayrıldı, əyri ayaqlarının üstündə ləngər vuraraq eyvana tərəf tələsdi. Əlini yerə toxundurdu, knyazın zərli libasına sürtdü və tələsə-tələsə danışmağa başladı:

– Mərhəmətli knyaz! Sən əvvəllər mənimlə məhriban idin, mən də sənənlə məhriban idim! Gəl bizə ata ol! Xan Çaqonizin mənfur xalqını qovmaqda bizə kömək et! Tatarlar adlanan bu mənfur adamlar canavar kimi torpağımızda dolaşırlar. Bu gün onlar bizim bütün torpağımızı əlimizdən alıblar, sabah isə sizə gələcəklər və sizin rus torpağınızı alacaqlar. Bizi müdafiə edin! Əgər bizə kömək etməsəniz, bizim hamımızı qıracaqlar, sabah isə siz rusları qıracaqlar! Biz hamımız birləşməliyik və vahid qoşunla müdafiəyə qalxmalıyıq.

– Ağzını bədliyə açma! Özündən uydurma! – deyə narazı səslər eşidildi. – Sakit, qoyun danışsın! Niyə boş-boşuna bağırırsınız?

Başqaları etiraz edirdilər:

– Poloveslər bizim düşmənlərimizdir! İndi onlar bizim torpaqda qüdrətsiz və gücsüzdürlər. Hamını qırıb var-dövlətlərini əllərindən alaql!

Yeni səslər bir-birinin sözünü kəsərək və bir-birinə qarışaraq böyük hay-küy qaldırdı. Kiyev knyazı hey onun-bunun üzünə baxırdı. Əlacsız qalıb əllərini yuxarı qaldırdı. Qışqırıqlar qüvvətləndi.

Cəsəratli və cəld knyaz Mstislav Udatnı eyvanın pilləsinə çıxıb dedi:

– Şanlı knyazlar, namuslu voyevodalar və bütün igid ruslar! Məgər bizim hamımız müqəddəs rus torpağının övladları deyilikmi? Köhnə mübahisələri və ədavətləri, poloveslərlə dava etdiyimizi unudaql! Biz də onları əzib dağıtmışıq, onlar da bizim yerlərə od vurub talan etmişlər... İndi həm poloveslər, həm də bizim üçün ağır günlər başlamışdır. Təzə, naməlum düşmən hücum edəndə, poloveslərlə müharibə etməkdənsə, dostluq etmək yaxşıdır. Əgər indi biz xan Çaqonizin allahsız tatarlarına qarşı mübarizədə onlara kömək etməsək, onda poloveslər onların tərəfinə keçə bilərlər və düşmən qüvvəsi daha da artar.

– Axı bu tatarlar necə adamlardır? Bəlkə zəif əsgərlərdir, poloveslərdən də acizdirlər. Onlar nə qədərdir?

– Xan Kotyan alanlarla birlikdə Çaqonizin tatarları ilə vuruşub. Deyir ki, onlar birgə hücum edirlər, yaxşı da vuruşurlar. Onlar uzaqdan, Obezlərin¹ ölkəsindən və Dəmir Darvazadan keçib gəlmişlər. Poloveslərin təkbaşına tatarların qabağını almağa gücləri çatmayıb. Tatarlar poloveslərin bütün obalarını dağıdıb, Kotyanın və başqa poloves voyevodalarının arvadlarını, atlarını, mal-qarasını və bütün var-dövlətini ələ keçirmişlər... İndi tatarlar elə varlanıblar ki, yıgdıqları şeyləri bilmirlər hara qoysunlar, indi leş yemiş itlər kimidirlər, öz mal anbarlarını Lukomoryədə, Xəzər dənizinin sahilində yerləşdirmişlər... Tatarların özləri isə arabasız, yüngül atlarla rus torpağına yeriyiblər. Kim deyir ki, mən müqəddəs rus torpağınaminə yox, öz qaynatam, indi dilənçi kökünə düşmüş xan Kotyandan ötrü çalışıram, o, mənə böhtan atır!..

¹ Obezlər – Şimali Qafqazda yaşayan tayfa

Camaat nəfəsini dərib məşhur knyaz Mstislavı dinləyirdi. Orada-burada səslər eşidilirdi:

– Xəzər dənizi sahilinə kimi uzaqdır, iyirmi günlük yoldur.

– Çağırılmamış qonaqları birinci qarşılayan biz olmayacağıql! Onları Kiyev knyazı qarşılamalı olacaq, qoy bunun üçün o özü dərd çəksin!

Camaat uğuldayırdı, bilirdi ki, knyazların arasında qardaşlıq məhəbbəti, iradə birliyi yoxdur, keçmiş acıqlar, köhnə haqq-hesablar onları içəridən tərpedirdi.

Oxumaq səsi gəldi. Atlaz əba geymiş kilə əhli knyazların qızı-şan mübahisə və ehtiraslarını yatırtmaq üçün lap vaxtında gəldi. Əllərindəki buxurdanları yellədən geniş sinəli dörd dyakon¹, yanan yoğun mum şamlar tutmuş oğlanlar, əllərində dəmir xaçlar tutan qoca baş keşişlər, nəhayət iri qızılı papaq qoymuş, qara saqqallı, qarayanız, yunan mitropolit oxuya-oxuya artırmaya yaxınlaşdılar və dayandılar, iki oğlan uşağı mitropolitin qolundan tutmuşdu, o dəqiqə də səs-küy kəsildi.

Kiyev knyazı mitropolitə yaxınlaşdı, əyilərək əllərini bir-birinin üstünə qoydu, xeyir-dua verən əli öpüb yavaşcadan pıçıldadı:

– Öyüd ver, müqəddəs ata! Knyazları yola gətir ki, köhnə ədavətləri unudub birlik və dostluqla qabağa çıxsınlar!

Mitropolit eyvana çıxdı, onlara hər işdə xeyir-dua verdi, rus sözlərini pis tələffüz edə-edə əzbərlədiyi nitqini deməyə başladı.

– Mənim hörmətli qardaşlarım və oğullarım! İncilin dediyi kimi dindar olmağı öyrənin! Allahın xatirinə, yaxşı işlər edin! Dilinizi saxlayın, ağılnızı sakitləşdirin, bədəninizi əzaba düçar edin, qəzəbinizi boğun!

Kiyev knyazı sakit dayanıb başını aşağı salmışdı. Mstislav Qalitski üzlərdəki heyrəti və narazılığını görüb həyəcanla ora-bura baxdı. Mitropolit isə davam edirdi:

– Əgər səni bir şeydən məhrum edirlərsə, tabe ol və intiqam alma! Əgər incidir və əzab verirlərsə döz! Əgər təhqir edirlərsə – dua elə! Düşməne qalib gəlmək üçün Allah bizə üç yol göstərib: tövbə, göz yaşları və sədəqə...

Mstislav ehtiyatla dörd dyakona yaxınlaşıb pıçıldadı:

¹ Dyakon – müstəqil dua mərasimi aparmağa ixtiyar olmayan aşağı dərəcəli keşiş

– Yunan aqlını itirib! Aləmi qarışdırdı! Kimə göz yaşları və tövbədən danışır? Axı o, bunu nökrələrə və rəiyyəyə yox, knyazlara deyir! Tez bir zəbur surəsi və ya bayram qəsidəsi başlayın hərənizə bir qoyun verərəm!

Mitropolit nə işə danışmaqda davam etdi, lakin bu vaxt dyakonların dördü də bayram qəsidəsi oxumağa başladı, baş keşişlər və oğlanlar da onlara qoşulub alçaq və nazik səslə oxudular. Knyazın əyanları heyrətə düşmüş mitropoliti əhatə etdilər və knyazın drujinaçılarının yaşadığı binaya qalxmaqda ona kömək etdilər.

Gənc Rostov knyazı Vasilko pilləkənin yuxarı pilləsinə qalxdı.

– Mən uzaq şimaldan, böyük Rostovdan çapıb gəlmişəm. Bunu rus torpağı naminə, xristianların naminə deyirəm; bizim yanımıza Kiyev knyazı Mstislav Romanoviçdən təcili çapar gəldi, bizi alayları düzəltməyə və rus torpağını müdafiə etməyə tələsdirdi. Mən öz kiçik drujinamı gətirmişəm, hamımızdan qüvvətli olan Suzdal knyazı Yuri Vsevolodoviç isə hələ fikirləşir: tatarlar Suzdala gələcəklər, yoxsa yan keçəcəklər? Mən burada belə də söz eşidirəm: “Hər kəs öz başının hayına qalsın!” Müqəddəs mitropolit isə tövbə və göz yaşları sözlərini elə bil əsgərə yox, ölüm yatağında olan pırani qocaya deyir... Mülayimlik və sakitliklə düşmənin qabağını saxlamaq, rus torpağını müdafiə etmək olmaz... Camaat çığırdı:

– Doğrudur, Vasilko doğru dedi.

– Naməlum və mənfur xalq sürətlə kəsmə yolla gəlir... Çağırılmamış qonaqları layiqincə qarşılamaq lazımdır. Onlara zərbə vurmaq və onları həmişəlik əldən salmaq lazımdır. Tatarlar qanadlı deyil, Dneprin üstündən uça bilməzlər, hətta uçsalar da, axı bir yerdə oturacaqlar, onda biz Allah qoysa, onları...

– Onları qılnc və balta ilə qarşılariq!

Vasilko davam etdi:

– Qoy bizim knyazlar Mstislav Romanoviçin sarayına getsinlər və qədim qayda ilə xalçanın üstündə dövrə vurub qət etsinlər: mənfur düşməni göz yaşları və tövbə etməklə, ya da babalarımızın sınıanmış baltaları və itilənmiş qılıncları ilə qarşılariq?

– Knyaz Vasilko düz deyir!

– Qoy belə olsun! – deyə hər tərəfdən çığırdılar.

– Böyüyümüz kim olacaq? Alayları kim aparacaq? Mən Mstislav Romanoviçin əli altında getməyəcəyəm! – deyə başqa tərəfdən çığırdılar. O biri tərəfdən də deyirdilər:

– Qoy əsgərləri Mstislav Mstislavoviç Qalitski aparsın. Nahaq yerə ona “Xoşbəxt” deməyiblər, o bizə xoşbəxtlik gətirər!..

İyirmi üç knyaz bu işə çarə etmək üçün Kiyev knyazının drujinaçılarının sarayına gətdilər. Çox fikirləşdilər, amma razılığa gələ bilmədilər. Mstislav Udatnı sübut etmək istəyirdi ki, Lukomoryədə tatarların düşərgəsinə hücum etmək lazımdır. “Anbarları tutub hamını təmin edərək, təkə knyaz yox, sadə əsgərlər də yaxşı pay ala bilər”.

Lukomoryeyə getmək fikri çoxlarının xoşuna gəldi, lakin knyazlar bütün alaylar üçün heç cür vahid voyevoda seçə bilmədilər.

Bu vaxt çöldən bir sərgərdan qaçıb gəldi. O, xəbər verdi ki, tatarlar sıx sıralarla Dneprə tərəf irəliləyirlər. Bu xəbər Xortitsa adası yanında Dnepri keçib tatarlara qarşı getmək qərarını sürətləndirdi.

Knyazlar bir qərara gəldilər: hər knyaz öz qoşunu ilə gedir, heç kəs o birinin yolunu kəsmir. Kim Lukomoryeyə birinci gəlməyə və tatar düşərgəsinə tutmağa müvəffəq olsa, o, vicdanla qəniməti başqa knyazlarla bölüşməlidir.

Hamı xaçı öpdü ki, andı pozmayacaq və əgər knyazlardan biri o biri knyaz ilə dava salsın, hamı davakara qarşı çıxacaq. Sonra bir-birilə öpüşdülər. Burada kiyevli Mstislav və Mstislav Udatnı bir-birinə təzim etdilər.

Knyazlar xalçanın üstündən qalxanda, knyaz Vasilkonun rəngi dərd və fikirdən tutulmuşdu. Eyvana qaşqabaqlı çıxdı. Qoca müğənni Qremislav onu burada gözləyirdi.

Vasilko:

– Bu, yaxşıqla qurtarmayacaq, – dedi. – Bu cür vuruşmaq olmaz. Tatarların var-dövlətinin dalınca düşmək lazım deyil, düşmənləri elə əzmək lazımdır ki, yerlərindən bir də tərponə bilməsinlər. Dağınıq getmək, bir-birindən üz döndərmək, öz əlinlə özünü beləyə salmaq deməkdir.

İsti axşam düşdü. Knyaz çadırlarının üstündə ulduzlar parlayırdı. Həyətdə, nahar üçün hazırlanmış uzun palıd stollar qoyulmuşdu. Bütün qonaqlar palıd skamyalarda oturub knyaz piroqunun və qızardılmış qu quşlarının dadına baxaraq sakitləşəndə və kiçik drujinaçılar əllərində yanan məşəl stolların ətrafında dayananda, hamı knyaz eyvanının yuxarı pilləsində oturan qoca müğənni Qremislavı aydın gördü. Alovun titrəyən işığı onun üzünə düşmüşdü. Qusli

incə-incə səsləndi, qoca müğənni isə gözlərinin qırmızı çuxurlarını səmaya tutaraq titrək səslə sevimli qədim mahnını oxumağa başladı.

Qremislav İqor Svyatoslaviçin poloveslər üzərinə cəsarətli hücumları haqqında, knyazların didişməsi və çəkişməsi, bunun üzündən igid rus əsgərlərinin nahaq yerə tələf olması barədə, bu çəkişmələrin "rus torpağının qapılarını düşmən üzünə açması" haqqında oxudu...

Mahnını eşidənlərin çoxu başlarını əllərinə söykəyərək fikrə getdilər: knyazların bir-birilə razılaşmaması və bir-birinə qarşı olan ədavəti indi də belə bir bəla təhlükəsi yaratdırmı və bu ədavət və düşmənçilik rusların doğma torpağı müdafiə etməsi kimi böyük bir işi məhv etməzmi?..

Səkkizinci fəsil

SUBUTAY BAHADIRIN TƏDBİRİ

Subutay öz minbaşılarının onunu da yanına çağırdı. Cebe də on minbaşı ilə gəldi. Hamı: qocalar da, cavanlar da çadırın içərisində dövrə vurub oturmuşdular. Cebenin nə dediyinə qulaq asırdılar. Cebe isə başların üstündən baxaraq sanki uzaqlarda nəyi isə görürdü.

Cebe:

– Kiyev zəngin şəhərdir... – deyirdi. – İbadət evlərinin hündür, girde və xalis qızıl ilə örtülmüş damları var. Biz bu damları söküb Çingiz xanın xeyməsi yanında xalis qızıldan tökülmüş at qoyacağıq. Bu at da Çingiz xanın ağ atı Setel kimi böyük olacaq.

– Çingiz xana qızıl at aparaq! – deyə monqollar dilləndilər.

– Urusların xanları çoxdur, onlara öz dillərində "konyaz" deyirlər. Bütün bu xanlar – "konyazlar" özgə köçlərdən olan itlər kimi bir-birilə boğuşurlar. Buna görə də onları darmadağın etmək çətin olmayacaq. Heç kəs bu "konyazları" bir yerə toplamır, onların öz Çingiz xanı da yoxdur.

– Bütün dünyada bizim ulu Çingiz xanımız kimə başqa bir hökmdar tapılmaz!

– Mən sizə deyirəm: biz urus torpağına tez hücum edib onu hər tərəfdən yandırmalıyıq və Kiyev şəhərini tutmalıyıq, nə qədər ki... – Cebe sözünü kəsdi.

– Nə qədər ki, nə? – deyə minbaşılar soruşdular.

– Nə qədər ki, vahid və ulu xaqana yazdığımız məktuba cavab gəlməyib.

– Çingiz xan əmr edəcək ki, onun gəlişini gözləyək! Çingiz xan Kiyevə özü girmək istəyəcək! – deyə monqollar danışdılar. – Biz artıq Buxara, Səmərqənd, Ürgənc kimi iri şəhərləri almışıq və Kiyevi almaq bizim üçün çətin deyil. Biz Kiyevi tezliklə almalıyıq!

Hamı Subutaya baxırdı və gözləyirdi ki, "pəncəsi çeynənmiş qaplan", hiyləgər və ehtiyatlı Subutay nə deyəcək, o, yanı üstə əyilərək oturmuşdu və nüfuzedici gözünü növbə ilə bir-bir hamıya zilləyirdi.

Minbaşı Gemyabəy dedi:

– Cebe noyonun dediyi kimi urusları əzmək, o qədər də asan deyil. Uruslar və qıpçaqlar çoxdur, yüz mindir, biz isə azıq, iyirmi minik. Hələ tümenlərimizdən biri də avaralarla doludur; biz geri çəkilməyə başlayanda onlar sərçə dəstəsi kimi uçub dağılacaq. Rus torpaqlarına girmək bizim üçün təhlükəlidir, orada çoxlu güclü qoşun var. Biz Kiyevə gedə bilmərik... Buradan biz geriyyə, Çingiz xanın qüdrətli əlinin himayəsi altına çəkilməliyik...

Cebe dedi:

– İgid bahadır Gemyabəy, yadımdan çıxıbmi, biz səninlə və başqa bahadirlərlə birlikdə böyük Çin divarının arxasındakı şumlanmış düzlərə soxulanda, tszinlər¹ uruslardan da çox idi.

Subutay yerindən tərpenib əlini yellədi. Hamı sakitləşib ona tərəf əyildi.

– Bir işi başlayarkən "vahid" xaqanın əvvəllər necə hərəkət etdiyini yada salmaq lazımdır. Sonra da fikirləşmək lazımdır ki, o bizim yerimizdə olsaydı, nə edərdi, – deyə Subutay yavaş-yavaş danışdı. – Əvvəlcə düşməni aldatmaq lazımdır, onun tükələrini gözləri yumulana kimi, pəncələrini açıb arxası üstə düşənə kimi tutmarlamaq lazımdır... Bundan sonra onun üzərinə atılıb boğazını üzün!

Hamı qəddini düzəldib bir-birinə baxdı. İndi nə etmək lazım olduğu aydınlaşdı. Geriyə, ulu xaqanın qüdrətli əli altına sığmaq üçün dönmək barədə düşünmək belə artıq idi... Subutay davam etdi:

– Uruslar çoxdur! Onlar o qədər güclüdürlər ki, dəvənin ayağı yolda yatan çəyirtkələri əzdiyi kimi, bizi də əzə bilirlər. Ancaq

¹ Tszinlər – çinlilər

onlarda qayda-qanun yoxdur! Onların “konyazları” həmişə bir-birilə boğuşurlar. Onların qoşunu çöldə müxtəlif istiqamətlərdə dolayan qüvvətli öküzlərin sürüsü kimidir... Ancaq urusların da öz Cebesini var! Onun adı “Bahadır Mastislyabdır...” Deyirlər ki, bu Mastislyab çox vuruşub və bu vaxta kimi həmişə ancaq qələbə görüb, lakin onların özlərinin Subutay bahadını yoxdur ki, Mastislyab irəli cumaraq təhlükəli yerə düşəndə ona kömək etsin və onu dardan qurtarsın!..

– Biz həmin Mastislyabı tutub Çingiz xanın yanına apararıq! – deyə monqollar dilləndilər.

Subutay əlavə etdi:

– Söz verirəm, kim Mastislyabı tutub başındakı qızıl dəbilqəsini çıxarsa, onu Çingiz xanın yanına özü aparacaq.

Müşavirə çox çəkdi. Gözətçi nöqərlər monqol sərkərdələrinin qərarını eşitməsinlər deyə hamı pıçıltı ilə danışdı.

O biri gün Cebe süvari tümeni ilə qərbə tərəf yola düşdü, Subutay isə, atlarını yedirtmək və onları həlledici vuruşa hazırlamaq üçün başqa tümen ilə Kalka çayının sahilində qaldı.

Doqquzuncu fəsil

MONQOLLAR DNEPR SAHİLİNDƏ

Yaz çox isti keçirdi. Bir neçə gün isti külək əsdi. Yaxşı boy atmış otlar solmağa və büzüşməyə başladı. Günəş adamı amansızcasına yandırır, sanki Subutay bərəlməmiş gözü ilə səmadan baxıb hamını irəli qovurdu.

Cebe noyon öz tümenini beş hissəyə böldü. İki min atlıdan ibarət bir hissə ilə o, irəli, Dneprə tərəf çapdı, yerdə qalan dörd dəstə süvarini isə əsrlərdən bəri tapdalanan çöl yolunun kənarlarına düzdü.

Bir neçə yüz tatar atlısı ətrafa çaparaq geniş çölləri dolaşdı, gördükləri qıpçaq köçərilərini sürüləri ilə yola tərəf qovdu.

Toz içində olan yüz nöqərlə Cebe geniş, günəşin şüaları altında partıldaayan Dneprə yaxınlaşdı. Qətranlanmış qara qayıqlar çayın mavi səthi ilə üzürdü.

Mütərcim dedi:

– Bax, odur, rus əsgərləri.

Sahil yanındakı təpədə əllərində qısa nizə tutmuş və başlarına dəbilqə qoymuş rus əsgərləri dayanmışdılar. Əllərini gözlərinin üstə tutaraq onlar göz işlədikcə uzanan çölə baxırdılar. Qıpçaqların yox, başqa tayfadan olan atlıların yaxınlaşdığını görcək ruslar çaya qaçdılar, qayıqlara minib sahilədən uzaqlaşdılar.

Şiş uclu polad dəbilqə qoymuş Cebe qaşqabaqlı idi. İstidən rəngi tunc kimi olmuşdu. O, atını çayın sahilində saxlayaraq ensiz, qırılmayan gözləri ilə o biri sahiləki təpəli düzənliyə xeyli baxdı. Orada izdihamlı bir düşərgə görünürdü. Dışlələri yuxarı qaldırılmış arabalar sıra ilə düzülürdü. Orada müxtəlif rəngli atlardan olan ilxılar otlayırdı. Piyada və atlı döyüşçülər düzən ilə irəliləyirdilər. Silahların metal hissələri günəşin altında şəfəq saçırdı.

Bir neçə qayıq sahilə yaxın yerdə hərhlənirdi. Avarçılar coşqun çayın axını ilə əlləşərək, səylə avar çəkirdilər. Qayıqların birindən çıxırdılar:

– Ey, çağırılmamış qonaqlar! Siz burada nə gözürsünüz? Hansı zəhərli külək sizi buraya çəkib gətirmişdir?

Cebeni müşayiət edən iki sərgərdan qayıqdan gələn sözləri ona tərcümə etdi.

– Biz sizin yox, qıpçaqların üzərinə gedirik! – deyə sərgərdan kəskin səs ilə cavab verdi. – Qıpçaqlar bizim qullarımız və mehtərlərimizdir. Vurun onları, arabalarını və heyvanlarını isə özünüze götürün. Qıpçaqlar bizə çox pislik etmişlər, sizə də onlar çoxdan zərər verirlər. Biz sizinlə sülh etmək istəyirik. Bizim sizinlə müharibəmiz yoxdur.

Qayıqlardan çıxırdılar:

– Elçilərinizi göndərin, biz onlarla danışarıq!

– Kiminlə danışacaq! Sizin orda böyük rəisiniz varmı?

– Burada knyazlar çoxdur. Onlar sizin elçilərinizlə razılığa gələrlər!

Cebe dörd nöqərlə və sərgərdanlardan bir mütərcim seçdi və onlara əmr etdi ki, o biri sahilə yola düşsünlər. Onlar Kiyevin baş knyazını görüb ona deməlidirlər: qoy uruslar qıpçaqların mal-qarasını və dövlətini alıb özlərini də bu tərəfə qovsunlar, burada, çöldə isə, tatarlar onları qırıb qurtarlar.

Ayrılmış nöqərlər yerlərində qurdalandılar, qırmancın dəstəsilə bellərini qaşayıb dedilər:

– Biz uruslarla nə danışacağıq! Yaxşısı budur onlarla vuruşa başlayaq.

Cebe dedi:

– Onda mən təkbaşına mütərcim ilə gedəcəyəm.

Nöqərlər çığırdılar:

– Yox! Onların yanına getmə! Sənsiz bizim qoşunumuz nə edə bilər? Qurd balaları anasız nə edə bilərlər? Orada sənənin dərini soyarlar. Qal! Biz gedərik.

Dörd nöqər və mütərcim çaya enib sahilin yanında üzən rusları səslədilər. Qayıqlardan biri sahilə yanaşıb monqol elçilərini götürdü.

Cebe hündür sahilə xeyli dayanaraq, o biri tərəfə baxdı. Uzaqlardakı duman arasından çəmənlər, meşəliklər və mavi körfəzlər görünürdü, bütün yollardan oraya axışan dəstələr toz qaldırırdılar.

Gecə, Cebe qoyun kürkünü bürünərək kurqandakı tonqalın yanında uzandı. O, rusların yanına göndərilmiş nöqərləri gözləyirdi. Onlar qayıtmadılar. Qıpçaqlar onları öldürmüşdülər.

Uzaqlarda, bütün çöllərdə tonqalların alovları göz qırpırdı. Bütün düzənlər müəmmalı bir həyat ilə yaşayırdı. Qorxuya düşmüş hansı atlılar isə çölün içindən keçən dərə ilə sivişib gedirdilər və gecə uzaq tonqalların alovları işıq saçırdı...

Cebe bütün gecəni yata bilmədi. Ağır fikirlər, kəsik-kəsik danışmalar, tanış simalar onun gözləri qarşısından keçib getdi və o, gah qəzəbləndi, gah da mürgülməyə başladı... Yenə də gah dəhşətli qoca Çingiz xanın qara tülkü quyruqları sallanmış dəbilqəsi və onun yaşıla çalan, qırılmayan pişik gözləri, gah Subutayın bərələn açıq gözü, gah da parıldayan qılıncların çarpışması onun gözləri qabağına gəlirdi...

İndi qarşıda qüvvətli əsgərlər olan uruslarla vuruşmaq lazım gələcəkdi, onlar qoyub qaçmırlar, özləri hücumla keçirlər. Onlara qələbə çalmaq çox çətin olacaq!.. İndi elə bir günlər başlayırdı ki, Cebenin Çində qələbə çalarkən qazandığı şöhrət sənə bilərdi.

O, ya bu çöllərdə başını qoyacaq, ya da Cebenin adı urus və qıpçaclara böyük qələbə çalan, Mastislyabın qızıl dəbilqəsini ələ keçirən adam kimi xaqanın qızıl çadırında hamı tərəfindən təkrar olunacaqdır.

Səhər nöqərlər Cebeni oyatdılar.

– Bax, gör o sahilə nə edirlər... Uruslar yuxarıdan o qədər qayıq getiriblər ki, indi bunlardan çayın üstündə körpü düzəldəcəklər. Onların arabaları artıq suyun kənarına gəlib. Oraya çoxlu süvari və piyada əsgər toplaşib¹. Tezliklə bu tərəfə keçəcəklər. Neyləyək?

– Uruslara mane olmayın! – deyə Cebe əmr etdi. – Uzaqdan müşahidə edin və çölə tərəf geri çəkilin!

Onuncu fəsil

URUSLAR VƏ QIPÇAQLAR ÇÖLƏ HƏRƏKƏT ETDİLƏR

... Uruslarda və qıpçaqlarda tatarları əzmək arzusu baş qaldırdı. Onlar elə bildilər ki, tatarlar onlarla vuruşmaq istəməyərək qorxudan və zəiflikdən geri çəkilsinlər, buna görə də tatarları sürətlə təqib etdilər. Tatarlar elə geri çəkildilər, onlar isə on iki gün onları izləyərək qovdular.

Ibn əl-Asir

Cebe noyonun arıq sarı atı sürətlə tənha kurqanın üstünə qalxıb çöllər bahadırının hündür daş heykəli yanında dayandı. Səyyar usta onun çiyinləri çıxmış enli kürəyini, yastı üzünü, belindəki qısa qılınclarını, şişuclu papağını və hətta əlindəki piyaləsini çox qədim zamanlarda bütöv bir daşdan səliqə ilə yonmuşdu... Əsrlər keçmiş və çoxlu əhalisi olan ölkə səhraya çevrilmişdi, torpağın içinə basdırılmış daş bahadır isə əvvəlki kimi yenə də möhkəm dayanmışdı, kurqanın başından donbalan kor gözləri ilə vaxtilə hücum etdiyi tərəflərə baxırdı.

Cebe də həmin heykəl kimi öz atının üstündə hərəkətsiz dayanmış, qıyılmış soyuq nəzərlərini duman içərisindən görünən yaşıl çöldəki sıra ilə düzülüb hərəkət edən qara nöqtələrə dikmişdi. Atın

¹ Kiyevdəki müşavirə zamanı cənub rus knyazları qərara aldılar ki, tatarları özge torpağında qarşılaşsınlar və aprel ayında yürüşə başladılar. Kiyev, Çerniqov, Smolensk, Kursk, Trubçev, Putivl, həmçinin Volin və Qalitsiya knyazlarının qoşunları Dneprdə birləşdilər. Volinlilər və qalitsiyalılar qayıqlarda gəlmişdilər.

təri soyumuşdu, at cilovu dartaraq qara dodaqlarını zəif yovşanın solmuş yarpaqlarına çatdırmaq istəyirdi. At ayaqlarını şoran torpağa döyürdü, Cebe isə nəzərlərini sıx sıralarla yaxınlaşmaqda olan uruslardan ayıra bilmirdi.

İrəlidə atlılar gəlirdi. Bəziləri yol ilə, o biriləri isə çölə dağılaraq irəliləyirdilər. Onların başı üzərindən qara toz qalxırdı. Onların qısa nizələri var idi... Tozun içərisindən arabalar aydın görünürdü. Uruslar çoxlu qənimət əldə etmək fikrindədirlər, onlar arabalarda silah, qazanlar və çörək dolu kisələr aparırdılar.

Cebe cilovu çəkdi. Getmək vaxtıdır. Uruslar artıq kurqanın üstündəki tək atlını gördülər. Budur, bir neçə urus və qıpçaq dəstədən ayrıldı. Onlar sürətlə ona tərəf gəlirlər. Atlıların o biri dəstəsi yol ilə irəli cumaraq onun qabağını kəsmək istəyir. Lakin Cebe tüməndə ən yaxşı qaçağan atlardan olan öz sarı aygırını nahaq yerə sevmir.

Cebe kurqanın tozlu şoran yamacı ilə aşağı düşür. Yan tərəfdən torpaq eşilmişdi, qara nazik yol görünür, yaqın indi bura çöl qurdlarının yuvasıdır. Əvvəllər isə bahadırın qızıl xəzinəsini oğurlamaq üçün kim isə onun qəbrini qazmışdı...

Cebe atının sürətini artırır. Dərəyə çatmaq lazımdır. Gemyabəyin yüz əsgəri orada pusquda durmuşdur. Tatar kəşfiyyatçıları otun içərisində uzanaraq hər şeyi – urusların yaxınlaşmasını və Cebenin onların qabağından qaçmasını yaxşı görürlər.

Lakin urus atlıları daha da yaxınlaşırlar. Onların atları yaxşıdır, irəliyə ən yaxşı at çapanları buraxmışlar. Yolunu kəsmək istəyənlər daha təhlükəlidirlər. Yana döndərmək olmaz, – solda kənarları uçurum olan dərələrdir, sağda isə uruslar. Onlar doqquzdur. Daldakı üç atlı geri qaldı. Qabaqdakı altı atlı isə parçalandı. Onlar onu mühasirə etmək istəyirlər.

Atın ayağı altından bir dəstə boz bildirçin uçdu, kənara gedərək yenə otun içinə düşdü. Dovşan böyük ayıpəncəsi yarpağının altından sıçrayaraq qulaqlarını qısıb düz qaçdı. At isə yüngül sarı ayaqlarını ataraq çapmaqda davam edir, kolların üzərindən tullanaraq yalmanına yatmış Cebeni sürətlə irəli aparır.

Düşmənlər yaxındadırlar... Cebe onların dəbilqələrin altındakı qaralmış sifətlərini görür. İki urus qırmızı qalxanlarla özünü müdafiə edir: onlardan biri lap cavandır, yanaqları qırmızı, gözləri qaradır, o birinin isə çal sallaq bığları var. Al-qırmızı çekmen

geymiş üçüncüsü – qara atın üstündəki qıpçaq hamıdan yaxındadır. O, kəməndi əlində fırladır.

Cebenin gözləri düz görünür, onun oxları düz hədəfə dəyir. Cebe öz dəhşətli taram kamanını çəkir, qıpçaq əllərini oynadaraq yəhərdən yerə düşür. Hürkən qara at indi artıq başını qaldıraraq sahibsiz çapır, külək onun uzun yalını yellədir.

Cavan rus əsgərləri yaxındadır. Bir neçə andan sonra atlar toqquşacaqlar. Cavan oğlan qısa nizəsini bərkdən atır, lakin nizə polad tatar zirehinin üstündən sürüşür. Cebenin ikinci uzun oxu cavan oğlanın qara parlaq gözlərinin arasına sancılır. Əlvida, şöhrət! Əlvida, parlaq günəş, ata yurdu!

Cebe geriye baxmır. Onun gözləri dördüdü: bəs Gemyabəyin nökrələri hanı? Odur onlar! Xeyli atlı artıq dərədən çıxaraq xıriltılı, dəhşətli səs-küylə pərakəndə hücum edən rus dəstəsinin üzərinə çapır.

Rus süvariləri sürətlə yenidən düzülür və sıx sıralarla irəliləyirlər. Onların yuxarıdan girdə, aşağıdan iti olan qırmızı qalxanları zəncir kimi birləşir. Əsgərlər təzə itilənmiş parlaq qılınclarını çəkərək sürətlə tatarların üzərinə cumurlar.

Lakin Gemyabəy və onun nökrələri Cebenin əmrini möhkəm yadda saxlamışlar: ox məsafəsinə yaxınlaşan kimi onlar atlarını bərkdən döndərir, heyrətə düşmüş urusların yanından çaparaq öldürücü oxları onlara atır və bütün qüvvələri ilə geriye çölə tərəf çapırlar.

Uruslar bağıraraq onların ardınca cumurlar. Artıq onların səfləri bir-birinə qarışır. Hamı pərakəndə çapır, qaçan tatarlara çatmağa çalışır. Yaxşı atlara minmiş bəzi uruslar geridə qalan ona qədər monqola çatırlar. Onlar monqolları qırıb silahlarını götürdülər və çəkmələrini çıxartdılar, tatarların atlarına mindilər.

Mühafizəçilərlə əhatə olunmuş Cebe tatarların uruslar ilə ilk toqquşmağını çox müşahidə edə bilmədi. O, dərədəki bulağa enərək atını suladı və bütün tatar əsgərlərinə əmr etdi ki, uzağa çəkilsinlər.

Gemyabəyin geri dönen atlıları dedi ki, onların rəisi nizə ilə yaralanaraq at ilə birlikdə yıxıldı, urus süvariləri onu mühasirəyə aldılar, lakin o, vuruşa-vuruşa çölə tərəf çapdı. Onun ardınca çoxlu qıpçaq getdi.

Gecə Cebe mütərcimlərin köməyi ilə əsir tutulmuş urusu özü dindirdi. Əsir dedi ki, qabaqda gələn dəstəyə igid Qalitsiya knyazı

Mstislav Udatnı başçılıq edir. Qalitsiyanın və Volın şəhərlərinin əsgərləri onunla gəlirlər. Onlar qayıqlarda Dnestrlə dənizə enərək Dneprin ağzına tərəf getmiş və oradan Xortitsa adasına kimi qalxmışlar. Tatarların üzərinə gedən bütün dəstələrin toplanışı oraya təyin olunmuşdu.

Əsir deyirdi:

– Knyazlar bir-birilə yola getmirlər, bütün dəstələr ayrı-ayrılıqda irəliləyirlər; hər dəstənin öz rəisi var, hamının üstündə isə ümumi voyevoda yoxdur. Əsgərlər öz aralarında deyirdilər ki, Mstislav Udatnı baş voyevoda etmək lazımdır, o çox təcrübəli və cəsarətlidir. Amma Kiyev knyazı Mstislav Romanoviç onun əleyhinə getdi. O, heç vəchlə razı olmaq istəmir, çünki özünü böyük, ulu knyaz hesab edir. Knyazların ədavətindən isə ancaq sadə əsgərlər əzab çəkməli olurlar. Axı əgər tatarlar qalib gəlsələr, bütün knyazlar öz yüngül yorğa atlarında çapıb gedəcək, sadə əsgərlər isə həlak olacaqlar. Əsgərlər bu döyüşə yer sürdükləri atlarda gəlmişlər. Bunlar ilə də uzağa çapmaq çətindir. Amma tatarlar onların qarbağından koramallar kimi sürüşüb gedirlər.

Cebe soruşdu: qıpçaqlar çoxdurmu? Əsir cavab verdi ki, deyil-diyinə görə qıpçaqlar çoxdur. Onların dəstələri Dneprin sol sahili ilə gedirlər. Onlar Xortitsada rus qoşunları ilə birləşməyə tələsirlər. İndi qabaqda, Mstislav Udatnı ilə birlikdə qıpçaq dəstəsi də gəlir, onun başında onların voyevodası Yarun durur.

– Bəs uruslar tatar əsgərləri haqqında nə deyirlər? – deyə Cebe soruşdu.

– Əvvəllər deyirdilər ki, tatarlar “sadə” (zəif) əsgərlərdir, qıpçaqlardan da pisdirlər. Buna görə də knyazlar qorxmadan tatar düşərgəsini tutmaq və tatarların ələ keçirdikləri əmlaka sahib olmaq istəyirlər. İndi mən də görürəm ki, tatarlar yaxşı əsgərlərdir, həm də sərrast atırlar..

Cebe tatarlara əmr etdi ki, çölün içərilərinə çəkilsinlər və gecə tonqal yandırmasınlar, rus əsirini isə öldürsünlər.

Gecə sərgərdanlar və tatar kəşfiyyatçıları sürünərək rusların qabaq dəstələrinə yaxınlaşıb orada nə danışıldığına qulaq asdılar. Rus əsgərləri arabalarla əhatə olunmuş dairənin içərisində gecələyirdilər. Qıpçaqlar ayrı-ayrı düşərgələr salaraq tonqalların başında oxuyub-oyunayırdılar. Onlar sevinirdilər ki, tərک edilmiş obalarına qayıdacaq və oradan tatarları qovacaqlar.

Kəşfiyyatçılar xəbər verdilər ki, uruslar tatarların minbaşısı Gemyabəyi tutmuşlar. O, qaçarkən kurqandakı qurd yuvasında gizlənmişdi. Uruslar onu oradan çıxarıb qıpçaqlara vermişlər. Qıpçaqlar da onun əllərindən və ayaqlarından dörd ata bağlamış, atlar isə müxtəlif tərəflərə qaçaraq onu parça-parça etmişlər. Poloves qoşunlarının voyevodası Yarun, Gemyabəyin başını qulaqlarından dəşərək cilov ilə yəhərinə bağlamışdır.

On birinci fəsil

TATARLARIN TƏLƏSİ

Cebe tatarlarla geri çəkilərək rusların sürətlə hücum edən ön dəstəsindən gözünü çəkmirdi. Bəzən tatarlar qabağa çıxan qıpçaq süvarilərinin üzərinə atılırdılar, lakin böyük döyüşlər olmurdu.

Ruslar uzun yol gedərək bəzən gündüzlər dayanır, atlar bahar çəmənlərinə dağılmış qıpçaq öküzlərini tuturdular. Bu sürülər buraya Cebenin əmri ilə qovulmuşdu. Tatar naxırçıları rus və qıpçaq əsgərləri yaxınlaşana kimi sürünü mühafizə edirdilər; sonra qaçıb tatarlara qoşulurdular.

Cebe rusların qüvvələrini çəkib aparırdı. O, istəyirdi ki, onların sayıqlığını zəiflətsin, onlar düşdükləri yerdə öküz öti yeyib heç bir təhlükə gözləməsinlər. Rus dəstələri ayrı-ayrı hissələr ilə gədirildilər, bir-birindən getdikcə aralanaraq geniş tozlu yol boyu dağılışırdılar. Onlar gecələmək üçün dayananda artıq özlərini hörmə çəpər və arabalar ilə dövrəyə almırdılar.

Yeni rus əsirləri deyirdilər ki, əsgərlər yürüşün və ələ keçirdikləri mal-qaranın çoxluğundan razıdırlar: “İndi biz qoyun kürkü geyəcəyik, öküz dərisindən təzə ayaqqabılar tikəcəyik...” “Bəs tatarların tükənməz qüvvəsi hamı? Qıpçaq öküzləri tatarlardan çoxdur. Biz onları qova-qova Lukomoryeyə kimi gedəcəyik, ancaq heç tatar düşərgəsini görə bilməyəcəyik”.

Rusların bir dəstəsi o birilərinə nisbətən sıx səflərlə gədirirdi, bu dəstədə qayda var idi, əsgərlər sıx gedərək çölə dağılışırdılar. Gecə düşəndə həmişə arabalardan dairə düzəldirdilər, kəşfiyyatçılar ətrafa göndərilirdi. Bu, böyük Kiyev knyazı Mstislav

Romanoviçin alayları idi. Kiyevlilər o birilərindən ayrı gədirdilər; onların yarısı piyadə əsgər idi, yarısı isə ağır atlarda irəliləyirdi. Onlar da hərdən bir ayaq saxlayaraq bahar otlarından yeyib doymuş və bütün çölə səpələnmiş qıpçaq mal-qarasını yığmaq üçün atlılar göndərirdilər. Sonra onlar mis qazanlarda ət şorbası bişirir, yemək qurtaran kimi yıxılıb səhərə kimi yatırdılar.

Tatarlar deyirdilər ki, urusların atları tatar atları kimi oynaq və davamlı deyil, urusların oxu çox uzağa getmir, lakin uruslar uzun saplı baltalar ilə əlbəyaxa vuruşmada qüvvəlidirlər, uruslar möhkəm və inadlıdırlar.

Tatarlar rus dəstələri ilə hər qısa döyüşdən sonra təpələrin altında gizlənərək və dərələrdən sürüşüb keçərək çölün dərinliklərinə çəkildilər.

İsti günlər adamları əldən salırdı, rəhimsizcəsinə yandıran günəşin qabağını tutmaq üçün göydə bir dənə də bulud yox idi. Dəstələr qara toz dumanı qaldıraraq, atları və adamları bunun içində boğurdular. Bəzi dəstələr yoldan çölə çıxır, xam torpaq ilə gədirdilər, lakin orada da ayaq altında qalan torpaq dağılır, qoşunun üstünü qara duman alırdı.

Bu isti günlərdə kiçik çaylar da qurudu və əsgərlər deyilməyə başladılar: "Tatarları axtarmaq üçün bizi niyə bu çölə qovurlar? Yaxşı olmaz ki, evə qayıdıb ələ keçirdiyimiz qıpçaq mal-qarasını da özümüzlə aparaq?"

On ikinci fəsil

SUBUTAY BAHADIR DÖYÜŞƏ HAZIRLAŞIR

Qoca sərkərdə iki gün yollarda dolaşaraq, yerlərə baxır, monqolların döyüşməsi üçün əlverişli yer axtarırdı.

Tərləmiş atlarda üç dəfə çaparlar gəldi.

– Cebe noyon geri çəkilir... Qabaqda uzun saqqallılar dəstəsi gəlir... Onları "bahadır Mastislyab" aparır... Xan Yaranun qıpçaqları da onunla gəlirlər... O, yəhərin üstündə bizim minbaşı Gemya-bəyin başını gətirir...

Döyüşdən qabaqki axırıncı gecə Subutay təpənin üstündəki çadırına gəldi. Orada buynuz şəkilli tuğa keçirilmiş beş at quyruğu və onun yanında bütün on minbaşılardan hamısının uzun nizə başına taxılmış at quyruqları – tuğları yerə vurulmuşdu. İndi bütün tümen bir yerdə idi və düzəndəki düşərgə səsdən uğuldayırdı.

Subutay keçənin üstündə uzanmışdı. Onun sümükləri sızıldayırdı. O, bir böyrü üstündən o biri böyrü üstünə çevrilirdi. Alaçıqdakı ocaq tüstülənərək yanıb qurtarırdı. His çəkmiş keçə günbəzin altındakı tüstü damın deşiyindən yavaş-yavaş çıxırdı. Çadırın yan keçələri dama atılmışdı, lakin taxta şəkəkədən sərin gəlmirdi. Qurumuş Kalka düzənliyində bürkü idi.

Qoca monqol sərkərdəsi yata bilmirdi və sakitləşən düşərgənin qarışıq səslərinə qulaq verirdi. Çadırın şəkəkəsi arxasından o, dövrə vurub oturmuş əsgərləri işıqlandıran tonqalların şöləsini görürdü. Kəsik-kəsik danışmaq və bülöv daşı ilə itilənən qılıncların yeknəsəq cingiltisi eşidilirdi. Kim isə:

Əsgər, doğma Kerulene qayıtmaqdan gözün çək,
Çünkü səni bu yollar məzarlığa çəkəcək.

Hirsli səs bağırdı.

– Sus! Qara bədbəxtlik quşunu çağırma!

Mahnı kəsildi. Haradansa, qışqırıq eşidildi: "Dayan! Gələn kimdir?" Subutay güclə qalxıb oturdu. Camaatın səsi və at ayaqlarının səsi yaxımlaşdı. Turqaud içəri girdi:

– Toxuçar noyon gəlib. Onun bütün dəstəsi – on min süvarisi də ardınca gəlir.

– Onlar mənə nəyimə lazımdır?

– Noyon təpəyə qalxır, səni görmək istəyir.

Subutay xırıldayaraq və öskürərək ayağa durub çadırdan çıxdı. Hündür boylu dəbilqə geymiş əsgər əlaqaranlıqda onun qarşısında dayanmışdı.

– Əbədi göylərdən sənə salam! Mən birbaşa qızıl xeymədən gəlmişəm ki, öz tuğumu səninki ilə yanaşı qoyum.

– Mən yolumda dayananların hamısının öhdəsindən sənsiz də gəlmişəm...

– Bunu monqolların hamısı bilir. İndi mən sənənlə danışmalıyam.

Hər iki sərkərdə çadıra keçdi. Subutayın yanında keçənin üstündə oturan Toxuçar noyon pıçılı ilə onun qulağına Çingiz xanın əmrini deyirdi. Çingiz xan əmr etmişdir ki, irəli gedən monqol qoşunlarının ardınca qərbə yola düşsün və ulu xaqanın xüsusi çapar ilə məktub göndərdiyini Subutaya xəbər verdi. Subutay xeyli öskürdü və dinməzəcə başını yurğaladı. O, əyilərək pıçılı ilə Toxuçarın qulağına dedi:

– Ulu xaqanın məktubunda nə yazıldığını bilmirəm. Ona qulaq asmamaq olmaz. Bəlkə vahid xaqan bizə müvəffəqiyyət diləyir, bəlkə də əmr edir ki, geri dönək? Onda mənim əsgərlərim vuruşmaqdan imtina edəcəklər. Sabah isə uruslar bura çapıb gələcəklər. Əgər mən döyüşdən qabaq buradan çıxıb getsəm, onlar nə düşüncələr? Onlar deyirlər ki, böyük Çingiz xanın qoşunu urus saqqalını görəndə kimi atlarının quyruğunu göstərir...

Subutay susdu və yenə xeyli öskürdü.

– Mən məktub görməmişəm! Mən o barədə heç bir şey eşitməmişəm! Mən indi yatıram, səhər xoruzlar banlayan kimi isə mən urusların qabağına çıxacağam.

Əgər müharibə allahı Sulde, atəş allahı Qalay və bizim başqa allahlığımız məni oxdan və qılıncdan saxlasalar, onda biz sən ilə döyüşdən sonra görüşərik, sən isə ulu xaqanın məktubunu bütün qoşunun qabağında mənə verərsən. Əlvida!

Subutay gecə iki dəfə ocaqdakı kömürləri üflədi və ora quru budaqlar atdı. O, gümüş zəncir ilə çadırın şəkəkəsinə bağlanmış qızıl xoruza baxdı. Xoruz tüklərini qabartmışdı və öz sahibinə fikir vermirdi. Xoruz girdə parlaq gözünü açdı, sonra ağ göz qapağı yenə örtüldü.

Səhərə yaxın Subutay mürgülədi. Xoruz qəfildən bərk banladı və qanadlarını çırpdı. O saat qoca qul Səkləb çadıra girdi və ocağı yandırmağa başladı. Qonşu çadırdakı iki şaman xoruza qoşularaq çıxırmağa başladılar:

“Xori-xori! Xori-sol!”

Subutay Səkləbə çəpəki baxdı, – ona nə olub? Qoca rus qul keçənin üstünə ipək süfrə salırdı. Bu gün onun görkəmi xüsusilə

təntənəli idi: ağ saçları iki tərəfə darlanmışdı və qayıq ilə bağlanmışdı, qırışmış qara boynundan ayı dişlərindən muncuq asılmışdı... Səkləb bayıra çıxdı, bişmiş düyü və xırda doğranmış qoyun əti çəkilməmiş nimçə ilə geri qayıtdı. O, nimçəni ipək süfrənin üstünə, Subutayın qabağına qoydu, yanına dörd bükülmüş nazik yayma düzdü.

– Bu da sənə qırmızı istiotlu Ürgənc plovun...

– Ayı muncuğu niyə taxmısan? Sevinirsən ki, öz urus qardaşlarını görə bilərsən? – Subutay düyüyə tərəf əyildi və şübhə ilə onu qoxuladı.

– Zəhər! Bunu mərhum atana ver! – deyə Subutay fısıldayaraq nimçəni itələdi.

Səkləb itaətlə dedi:

– Mən qulam, itdən də əskikəm, ancaq uzun ömrümdə heç kəsə pislik etməmişəm.

Subutay qaşqabağını tökdü.

– Nimçəni götür, ardınca gəl! Subutay bahadır ibadət etmək istəyir.

Qoca sərkərdə axsayaraq tövşüyə-tövşüyə bayıra çıxıb çadırın yanında dayandı. O, hələ axşamdan qoşuna belə əmr vermişdi: “Səhər xoruzun ilk banından sonra təpənin dalındakı düzəndə sıraya düzəlməli”.

Atlılar o tərəfə çapır, şeypurlar çalınır, təbillər döyülürdü, atları hazırlayan əsgərlərin çıxırtısı eşidilirdi.

Çadırın qabağındakı tonqalın yanında şiş papaq qoyan, əyninə tükləri üzünə çevrilmiş və zınqırovlar asılmış kürk geyən iki qoca şaman oturmuşdu. Sərkərdəni görəndə kimi şamanlar ulamağa, dəflərinə vurmağa və tonqalın yanında dövrə vurub oynamağa başladılar.

Subutay son sərəncamlarını verdi:

– Çadırları, xalçaları və keçələri burda qoyub gedin! Sən, Çubuqan¹, yük atları ilə gedərsən. Mən üç qaplanımı, xoruzu, bir də qoca Səkləbi özünə götür, gözün də üstündə olsun. Gör o, bu gün öz urus qardaşlarının yanına qaçmaq istəmir ki?.. Atları verin!

Turqaudlar atları gətirdilər; onlardan ikisi növbə ilə getmək üçün ayrılan yorğa atlar, altısı isə yük atları idi. Bunlara ağır dəri çantaları

¹ Çubuqan – cəld

yüklədilər. Deyirdilər ki, guya Subutay bu çantalarda yıxdığı qızıl-ları daşıdır.

Subutay boz, cavan, tükli yük atına yanaşdı və turqauda işarə etdi. İki adam onun cilovundan yapışdı, sıgallamağa başladı və onu ocağın qırağına gətirdi. Səkləb əlində bir nimçə düyü ilə buradaca dayanmışdı. Subutay sağlam sol əli ilə bir ovuc düyü götürüb odun içinə atdı və uzun ibadət etdi:

Sən bir alov parçasısan, Qalay xan!
Atan, çaxmaq daşdır, poladdır anan.
Bax veririk yolunda bu şeyləri biz qurban;
Bir qab dolu sarı yağ,
Qara çaxır bir fincan.
Veririk dərimizin piyini çıxararaq,
Bizə hər vaxt xoşbəxtlik, sevinc gətir sən ancaq.
Güc bəxş elə, atlarımız cəld olsun.
Qolumuza yeni-yeni qüvvət ver,
Bizə mərdlik, ürək-dirək, cürət ver.

Şamanların hər ikisi Subutayın sözlərini təkrar edərək, yavaş-yavaş dəfləri çalırdı. Sərkərdə ibadətini qurtaran kimi, şamanlar düyü nimçəsini Səkləbin əlindən aldılar, yerdə oturaraq ağzlarını bərk-dən marçıldada-marçıldada aqgözlüklə düyünü yeməyə başladılar.

Subutay nazik bıçağını çıxarıb boz atın kürəyini çərtdi. At cırpındı, qara qan ipək tükünün üstünə axdı. Subutay isə atın yalından bərk yapışaraq ağzını çərtilən yerə qoydu və qanı sormağa başladı.

Turqaudlar hərəkətsiz dayanaraq öz sərkərdələrinin mühüm döyüş qabağı isti qanı necə içdiyinə ehtiramla nəzər salırdılar.

Başında dəbilqə, əynində zireh olan bir əsgər təpənin başına çıxdı. O, qaşlarına kimi bütün toz içində idi. Onu tanımaq çətin idi. Subutay boz atdan ayrıldı. Qana bulaşmış sifətindəki iti girdə gözü parıldayırdı.

– Sən kimsən, bahadır?

Əsgər əlini atın açıq yarasının üstünə qoydu və qana bulaşmış əlini Subutayın paltarına çəkdi¹.

– Malı möhkəm deyil, sahibi uzun ömürlüdür! Üzü toz, içi yağ! Mən Cebe noyonom!

¹ Sağlıq və uzun ömür arzulamaq (Monqol adəti)

– Uruslar hanı?

– Yaxındadırlar, lap yaxında! Tezliklə burada olacaqlar. Mənim dəstələrim vuruşa-vuruşa qaçaraq onları buraya çəkirlər. Mən üç yüz əsgərlə Mastislyabı gözəndə qoymuram. O, öz drujinası ilə qa-baqda gedir. Mən onu diri tutmaq istəyirəm!

– Özün onun pəncəsinə düşməyəsən!

Subutay yorğa səmənd atına mindi. İrəlində cərgə ilə üç monqol gedirdi. Ortadaki beş at quyruğu keçirilmiş buynuz şəkilli tuğu aparırdı. Subutay yavaş-yavaş təpədən düzənə düşdü. Yüz turqaud onu burada gözləyirdi. O tərəfdə, yanmış çöldə topa-topa atlılar gedirdi.

On üçüncü fəsil

DÖYÜŞ BAŞLANDI

... Uruslar döyüşmək üçün bir yerə toplaşmağa macal tapmamış, tatarlar bö-yük dastə ilə onların üzərinə hücum etdilər və hər iki tərəf görünməmiş igidliklə vuruşurdu.

İbn əl-Asir

Kalkanın təpəli sahilində ilk dəfə Mstislav Mstislaviç Udatnının Qalitsiyadan gəlmiş atlı dəstəsi görüldü. Onun ardınca voyevoda Yaranun poloves süvariləri gəldilər. Mstislav burada tərk edilmiş xeyli hisli tatar çadırı gördü. Çadırların çoxunda xalçalar və keçələr, taxıl dolu kisələr var idi, ocaqlardakı rül isə hələ soyunmamışdı.

Drujinaçılar deyirdilər:

– Tatarlar buradan dovşan kimi qaçıb gediblər. Biz onlara hara-
da çatacağıq? Bu istidə ölüm dalınca hələ çoxmu sürünəcəyik?

Knyaz Mstislav Udatnı böyük hərbi təcrübəyə malik idi. O, bütün ömrünü hərbi işlərdə keçirmişdi, qazanc xatirinə kimin üçün olursa-olsun vuruşmuşdu. O, tatarların tərk etdikləri düşərgəni görəndə sevinmədi. Ona düşərgə yox, tatarların özləri lazım idi. Mstislav dayanmağı elan etsə də, öz dəstəsinə əmr verdi ki, tez döyüşə

hazırlaşsın və əsgərlər zirehli paltarlarını geysinlər. Knyaz öz gənc kürəkəni Danila Romanoviçi volınlılarla kəşfiyyata göndərdi. Səbirsiz voyevoda Yarus da poloveslər ilə, özlərinin düşündükləri kimi, yorulmuş, qüvvədən düşmüş tatarları tez tutmaq üçün yola düşdü.

Çox keçmədən knyaz Daniladan çapar gəldi.

– Tatarlar lap yaxındadırlar! Tatarlar buradadırlar. Təpələrin üstündə onların kəşfiyyatçıları görünür... Bizi gören kimi gizlənilər... Nə edək?

Knyaz təzə at istədi. Drujinaçılar yəhərlənmiş üç at gətirdilər. Onlardan ikisi möhkəm, enli sinəli, qara yalmanlı kəhər at idi. Üstlərini toz basmış bu atlar indi başlarını aşağı dikmişdilər. Üçüncü at qayınatası poloves xanı Kotyanın hədiyyəsi idi. Bu, hündür sarı çilləri olan boz türkmən aygırı idi. Xasiyyəti pis idi, ona “Atqaz”¹ adı vermişdilər. İki poloves mehtəri cilovundan sallanaraq onu güclə gətirib çıxardılar.

Mstislav sıçrayıb Atqaza mindi, cilovunu çəkərək çaya endi. O, süvarilərinə əmr etdi ki, atlarını azca sulasınlar və sıraya düzünsünlər. Knyaz tatarlar tərəfindən bir hiylə işlədildiyini gözləmədi: o, düşünürdü ki, onlar zəiflikdən döyüşdən qaçırlar, buna görə də nəfəslərini dərmədən indi tatarlara çatıb onları darmadağın etməyi və öldürməyi qərara aldı.

Mstislav Udatnının başında qalın, qızıl naxışlarla işlənmiş polad dəbilqə var idi. O, qaz boyunlu türkmən cıdır atının üstündə igid kimi oturmuşdu. Arıq, dözümlü knyaz Mstislavın bütün bu oturduğundan drujinaçılar hiss edirdilər ki, o əsil pəhləvandır, vuruşmağı və döyüşün təhlükəsini sevir, düşməni axtarıb onun üzərinə atılır, bu qədər döyüşlərdə və yürüşlərdə möhkəmləndiyinə görədir ki, ona “Mstislav Udatnı” adı verilmişdi...

Mstislav çayın o biri sahilinə çıxaraq, atlarını sulayan süvarilərin gəlib yetişməsinə gözlədi.

– Allah bizə köməkdir! – deyə Mstislav çığırdı. – Dinsiz tatarları qıraq! Bu zəhərli tayfaya rəhminiz gəlməsin! İrəli!

Bütün dəstə çaparaq yola düşdü. Əsgərlər silahlarını qaydaya salaraq indicə qızgın döyüş olacağını gözləyirdilər...

¹ Atqaz – qıpçaq dilində “at-qaz” deməkdir.

Mstislav qabağındakı düzəndən qara toz qalxdığını gördü. Tatar və rus atları tozun içilə çapırdı. Bu, onun on səkkiz yaşlı kürəkəni knyaz Danila Romanoviçin başçılıq etdiyi volınlıların dəstəsi idi. Budur, zorlənmiş mavi bayraq göründü. Drujinaçılar knyaz Danilanın ətrafında sıxlaşıb onu mühafizə edirlər, tatarlar isə hər tərəfdən çaparaq hücum keçir, vurulub yıxılırkən belə yenə uzun əyri qılıncı ilə vuruşmaqda davam edirlər.

Poloveslər uzaqda idi. Mstislav voyevoda Yarusun quyruqlu tuğunun yelləndiyi yerdə poloves dəstəsinin təpələrə tərəf getdiyini gördü. Dəstə tozun ardınca çapırdı.

Mstislav sola dönməyi, təpələri aşmağı, əgər orada döyüş gədirsə, voyevoda Yarusun poloveslərinə kömək etmək üçün tatarlara yandan zərbə vurmağı qət etdi. O, öz dəstəsini təpənin dövrəsindən apardı, özü ən hündür təpənin başına çıxaraq dayandı və gözünün qarşısında açılan mənərə onu dəhşətə gətirdi...

Tatar qoşunlarının təzə qüvvələri düzəndə sıx sıralarla düzülərək gözləyirdilər. Süvarilər hərəkətsiz dayanmışdılar, onların arasında dəhşətli bir sükut hökm sürürdü. Dəbilqələr, parıldayan zirehlər, əllərdəki əyri qılıncılar aydın görünürdü. Tatarların dəstələri bir-birinin ardınca cərgə ilə uzanmışdı... Onlar nə qədər idi? İyirmi alaymı? Və ya çox, otuz? Əlli?

Son dəhşətli gündən ötrü gör tatarların qüvvəsi harada gizlənməmişdi? Dneprdən gələn yolda gah hücum edən, gah da qaçan o kiçik dəstələr isə ancaq cəlb etmək üçün hiyləgər tatar tələsi imiş!

Özünü elə itirəsən ki, elə səhv edəsən ki, sədaqətli drujinaçılarını birbaşa döyüşə hazır olan tatarların əyri qılıncının altına gətirəsən!.. Nə etməli, necə xilas olmalı? Necə vaxt qazanmalı, boş yerə uzun yol boyu səpələnmiş rus dəstələrini necə xəbərdar edəsən, onları bir yerə necə toplayasan? Bizim rus qoşunları çoxdur, tatarlarınkindən az deyil! Amma niyə onlar bu cür məğlubedilməz, dəhşətli qüvvə kimi bir yerə toplaşmamışlar?! Niyə hər bir knyaz özbaşına, öz drujinası ilə gedir? Parçalanmış rus dəstələrini birləşdirmək üçün bir gün möhlət olsaydı! Onda tatarlarla döyüşə girib qüvvəmizi yoxlayardıq.

Fürsət əldən çıxıb! İndi tatarlar irəli atılaraq otuz min təzə at ilə yollarında olan hər şeyi məhv edəcəklər. “Ölülər xəcalət çökmirlər!” – deyə Mstislav pıçıldadı və ilk dəfə olaraq atını qırmancla vurdu. Çöl atı şahə qalxaraq vəhşi kimi irəli atıldı. O təpədən aşağı,

düzə çapdı, poloves süvariəri isə təpolərin arxasından çıxıb onun qabağına cumdular. Onlar dəhşət və qorxudan bağıraraq atlarını vurub, Mstislavın qalitsiyalı drujinaçılarının sıralarını dağıdaraq qarışdırırdılar. Onlar nizamsız halda çaparaq qabaqlarına çıxanları yıxır və irəli cumurdular. Sinəsindən ağır yaralanmış gənc Danila Romanoviçin mindiyi at da onlarla birlikdə çapırdı. O, atın yalından tutaraq yəhərin üstündə güclə oturmuşdu.

Sıx sıralarla düzölmüş tatarlar düzənə çıxırdılar. Onların səsi çıxmırdı, paltarlarının sağ qolu çiyinlərinə kimi çirmənmişdi, əyri qılınclarını yuxarı qaldırılmışdılar. Çaparaq Kalkanın sahilinə yaxınlaşan və heç bir səs çıxarmayan bu süvari dəstələrinin səssiz hərəkətindən nə isə bir fəlakət hiss olunurdu.

Qarşısına eyni məqsəd qoymuş, bir iradəyə tabe olan dəhşətli monqol qoşununun sakitliyini ancaq atların fıxırması, batıq ayaq səsləri və silahların təsadüfi cingiltisi pozurdu.

Tatarlar çayı keçib o biri sahilə qalxdılar. Ancaq bundan sonra şeypurların qulaqbatırıcı səsi gurladı. Onlar vəhşi bağırma ilə rusların düşərgəsinə cumdular. Orada artıq ağı başından çıxmış poloves dəstəsinin sürətlə qaçdığını görmüşdülər və indi ağır arabalardan dövrə düzəldirdilər.

Tatarlar ilk rastlaşdıqları dəstənin yanında ayaq saxlamayaraq yollardakı atılıb qalmış arabaların üstünə cumaraq atları irəli çapıb getdilər.

Zaloznı şlyax ilə uzanıb gedən rus dəstələrinin hamısı poloves süvarilərinin atlarını necə qovduqlarını və onların arasında knyaz Mstislav Udatnını görmüşdülər. O, qəmgin halda qırmızı plaşını küləkdə yelləyərkən boz ayğırında çapırdı.

Rusların çoxu arabalarını ataraq atlara minir və geriye Dneprə tərəf tələsirdilər. Başqaları isə arabalardan dövrə düzəldir və hücum edən tatar dəstələrini baltalar ilə qarşılayırdılar.

Tatar qoşunlarının bir hissəsi Kiyev knyazı Mstislav Romanoviçin düşərgəsinə mühasirəyə aldı. O, on min atlı və piyada qoşun ilə gədir. O, başqa dəstələrlə əlaqə saxlamırdı, Mstislav Udatnının nə edəcəyini bilmirdi və lovğalanırdı ki, özü təkə, heç kəsin köməyi olmadan "bəd küləyin gətirdiyi xan Çaqonizin tatarlarını" qıracaq.

Kiyevlilər həmin qara gündə günorta vaxtı Kalkanın hündür sahilində düşərgə düzəldirdilər. Dəli kimi qaçan poloves süvari

dəstələri yanlarından ötüb keçəndə onlar öz adətləri üzrə arabaları dairə şəklində düzdülər.

Kiyev qoşununda olan on bir knyaz dedi:

– Bizim ölümümüz buradadır! Bərk dayanacaq! Onlar bir-birlərini öpdülər və qərara aldılar ki, son nəfəslərinə kimi vuruşsunlar.

Kiyevlilər arabaları bir-birinin yanına sıxlaşdırdılar, qırmızı qalxanların arxasına keçərək təkərlərin dalmıda uzandılar. Onlar hücum edən tatarları ox ilə vurur, özlərini qılınc və balta ilə qoruyurdular.

On dördüncü fəsil

"DÖYÜŞ AMANSIZ VƏ QƏDDAR OLACAQ..."

Geniş quru çölün üzərini toz dumanları almışdı, xüsusilə çox toz qalxan yerlərdə adamlar bir-birini doğrayır, süvarisiz atlar çapır, yaralıların zəhləsi, qəzəbli qışqırıqlar, təbillərin vurulması, şeypurların zil səsləri eşidilirdi.

Subutay bahadır yüz seçilmiş turqaudla əhatə olunmuş tepədə dayanmışdı. O, atlarını göndərərək deyirdi: "Bahadırlar necə vuruşurlar? Təzə rus qoşunları görünür ki? Bir tərəfdən təhlükə gözənlənmir ki?" Lakin çaparlar qayıdıb xəbər verirdilər ki, monqollar hər yerdə hücum edirlər, uruslar isə Dneprə tərəf çəkilirlər, vuruşurlar, qınırlar, yaralılar müqavimət göstərməkdə davam edirlər, lakin heç biri aman istəmir, heç biri əsir düşmür.

Subutay:

– Qurd cinsidir! – dedi. – Qurd kimi də öləcəklər!

Kiyev qoşununun özünü arabalarla əhatə etdiyini, ox atmaqda və müqavimət göstərməkdə davam etdiyini bilən Subutay bu düşərgəyə bir-birinin ardınca dəstələr göndərərək əmr edirdi: "Arabaları çevirin. Dairəni yarın! Ətrafdakı çöllü yandırın!"

Monqollar rus dəstələrini sıxışdıraraq nizə atır, iri yayları dararaq ucuna qızmış iyne keçirilmiş oxları sərrast atırdılar, yanan qamış dərzlərini qabağa itələyirdilər. Lakin ruslar yenə də möhkəm duraraq yaxına gələn atları ox və daş ilə vururdular və tatarlar rusların qüvvəsini qıra bilmirdilər.

Subutayın əmri ilə müxtəlif tayfalardan monqollara qoşulmuş dəstələr rus düşərgəsinə hərəkət etdi; onlar arabaların üstünə qalxaraq nizə və əyri qılınclarını işə salır, vəhşi qışqırıq qopardaraq bir-birini həvəsləndirirdilər. Ruslar onları uzun saplı baltaların, qılıncların və dəyənəklərin zərbəsi ilə qarşılayırdılar və hücum edənlərin kəllələrini parçalayaraq vurub yıxırdılar.

Üçüncü gün Subutay sərgərdanların başçısı Ploskinyanı çağırdı. O, qaralmışdı, acından arıqlamışdı. Hündür boylu və qüvvətli Ploskinya zor ilə yeriyirdi. Arxasında dayanan iki monqol bıçaq ilə onu bizləyirdilər ki, Ploskinya irəli getsin. Subutay dedi:

– Get öz urus qardaşlarının yanına, onları dilə tut ki, qılinc və baltalarını atsinlər. Qoy getsinlər evlərinə... Biz onlara toxunmırıq. Buna görə səni azad edərim.

Ploskinya əli ilə ayağındakı qandaldan yapışaraq rus düşərgəsinə yönəldi. İki monqol onun ardınca gedərək, Ploskinyanın boğazına keçirilmiş qayışın ucundan tutmuşdu. O, rus arabalarının bir neçə addımlığında ayaq saxladı. Ruslar arabaların üstünə qalxıb boynuna ağır kündə vurulmuş və əldən düşmüş qərribə adama təəccüblə baxırdılar. Bəziləri onu tanıdı: “Bu at satan Ploskinyadır, o, poloves ilxılarını Kiyevə gətirərdi və poloves xanları yanında mütərcimlik edərdi!”

Ploskinya ruslara tərəf çığırdı:

– Tatar xanı Subutay bahadır mənə əmr verib sizə deyim ki, nahaq yerə müqavimət göstərməyəsiz. Əgər siz onların mərhəmətinə itaət etsəniz, onlar sizi hara istəsəniz buraxacaqlar... Ancaq öz varınızı – kürklərinizi, arabalarınızı və baltalarınızı atın. Bütün bunlar tatarlara lazımdır, çünki yürüşlərdə çox şey itirmişlər.

– Yalan deyirsən, boşboğaz Ploskinya, bazarda əldən düşmüş atları satarkən necə yalan deyirdinse, yenə də o cür yalan danışsan!

– Ona qulaq asmayın! – deyə qoca əsgərlər çığırdılar. – Yaxşısı budur qılinc ilə özümüzə – Dneprə yol açaq. Heç olmasa yarımız evə gedib çıxarıq, baltasız və qılincsiz isə hamımız bu çöldə həlak olarıq!

Lakin Ploskinya and içdi ki, doğru deyir, alt köynəyinin altından xaçını çıxarıb öpdü, ağlayaraq dedi:

– Tatarlar arxadan məni bıçaqla itələyərkən mən başqa cür danışa bilərəm!

Tatarlar isə başlarını torpədərkə və baş barmaqlarını qaldıraraq təsdiq edirdilər ki, onların mütərcimi düz deyir.

Qoca əsgərlərin etirazına baxmayaraq böyük Kiyev knyazı Mstislav Romanoviç silahları tatarlara təhvil verməyi əmr etdi. Əmr verilən kimi Kiyev əsgərləri baş əyərək bir-birilə vidalaşdılar və silahlarını bir yerə atıb tək-tək çıxdılar. Əsgərlər o saat çaya qaçdılar – üç gün idi, onlar su içmirdilər. Axırncı əsgərlər düşərgədən çıxıb çiyinlərini oynadaraq və vətənlərini görəcəklərindən sevinərək tozlu yola düzələn kimi tatarlar onları qovmağa və rəhimsizcəsinə qırmağa başladılar.

İndi ucsuz-bucaqsız səhrada silahsız qalarkən ölüm hamı üçün labüd idi, Rusiya uzaqda qalmışdı, heç yerdən kömək gözlənilmirdi!

Monqollar Kiyev knyazı ilə bir yerdə olan on bir knyazı seçdilər. Onlar knyazları xan Subutay bahadırın yanında olan qonaqlığa dəvət etdilər. Atlılar onları üzük qaşı kimi dövrəyə alıb tatarların düşərgəsinə apardılar.

Subutay bahadır öz yüz mühafizəçisi – turqaudu ilə kiyevlilərin düşərgəsi yanından ötərək qırğın müşahidə edirdi. Silahsız uruslar daş və kəsək ataraq bildikləri kimi vuruşurdular. Yaralı tatarlardan yapışaraq onları yəhərin üstündən salır, əyri qılınclarını alıb yenidən vuruşurdular. Bir uzun urus düşərgədən gətirdiyi dişləni dəyənək kimi işlədirdi; o, yaxınlaşan atlıya zərbə endirmək istədi, zərbə atın başına dəydi. At şahə qalxaraq monqol ilə birlikdə yıxıldı. Urus yıxılmış monqolun üstünə atılıb onun qılincini qapdı və onu doğrayıb atın üstünə sıçradı, qılinc ilə vuruşmaqda davam etdi... Toz buludu hər şeyi örtüdü...

Lakin qüvvələr bərabər deyildi, monqollar üstün gəlirdilər.

Subutay bahadır topnin üstünə qalxdı və oradan yol ilə hərəkət edən süvarilərə nəzər yetirdi; o, şimaldan gələn üç toz buludunu birinci gördü.

Subutay barmağı ilə şimalı göstərərək soruşdu:

– Bu nədir?

Turqaudlar dedilər:

– Bunlar Toxuçarın geri qayıdan monqollarıdır! Öküzləri qovan qıpçaqlardır!

Subutay:

– Yox, gələn təzə qoşundur! – dedi. – Şeypur çalın! Tez bütün əsgərləri yığın! Bəsdür ölü urusların çökmələrini çıxartdılar! Yeni vuruş olacaq!

Şeypurların zil səsi eşidildi. Qırğın gedən bir neçə yerlərdəki başqa monqol şeypurçuları cavab verdilər. Bəzi monqol süvariləri ruslarla vuruşduqları yoldan çıxıb Subutayın beşquyruqlu tuğunun və daş heykəl kimi atının üstündə hərəkətsiz dayanmış sərkərdənin görüldüyü topoyə çapdılar.

Şimaldan, çöldən gələn üç toz buludu isə getdikcə yaxınlaşırdı. Toz buludları yerdən ayrılıb havada uçdu və asta-asta dağıldı. Subutay dinməzəcə o tərəfə baxırdı. Onun turqaudları piçilti ilə deyirdilər:

– Üç dəstə gəlir. Bunlar kimdir? Əgər qıpçaqlar deyilsə, deməli urus süvariləridir. Orada, qabaqda qamışlıqdır. İndi onlar bataqlıqdan keçirlər, buna görə də toz yoxdur... Baxın, odur onlar!

Tarlalarda, qamışlıqların bu tərəfindəki söyüdlüklər arasında ağ və kürən atlara minmiş ilk süvarilər görüldülər. Atlılar hər tərəfdən axışib gəlirdilər. Elə bil ki, yerin altından çıxırdılar, atlıların dəstəsi hey artırdı və tezliklə bütün düzənliyi doldurdu.

Atlılar bir müddət yerlərindən tərpənmədilər, elə bil ki, öz sıralarını nizama salırdılar. Atlılar yarım dairə şəklində düzülüşdülər. Üç donə üçküncü bayraq görüldü – bunlardan birinin ortası zərli qara, ikisinin isə konarları qırmızı idi.

Yol uzununu silahsız kiyevliləri qıran tatarlar tozun içində bataraq təzə qoşunun gəldiyini görə bilmədilər və tədricən Dneprə tərəf irəliləyərək onları qırmaqda davam edirdilər.

Birdən yeni gələn qoşunun orta hissəsi qabağa cumub qulaqbətirici bağırıtı ilə döyüşün lap qızğın yerinə çapdı.

Sağ cinah çaparaq uzağa, qərbə tərəf gedərək vuruşanları dövrəyə aldı, sol cinah isə tələsmədən yürüşü sürətləndirərək Subutay bahadırın olduğu təpəyə getdi.

Qoca sərkərdə ancaq bir neçə anlığa tərəddüd etdi. O: “Ardımca”, – deyər çığırdı. Yorğa atını qamçılaraq o, təpədən düşdü və Toxuçarın qoşunlarının dayandığı tərəfə çapdı. Ora boş idi. Toxuçar döyüşdə iştirak edirdi. Subutay daha da uzağa çapdı.

Lakin ruslar onun ardınca getmədilər. Onlar yarım dairə şəklində düzülərək Dneprə tərəf gedən kiyevliləri xilas etmək üçün toz qaldırıb oraya çapdılar.

Subutay dayandı, yol ilə uzanan monqol qoşunlarını toplamaq üçün çaparları göndərüb əmr etdi ki, tez Kalka çayının sahilinə qayıtsınlar.

Qoca sərkərdə dedi:

– Hələlik qələbə bizim tərəfdədir. Uruslar tez artan, inadlı tayfadır! Çöldən yenə urus qoşunları gələ bilər və vətənə qayıtmaq üçün yolumuzu kəsər... Atların başını döndərmək vaxtı çatıb!

Cebe noyon üç yüz süvarinin başında duraraq atlarını dəyişə-dəyişə bir dəfəyə Dneprə kimi çapdı. Onu müşayiət edən mütərcim Ploskinya yaralı ruslardan soruşurdu:

– Mstislav Udatnı hardadır?

Bəziləri cavab verib deyirdilər ki, o, öz boz atında tufan kimi çapıb getdi.

Dneprin sahilində Cebe üzüb gedən qara qayıqı gördü. Mstislavın qırmızı rəngli atının başında oturmaqda olan qayıqçı, qayıqın ardınca üzən atın cilovundan yapışmışdı. Mstislavın qızıl döbilqəsi axşam günəşinin şüaları altında şəfəq saçırdı, lakin o, tərk etdiyi “bəd sahile” nəzər salmırdı.

Cebe ön yaxşı oxu qoyub yayını taram çəkdi. Ox qayığa çatmayaraq suyu sıçratdı. Cebe atından sıçrayıb düşdü, üzünü üstə yerə yıxdı, başını tutaraq şaralmış quru otu qəzəblə didib tökdü.

O, ayağa durub bir də içindəki qırmızı rəngli atı uzaqlaşan qayığa baxdı, bilmədi qəzəbini kimin üstünə töksün, öyrə qılıncı qayıqçıya indi artıq ona görə olmayan qandallanmış sərgərdan Ploskinyanı parça-parça doğradı.

Cebe kürən atına sıçrayıb onun başını çölə döndərdi, qara duman içində son vuruşmaların davam etdiyi və minlərlə adamın hərəkətə gəldiyi yoldan uzaqlaşaraq geriye çapdı.

Kalka yamında və uzun Zaloznı ştyaxındakı döyüşdə çoxlu şöhrətli rus bahadırları və sıravı igidlər həlak oldu.

Onlar təslim olan uruslara ziyan yetirməyəcəklərinə and içən tatarların qırtdıkları silahsız kiyevli əsgərləri xilas edərkən həlak oldular.

Ruslar bu döyüşdə başlarını qoyan Rostov qəhrəmanı Alyoşa Popoviçi və onun sədaqətli qalxan apararı Toropu, Ryazan qəhrəmanı Qızıl kəmərlili Dobrinyanı, Alyoşanın cavan köməkçisi məşhur

Yekim İvanoviç və başqa Suzdal, Murom, Ryazan, Pronsk və başqa şimal pəhləvanlarını unutmayacaqlar!¹

Silahlarını atmadan vurub keçən rus Dneprə kimi gəlib çatdılar və onları gözləyən qayıqlar ilə o biri sahilə keçdilər. Tatarların hiyləsinə aldanıb qılınc və baltalarını atanların isə, demək olar, hamısı qırıldı. Bu barədə qədim mahnıda belə deyilir:

Açgöz qurdlar parçalayıb, üzlerini,
Quzğunlarsa dimdikləyir gözlərini...

Beləliklə, uzağı görməyən, paxıl və bir-birilə düşmənçilik edən, öz qüvvələrini vahid, möhkəm rus qoşunu kimi birləşdirmək istəməyən knyazların günahı üzündən Zəloznı şlyax böyük qələbə yolu olmaq əvəzinə, “göz yaşı yolu” oldu. İgid rus əsgərləri bu yolu öz ağ sümükləri ilə örtüldür və al qanları ilə suvardılar.

¹ 1223-cü ilin qışında Suzdal torpağında, “şanlı qırmızı şəhər Rostovda” müxtəlif knyazlara qulluq edən drujinaçıların müşavirəsi oldu. Hamı deyirdi ki, Rusiyada “böyük nizamsızlıq” var, knyazlar bir-birilə yola getmirlər, poloveslərin, lyaxların və başqa xaricilərin xeyrinə olaraq knyazlar drujinaçılarını öz aralarında düşən davalara göndərərək kondillərini bir-birini qırmağa məcbur edirlər.

Drujinaçılar bu müşavirədə müqavilə bağladılar ki, onların hamısı rus şəhərlərinin qədim anası Kiyev şəhərinə getsinlər və orada ancaq böyük Kiyev knyazına xidmət etsinlər. Müşavirədən sonra drujinaçılar Suzdal torpaqları ilə cənuba, Kiyevə hərəkət etdilər.

Onlar yolda ikən eşitdilər ki, cənub knyazlarının hamısı Kiyev knyazı ilə birlikdə Göy dənizə (Azov) doğru “xan Çaçonizin tatarlarının” üstünə getmişlər. Drujinaçıların bütün destəsi baş yoldan cənub çöllərinə döndü və irəli gedən rus qoşunları ilə birləşmək üçün az keçilən yollarla irəliləməyə başladı.

Şimal pəhləvanları Kalnius cıgırı ilə Zəloznı şlyuxa gəlib çatdıqları həmin qanlı gündə, tatarlar inandırıb silahlarını əllərindən aldıqları kiyevliləri qırtdılar.

Şimal bahadırları tatarlar ilə döyüşdə həlak oldular, lakin şlyax boyu yerləşən rus döyüşçülərinə öz sıralarında nizam yaratmağa və tatarların hücumunu müvəffəqiyyətə dəf edərək Dneprə kimi gəlib çatmağa imkan verdilər.

On beşinci fəsil

TATARLARIN SÜMÜKLƏR ÜSTÜNDƏ QONAQLIĞI

...Knyazları tutub taxtının altına qoyaraq
azdılar. özləri onun üstündə oturaraq qonaqlıq
etdilər. Knyazlar isə, beləliklə, həlak oldular.

Troitski salnaməsindən

Subutay bahadır özünün bütün minbaşı və yüzbaşılarını Kalka çayı sahilindəki hündür təpənin üstünə, müharibə allahı Suldeyə təntənəli ibadət etməyə çağırdı. Bunu qaşqabaqlı, tüklü şaman Beki tələb etmişdi. Başında şiş papaq, çiyinə ayı dərisi, üstündən də bıçaqlar, kuklalar və zıncırovlar asılmış qoca cadugər toxmaq ilə böyük dəfi-döyəcəyəyə oynaya-oynaya dövrə vururdu. Böyük Kiyev knyazı Mstislav Romanoviç və başqa on bir sadələvh rus knyazı əl-qolu bağlı halda ortalıqda uzanmışdı.

Tatarlar başlarını yırğalayaraq və ağızlarını marçıldadaraq onlara baxır və təəssüflənirdilər ki, əsirlərin arasında “konyaz Mastilyab” yoxdur. Onlar şöhrətli “urus Cebesini” görməyi çox istəyirdilər...

Şaman Beki dəfi tüklü üzünə tutaraq duanın sözlərini çıxırır, gah qaratomyq kimi fit çalır, gah bayquş kimi, gah qurd kimi ulayır, gah da ayı kimi nəre çəkirdi. O, bu cür monqollara yeni qələbə bəxş edən müharibə Allahı Sulde ilə “söhbət edirdi”.

– Eşidirsiniz, Sulde Allah necə qəzəblənir? – deyər şaman bağırırdı, – Sulde yenə acdır, o, insan qurbanı istəyir!..

Minlərlə tatar əsgəri kurqanın ətrafındakı düzəndə yerləşmişdi. Onlar tonqal qalayıb daycaqları kəsirdilər.

Tatarlar rus arabalarından qopardıqları dişlə və taxtaları gətirib əl-ayaqları sarınmış knyazların üstünə tökdülər. Üç yüz tatar hərbi rəisi bu taxtaların üstündə əyləşdi. Onlar qırmız piyalələrini qaldıraraq monqolların hamısı dərşətli müharibə allahı Suldeni mədh edir və “dünyanı lərzəyə gətirən”, məğlubedilməz qırmızısaqqal Çingiz xanı tərif edirdilər. Məşhur rus knyazlarını pul alıb buraxmaqdan imtina edən tatarlar, “göylərin göndərdiyi” Çingiz xanın qoşunu ilə döyüşə girməyə cürət edən bu əsirləri allah

Suldeyə qurban verirdilər. Əzilən knyazların taxtalarının altından gələn iniltilərini və söyüşlərini eşidən bahadirlar qaqqıltı ilə gülürdülər. İnilti və çığırtılar tədricən kəsilirdi, monqol əsgərlərinin şən mahmısı onu batırdı:

Gəlin gətirək yada,
Biz monqol çöllərini –
O geniş səhraları.
Yada salağ Ononu,
Bir də göy Keruleni!
Çayları, dəryaları.
Obalara od vurdu,
Nifaq saldı cahana,
Xan zadələr,
Ölüm saçdı hər yana.
Çingiz xanın keçdiyi
Qırx səhra batdı qana...

Qonaqlıq zamanı sərkərdə Toxuçar noyon qalxıb atıcıları axtarıp ovuna çağıraraq sığınacaq verdi. Tanış çağırışı eşidərək hamı sakitləşdi. Toxuçar ayağa durub əsgərlərə çığırdı:

– Böyük xaqan Çingiz xan bütün adamlardan müdrikdir. O, hər şeyi yüz gün və min il əvvəlcədən görür... O, məni öz igidlər lümenimlə göndərərək ki, məğlubedilməz pələngləri – Cebe noyonu və Subutay bahadırı axtarıb tapım. Xaqan mənə dedi ki, sizə ən yaxşı hədiyyə – döyüş günü göndərilən hərbi köməkdir...

– Doğrudur, doğrudur! – deyərək monqollar çığırdılar.

– Heç yerdə dayanmadan biz müxtəlif ölkələrdən keçdik. Hər yerdə biz məğlubedilməz monqol qılıncının izlərini gördük. Biz soruşurduq: “Şöhrətli bahadirlar Cebe və Subutay hardadır?” Qorxuya düşmüş əhali diz çökərək əllərilə qərbi göstərirdilər. Biz buraya döyüş ərafəsində çapıb gəldik, mənim on min atım döyüşə atıldı. Sizinlə birləşərək biz uzun saqqal urusları tezliklə darmadağın etdik...

– Eşq olsun sənə, Toxuçar! Sən vaxtında gəldin!

Toxuçar davam etdi:

– Cahanın böyük hökmdarı Çingiz xan sizin barədə düşünüb və öz iradəsini mənimlə göndərərək... Onun müqəddəs məktubunu çapar

öz əlində gətirib. Mənim on min süvarim onu qiymətli almaz kimi qoruyub və sağ-salamat buraya gətirib çıxarmışdır. Baxın, budur o!

Üstündən zınqrov asılmış və papağına şahin lələkləri keçirilmiş qıçları əyri qoca monqol, Subutay bahadıra yanaşdı. Qurşağının altından meşin lülə çıxartdı. Onun içində möhürlənmiş kağız var idi. Subutay əyri barmaqları ilə mum möhürü qopardı. Müsəlman çalması qoymuş ağ saqqallı mirzə kağızı açdı, yazılanı ürəyində oxudu və Subutayın qulağına pıçıldadı. O, qalxıb çığırdı:

– Ulu xaqan əmr edir! Ehtiramla diqqət edin!

Hərbi rəislərin hamısı birdən qalxdı. O biri tatarlar da bunu görüb yerlərindən sıçradılar. Rəislər üzü üstə yerə düşdülər, bütün düşərgənin əsgərləri də onların arxasınca üzü üstə yerə yatdılar. Onlar başlarını qaldıraraq çığırdılar:

– Ulu xaqan əmr edir! Biz itaət edirik.

Subutay, bahadır davam etdi.

– Vahid və yenilməz xaqan bu sözləri yazır:

“Məktubu alan kimi atların ağızlarını geri qaytarın. Dünyanı fəth etmək məsələsini müzakirə üçün qurultaya gəlin.

Allah göylərdədir, xaqan yerdə Allahın kölgəsidir. Göydə səyarələrə əmr edən odur, yerdə isə o, xalqlara hökmdardır”.

Subutay yerə əyilmiş monqolların kürəklərini nəzərdən keçirdi və əlini qaldırdı.

– İndi mən danışıcağam!.. Mənə qulaq asın!

Hamı diz üstə durub qəddini düzəltdi, nəfəsini dərib “pəncəsi parçalanmış qaqlana” baxdı.

– Bu gün biz hələ şənənəcəyik, sabah isə günəş çıxandan sonra biz hamımız geriye, hökmdarımızın qızıl yurduna yola düşəcəyik. Kim ləngisə, məhv olacaq!

Bütün əsgərlər sevincdən qışqırırdılar, yenidən oturaraq hayküyə və mahnıların keflərinə davam etdilər.

Monqollar o biri günü səhər günəşə ibadət edib və qımızdan nəzir verib atlarına mindilər. Onlar mal-qara sürülərini və cır-cındır içində olan əldən düşmüş əsirləri qabaqlarına qatıb aparırdılar. Talan edilmiş malların yükləndiyi və ağır yaralı monqolların qoyulduğu öküz arabaları bütün çöl boyu qulaqbatırıcı səslə cırıldayaraq tozun içində gözəndən itdi. Monqol qoşununun önündə Subutay bahadır

gedirdi. O, torbanın içində Kiyev knyazı Mstislav Romanoviçin başını, onun qızıl ilə işlənmiş polad dəbilqəsini və zəncirlə sinosindən asdığı qızıl xaçını aparırdı. Öz qiymətli torbasını dünyanı lərzəyə gətirən möğlubedilməz Çingiz xanın qızıl taxtı qabağında qoyacağını düşünərkən Subutayın çapıqlarla örtülmüş və toz basmış üzü təbəssümə oxşar şəkildə əyilirdi.

Qoşunun axırında özünün yüz kəşfiyyatçısı ilə Cebe noyon gedirdi. O, heç bir qənimət aparmırdı və mavi Kerulen, qızıl Onon və geniş monqol çölləri barədə küləyin viyılısı kimi qəmgin mahnı oxuyurdu...

Monqollar şimal-şərqə, İtil çayına tərəf, oradan isə Uralın cənub qolundan keçib Xarəzm düzlərinə gedirdilər. Qıpçaq düzü monqol və tatarların dəhşətli qoşunlarından azad oldu. Onlar gəldikləri kimi də qəfildən və müəmmalı getdilər. Onlar gedəndən sonra bəzi qıpçaq tayfaları öz dağılmış obalarına qayıtdılar, başqaları isə Uçor çölünə və Dunayın ağzına köçdülər. O zaman həm qıpçaq, həm də rus knyazları belə düşünürdülər ki, tatarlar daha heç vaxt qayıtmazlar və onlar günlərini yenə köhnə "didişmə və ədavət" ilə keçirərək yeni müharibəyə hazırlıq görmürdülər və heç ağullarına belə gətirmirdilər ki, tatarlar Qərbe yeni, dəhşətli hücum hazırlayırlar...

VI

ÇİNGİZ XANIN AQİBƏTİ

Birinci fəsil

ÇİNGİZ XAN ATLARIN BAŞINI DÖNDƏRMƏYİ ƏMR ETDİ

Sultan Cəlaləddinin cəsarətli qaçışından sonra Çingiz xan sınanmış sərkərdələri Bala noyonu və Durbay bahadırı sultanın ardınca Hind ölkəsinə göndərdi. Onlar müxtəlif yollar ilə çapdılar, ancaq onun izini tapa bilmədilər. Monqollar yolda talanlar edərək Cəlaləddinin müttəfiqləri Aqrak və Əzəm Məlikin hakim olduqları şəhərləri yandırdılar.

Monqollar sallar düzəldib daşatan mancanaqları və atmaq üçün yararlı olan girdə daşları bunlara yüklədilər və sallarını Sind çayı ilə aşağı buraxaraq Multan şəhərinə gəlib çatdılar. Orada onlar zəngin şəhəri daşatan maşınlarla daşa tutmağa başladılar. Alınmaz divarlar, müntəzəm olaraq yeni hind qoşunlarının gəlməsi və dözülməz isti qoyun dərisi geymiş monqolları mühasirədən əl çəkməyə və dağlara, Çingiz xanın yanına qayıtmağa məcbur etdi. Ulu xaqan istidən qorunmaq üçün hündür dağların arasında, buludlara bürünmüş bir kənddə olurdu və elə bil bütün hərbi işləri unutmuşdu. Axşam məclislərində Çingiz xan nağıl danışanlara, fars və Çin mahnıları oxuyan xanəndə qızlara qulaq asırdı. Çin paytaxtından iki il yol gələn təzə rəqqasələr zərli ipəklər geyərək tünd-bənövşəyi əfqan xalılarının üzərində rəqs edirdilər. Onlar rəqs məharəti göstərərək uzun qollarını oynadıb böyük qanadlı quşlar kimi süzür və ya ilan kimi qıvrılıb açılır və yallı gedirdilər.

Çingiz xanın balaca oğlu Gülxan və onun cavan anası Gülən xatun burada xəstələndilər; hər ikisi xəzlə örtülmüş ipək mütəkkələrin üstündə uzanaraq gah titrətmədən, gah da qızdırmadan şikayətlənirdi. Çingiz xan hər gün xəstələrin yanına gələrək ağızlarına bir parça nabat dürtür, yanlarında oturub soruşurdu ki, bu gün haraları ağrıyır?

Gülən xatun ağlayıb şikayətlənirdi ki, bütün bədəni ağrıyır.

– Kim bu pis yerdə qalır, bu dağların cinləri ona əziyyət verir, – deyə Gülən xatun danışdı. – Dərələrin dərinliyindən necə duman qalxdığını heç görmürsən? Bunlar sənin qoşununun öldürdüyü körpələrin ruhudur. Mən və balaca Gülxan burada öləcəyik. Ancaq mavi Kerulenin suyu bizi müalicə edir. Burax bizi, qoy doğma monqol çöllərinə qayıdaq.

Çingiz xan hirsələnirdi.

– Sən tək mənsiz heç yana getməyəcəksən. Mən əvvəlcə dünyanın ikinci yarısını da fəth etməliyəm.

Gülən xatun daha bərkdən ağladı. Çingiz xan böyük müşaviri çinli Yelyu Çu-sayın ardınca adam göndərdi. O, əlində böyük bir kitab tutaraq tez gəldi. Onu görə kimi Gülən xatun sıçrayıb kitabı qapdı, yerə atıb üstündə uzandı. Çingiz xan dedi:

– İndi biz göylərin nə deyəcəyini biləcəyik!

– Başına nə gələcəyini bilmək istəmirəm, – deyə xatun cavab verdi. – Mən istədiyim olacaq. Mən isə istəyirəm ki, Kerulenin sahillərinə qayıdım, bütün qoşunumuz da bunu istəyir...

Çingiz xan qaşını qaldırıb aşağı saldı, fısıldayaraq? nohayət dedi:

– Bu vaxta kimi qalib gələ bilmədiyim düşmənim olmayıb. İndi mən ölümə qalib gəlmək istəyirəm. Əgər sən, dərdsiz və dikbaş Gülən xatun, mənim yanımda olsan, ölüm sənə toxunmayacaq. Əgər sən mənim yanımdan getsən, onda yeməkdə verilən gizli zəhər və ya qaranlıqdan atılan ox səni göylərə aparacaq... – Sonra Çingiz xan öz müşavirlərindən ən ağıllısı olan Yelyu Çu-saya müraciət etdi: – Sən söz vermişdin ki, ölməzlik verən içkini hazırlamağı bilən şamanları, cadugərləri, təbibləri və alimləri çağıracaqsan. Mən onları niyə görmürəm?

– Onların ardınca etibarlı adamlar göndərilib və onların hamısı tezliklə bura gəlməlidir. Lakin sən öz qoşunun ilə elə sürətlə və elə uzağa gedirsen ki, onlar sənə çata bilmirlər...

Çingiz xan görürdü ki, Gülən xatunun xəstəliyi daha da şiddət ələyir və onun çiçəklənən gözəlliyi sürətlə itir. Onun arıqlamış və saralmış balaca oğlu Gülxan da əvvəlki kimi anasının yanında uzanmışdı. Xaqan həyəcanlanmağa başladı və heç cür təsəlli tapa bilmirdi. O, tez-tez ölüm haqqında danışır və ömrü uzatmaq üçün həkimlərdən əlac soruşurdu. Çoxları əcaib təsir göstərən içkilər təklif edirdilər. Çingiz xan bu həkimlərə əmr edirdi ki, dərmanları özləri

içsinlər, sonra başlarını kəsərək gözləyirdi ki, görsün onlar sağ qalırlarmı?

Monqolların Baltan qalası yanında döyüşündən sonra xaqan daha çox kədərləndi. Burada düşmənin mancanağından atılan nizə kimi ox onun sevimli nəvəsi, Caqatayın oğlu Mutuqana dəymişdi. O, müsəlman torpaqlarının baş xanı olmalı idi, təsadüfi oxdan Mutuqan öldü.

Bundan sonra Çingiz xan əmin oldu ki, ölümün vurduğu zərbələr kor dəvənin şllaq atması kimidir: birinə dəyir, canı çıxır, o birinin yanından keçir, qocalana kimi yaşayır.

Çingiz xan nəvəsinin ölümündən elə qəzəbləndi ki, Baltanı tez almağı əmr etdi. Qoşun divarları söküb şəhərə soxuldu və hamını qılıncdan keçirdi; xan əmr etdi ki, əsgərlər heç kəsi əsir almasınlar, o, bütün bu yeri boş səhraya çevirdi ki, orada heç bir canlı yaşamasın. Həmin yerə “Mau-kurqan” adı verildi, bu da “Kədər təpəsi” deməkdir. O vaxtdan heç kəs orada yaşamadı və torpaq becərilməmiş qaldı.

Çingiz xan günlərlə dağın başında, uçurumun üstündə qurulmuş sarı xeyməsinin yanında əyləşirdi. Ayağının altında qaralan dərələrin elə bil heç dibi yox idi. O, oturub tutqun dağ silsilələrinə və dumanın içində olan qarlı dağlara baxır, bəzən təcrübəli bələdçiləri çağırıb Hindistan və Tibetdən keçib monqol çöllərinə gedən qısa yollar barədə onlardan soruşurdu.

Çoxlu qənimətlər elə keçirən əsgərlər düşərgədə ancaq doğma obalara qayıtmaqdan danışırdılar. Lakin bu barədə zəhimli xaqana bir söz deməyə heç kəsin cürəti çatmırdı. Heç kəs onun əsil fikrini bilmirdi, sabah onun necə əmr verəcəyini, – qoşunları gerimi döndərəcəyini, ya da yenidən yürüşə aparacağını, beləliklə də onların bir daha uzun illər müxtəlif ölkələri dolaşaraq, qarşıya çıxan xalqları yağınlarmın tütüsü içində qıracağını əvvəlcədən görə bilməzdi.

Atlar üçün az yem olan darısqal əfqan dağlarında çox dayandıqlarından qoşunların arasında narazılıq əmələ gəlmişdi. Vətənə qayıtmaq vaxtının çaldığını xaqana inandırmaq üçün Gülən xatun, böyük müşavir, çinli Yelyu Çu-say ilə dilbir olaraq bir nağıl düşündü. Yelyu Çu-say bu nağılı Çingiz xana söyləmək üçün iki igid nökeri öyrətdi. Bu iki monqol onun xeyməsinə gələrək Çingiz xan ilə görüş istədilər və dedilər ki, ona çox mühüm və möcüzəli bir şey xəbər verəcəklər.

Yelyu Çu-say onları Çingiz xanın yanına apardı və onlar belə söylədilər:

– Dağlarda azdığımız zaman biz marala oxşayan, yaşıl rəngi, at kimi quyruğu və tək buynuzu olan bir heyvan gördük. Bu heyvan bizə monqolca çıxırdı: “Sizin xan vaxtında doğma torpağa qayıtmalıdır”.

Çingiz xan nağıla sakit qulaq asdı, ancaq qaşının birini qaldırdı və diqqətli qarşısında diz çökən bahadırlara baxdı.

– Qəribə heyvan sizin gözünüzdə görünən gün siz çoxmu qımız içmişdiniz?

Bahadirlər and içdilər ki, içsəydilər şad olardılar, ancaq bu çılpaq qayalarda nəinki at, hətta keçi südü də tapmaq çətindir, sözlərinin doğruluğunu sübut etmək üçün baş barmaqlarını yuxarı qaldırdılar.

Çingiz xan Yelyu Çu-saya müraciət etdi:

– Sən yerin, dənizlərin və göylərin sirrini xəbər verən müdrik kitablara bələdsən. Belə heyvan haqqında bir şey oxumusanmı?

Yelyu Çu-say dünyadakı müxtəlif heyvanların, balıqların və quşların şəkilləri çəkilmiş böyük kitabı gətirib vərəqlədi və dedi:

– Belə nadir heyvan “ağıllı Qo-Duan” adlanır və o, bütün xalqların dilini bilir. Onun bizim iki bahadıra dediyi sözlərin mənası odur ki, dünyada həddindən artıq qan tökülür. İndi dörd ildir ki, sənin böyük qoşunun qərb ölkələrini fəth edir. Buna görə də hökmdar, əbədi böyük göylər fasiləsiz qətilərdən qəzəblənərək nadir heyvan Qo-Duanı göndərmişdir ki, öz iradəsini elan etsin. Göylərə itaət elə və bu ölkələrin əhalisinə aman ver. Bu sənin üçün sonsuz bəxtiyarlıq olacaq, yoxsa göylərin sənə qəzəbi tutar və ildırım ilə səni vurur. Çin alimlərinin bu qədim kitabı belə izah edir.

Yelyu Çu-say təntənə və təşəxxüslə danışdı, elə bil kahin dua oxuyurdu, Çingiz xan isə bir gözünü qıyıb öz müşavirinə baxırdı. Sonra o, nəzorlərini itaətlə diz çöküb qabağında dayanan bahadırlara çevirdi və əvvəlcə birini, sonra o birini yanına çağırdı. O, əyilərək onların qulağına nə isə pıçıldadı və onların da hər biri pıçıldı ilə ona cavab verdi.

Xaqan çox razı qalaraq bahadırlara getməyə icazə verdi və əmr etdi ki, nə qədər içə bilsələr, onlara qımız verilsin.

Xaqan öz müşavirinə dedi:

– Bu bahadirlər zirək və bacarıqlıdırlar. Onları böyütmək lazımdır. Mən növbə ilə onlardan soruşdum ki, nadir heyvan Qo-Duan

necə qaçırdı. Biri dedi ki, löhrəm yerləşlə qaçdı, o biri dedi ki, yorğa getdi. Heç bir monqol sərxoş belə olsa qaçan heyvana baxanda səhv etməz. Ancaq mən bu gün başa düşdüm ki, qoşun vuruşmaqdan yorulub, o doğma çöllərdən ötrü çox darıxır, buna görə də elan edirəm ki, mənə öz gözəl heyvanı Qo-Duanı göndərən göylərin iradəsi ilə razıyam və qoşunu geriye döndərirəm və əsas doğma ulusa yola düşürəm.

O biri gün Çingiz xanın qərarı haqqında eşidən bütün monqol əsgərləri sevindilər, malını oxuyub səfərə hazırlaşdılar.

Əvvəlcə Çingiz xan Hindistan və Tibetdən keçmək fikrinə düşdü və bu məqsədlə Dehli şəhərinə, hind şahı İltutmışın yanına elçilər göndərdi. Lakin dağ yolları hələ qarın içində idi, şah isə cavabını ləngidirdi və qoşun toplayırdı. O, qoşunun başına Cəlaləddini qoymuşdu.

Bu vaxt Monqolustandan xəbər gəldi ki, qiyamçı tanqutlar üsyan etmişlər, müşavir Yelyu Çu-sayın münəccimliyi və şamanların istixarəsi xaqana Hindistandan keçməyi məsləhət bilmədi.

Bundan sonra Çingiz xan geriye, gəldiyi həmin uzun yol ilə qayıtmağı qət etdi. Onun əmri ilə əhali dağ aşırımlarını qardan təmizləməyə başladı və monqol qoşunu baharın əvvəlində yola düşdü.

İkinci fəsil

ÇİNGİZ XANIN YOXSUL ALİMLƏRLƏ MƏKTUBLAŞMASI

Çingiz xan hələ Qara İrtışın yuxarılarında dayandığı vaxt öz sağlamlığını saxlamaq və ömrünü uzatmaq üçün təcrübəli həkimlər axtarırdı. Ona məşhur alim Çan Çun barədə dedilər. Guya o, yerin və göyün bütün sirlərinə bələddir və hətta ölməzlik vasitəsini də bilir. Böyük müşavir və münəccim Yelyu Çu-say onun barəsində dedi:

– Çan Çun-tszi böyük məharətli insandır. Bu pirani qoca durnaların belində buludlar aləminə uça bilir və o başqa məxluqlara da çevrilir. Yerin bütün nemətlərindən əl çəkərək, o, başqa alimlərlə birlikdə dağlarda, yaşayır və insana uzun ömür və ölməzlik gətirən bir dirilik iksiri axtarır. Öz düşüncələrinə dalaraq o, gah ölü kimi

oturur, gah günlərlə ağac kimi hərəkətsiz dayanır, gah ildırım kimi danışır, gah da külək kimi sürətlə gəzir. O, çox görüb, çox eşitmişdir. O, elə bir kitab yoxdur ki, oxumasın.

Bu qərribə qocanı tapmaq üçün Çingiz xan öz sınanmış çinli əyanı Lu Çjun-luni təcili yola salmağı əmr etdi. Xaqan ona, üzərində qəzəbli pələng şəklində və "Tam hökmranlıq etməyə ixtiyar verilir və elə bil ki, səyahət edən biz özümüzük" sözləri yazılmış qızıl paysza verdi.

Savadsız ulu xaqanın dilindən müşaviri Yelyu Çu-say tərəfindən alim Çan Çuna yazılmış şəxsi məktubu böyük və qiymətli bir şey kimi Lu Çjun-lunun əllərinə tapşırıdılar. Məktubda belə deyilirdi:

"Həddindən artıq cah-cəlalına və dikbaşlığına görə göylərin Çinə qəzəbi tutdu. Mənim, şimal torpaqlarının sakininin isə əxlaqsızlığa meyli yoxdur. Mən sadəliyi və təmiz xasiyyəti sevirəm, cah-cəlalı rədd edirəm və qənaətlə dolanıram. Mənim həmişə bir kətan paltarım və bir cür yeməyim olur. Əynimdə həmişə mehtərlərin əynindəki kimi cır-cındır olur, mən inək kimi sadə yeməklər yeyirəm.

Yeddi ildə böyük işlər görmüşəm, dünyanın bütün ölkələrində öz hökmranlığımı bərqərar eləmişəm. Bizim ulu babalarımız hunn¹ köçəri tayfaları dünyanı fəth etdikləri qədim dövrlərdən sonra belə bir səltənət olmamışdır.

Mənim rutbəm böyük, vəzifələrim mühümdür. Lakin mənə elə gəlir ki, mənim hökmranlığında nə isə çatmır. Əgər gəmi qayırırlarsa, kürek də hazırlayırlar ki, onun köməyi ilə çayı keçmək mümkün olsun. Bunun kimi, dünyanı fəth etmək və dolandırmaq üçün alimlər dəvət olunur və köməkçilər seçilir.

Müəllim, mən eşitmişəm ki, sən həqiqət ilə qohum olmusan və həmişə də yüksək qayda-qanunlarla hərəkət edirsən. Böyük və təcrübəli alim kimi sən qanunları dərinləndirən öyrənmişən. Çoxdan sən qayalı dərələrdə yaşayıb özünü dünyadan gizlədirsən.

Ancaq mən nə edim? Bizi ayıran dağların və dərələrin genişliyindən mən sənənlə görüşə bilmirəm. Buna görə mən öz yaxın əyanım Lu Çjun-lunu ayırıb, sürətli atlılar və araba hazırlamışam

¹ Hunnlar – Mərkəzi Asiyada yaşamış cəngavər xalq. Sonra qərbə hərəkət etmiş və V əsrdə Atillanın başçılığı ilə Avropaya soxulmuşdur.

və səndən, hörmətli müəllim, xahiş edirəm ki, bir neçə min li¹ yoldan qorxmayıb mənim yanıma yola düşsən.

Uzaq yol və qumlu çöllərin genişliyi barədə fikirləşmə, ancaq mənim xalqıma rəhm elə, ya da mənə mərhəmət qıl, ömrü uzatmaq üçün bir çarə söylə.

Ümidvaram ki, böyük "dao"²nun mənasını dərk edib, yaxşılıq edəcəksən və mənim arzuma qarşı getməyəcəksən. Buna görə də mənim bu fərmanım sənə çox aydın olacaq".

Lu Çjun-lu düzlərdən və dağlardan keçərək belə bir məktubla uzaq səfərə yola düşdü. O, xaqanın iradəsini yerinə yetirməyə tələsərək çapar, duracaqlarda³ atları tez dəyişirdi. Nəhayət o, Çinə gəldi, hündür dağlara qalxaraq kimsəsiz bir dərədə əldən düşmüş və cır-cındır içində olan nurani alimi axtarıb tapdı. Bu məşhur Çan Çun idi. Çingiz xanın məktubunu oxuduqdan sonra o, əvvəlcə onun yanına getməkdən tamam imtina etdi.

Sonra o, cavab yazdı, Lu Çjun-lu həmin cavab məktubunu çapar ilə ulu xaqana göndərdi, özü isə xaqanın qəzəbindən qorxaraq və hələ Çan Çunu yola gətirəcəyinə ümid bəsləyərək tərkidünyanın yanında qaldı. Çinli alim belə yazırdı:

"Dao"²nun mənasını axtaran dağlar sakini məzlum Çan Çun bu yaxında uzaqdan gələn ali fərman aldı. Bəli, dəniz boyu yaşayan bacarıqsız çinlilər öz lovgalıqları üzündən ağılsızdılar. Hoyat məsələlərində fərasətsizəm, böyük həqiqətin mənasını öyrənməyə heç cür nail olmamışam. Hər işdə çalışmışam, amma ölməmişəm, ancaq qocalmışam, mənim şöhrətim müxtəlif dövlətlərə yayılsa da, müqəddəslikdə mən adi adamlardan heç də artıq deyiləm, – bütün bunlara görə də xəcalət çəkirəm. Sirlili fikirləri kim bilər?

Fövqəladə məktub alan mən, əvvəlcə dağlarda gizlənmək və denizə getmək istədim, sonra qət etdim ki, sənə fərmanına qarşı çıxmayım və yola düşməyi zəruri bildim ki, göylərin igidlik və müdriklik bəxş etdiyi, qədimlərdə yaşayanların hamısından yüksəkde

¹ Li – Çin uzunluq ölçüsü; 1/2 kilometrə yaxın

² Dao – yüksək həqiqət

³ Çingiz xan imperiyasının bütün baş yollarında dayanacaqlar düzəlmişdi ki, burada at saxlayırdılar. Bu dayanacaqlar "yam" adlanırdı, rusca "yamskoy", "yamşik" ("poçta arabçası") sözü buradan əmələ gəlmişdir.

duran, elmlı çinlilərin və vəhşi adamların tabe olduğu hökmdarın hüzuruna gəlim.

Yollarda həmişə külək və toz olur, göy buludlarla örtülür, mən isə qoca və zəifəm, çox çətinliyə dözə bilmirəm və qorxuram ki, bu uzun yolu başa vura bilməyim.

Əgər mən sənin, xalqların hökmdarının yanına gəlib çıxsam belə, hərbi və dövlət işlərini həll etmək mənim qüvvəm daxilindədirmi? Buna görə də xahiş edirəm mərhəmət qılıb bildirəsen ki, mən yola düşüm, ya yox? Mən qurquru və arığam.

Fərman gözləyirəm.

*Əjdaha III, 3-cü ay*¹.

Çingiz xan həmin məktubu alıb çox sevindi, çaparı yaxşı mükafatlandırıb yeni məktubla cavab verdi:

“Kim ki, mənim himayəmə sığınır, o, mənimlədir. Kim məndən uzaqlaşır, o, mənim əleyhimədir. Mən ona görə hərbi qüvvə tətbiq edirəm ki, böyük zəhmətlərdən sonra uzun müddət rahatlıq tapım. Mən ancaq o vaxt dayanacağam ki, dünyada bütün ürəklər mənə tabe olsun. Bu məqsədlə mən həmişə məğlubedilməz əsgərlərin arasında yürüşə gedərək öz qüdrətimlə, hamını lərzəyə gətirirəm. Mən bilirəm ki, sən mənim yanıma asanlıqla yola düşərsən və durmanın boynunda uçub gələ bilərsən. Yollar sonsuz olsa da, sənin əsanı görmək üçün çox gözləməli olmayacağam. Fikirlərim sənə aydın olmaq üçün, sənin məktubuna cavab verirəm. Daha başqa söz demirəm”.

Üçüncü fəsil

MƏNİ ÖLMƏZ ET!

Çinli alim ulu xaqanı ikinci məktubunu aldıqdan sonra uzaq səfərə yola düşməyə razılıq verdi. O, eyni zamanda Çindən Çingiz xana göndərilən gözəl, saray xanəndə qızları və rəqqasələri ilə bir karvanda getməkdən qəti imtina etdi. Buna görə də ona min piyada və üç yüz süvaridən ibarət xüsusi mühafizə dəstə verildi. Çan Çun

iyirmi şagirdini də özü ilə götürdü; onlardan biri təfəsilatlı gündəlik yazdı və ora öz müəlliminin kəlam və şeirlərini daxil etdi¹

Çan Çun tələsmədən gedərək bütün şəhərlərdə dayanırdı. Şəhərlərin monqol rəisləri (darğalar) onun şərəfinə təntənəli ziyafətlər düzəldir və ləziz yeməklər təklif edirdilər, alim isə bunlardan imtina edir, ancaq düyü sıyığı və meyvə ilə dolanırdı.

Çan Çun yolda müntəzəm şeir yazırdı. O, monqol çöllərindən keçərkən öz fikirlərini bu misralarla ifadə etdi:

I

Hey nəzər salırsan, göz işlədikcə,
Uzanan dağların görünür sonu...
Süzülür diklərdən gur şölələlər,
Döyür sərin külək yerin qoynunu!

İndi başa düşdüm, dərk etdim ki, mən
“Bu dünya yaranan zamandan bəri
Tayfalar nə üçün yaşayıb burda,
Niyə köçerilər sevib bu yeri?”

Müqəddəs malları² yeyirdi onlar,
Qədim dövrlərdə olduğu kimi.
Tamam başqa idi adətləri də,
Vardı özlərinin ayrı geyimi!

Bir də yazı nədir, bilməzdi onlar,
Qayğısız yaşardı, ömür sürüb sən...
Həm də uşaq kimi çox sadəydilər,
Amma razıydılar öz bəxtlərindən”.

II

Yollar qumlu səhra ilə uzanır,
Çox çətindir addımlamaq bu yerdə.
Mavi gölsə parıldayır ayna tək,
Parıldayır burda şoran çöllər də.

¹ Çan Çunun “Qərbe səyahət” adlı bu yol gündəliyi İndiyə kimi qalmışdır.

² Çinlilər inəyi müqəddəs heyvan hesab edərək onun etini yemir və südünü içmirlər. Buna görə də monqolların yeməyi onlara qərribə gəlirdi.

Bir yolçu-zad görmək olmur bütün gün,
Hara baxsan, qumluqlardır burda, ah!
İldə bəlkə keçir bu boş düzlərdən
Gəlib atlı, yad ölkəli bir səyyah.

Hey baxırsan nə dağ vardır, nə ağac,
Tikanlardır təpələrdə göyərən...
Köçerilər xəzdən papaq geyinər
Qış da, yay da başlarında görərsən.

Bitməyir bu boş düzlərdə düyü də,
Xalqlar burda dolanır süd içərək,
Hər kəs keçə komasını aparır
Xəz içində sevinərək, gülərək.

Yola düşdüyü gündən, iki il sonra Çan Çun Ceyhun çayının sahilinə çatdı və Termezın yaxınlığında o biri sahilə keçdi. Orada onu Çingiz xanın şəxsi həkimi qarşıladı. Alim səfərin qurtarması münasibətilə yazdığı şeiri ona bağışlayıb dedi:

– Mən kobud dağlıyam, ulu xaqanın hərbi düşərgəsinə gəlmişəm ki, ona mühüm sözlər deyim. Onların yerinə yetirilməsi dünyanı bəxtiyar edəcək:

Çan Çunun şeirləri belə idi:

Böyük şöhrət tapıbdır öz işığıyla
Qədimdən indiyəcən səkkizinci ay¹
Gülür apaydın səma yaraşığıyla
Külək qovur buludu, sahr səs-haray.
Gümüşdən körpü salıb yenə göylərdə
Necə də gülümsəyir gözəl köhkəşan.
Cənubda ejderlərdir, ejdahalardır,
Ulduzların nurunda şən-şən oynayan.
Eşidilir ucalan qüllələrdən
Ürəyə sevinc verən, fərəhli bir səs,
Hamı bayram eləsin, şux məclis qursun
Qanun "sevinc" deyəndə kim şənlik etməz?
Qədəhlər birçə anda dolur şərablə,
Müğənnilər qəlbaçan mahnı oxuyur.

¹ Səkkizinci ay – Çin təqviminə görə sentyabr ayı. Çinlilər bu ayda tarla işlərinin qurtarması münasibətilə bayram edirlər.

Sahildə yorğun gəzir bir müdrik insan,
Bədənində, canında min ağrı duyur.
Böyük xanın hüzuruna gedir, qorxmadan
İblis bir rəhmə gəlsin, tökülməsin qan.

Əhalisi qaçıb dağıldığından ancaq ac itlərin hürüşməsi eşidilən və xarabazara döndərilmiş Bəlx şəhərindən keçərək Çan Çun dörd gün dağ yolları ilə gedib Çingiz xanın düşərgəsinə, sıldırım uçurumun üstündəki sarı xeyməsinə çatdı.

Çin və moqol dillərini bilən Səmərqənd valisi Axay Tayşinin müşayiəti ilə Çan Çun zəhmli hökmdarın hüzuruna gəldi. Bütün "yüksək həqiqət" carçıları Çin hökmdarının hüzuruna gələrkən onun qarşısında diz çökməkdən və alınlarını yerə vurmaqdan azad olduqları üçün, Çan Çun da xaqanın xeyməsinə girəndə ancaq baş əydi və hörmət əlaməti olaraq ovuclarını bir-birinə yapışdırdı.

Ulu xaqanın qarşısında isti və küləkdən yanıb, tunc rəngi almış, alını irəli çıxmış və peysərindən ağ tük sallanan qupquru qoca dayanmışdı. Yalın ayaqlarına geydiyi kəndir səndəllərdə və köhnə əbasında o, dilənçiyə oxşayırdı, amma o, sakit və qorxu bilmədən "cahanın hökmdarına" baxdı, sonra xalçanın üstündə öyləşdi.

Tutqun sifətli və çal sarı saqqallı Çingiz xan, üstündə böyük zümrüd olan və çiyinlərinə dəyən üç tülkü quyruğu sallanan girdə qara papaq qoyaraq qızıl taxtda bardaş qurub oturmuşdu. O, qırılmaz, pişik kimi yaşıl gözlərini qoca, zəif və dilənçi alimə zilləmişdi. Xaqan indi ondan nicat gözləyirdi. Çingiz xanla öz qonağı kimi əyninə qara kətan paltar geymişdi, onun da saqqalının tükləri qocalığın, ağ qırovu ilə örtülmüşdü, ancaq onların hər birinin yolu ayrı idi. Çin alimi adamlardan uzaqlaşaraq kimsəsiz səhrada tək yaşamış, bütün həyatını adamları xəstəlikdən, əzablardan, qocalıqdan və ölümdən xilas etmək üçün elmləri öyrənməyə həsr etmişdir və hər kəs ondan yardım diləmişsə onun köməyinə gəlmişdir. Xaqan isə həmişə böyük orduların rəhbəri olmuşdur, əsgərlərini başqa xalqları qırıb məhv etməyə göndərmişdir, onun bütün qələbələri on minlərlə adamın ölümü səbəbinə başa gəlirdi. İndi onun ömrünün son illəri yaxınlaşarkən, Çingiz xanın yenidən cavan və güclü olması, yer üzündə ən güclü xaqanı izləyən və onu torpağa və heçliyə çevirmək istəyən ölümün möhkəm caynaqlarından həmişəlik yaxa qurtarması indi əldən düşmüş bu qocadan asılı idi.

Hər iki qoca xeyli susdu. Sonra Çingiz xan soruşdu.

– Səfəriniz uğurlumu keçdi? Dayandığın şəhərlərdə bir şeydən çətinlik çəkmədin ki?

– Əvvəlcə mənə hər cür yeməyə bolluqa qonaq edirdilər, – deyə Çan Çun cavab verdi. – Lakin son vaxtlar sənə qoşunlarının olduğu torpaqlardan keçərkən hər yerdə döyüşlərin və yanğınların izlərini gördüm. Orada yemək tapmaq çətin idi.

– İndi nə istəsən, sənə üçün tapılacaq. Hər gün nahara yanıma gəl.

– Yox, mənə belə mərhəmət lazım deyil! Dağ adamı səyyar həyat keçirir və təklik sevir.

Xidmətçilər qımız gətirdilər, ancaq alim ondan imtina etdi. Xaqan dedi:

– Yanımda qal, necə bilirsən o cür də dolan. Biz sənə xüsusi söhbət üçün çağırırıq. Getməyə icazə veririk.

Çan Çun yerindən qalxdı, ovuclarını birləşdirdi, hörmət əlaməti olaraq əllərini tərptədi və çıxdı.

Çox keçmədən monqol qoşunu geriye, Mavərənnəhr torpaqlarından keçib şimala hərəkət etdi. Çingiz xan yolda dəfələrlə alim üçün üzüm şərabi, yemiş və müxtəlif yeməklər göndərdi.

Qoşun Ceyhun çayını qayıqlar üstündə düzəldilən üzən süni körpü ilə tez keçib Səmərqəndə tərəf getdi.

Bir dəfə dayanarkən Çingiz xan Çan Çuna xəbər göndərdi ki, mühüm söhbət üçün gecədən xeyli keçmiş onu gözləyəcək.

Düşərgənin uğultusu sakitləşəndə və qurbağaların qurultusu qüvvətlənəndə Axay Tayşi alim Çan Çunu hərəkətsiz dayanmış gözətçilərin yanından ulu xaqanın sarı xeyməsinə apardı.

Qızıl taxtın hər iki tərəfində hündür gümüş şamdanlarda yoğun mum şamlar yanırdı. Çingiz xan bardaş qurub ağ keçənin üstündə oturmuşdu, tülkü quyruqları sallanmış girdə parlaq papağı üzünə kölgə salmışdı, ancaq gözləri pələng gözləri kimi yanırdı. Yanında, xalça üstündə monqol və Çin dillərini bilən iki katibi oturmuşdu.

Çan Çun taxtın qabağında xalçanın üstündə əyləşərkən dedi:

– Mən dağlar adamıyam və uzun illərdir ki, ən gözəl və böyük elm olan “dao”nu öyrənirəm. Mən ancaq tənha qalmağı və sakit yerlərdə olmağı sevirəm, səhraları dolaşmaq və ya orada durub düşüncələrə dalmaq istəyirəm. Burada, şah xeyməsinin yanında əsgərlərin, onların atlarının və arabalarının çoxluğundan həmişə səs olur.

Buna görə də mən həmişə narahatam. Ona görə də öz ixtiyarım ilə mənə qoşunlarından ya qabaqda, ya da geridə getməyə icazə verərlərmi? Kobud dağlı üçün bu böyük mərhəmət olar.

– Necə istəyirsən, qoy elə də olsun, – deyə xaqan cavab verdi. Sonra soruşdu: – İzah et görüm, ildırım nədir? Cadugərlər və baş şaman Beki mənə deyirlər ki, guya ildırım göydə, buludların arxasında yaşayan allahların nərilisidir. Onlar adamlara qəzəblənəndə nəre çəkirlər. Bu, doğrudurmu? Onlar o vaxt qəzəblənirlər ki, adamlar onlara lazım olduğu kimi qara heyvan yox, başqa rəngdən olan heyvanları qurban gətirirlər. Bu da doğrudurmu?

Çan Çun cavab verdi:

– Göyün adamlara qəzəbi heç də qurbanın çoxluğuna və ya azlığına görə tutmur. Həm də göy ona görə qəzəblənmir ki, ona qara yox, sarı, ala və ya ağ qoyun və ya at qurban edirlər. Bir də sənə şamanlarının belə bir səhv sözlərini eşitmişəm ki, guya yay vaxtı çayda çimmək və suda paltar yumaq, keçələri bükmək və göbələk yığmaq olmaz – guya bunların üzündən göyün berk qəzəbi tutur və yerə ildırım ilə tufan göndərir... Adamların göylərə hörmətsizliyi bundan ibarət deyil, adamların çoxlu cinayət törətmələrindədir... Mən qədim kitablarda oxumuşam ki, adamların üç min müxtəlif cinayətindən ən iyrenci – öz valideynlərinə hörmətsizliyi-dir!.. Yolda mən tez-tez görürdüm ki, sənə təbəələrin öz valideynlərinə yaxşı hörmət eləməzlər: özləri ziyafətlərdə yeyir-çir, qoca ata, ana və babalarını isə acıdan öldürürlər. Qəlbətsiz oğullar və qızlar öz valideynlərini təhqir etdiklərindən, müqəddəs göylərin adamlara qəzəbi tutur, onları ildırım ilə cəzalandırır.

Çingiz xan:

– Alim yaxşı danışır! – dedi və mirzələrə əmr etdi ki, valideynlərə hörmət haqqında qanun¹ vermək üçün Çan Çunun sözlərini monqol, Çin və türk dillərində yazsınlar.

Bu vaxt qızıl nimçələrdə müxtəlif yeməklər gətirildi və Çan Çun ancaq bir ovuc bişmiş düyü və bir az mövüc götürdü. Xaqan soruşdu:

– Müqəddəs alim! Çoxdan öyrənmək istəyirəm, sənə elə bir dərman yoxdur ki, qocanı cavan eləsin, zəif adama yeni qüvvə versin? Sən elə edə bilməzsən ki, böyük çayın fasiləsiz axan suları

¹ “Yasa”ya belə bir qanun yazılmışdı.

kimi mənim ömrümün günləri davam etsin və dayanmaq bilməsin? Səndə insanı ölməz edən dərman varmı?

Çan Çun gözlərini aşağı dikdi və dinməzce barmaqlarının ucunu bir-birinə bənd elədi.

– Əgər səndə indi belə bir dərman yoxdursa, – deyə Çingiz xan davam etdi, – onda bəlkə sən belə bir dərmanı necə düzəltməyi bilirən? Bəlkə sən mənə necə ölməz olmağın sirrini bilən başqa bir alimi və sehirkarı göstərə bilərsən? Əgər əbədi yaşamaqdan ötrü sən mənim üçün belə bir dərman düzəltəsən, mən sənə qeyri-adi, görünməmiş mükafat verərəm, mən səni noyon və böyük bir vilayətin hakimi edərəm... Mən sənə at torbası dolu qızıl verərəm. Mən sənə müxtəlif ölkələrin yüz gözəl qızını bağışlayaram!

Çan Çun cavab vermədən və gözlərini qaldırmadan soyuqdan əsirmiş kimi titrəməyə başladı, xaqan isə onu şirnikləndirməkdə davam etdi:

– Mən sənin dağının üstündə görünməmiş gözəllikdə bir saray tikərəm ki, beləsi ancaq Çin boqdixanın ola bilər. Sən bu gözəl sarayda oturub yüksək həqiqət haqqında düşüncələrə dalarsan... Mənə heç cavanlıq lazım deyil. Qoy mən indiki kimi belə qoca və ağsaqqal qalım, ancaq mən istəyirəm ki, öz əllərimlə qurduğum böyük monqol dövlətini axırı görünmədən, uzun illər öz çiyinlərimdə saxlayım...

Xaqan susaraq alışıb yanan gözlərini alimin yorğun sifətinə zilləmişdi. O, özünü yığışdırdı, zəhimli xaqana gözəlti baxıb astadan dilləndi:

– Dağları, sakitliyi və düşünməyi sevdiyim halda qızıl mənim nəyimə lazımdır? Özümü necə idarə etməyi bilmədiyim halda böyük bir vilayəti idarə edə bilərəmmi? Bütün gözəl əsir qızları yaxşı oğlanla ərə ver. Mənə saray lazım deyil, – mən daşın üstündə dayananda da düşünə bilərəm... Ən məşhur Çin alimləri tərəfindən yazılmış bütün müdrik kitabları oxumuşam və indi mənim üçün heç bir sirr qalmayıb. Mən sənə əsil həqiqəti deyə bilərəm: insanın gücünü artırmaq, onun xəstəliklərini müalicə etmək və həyatını qorumaq üçün çox vəsait var, ancaq onu ölməz etmək üçün heç bir dərman yoxdur və olmamışdır.

Çingiz xan başını sallayaraq fikrə getdi və xeyli susdu. Söhbəti kitabə yazan mirzələrin qamış qələmlərinin cırlıtısı kəsildi. Ancaq yanan mum şamları çatırtısı eşidilirdi. Nəhayət, xaqan dedi:

– Bizim qoca monqolların belə bir məsəli var: “Düz danışan adam öz əcəli ilə ölmür”, – doğru danışanı əcəli çatmamış paxıllıqdan vurub öldürürlər... Buna görə də adamlar çoxlu yalan danışmağa çalışırlar... Sən isə, ağıllı qoca, məni görmək üçün on min li yol gəlmisən və ancaq təkəcə sən mənə həqiqəti, ölməzlik üçün əlac olmadığını deməkdən qorxmadın! Sən saf qəlblə və düz adamsan. Əgər bir xahişin varsa – de! Söz verirəm ki, yerinə yetirim.

Çan Çun ovuclarını bir-birinə yapışdırdı və xaqanın qarşısında baş əydi.

– Mənim ancaq bir xahişim var, qarlı yolları, dağları və səhraları da buna görə keçib gəlmişəm ki, sənə deyim öz rəhimsiz müharibələrini dayandır və hər yerdə xalqlar arasında sülhü bərqərar elə!

Çingiz xanın qaşları çatıldı. Üzü əyildi. Fısıldayaraq o, elə çığdı ki, mirzələrin əlindəki qələm kağızın üstündə atılmağa başladı.

– Hər yerdə sülhü bərqərar etmək üçün müharibə lazımdır!.. Bizim qocalar nahaq demirlər: “Ancaq öz barışmaz düşməni öldürəndən sonra uzaqda və yaxında rahatlıq olur”... Mən isə hələ köhnə düşmənim, tanqut şahı Burxanı məhv etməmişəm! Bir də dünyanın ikinci yarısı hələ mənim hökmranlığım altında deyil... Mən buna dözə bilərəmmi? Sən alim olsan da, sənin xahişin əsassızdır! Belə xahişlərlə bizi bir daha incitmə!

Çingiz xan taxtın dəstəsindən tutaraq yerindən azca qalxdı və qəzəbdən titrəyərək fısıldadı:

– Getməyə icazə veririk!

Çingiz xan həmin ilin qışını Səmərqəndin yaxınlığında keçirdi. O, şəhərin darısqallığını sevmirdi və monqol düşərgəsində yaşayırdı.

Əvvəlcə o qədər yağış yağdı ki, bütün torpaq palçıq oldu və getmək çətinləşdi. Sonra tez-tez qar yağdı və elə soyuq düşdü ki, bir çox at və öküz donaraq yollara töküldü.

Alim Çan Çun Xarəzm şahının bağlarla əhatə olunmuş keçmiş şəhərtəfəri “Göy sarayında” yaşayırdı. Qoca orda şeirlər yazırdı. Dəstə-dəstə ac kəndlilər onun yanına gəlirdilər. Monqol əsgərləri onların bütün əmlakını, heyvanlarını, arvad və uşaqlarını əllərindən almışdılar. Çan Çun Çingiz xanın ona verdiyi yeməkləri paylayır və gələnlər üçün özü sıyıq bişirirdi.

MONQOLLARIN "ƏSAS ORDAYA" QAYITMASI

Çingiz xan düşərgənin yerini dəyişmək məqsədilə qoşuna Səmərqənddən Seyhun çayına tərəf hərəkət etməyi əmr edərək, onun göstərişilə Məhəmməd şahın anası, qarı, mülükə, Türkan xatun, şahın keçmiş hərəmləri və başqa məşhur əsir qadınlar monqolların keçdikləri yol boyu düzüldülər: bütün əsgərlər keçib gedənə kimi onlar Xarəzm dövlətinin süqutu üçün ucadan oxşayıb ağladılar.

Qoyun ilinin əvvəlində (1223) Çingiz xan Seyhunun sağ sahilində idi. Böyük, məğrur və dikbaş Cuçidən başqa Çingiz xanın oğlanları Caqatay, Uqedey və Tuli buraya qurultaya gəlmişdilər. Çingiz xan oğlanları, xanlar və baş hərbi rəislərlə yaxın on üç ildə axırıncı, sonuncu dənizə kimi bütün qərb ölkələrini fəth etmək planını müzakirə edirdi.

Çingiz xanın düşərgəsi, sahibləri tərəfindən tərk edilmiş bağların içində idi. Buraya yaxınlıqdakı dağlardan çoxlu qaban gəlirdi. Çingiz xan qaban ovlamağı sevirdi, bunları at üstündən nizə və ox ilə vururdu.

Bir dəfə o, çöl donuzlarının ardınca çapanda atı buraxdı. Xan yıxıldı, atı isə çapıb getdi. Nəhəng qaban dayanaraq yerdə hərəkətsiz uzanmış Çingiz xana baxdı, sonra yavaş-yavaş qamışlığa girdi. Başqa ovçular özlərini çatdıraraq atı tutub gətirdilər. Xaqan ovu dayandıraraq düşərgəyə qayıtdı, əmr etdi ki, çinli alim Çan Çunu çağırınsınlar, O, öyrənmək istəyirdi ki, Çingiz xanın çöl donuzunun qabağında yıxılmasında əbədi göylərin müdaxiləsi yoxdur ki? Çan Çun dedi:

– Biz hamımız öz həyatımızı qorumalıyıq. Ulu xaqanın yaşı artıq keçib, o, indi az ov etməlidir. Murdar qabanın bataqlığın içində uzanan "cahanı lərzəyə salana" toxunmaması isə göylərin himayəsinin onun üstündə olması deməkdir.

– Mən ovu atmalıyam? Yox, bu məsləhəti yerinə yetirmək olmaz! – deyərək Çingiz xan cavab verdi. – Biz monqollar kiçik yaşlarından ov etməyə, at üstündən nişan almağa öyrəşmişik, hətta

¹ Monqollar Çingiz xanın yaxın qohumlarının yaşadığı Onon və Kerulen çaylarının axını boyunca yerləşən şimal-şərqi Monqolustanı əsas orda adlandırdılar.

qocalar belə bu adətdən əl çəkə bilmirlər. Nə isə, sənin sözlərini mən ürəyimdə saxlayaram.

Çingiz xan Çan Çunu mükafatlandırmaq məqsədilə bir sürü südlü inək və bir ilxı seçmə at gətirməyi əmr etdi, lakin alim bu hədiyyəni qəbul etmədi, cavab verib dedi ki, o, Çin dağlarına adi poçt arabasında da qayıda bilər. Sonra alim xaqan ilə vidalaşdı və öz iyirmi şagirdi və bir dəstə əsgər ilə geri yola düşdü. Çingiz xanın çoxlu əyanı qoca daosu şərab səhəngləri və nadir meyvə səbətliyi ilə yola saldı. Ondan ayrılarkən bir çoxlarının gözləri yaşardı...

Meymun ilində (1224) Çingiz xan öz qoşununu geriyyə, monqol çöllərinə apardı.

İnek yemiş qoca pələng sallaq qarnını çəkə-çəkə sıx qamışlığa, öz yuvasına yavaş-yavaş necə qayıdırsa, çoxlu qənimətdən ağırlaşmış Çingiz xanın qoşunu da o cür yavaş hərəkət edirdi. Hər əsgərin bir neçə yük atı, dəvəsi və öküzü var idi. Əsgərlərlə birlikdə qoyun sürüləri, pal-paltar, xalça, silah, mis qablar və başqa talan edilmiş müsəlman əmlakı yüklənmiş cırıldayan arabalar gedirdi. Onların yanında, atların və dəvələrin üstündə, arabalarda, monqol və müxtəlif tayfalardan olan qadınlar və uşaqlar gedirdilər. Əldən düşmüş, cır-cındır içində və ayaqyalın olan əsirlər uzun, axırı görünməyən sıralar ilə addımlayırdılar.

Bütün bu dəstə tələsmədən irəliləyir, yaxşı otlaqlar olan yerlərdə ayaq saxlayırdı. Beləliklə qoşun yayı və qışı yolda keçirdi, öz ardınca isə gəbərmiş, parçalanmış at və öküz cəmdəkləri, Mərkəzi Asiyanın susuz və çınqıllı yollarının əziyyətinə davam gətirməyən, əsirlərin meyitlərini qoyub getdi.

Yazda Çingiz xan Kerulen çayının üstündəki öz obalarına gəlib çıxdı və əmr etdi ki, xaqanın sarı xeyməsinə Buki Suçequ düşərgəsində qursunlar. O, burada bütün məşhur xanların və fərqlənmiş sərkərdələrin müşavirəsini çağırırdı və heç vaxt çöllərdə görünməyən zəngin bir ziyafət düzəltdi. Bu ziyafətdən üç gün sonra Çingiz xanın gənc arvadı Gülən xatun öldü. Belə bir şayiə yayıldı ki, bu ölümdə xaqanın qardaşları təqsirkardırlar... Həqiqəti isə kim bilir ki? O biri Toyuq ilində (1225) Çingiz xan öz doğma obalarında qaldı və "Yasaqı" elan edərək monqol xalqını "Ağıllı olmaq və razılıq yoluna" çağırırdı, onun kəlamlarının məcmuəsi¹ belə adlandırıldı.

¹ Bu məcmuədən ancaq əhəmiyyətsiz parçalar qalıb.

CİNGİZ XAN SƏFƏRDƏ ÖLMƏYİ QƏT ETDİ

İtaət etməyən tanqutlar şahlığında yenidən qiyam qaldırıldığını eşidərkən Çingiz xan sakit dayana bilmədi. Ulu xan, Burxan şahı cəzalandıracağını vəd etdiyini unutmamışdı. O, yürüşə hazırlaşmağa başladı və oğlanları üçün xəbər göndərərək bildirdi ki, qoşunu irəli özü aparacaqdır.

Böyük oğlu inadkar Cuçidən başqa üç oğlu yenə gəlib çıxdı, böyük qardaşı Cuçi ilə düşmənçilik edən Caqatay ailə müşavirəsi zamanı dedi:

– Cuçi, qıpçaqların ölkəsini öz doğma ulusundan çox sevir. O, Xarəzmdə monqolları bir qıpçağa belə əl dəyməyə qoymur. Cuçi bu həyasız sözləri açıq deyir: “Qoca Çingiz ağlımı itirib, çünki bu qədər ölkələri dağıdır və xalqları rəhimsizcəsinə qırır”. Cuçi ov zamanı bizim atamızı öldürmək və monqolların əsas ordasından ayrılmış müsəlmanlarla dostluq müqaviləsi bağlamaq istəyir.

Bunu eşidən Çingiz xan qezəbdən alışıb yandı və qardaşı Utçigini və inanılmış adamları Xarəzmə göndərərək əmr etdi ki, Cuçi tez atasının yanına gəlsin. Çingiz xan Utçiginin qulağına dedi: “Əgər gəlməkdən boyun qaçırsa və Xarəzmdə qalsa, onda dinməzəcə vur və heç bir söz demədən öldür!”

Cuçi atasına xəbər göndərdi ki, xəstə olduğundan gələ bilmir. O, çöldə qıpçaqların yanında qaldı. Sədaqətli adamlar isə Çingiz xana yazdılar ki, Cuçi xan sağlamdır, tez-tez ova çıxır və onlar Cuçinin yanında ulu xaqanın gizli əmrini yerinə yetirmək üçün qalmışlar.

Caqatay öz ulusunu idarə etmək üçün yenidən Səmərqəndə qayıtdı, Çingiz xan sevimli iki oğlu Uqedey və Tuli ilə İt ilinin əvvəlində (1226) öz qoşununu tanqutların üstünə apardı və Onqon Talan Xudun deyilən yerə çatdı. Burada o, dəhşətli yuxu gördü və ölümünün yaxınlaşması haqqında danışmağa başladı. O, başqa dəstədə olan oğlanlarının ardınca adam göndərdi.

O biri gün sübh çağı Uqedey və Tuli gəlib çıxdılar. Onlar verilən yeməkləri yeyib doyduqdan sonra Çingiz xan xeymənin içində olan başqa şəxslərə dedi:

– Mənim öz oğlanlarım ilə gizli müşavirəm var. Öz dərdlərimiz haqqında mən onlarla təklikdə danışmaq istəyirəm. Həminiz gedin.

Bütün xanlar və başqa adamlar çıxıb gedəndən sonra Çingiz xan hər iki oğlunu öz yanında oturtdu. Əvvəlcə o, onlara həyat və dövləti idarə etmək barədə məsləhətlər verdi, sonra dedi:

– Hər şeyi diqqətlə yadınızda saxlayın, mənim balalarım! Bilin ki, gözlədiyimin əksinə olaraq mənim son səfərim çatıb. Monqolların hamisi, müharibə allahı Suldənin köməyi ilə mən sizin üçün, mənim oğullarım, elə böyük bir səltənəti fəth etmişəm ki, onun göbəyindən hər tərəfə bir illik yoldur. İndi mən axırncı vəsiyyətimi edirəm: “Həmişə öz düşmənlərinizi məhv edin və dostlarınızı mükafatlandırın”. Bunun üçün isə siz həmişə bir fikirdə olmalısınız və bir adam kimi hərəkət etməlisiniz. O vaxt sizin yaşayışınız asan olacaq və gününüz xoş keçəcək, öz səltənətinizdən zövq alacaqsınız. Əvvəl fərman verdim ki, Uqedeyi öz varisim təyin edirəm. Məndən sonra o, ulu xaqan elan edilməlidir və fəxri ağ keçə üstündə yüksəldilməlidir. Bütün dövlətin və monqol xalqının üstündə möhkəm və zəhmli dayanın və mənim ölümümdən sonra mənim “Yasaqımı” təhrif etməyə və ya yerinə yetirməməyə cəsarət etməyin. Heyif ki, mənim oğlanlarım Cuçi və Caqatay indi burada deyillər. Heyif! Qoy elə olmasın ki, məndən sonra onlar mənim iradəmi pozsunlar, öz aralarında düşmənçilik etsinlər və səltənətimizdə qarışıqlıq törətsinlər! Hər kəs evində ölməyi arzu etsə də, mən öz mübariz adımın şərəfli sonu üçün axırncı səfərə yola düşürəm. Getməyinizə icazə veririk.

Bundan sonra Çingiz xan öz qoşunu ilə irəli yeridi. Yol boyu qarşıya çıxan tayfaların və şəhərlərin hakimləri bir-birinin ardınca gələrək xaqana itaət etdiklərini bildirirdilər. Xanlardan biri məcməyidə iri mirvarilər gətirdi və dedi: “Biz tabe oluruq!” Lakin ulu xaqan axırının çatdığını hiss edərək mirvarilərə fikir vermədi və əmr etdi ki, onu qoşunun qabağına səpələsinlər. Bütün əsgərlər yerdən mirvari yığdılar, ancaq mirvarilərin çoxu tozun içində itdi, sonralar bir çoxları oranı axtarıb mirvari tapırdılar.

– Mənim üçün bir gün, mirvari dolu məcməyilərdən qiymətlidir, – deyərək Çingiz xan qüssə və həyəcan keçirirdi.

Bu vaxt Tanqut şahı Çingiz xanın yanına elçilər göndərdi. O, onları qəbul etmədi, Tanqut elçiləri xanın böyük müşaviri Yelyu Çu-saya belə dedilər:

– Bizim şah bir neçə dəfə ulu xaqana qarşı qiyam qaldırıb, bundan sonra həmişə monqollar bizim ölkəyə soxularaq xalqı qırıb və şəhərləri talan etmişlər. Müqavimət göstərməyin əhəmiyyəti yoxdur. Biz Çingiz xana xidmət etməyə gəlmişik, biz ondan sülh istəyirik, onunla müqavilə bağlamaq və ona and içmək və and vermək arzusundayıq.

Yelyu Çu-say elçilərə belə cavab verdi:

– Ulu xaqan xəstədir. Qoy tanqutların şahı Çingiz xan yaxşı olana kimi gözləsin.

Çingiz xanın xəstəliyi gündən-günə artırdı: o, ölümünün yaxınlaşdığını aydın görərək əmr etdi:

– Mən öləndə, mənim öldüyümü heç kəsə deməyin, ağlayıb hay qoparmayın, qoy bunu düşmənlər bilib sevinməsinlər və ruhlanmasınlar. Tanqutların şahı və əhalisi hədiyyələr ilə qalının qapılarından çıxan kimi onların üstünə hücum edib qırın!

Ulu xaqan doqquz qat yığılmış ağ keçənin üstündə uzanmışdı. Başının altında dəri mütəkkə var idi, ayaqlarının üstünə qara samur xəzi salınmışdı.

Uzun və arıqlamış bədəni çox ağır görünürdü və o, dünyanı lərzəyə gətirən adam indi yerindən tərpənə bilmir və ağırlamış başını qaldırmaq üçün çətinlik çəkirdi.

O, yanı üstə uzanmışdı və hər dəfə nəfəsini dərkəndən nəyinsə siçan kimi nazik səslə ciyildədiyini eşidirdi. O, siçanın harada olduğunu uzun müddət başa düşə bilmədi. Nəhayət o, əmin oldu ki, siçan onun sinəsində ciyildəyir, o, nəfəs almayanda siçan da susur və deməli siçan onun xəstəliyi idi.

O, arxası üstə dönəndə xeymənin yuxarısında təkərə oxşayan deşiyi gördü. Orada buludlar yavaş-yavaş üzürdülər. Bir dəfə o lap yüksəkdən uçan durna dəstəsini görə bildi. Onların uzaqlara, yeni, naməlum yerlərə çağıran qaqqıltısı eşidildi.

Xaqan yadına saldı ki, o, “sonuncu dənizə” kimi getmək istəyirdi, lakin elə Hindistanın sərhədində istiyə tab gətirə bilmədi və bədəni qırımızı, gicişən ləkələrlə örtüldü; bu vaxt o, qoşununu geri götürərək, sərnişin monqol çöllərinə tərəf döndərdi.

İndi o, zəifləyərək və aciz qalaraq səhərlər piyalədəki suyun buza döndüyü, başı göy buludlara dəyən dağlar arasındakı soyuq Tanqut dərələrində məhv olur. Qüvvəsi hər an keçdikcə onu tərk edir, həkimlər isə onu gah aldadır, gah da onu at üstünə mindirmə-

yə və çöldə uzun buynuzlu maralların ardınca qaçmağa və ya sarı ələkeçməz qulanların ardınca qovmağa qadir etmək üçün lazım olan otu tapa bilmirlər. Qulanlar? Bəs gözəl dikbaş Gülən xatun hanı? O da artıq yoxdur! Deməli, çinli alim ölməzlik üçün çarə olmadığını dedikdə haqlı imiş!

Xaqan qurumuş dodaqlarını güclə tərpədənək pıçıldadı:

– Mən mavi monqol çöllərinin böyük xalqını öz əlimin altına toplayanda belə əziyyətlər çəkməmişdim... O vaxt çox çətindi, elə çətin idi ki, yəhər qayıqları tarıma çəkilib, dəmir üzəngilər sınırdı... Lakin indi mənim əziyyətlərimin sonu yoxdur... Bizim qocalar doğru deyirlər: “Daşın dərisi yoxdur, adamın isə əbədiyyəti...”¹

Çingiz xan həyəcanlı yuxuya getdi. Siçan isə daha bərk civildəyirdi, böyrü sancırdı, nəfəsi kəsilirdi.

Xan ayılında çinli Yelyu Çu-say ayaqlarının altında diz çöküb oturmuşdu. Çingiz xan kimi uzun və arıq olan bu müdrik məsləhətçi öz nəzərlərini xəstədən çəkmirdi. Xaqan dedi:

– Nə... yaxşı... və nə... pis...

– Buxara ölkəsindən sənin mütərcimin Mahmud Yalvac gəlib. O deyir ki, orada...

Xaqan əsəbiliklə əlini tərpətdi və çinli susdu:

– Mən soruşuram ki, – deyə Çingiz xan pıçıldadı, – həyatda nə... yaxşı... və nə pis... iş görmüşəm?

Yelyu Çu-say fikrə getdi. Həyatdan gedən adama nə demək olar? Birdən onun gözləri qarşısında yüzlərlə sima canlandı... O, Asiyanın qandan və göz yaşlarından bulanmış çaylarının kəsdiyi mavi düzləri və dağları gördü... Şəhərlərin xarabalıqları, bunların his çəkmiş divarları arasında qocaların, uşaqların, gözəl cavanların parçalanmış və şişmiş yığın-yığın meyitləri, şəhərləri dağıdan monqolların uzaqdan gələn boğuş səsləri və fəryad edən əhalini döyərək uluşan monqolların: “Yasa” belə buyurur! Çingiz xan belə buyurur!” sözləri yadına düşdü.

Çürüyən meyitlərdən qalxan dəhşətli üfunət, sağ qalmış əhalini xarabalıqlardan da qovur, onlar bataqlıqlarda, komalarda daldalanaraq hər an monqolların qayıdacağını və onları əzab-əziyyətli qul olmağa aparacaq kəməndlərin atılacağını gözləyirdilər... Bir mənərə bütün parlaqlığı ilə gözünün önündə canlandı. Səmərqəndin dağılmış

¹ Monqolların “Altın Tobçi” salnamesindən.

divarının yanında böyük, arıq bir dəvə arxası üstündə uzanaraq uzun quru ayaqlarını geniş açmışdı; onun dəhşət dolu gözlərində hələ həyat nişanəsi var idi. Acımdan qıpquru quruyub dərisi sümü-yünə yapışmış bir neçə adam dirsəyə qədər qana bulaşmış əllərilə bir-birini itələyərək dəvənin yırtılmış qarnından içini tikə-tikə çıxarıb elə orada acgözlüklə yeyirdilər... Səssiz uzanmış "cahanı lərzəyə gətirən" uzun arıq qıçları və qıpquru əllərilə həmin dəvə-yə oxşayırdı və onun qıyılmış gözləri həmin ölüm dəhşətilə parla-yırdı. Varisləri də onun yanında o cür vurnuxaraq bir-birini itələyir və böyük qanlı mirasdan bir şey qoparmağa çalışırdılar...

– Məgər sən... xatırlaya... bilmirsən?.. Dəniz!

Yelyu Çu-say pıçıldadı:

– Sən həyatında çoxlu və böyük, həm də sarsıdıcı, dəhşətli işlər görmüsən. Bunu sənin səfərlərin, tədbirlərin və sözlərin barədə kitab yazan doğru söyləyə bilər...

– Əmr edirik... bilikli adamları... çağırın ki...mənim səfərlə-rim... tədbirlərim... və sözlərim barədə...dastan yazsın...

– Buna əməl olunacaq!

Çadırda sakitlik idi. Hərdən ocaq çırtılırdı və ya damdan gələn yel quru yovşan və süpürgə otundan qalanmış ocağın mavi tüstüsünü yuxarı çəkirdi. Yenə pıçıldı eşidildi:

– Bəs mənim... elədiklərimdən... ən yaxşısı... nədir?..

Öləmə təsəlli vermək istəyən Yelyu Çu-say dedi:

– Sənin gördüyün işlərin ən yaxşısı, sən "Yasa" qanunlarındır. Sən nəsillərin bu qanunlara hörmətlə əməl edərək dünyanı on min il² idarə edəcəklər.

– Doğrudur! Onda... hər yer... qəbir kimi... sakit olar... səhralıq çöllərdə... bol ot... bitər... qəbir kurqanları... arasında isə... ancaq tökcə... monqol atları... otlayar...

Xaqan susub əlavə etdi:

– Bir də sərbəst... qulanlar...

¹ Çingiz xanın ölümündən sonra şahidlərin dilindən onun həyatı və səfərləri barədə monqol, Çin və fars dillərində rəsmi salnamələr yazıldı. Bunların hamısında hadisələrin əsil mənzərəsi təbrif olunaraq Çingiz xan və monqolların törətdikləri qırğınlar təriflənir. Həqiqəti ancaq İranın müasir saray tarixçisi Rəşidəddin, ərəb tarixçisi İbn əl-Asir və bir neçə başqası yazmışdır.

² Çingiz xanın ölümündən (1227) 141 il sonra (1368) monqollar fəth etdikləri Çindən qovulmuş və 153 il sonra (1380) Kulikov çölündə darmadağın edilmişlər.

Çingiz xan gözləri qapalı uzanmışdı, nazılmış burnu irəli çıxmış və gicgahları çuxura düşmüşdü.

Mahmud Yalvac, çinli həkim və baş şaman səssiz daxil oldular. Onlar xaqanın ayaqları altında diz çökərək dinməzə oturdular və onun ayılacağını və danışacağını gözləməyə başladılar. Xaqan gözlərini açdı və onun nəzərləri Mahmud Yalvacı sataşdı.

– Mənim oğlum... Caqatay... qərb vilayətlərini... necə idarə edir?

Qəşəng geyinmiş, xoşsifətli Mahmud Yalvacın başında dümağ çalma, əynində qırmızı xələt var idi. O, əllərini iri qarnının üstündə birləşdirərək yerə qədər əyildi.

– Sənin igid oğlun Caqatay xan və bütün monqol bahadırları, həmçinin onun Seyhun və Zərəfşan sahillərində itaət altına aldığı bütün xalqlar Allahdan sənə sağ-salamat olmağın və uzun illər hökmranlıq etməyini arzulayırlar.

– Bəs şimal xalqlarının hökmdarı... mənim böyük oğlum... Cuçi xan... ölkəni necə idarə edir?

Mahmud Yalvac əllərilə üzünü örtüdü. Monqol adətlərinə görə yaxın adamın ölümü barədə danışanda, indi artıq "müqəddəs kölgə" olmuş mərhumun həmişə deyildiyi adını çəkmək yaxşı deyil, onu başqa ehtiramlı sözlərlə əvəz edərək, eyhamla demək lazımdır. Buna görə də Mahmud Yalvac uzaqdan başladı:

– Şimal xalqlarına hökmranlıq etmək haqqında sən fərmanını alandan sonra bəylərə elan etdi ki, böyük səfərə hazırlaşır.

– Mənə qarşı?

– Yox, mənim ulu hökmdarım! Nizələrin ucu qərbə, bulqar, qıpçaq, saksin və uruslara tərəf çevrilib. Fəqət səfər baş tutmadı və bütün əsgərlər öz obalarına qayıtdılar. Aydın gündə çaxan ildırım kimi, hamıya böyük belə üz verdi!

– Başa sal!

– Xan ailəsi üçün çöldə böyük ov düzəldilmişdi. Beş min nöker düzənliyə çıxaraq qamışlıqdan qabanları, canavarları və bir neçə pələngi qovub gətirdilər. O biri beş min atlı isə uzaq çöldən sayqakları, ceyranları və vəhşi atları qovdular. Axşam, ovdan sonra tonqallar alovlananda və ziyafət başlanası vaxt nökerlər, ən dəhşətli döyüşlərdən belə sağ-salamat çıxan adamı tapa bilmədilər. Onu çox axtardılar, nəhayət tapdılar, amma necə! O, səhrada yalnız uzanmış, hələ sağ idi, onun üstündə bir damcı da qan yox idi, amma o, bir söz belə deyə bilmirdi, ancaq qəzəb dolu gözləri ilə mənalı-mənalı baxırdı...

– O doğrudanmı... həlak oldu...

– Qələbələr ilə şöhrət qazanan, sənə ən əziz və yaxın olan bahadır həlak oldu, – naməlum canilər onun befini sındırmışdılar.

Çingiz xanın sifəti əyildi. Əlləri samur xəzindən olan örtüyü əzdi. O, pıçıldadı:

– Utçığın tələsdi... Artıq böyük bahadır və təcrübəli sərkərdə yoxdur... onu isə heç kəs əvəz edə bilməz? İndi Xarəzmin... hakimi kimdir?

– Ağılı anasının rəhbərliyi altında böyüyən sənənin cavan nəvən Batı xan. O qadın bütün nöqərləri çağıraraq oğlu ilə kurqanın təpəsinə çıxdı. Batı xan atasının kəhər atını minmişdi. Qəzəbli oğlan nöqərlərə çığırdı: “Dünyanın dörd tərəfini zəbt edən bahadırlar, qulaq asın! Sizin qılınclar artıq paslanıb! Onları qara daşda itiləyin! Mən sizi qərbə, böyük İtil çayından o tərəfə aparacağam. Biz qorxaq xalqların torpaqlarından tufan kimi keçəcəyik və mən babam Çingiz xanın səltənətini dünyanın son sərhədlərinə kimi genişləndirəcəyəm... And içirəm ki, atamı məhv edən o caniləri tutub qazanlarda diri–diri bişirəcəyəm!”

Qaralıb qorxunc görkəm alan və gözləri süzülən Çingiz xan dir-səklənərək bir təhər dedi:

– Cavan olmaq yaxşıdır... Səni irəlidə qələbələr gözləyəndə... Hətta boynunda kündə¹ olsa da... Fəqət Batı hələ uşaqdır... O, səhv buraxar... Onu da məhv edərlər! Buyururuq ki, mənim ən sədaqətli “pəncəsi parçalanmış qaplanım”... tədbirli Subutay... Batının yanında... Həmişə məsləhətçi olsun... O, onu qoruyar və vuruşmağı öyrədir... Batı mənim qələbələrimi davam etdirər... və dünya... monqol pəncəsinin altında olar...

Çingiz xan yanı üstə yığıldı. Sol gözü qıyıldı, parıldayan və heybətli sağ gözü oturanlara zilləndi.

Hamı nəzərlərini aşağı dikib xeyli susdu. Şairin² sözləri yada düşdü:

Dörd nəfər oturmuşdu, sərkərdənin yanında,
Birinin də güc-təqət qalmamışdı canında. –
Bəs onlar kim idilər? Biri dərviş-münəccim,
Biri şaman, o biri sehiv bilən bir həkim.
Tilsim əllərindəydi, dərman qabaqlarında,
Lakin şəfa verməyi bacarmayırdı heç kim.

¹ Cavanlıqda Çingiz xan üç il düşmənin obasında qul olmuş və boynunda ağır kündə gözürmüşdür.

² Xosrevani (X əsr)

Xeymənin qabağında duran at kişnəyərək sükutu pozdu. Hamı səksənərək xaqana baxdı, – onun sağ gözü parlaqlığını itirərək tut-qunlaşdı.

Çingiz xan çoxdan idi ki, yoğun polad ağacından qayrılmış və içərisinə qızıl döşənmiş tabutu özü ilə gəzdirdirdi. Gecə oğlanları onu xəlvəti olaraq sağ xeymənin ortasına qoydular. Çingiz xanı tabuta zirehli geyim ilə uzatdılar. Sinəsinə qoyulmuş əlləri itilənmiş qıncın dəstəsindən yapışmışdı. Qara polad dəbilqəsi qapalı gözləri, rəngi qaçmış sərt sifətinin ağıllığını aydın nəzərə çarpdırırdı. Tabutda onun hər iki tərəfinə oxlar ilə kaman, bıçaq, çaxmaq daşı və qızıl piyalə qoyulmuşdu.

Xaqanın əmrinə əsasən, sərkərdələr onun ölümünü gizli saxlayır və tanqutların mərkəzi şəhərinin mühasirəsini davam etdirirdilər. Tanqutlar hədiyyələr ilə şəhərin darvazalarından çıxıb sülh təklif edəndə, monqollar onların üstünə hücum çəkib hamısını qırdılar, sonra şəhərə girib onu xarabazara döndərdilər.

Çingiz xanın tabutunu keçəyə sarıyaraq və on iki öküz qoşulmuş ikitəkərli arabaya qoyaraq monqollar geriye üz tutdular. Bahadırlar əsas ordaya çatana kimi hökmdarın ölümünü vaxtından əvvəl heç kəsin xəbər verməməsi üçün yolda rast gəldikləri bütün canlıları – həm adamları, həm heyvanları qırırdılar və önlərə deyirdilər:

– Buludlardan yuxarıdakı səltənətə gedin! Orada bizim müqəddəs hökmdarımıza can-başla xidmət edin! Xalq matəmi zamanı Çingiz xanın şöhrətli bahadır, merkitlərə, çinlilərə, qıpçaqlara, iranlılara, gürcülərə, alanlara və uruslara qələbə çalan sərkərdə Cebe noyon elan etdi:

– Bir dəfə “bizim səltənəti quran şəxs” Burxan Xaldun dağında ov edirdi. “Artıq aramızda olmayan” dağın yamacındakı boş yerdə qoca ağacın altında dincəlirdi. Bu boş yer və göyö baş qaldıran hündür qamətli sidr ağacı onun xoşuna gəldi. Mən onun bu sözlərini eşitdim: “Bura vəhşi maral üçün yaxşı otlaqdır və mənim əbədi rahatlığım üçün ləyaqətli yerdir. Bu ağacı yadınızda saxlayın”.

Xaqanın sərkərdələri əmri yerinə yetirərək dağda gözəl, hündür sidr ağacının bitdiyi yeri tapdılar. Çingiz xanın tabutunu ağacın dibində yerə basdırdılar.

Qəbrin ətrafında tədricən elə sıx və yabanı meşə göyördü ki, onun içindən keçib qəbri tapmaq olmurdu. Belə ki, qoca mücavirlər bu qəbrin harada olduğunu göstərə bilməzlər.

EPİLOQ

*Birinci fasil**

BURADAN MONQOLLAR KEÇMİŞDİR

*Qarlı dağlar, qarlı dağlar,
Mən kafirə qul olmuşam.
Üzüm gülməz, qəlbim ağlar,
Qamçı ilə vurulmuşam.
Nə dərmanım, nə şəfam var,
Qarlı dağlar, qarlı dağlar.*

Xivə qulunun mahnısından

Böyük Ceyhun çayından şərquə gedən geniş yolda monqolların törətdikləri qırğından sonra hərəkət dayandı. Bu yoldan bir çox əsrlər zəngin karvanlar keçərdi. Yol ətrafındakı dükanlar və karvansaralar da boş qaldı. Bunlar xarabalığa dönmüşdü, darvaza və qapılarını əsgərlər tonqal qalamaq üçün sındırıb aparmışdılar. Suvartılmayan böyük bağlar solmuşdu, çünki arxları təmizləyən və suyu buraxan yox idi.

Əcnəbi çəkmeni geymiş tutqun sifətli gənc atlı qəribə və qeyri-adi görünürdü. O, çaqqalların didib dağıtdıqları insan sümükləri tökülmüş tozlu yol ilə yalqız gedirdi. Onun ərəb cinsindən olan qara arıq atı ayaqlarını bir ahənglə yerə vururdu, atlı isə fit çalaraq onu həvəsləndirirdi.

– Səhra ölü kimidir! Nə adam, nə dəvə, nə də it var! – deyə yolçu ah çəkdi. – Bütün günü yoldan ancaq iki canavar tələsmədən keçib getdi, elə bil sonsuz qəbiristanlığa oxşayan bu sakit düzlərin sahibi bu qurdlar idi... Əgər belə getsə mənim bu yorulmaz atım öz sahibi ilə tezliklə qorxunc monqol qılınclarının izi qalmış bu ağ kəllələrin yanında uzanıb qalmalı olacaq.

İrəlidə tərpeşən qara nöqtələr qəribə görünürdü. At qulaqlarını qısaraq fıxırdı. Atlı bir az yaxın getdi. Bir neçə iri qartal göz qamaşdırıcı günəşin işığı saçıdığı tozlu yola düşmüş qurbanlarının üstündə vurmuxurdu.

Atlı fit verdi. Qartallar iri qanadlarını ağır-ağır tərpedərək uçub yaxınlıqdakı təpələrin üstünə qondular. Arabanın saldıdığı təzə yolun arasında parçalanmış türkmən paltarları geyən bir qız qəribə vəziyyətdə uzanmışdı. Qartallar onun hələ öz gözəlliyini saxlayan üzünü didib dağıtmışdılar.

– Bu da monqolların işidir! Onlar uşaqları tutub qeydinə qalmurlar, əylənib sonra da atırlar...

Qırmanc tərpendi, at irəli çapdı. Yolun döngəsində o, arxadan bir dəstə monqola çatdı. Qabaqda talan edilmiş əmlak yüklənmiş hündür təkərli iki araba cırıltı sala-sala yavaş-yavaş gedirdi. Hər arabada şeylərin üstündə tülkü dərisindən qulaqlı papaq qoymuş və qoyun kürkü geymiş bir monqol arvadı əyləşmişdi. Onlar toz içində tənbel-tənbel addımlayan öküzləri səsləyirdilər.

Arabaların ardınca yarımçılpaq, əldən düşmüş, qolları arxasına bağlanmış və zəiflikdən səndələyən üç əsir qadın sürünürdü. Tüklü iri it dilini çıxararaq onların ardınca gedirdi. İki xırda hörüyü qulaqlarının üstündən sallanan yeddi yaşlı monqol oğlan uşağı yavaş gedən inekləri tələsdirmiş kimi əsirləri qovurdu.

– Uraqş, uraqş, muu! (İrəli, irəli, axmaq!) – deyə oğlan çıxırır və onları bir-bir çubuqla vururdu. O, böyük adamın əynindən çıxarılmış pambıqlı sırınma xələt geymişdi, ətəklərini qaldıraraq qurşağına keçirmişdi. Ayaqlarında iri çəkmələr var idi. Balaca monqol ayağından çıxmasın deyə çəkmələrini dizdən aşağıda qayıyla bağlamışdı. Tapşırılan işin əhəmiyyətini başa düşürmüş kimi uşaq, xüsusən qadını çox qovurdu. Qadın isə ancaq arabaya bağlanmış ipin köməyiylə yeriyirdi. Sarı paltarının yırtıqları arasından onun qırmızı yarası və sümükləri çıxmış küreyi aydın görünürdü. Qadın yalvarırdı:

– Buraxın məni! Mən qayıdım! Qızım Xədicə orada qalıb... Mən onu özüm götürərəm!..

Boz atı ilə tozun arasından çıxan qoca monqol onun sözünü kəsdi:

– Qızı nə eləyirsən, ey? Özün ipin dalınca güclə sürünürsən, hələ bir başqa yabı da dartmaq istəyirsən!..

Qoca qırmanc ilə qadını vurdu. O, qabağa cumub yığıldı. Onun bağlandığı ip dartıldı və əsir qadını ardınca apardı. Monqol arvadı arabadan çıxırdı:

– Qoca köpək, niyə acgözlük edirsən. Əgər axsaq qoyun olsaydı, onu dizimin üstünə alardım, qoyunun heç olmasa dərisi, əti var. Bu heyvanın bizə nə xeyri olacaq? Qızı çoxdan öldü, özü də odur yığıldı. Biz isə hələ Kerulenin doğma sahillərinə çatmaq üçün çox getməliyik. Burax onu!

– Ölməz! Canı bərkdir! – deyə qoca qeyzdən xırıldadı. – Bu cəmdək də, o biri üç cavan da bizim yurda kimi gedib çıxacaqlar. Başqa qonşularımızın hərəsi evlərinə iyirmi qul aparır, biz isə dördünü apara bilmirik. Ey heyvanlar, irəli! Uraqş, uraqş!

Monqol, sürünən qadına bir qırmanç vurdu, ip qırıldı, əsir qadın yolda qaldı. Arabalar irəli getdi. Qoca boz atını saxlayıb yaxına gələn cavan atlıdan soruşdu:

– Sağalar, ya sağalmaz? Al, satıram! Ucuz satıram, cəmi iki qızıl dinara...

– O heç gecəyə kimi də qalmaz! İki mis dirhəm istəyirsən verim?

– Ver! Doğrudan bəlkə də yaşamadı! Onda heç bunu da ala bilmərəm... – Monqol atlıdan aldığı iki mis pulu çəkməsinin boğazına soxdu və atını çaparaq öz arabasına tərəf yönəldi.

Atlı yana dönərək arxaya baxmadan qurumuş çöl ilə çapıb getdi...

Qabaqda ağ xarabalıqlar, qərribə qırıntı yığınları, deşilmiş qədim divarlar və bir neçə əzəmətli tağ görünürdü. Onların üstündə müxtəlif rəngli ərəb yazıları hələ də qalmaqda idi. Bu gözəl binaları tikən memarlar böyük məharət və düşüncə sərf etmişlər, böyük dördkünc daşlardan qəşəng saraylar, görkəmli mədrəsələr və hündür minarələr quran naməlum bənnalar isə daha çox zəhmət çəkmişdilər.

Atlı pıçıldadı:

– Bir dərz quru yonca və bir neçə çörək olsaydı, onda biz bir gündə gedib yaşıl dağlara çatardıq, orada adam da tapılar, tonqal başında səmimi söhbət də etmək olar.

Daş xarabalıqları artıq yaxındır. İri tağlar altındakı ağır darvaza laybəlay açılib. Qapıların üstünə başı qabarıq mıxlarla şəkili iri dəmirilər vurulmuşdur.

“Tanış darvazadır! Bir vaxt dərviş Hacı Rəhim, kəndli Qurban Qızıq və balaca oğlan Tuğan buradan keçmişdir. İndi Tuğan böyüyüb, mahir əsgər olmuş, lakin yurdsuz yolçu kimi, əvvəl gözəl və

izdihamlı olan bərəkətli Buxarada özünə nə çörək, nə də bir yer tapır”.

Tutqun darvazanın altında atın nalları gurultu ilə səsləndi. Qabaqda sarı bir tülkü qaçıb zibilin üstünə çıxdı və sonra gözdən itdi.

At səssiz, ölü şəhərin xarabalıqları arasından ehtiyatla addımlayırdı. Budur baş meydan... Xalqın yığıldığı bu izdihamlı yeri əzəmətli binalar əhatə edirdi. İndi meydanı zibil basmış və onun ortasında at sümükləri ağarır. Göyün füzəyeyi ənginliklərində boz çalağanlar hərəkətsiz qanadlarını görürək süzür.

At məscidin daş pilləkənlərinin yanında ayaq saxladı, qulaqlarını şəkəylərək fırxırdı və dal-dalı getdi. Qabaqda, daş kürsünün üstündə iri açıq Quran var idi. Onun yağışdan büzüşən vərəqləri küloyin təsirilə yellənirdi.

“Monqolların qəzəbli hökmdarı, kürənsaqqallı Çingiz xan səmənd ayğırında bu daş pillələrlə məscidə girdi. Burada o, Buxaranın qoca kişilərinə buyurdu ki, yastı sifət əsgərlərini doyunca yedirtsinlər. Bundan sonra meydanda ocaqlar qalandı, qoyun cəmdəkləri qızardıldı... O vaxtdan tava daşlarının üstündə ocaqların izi qalmışdı”...

Tuğan atdan düşüb əynindəki çəkmenini yerə sərdi və quru çörəyi doğradı. O, atın üyününü açıb cilovun ucundan tutaraq pillələrin üstündə əyləşdi.

Daş yığınının dalında nə isə tərpəndi. Kərpic qırıntılarının arxasından üzülmüş bir qadın qalxdı. O, cır-cındıra bürünərək yaxınlaşıb əlini uzatdı və alışıb yanan acgöz nəzərlərini çörək qırıntılarından çəkə bilmədi.

Tuğan ona bir ovuc quru çörək qırıntısı verdi. O, qiymətli bir şey almış kimi tontənəli hərəkətlə yavaş-yavaş çörək qırıntılarını götürdü. O, çörək qırıntılarını şişmiş dodaqlarına yaxınlaşdırdı, lakin sərt hərəkətlə əlini aşağı salıb quru çörəyi bərabər qaydada daşın üstünə düzdü, əlinə yapışan qırıntıları ehtiyatla yalayıb çıxırdı:

– Ey tülkülər, ey yekəqarınlar, bura gəlin! Qorxmayın! Özümüzünküdür, yaxşı adamdır.

Tava daşlarının arasında qaralan deşikdən əvvəlcə bir, sonra üç pırtlaşq uşaq başı görüldü. Daş-kəşeyin arasından keçərək bir-birindən yapışmış uşaqlar yavaş-yavaş qadına yaxınlaşdılar. Günün

yandırdığı bu cılpaq uşaqlar bir dəri, bir sümük idilər, ancaq qarınları top kimi şişmişdi. Qaralan deşikdən daha iki uşaq çıxdı. Onlar qalxmadılar, iməkləyərək yaxınlaşdılar, şişmiş qarınlarını qucaqlayaraq oturdular.

Qadın, əlini çörək qurusuna uzadan uşaqların əlinin üstünə vurdu və bir-bir uşaqların ağızına çörək qırıntıları qoymağa başladı. O, danışdı:

– Qoyun dərisinə bürünmüş bu qorxunc adamlar... hücum çəkdi... Balaca atlarında hər tərəfə çapdılar və gözlərinə sataşan hər şeyi götürüb apardılar... Onlar ərimi öldürdülər, – o, ailəmizi müdafiə etmək istəyirdi... Onlar bütün uşaqlarımı tutub apardılar, – bilmirəm, onlar sağdırlarmı?.. Atlılar məni kəməndlə çəkə-çəkə apardılar, hamının gözü qabağında təhqir etdilər. Bir gecə mən bir təhər qaçıb gizləndim və bu xarabalıqlara gəlib çıxdım.. Burada öz evimi tapa bilmədim. Ancaq zibil yığını gördüm. Gündüzlər kərkənlər qaçır, axşamlar da çaqqallar ulaşib dolaşır. Şəhərin yanında mən monqolların atıb getdikləri bu uşaqları tapdım. Biz birlikdə yemək axtarıq, yeri eşib yabani soğan çıxarıq. İndi bu uşaqlar mənim uşaqlarım olub və biz bir yerdə oləcəyik, bəlkə də sağ qaldıq.

Tuqan axırncı çöhrəyini qadına verdi, atın cilovundan tutub şəhərdən çıxdı.

Tuqan getdikcə Səmərqəndə yaxınlaşırdı. O, karvanlara rast gəlmirdi. Hərdən tarlalarda tək-tək kəndlilər görünürdü. İki dəfə monqol süvariləri gözə dəydi. Bu vaxt kəndlilər biçilmiş ot kimi yerə düşür və arxalara doğru iməkləyirdilər. Monqolların ardınca gedən toz topələrin arxasına çəkiləndə, qorxuya düşmüş kəndlilər yenidən qalxaraq torpağı belləməyə başlayırdılar.

İkinci fəsil

İZDİHAMLI SƏMƏRQƏND ŞƏHƏRİ HANI?

Bir neçə gündən sonra Tuqan qəbirlər qazılmış kimsəsiz bir təpənin üstünə gəlib çıxdı. Buradan çayın yaşıl vadisindəki şöhrətli Səmərqəndin xarabalıqları görünürdü. Yastı damlı evlər bir-birinə

yapışmışdılar, lakin keçmişdə on minlərlə mahir sənətkarın çalışdığı Məvərrənnəhrin keçmiş paytaxtında heç bir hərəkət hiss edilmirdi.

Qala divarlarının sökülmüş və yağış yuduğu yerlərindən şəhərin ortası görünməkdə idi. Sonuncu Xarəzm şahı Məhəmmədin tikdirdiyi hündür məscidin his çəkmiş hissəsi və iki girdə qüllə salamat qalmışdı,

Axsaq dilənçi, Tuqana yaxınlaşdı və arıq əlini cır-cındırın içindən uzatdı.

– Fağıra sədəqə ver, mərhəmətli igid bəy! Allah döyüslərdə sənə yar olsun! Düşmən oxunu sənəin cəsur ürəyindən uzaq eləsin!

– Bəs şəhər hanı? Sultanların və şahların gözəl paytaxtı hanı? Hanı lovğa tacirlər, təmtəraqlı bazarlar, hanı emalatxanalardakı çəkilərin şən səsi? – deyə Tuqan dilənçidən çox öz-özü ilə danışdı.

Dilənçi dedi:

– Daha bunların heç biri yoxdur! Axı buradan monqollar keçib! Məgər onlar burada bir şey qoyarlar? Sən soruşursan ki, şəhər nə oldu? Adamların bir qismini rəhmsiz süvarilər qırdılar, o biri qismini uzaq çöllərinə qovub apardılar, qalan əhali iso qayalı dağlara qaçdı, orada da çoxu qırıldı.

– Qaçqınlar hələ çoxmu avaralanacaqlar?

– Şəhərin o tərəfində, çayın yuxarısında adamlar yavaş-yavaş yığılır, çırpıdan və palçıqdan özlərinə komalar düzəldirlər. Lakin onlar daima qorxu içində yaşayırlar: monqollar hər gün qayıda bilirlər, istədikləri adamı kəməndlə arxalarına sürüyüb çəkirlər... Soxavətinə görə Allah canını sağ eləsin!

– Bəs şəhərin ortasındakı bu qüllə nədir?

– Atım o qüllələrdən kənara çək! Ora höbsxanadır! Monqol xanları ölü şəhərdə artıq höbsxana düzəldiblər. Monqol colladları onun ətrafında yaşayırlar, onlar dəmir dəyənəklərlə dustaqların başını parçalayırlar. Bunu necə etdiklərini sənə danışaram...

Tuqan qulaq asmayaraq təpədən endi. Ölü şəhərin xarabalıqları arasından keçərək, Tuqan iki köhnə tutqun və sessiz qüllənin yüksəldiyi qalaya gəldi. Dustaqların ümidini itirmiş qohumları divar boyu yerdə əyləşmişdilər. Gözətçilər öllərində nizə qapı ağızında dayanmışdılar. Dirəklərə bağlanan yəhərli atlar mürgüləyirdi.

– Hara gedirsən? Çəkil! – deyə gözətçi çığırdı.

Tuqan dedi:

– Mənim həbsxana nəzarətçisi ilə işim var.

– Ondan ötrü darıxmısan?

– Əgər mənim qardaşım qülləyə salınıbsa, onda bəlkə də darıxmısam.

– Bizim həbsxanada quldur az deyil. Ancaq orada çox qalmırlar: onları xəndəyin qabağındakı meydançaya aparıb dəmir toppuzla əmgəyindən vururlar. Xəndəyi bir axtar, bəlkə qardaşının meyitini tapa bildin. Onun adı nə idi?

– O, dərvişdir, kitablar yazır, adı Hacı Rəhim Bağdadidir...

– Uzun saçlı ağsız dərviş? O, hələ sağdır? Biz onu “divanə” çağırırdıq. Uzun vaxta salınıb...

– “Həmişəlik və ölənmə kimi?”

– Mən sənə ilə çox danışdım. Atını bağla, keç həyəətə. Həbsxananın rəisini soruş. Onun evi oradadır. Qapının yanındakı qarmaqdan bardaq asılıb. Bardağın içinə azı altı dirhəm atmağı yaddan çıxarmayasan. Onda rəis sənə qulaq asacaq...

Tuqan atını bağlayıb həyəətə girdi. Həbsxana rəisi əyninə pambıqla sınınmış qırmızı xələt və yalın ayağına yaşıl ayaqqabı geyərək evin eyvanında dayanmışdı. Yarımçılpaq arıq əspaz ayağındakı zəncirləri cingildəderək tabağın içində kabab üçün qoyun ətindən doğrayırdı. Rəisin ağ saqqalının ucu, durnaqları və ovucularının içi hənalı idi. Qamış əsa ilə o, əspazın çiyinə vurub deyirdi:

– İstiotu çox tök! Tənbəllik etmə! Belə! Nar suyu da tök!

Tuqan qapıdan asılmış bardağı gördü və onun içinə on mis dirhəm atdı. Rəis qaşqabaqla Tuqana baxdı.

– Mən Subutay bahadırın dəstəsində olan müsəlman əsgəriyəm. Onun icazəsilə qohumlarımı axtarmağa gedirəm. Bu da mənim payszam!

Tuqan ipdən asılmış yazılı və quş şəkilli lövhəni çıxarıb ona verdi.

Rəis payszanın o tərəf–bu tərəfinə baxıb Tuqana qayıtdı.

– Səni bu səfillərin evinə gəlməyə nə məcbur edib?

– Mən qohumum dərviş Hacı Rəhim əl-Bağdadini axtarıram. O, burada yoxdur ki?

– Allah ona lənət eləsin, mənim ilə səni isə şəkkaklıqdan və onur tanışlığından uzaq eləsin!

– Onu niyə tutublar? Mən onu mömin bəndə kimi tanıyırdım.

– Əcəb mömin imiş! O, müqəddəs kitablara laqeyd yanaşdığı, şəkkaklığı və danışarkən bir də heç vaxt böyük Allahın adını çəkmədiyi üçün müqəddəs şeyxülislamın və hörmətli imamların tələbi ilə həbsxanaya salınmışdır. Onun axırı çatıb! Onun yeri cəhənnəm olacaq!.. Onun yolu oradır!

Tuqan fikirləşib dedi:

– Ona verilən ittihamlar ağırdır, amma bəlkə mənə onun taleyini yüngülləşdirməyə icazə verərsən?

– Nahaq zəhmət çəkmə! Ancaq ölkəmizin qüdrətli hökmdarı Çaqatay xanın böyük vəziri Mahmud Yalvacın tələbindən sonra onu sağ saxlamışlar. O, dünyanı lərzəyə salan Çingiz xanın həyatı və səfərləri barədə kitab yazmayınca onu buraxmayacaqlar.

– Hacı Rəhim öz yazılarını qurtarandan sonra, onu buraxacaqlarmı?

– Nə danışsən! O, hətta tövbə etsə belə onu həbsxanadan ona görə çıxaraçaqlar ki, meydanda camaatın qarşısında dilini və əllərini kəsinlər.

Buna görə də “divanə” iki ildir kitab yazır və hələ otuz il yazacaq ki, ömrünü uzatsın.

Tuqan dedi:

– Hacı Rəhim mənim xeyirxahım olduğu üçün, mənə ərəb dilində oxumağı və yazmağı öyrətdiyi üçün və acından ölərkən mənə yemək verdiyinə görə, mən öz yeganə qızıl dinarımdan savab işlərdən ötrü keçməyə hazırım... – Tuqan qızıl pulu göstərdi. – Sən isə, böyük rəis, ölümə məhkum edilmiş adama mərhəmət qıl və icazə ver Hacı Rəhimi görüm.

– Qızıl dinarı mənə ver və o biri həyəətə keç.

Orada istədiyini qədər öz “divanə” baxa bilərsən.

Tuqan qızıl pulu həbsxana rəisinin hənalı ovucuna qoydu və daş darvazadan keçdi.

DƏMİR QƏFƏSDƏ

Kiçik, ensiz həyatın başındakı divarda dördkünc dəmir şabəkə görünürdü. Orada, bir yığın əskinin içində nə isə torpəşirdi.

Qəfəsin yanındakı divara incə bir qadın söykənmişdi. O, adətən köçəri lüli tayfasından olan qadınların örtüyü qara, yerə qədər salınan uzun şala bürünmüşdü.

Tuqan ehtiyatla yaxınlaşdı. Qadın başını çevirdi. Tamş cizgilər onu heyrətə saldı: həmin qırmızıya çalan qarabuğdayı sima, həmin ağıllı qonur gözlər idi, amma əvvəlki qayğısızlıq yox idi. Qadın bir anlığa gözlərini ona zillədi, sonra çevrildi... Şübhə yox idi – bu Bint Zəngica idi!

Tuqan yaxın gəlib qəfəsin içinə baxdı. Məhbus əyilərək orada güclə otura bilirdi. Qaranlıqdan bir-birinə dolaşan uzun qara saçlar və dik baxan qara, parıldayan gözlər göründü. Arıqlamış üzündəki dəhşətli dəyişikliyə baxmayaraq, Tuqan Hacı Rəhimi tanıdı. Dərviş qəfəsin dəmirlərinə torəf sürünüb tüklü üzünü onlara yapışdırdı.

– Sən vaxtında gəlmisən, mənim kiçik qardaşım! – deyə o, xırıldadı. – Tuqan, yaxın gəl və mənim son arzularıma tulaq as. Kinli imamlar məni bu qəfəsdə çürütmək istəyirlər və ya camaatı qorxutmaq üçün qulaqlarımı kəsmək və məni parça-parça etmək istəyirlər. Amma onlar heç mənim azad fikrimi məhv etməyə, sonsuz nifrətimi boğmağa qadirdirlərmi?.. İndi mən onların istədiklərinin hamısını yazmışam, fəqət onlar bunları oxuduqdan sonra yazılarımı da, məni də tonqalda yandıracaqlar. Axı mən onlar kimi qırmızısaqqal Çingiz xanı tərifləmişəm. Xarəzmi dağıdan tatar zülmkarlarına, qadın və uşaqların gönüqalın qatillərinə şirin təriflər yazmamışam. Gözlərim nə görmüşsə, onların barəsində cəsarətlə həqiqəti yazmışam. Nə bacarmışamsa, hamısını etmişəm və indi mənim axırım çatıb. Məni Saların sahilindəki qoca çinarın altında dəfn edin. Mənim müəllimim Əbu Əli İbn Sina böyük alim olmuşdur, cahil və mənfur imamlar ona əziyyət vermişlər. O, hobsxanada çürük saman üstündə ölmüşdür. O, dünyanın bütün sirlərini bilirdi, lakin bir şeyi – ölümün pəncəsindən necə xilas olmağı bacarmırdı.

Tuqan yavaşcadan danışdı:

– Yadındadırmı səhrada səninlə birlikdə əl-ayağımız ilə sarınaraq, qorxunc “qara atlı” Qara Xəncərin qılıncı başımızın üstündə olanda sən mənə nə deyirdin? “Ruhdan düşmə, gecə uzundur, vaxt hələ qurtarmayıb!” sözlərini mənə sən demirdinmi? İndi isə mən də sənə həmin şeyi deyirəm: “Ruhdan düşmə, gecə həтта heç başlamayıb!”

Hacı Rəhim tez yerindən qalxdı, elə bil qollarına güc gəldi. Tuqan yavaşca, pıçıltı ilə danışmaqda davam edərək onu inandırmağa çalışırdı:

– Qulaq as, mənim böyük qardaşım, nə deyirəmsə, o cür də elə, mən sənə üç qara kürəcik verəcəyəm, sən onları udarsan. Bundan sonra sən ölü kimi hərəkətsiz qalacaqsan, ağrı hiss etməyəcəksən və yuxuda görəcəksən ki, guya dağların üstündən sən sərin bulaqlar və ətirli çiçəklər vadisinə uçmusan... Orada qar kimi ağ atlar otlayır və gözəl səslə qızılquşlar oxuyur. Orada sən yenidən on altı yaşında ikən sevdiyən qıza rast gələcəksən.

– Ayıldandan sonra yenə də dəmir barmaqlıqlarımı gəmirəcəyəm? Mənə belə yuxu lazım deyil!

– Dayan, gerisinə qulaq as! Sən yuxuya gedib dağ vadisində ləzzət alınca, mən sənə zindanbanlarına deyəcəyəm ki, sən ölmüsən və sənə meyitini basdırmaq lazımdır. Bu vaxt zindanbanlar qəfəsi açıb qarmağı bədəninə keçirəcək və səni qətl olunanların çəlasına atacaqlar. Nə qədər ağrıtsa, döz, çıxırıb ağlama! Yoxsa, dəmir toppuzla beynini dağıdalar. Sən çalada meyitlərin arasında uzananda və gecə yarım ayağını gəmirək üçün çaqqallar gələndə, mən üç əsgərli səni gözləyəcəyəm. Biz səni əbaya bürüyüb tez şəhərdən kənara, kimsəsiz yere çıxaracağıq... Orada ağlın başına gələcək, səni ata mindirəcəyəm və sən ya qərbə, ya da şərqə gedəcək, orada yeni həyatını başlayacaqsan.

– Bəli, sən doğru deyirsən: gecə hələ qurtarmayıb!.. Mən ağ atlar vadisinə getməyə hazırım! O şəfəverici kürəcikləri tez ver! – Hacı Rəhim qara, qartal caynaqları kimi sərt əlini uzatdı.

Tuqan əlvan torbasından üç qara kürəcik çıxarıb Hacı Rəhimə verdi. O, torəddüddən bunları uddu. O, nə isə başa düşülməyən və getdikcə zəifləyən bir şey pıçıldadı, ləngər vurub yanı üstə yığıldı.

Gözətçi əlində nizə qəfəsə yaxınlaşdı.

– Mənim rəisim əmr edir ki, daha səfil cinayətkarın yanında qalmayasan!

– Dostağın artıq zəhlmi rəisinin mərhəmətinə ehtiyacı yoxdur: o, ölüb!

Gözətçi nizəni şübhə ilə qəfəsə soxdu və yerə uzanan dərvişə batırdı.

– Çığırır? Tərpənir? Görünür, doğrudan da ölüb!.. İndi “divanənin” meyiti çalaya atılacaq...

Əgər siz onu dəfn etmək istəyirsinizsə, onda elə bu gecə edin. Yoxsa illər və çaqqallar səhərə kimi mərhumu elə didişdirərlər ki, siz heç sümüklerini də yığa bilməzsiniz.. Səxavətin üçün sağ ol! Biz də bir vaxt öləcəyik!..

Dördüncü fəsil

KİTABIN AXIRINCI SƏHİFƏSİ

*İnadlı və səbirli adam başladığı işi
xeyirlə axıra çatdırar.*

Hacı Rəhim

Tuqan və Bint Zəngica dağıdılmış şəhərin səssiz və boş küçələri ilə yanaşı gedirdilər. Tuqan atın cilovundan tutub ardınca aparırdı. Nalların səsi boş qalmış binalarda əks-səda verirdi. Hər ikisi izdihamlı Ürgəncdə, çayın daşması zamanı həlak olan qoca Mirzə Yusifin evində keçirdikləri cavanlıq günlərini xatırlayırdı.

– Dərbədən düşdüyüm bu uzun illər ərzində sənə haqqında düşünmüşəm, Bint Zəngica!

– Bax, uşaqlıq rəfiqən indi yenə sənə qarşıdadır. Mən də bütün vətənimizi sarsıdan ildirimin parıltısını və onun gurultusunu eşitmişəm. Lakin şiddətli tufanlar nəhəng palıd və çinarları yıxarkən, bəzən balaca siçan sağ-salamat qalır, mən də belə xilas oldum!

– Danış görək, bu dəhşətli illərdə sənə başına nə gəlib?

– Qulaq as, gör mənə başıma nə gəldi. Monqollar mənə Buxarada tutub Xarəzmin süqutu haqqında onların zalim hökmdarı üçün qəmli mahnılar oxumağa məcbur edəndə, o, mənə təriflədi və ömrə etdi ki, mənə onun çinli xanəndə qızları xorunda saxlasınlar. Onlarla birlikdə mən, insanların qatilinin keçdiyi hər yerdə olurdum. Bir dəfə

Çingiz xan gözlərindən şikayətlənməyə başladı, dedi ki, bir ayın yerinə iki ay görür, çöldə bir ceyranın yerinə gözüne üç ceyran görünür. O, elə fikirləşirdi ki, onunla cinlər zarafat edirlər. Monqol şamanları dua oxuyur və Çingiz xanın qabağında oynayırdılar, lakin əcinnələri qova bilmirdilər. Həkimlər ona toxunmaqdan və dəhşətli gözlərinə baxmaqdan qorxurdular. Lakin Çingiz xanın düşərgəsinə gələn Zin-Zəban adlı qoca ərəb kəhhali¹ “cahanı lərzəyə gətirəni” cəsərlə müalicəyə başladı. O, doğrudan da Çingiz xana tez yardım elədi. Zalim hökmdar razı qaldı və nə mükafat istədiyini soruşdu. Qoca təbib heç bir xəzinə istəmədi, ancaq barmağını qız xorunun xanəndəsinə uzatdı, o xanəndə də mən idim! Çingiz xan ömrə etdi ki, mənə təbibə versinlər. Qoca mənə hərəmxanaya saldı. Mən orada cavan oğlanın qara qıvrım saçları və üzündə xalı barədə oxuyurdum. Həkim bunu eşidib naxışlı kəmərlə mənə döydü. Mən bu dəfə təbəssümü unudan əsgər haqqında oxudum. Qoca yenə mənə qayıqla döydü. Bundan sonra onun yanından qaçdım, mənə nifrət etdiyimiz sərkərdən atəşpərəst lüli tayfasının qadınları öz çadırlarında gizlətdilər. Mən onlar kimi qara çadıra bürünərək gəzirdim və heç kos mənə ələ vermədi. Ancaq bədbəxtlikdən qoca kəhhal Zin-Zəban məndən qorxunc Çingiz xanın yanına şikayətə getdi və yalvardı ki, onun əsgərləri mənə axtarıb tapsınlar. Monqol hökmdarı elə qəzəbləndi ki, hamı yerə yıxıldı və əllərilə üzünü qapadı. “Mənim hədiyyəmi əldən buraxmağa necə cəsərlə etmişən? – deyə Çingiz xan çıxırdı. – Öz arvadını itətdə saxlamağı bacarmamısan? Arvadı sözüne baxmayan kişi mənə torpaqlarımda yaşaya bilməz! Aparın onu!” Cəlladlar zavallı qoca təbibə tutub ağıllı çal başını vurdular. Nə dəhşətli axirət! O vaxtdan mən lüli tayfasının içində yaşayıram. Hacı Rəhimin qəfəsdə olduğunu bilərək mənə ona çörək, qoz, üzüm gətirməyə başladım.. Mən ona yazmaqda da kömək etmişəm...

– Özün təqib olunarkən ona kömək etmişən?

– Hər üç gündən həbsxanaya gəlib Hacı Rəhimə bir neçə vərəq kağız verirdim, o isə üç gün ərzində öz xatirələrini yazdığı vərəqləri gizlicə mənə ötürürdü. Bu səhifələrin üzünü çadırdan köçürüb bunları Hacı Rəhimə qaytarır və üç gündən sonra yenidən Xarəzmin monqollar tərəfindən istilası haqqında hekayətin təzə səhifələ-

¹ Kəhhal – göz həkimi (ərəb.)

rini ondan alırdım. Beləliklə, Hacı Rəhimin qəfəsdə yazdığı kitabla yanaşı, mənim əlimlə üzü köçürülən ikinci kitab əmələ gəlirdi. Mənə yazmağı öyrədən Mürzə Yusifə Allah rəhmət eləsin!

Tuğan:

– Sən böyük iş görmüsən, – dedi. – Əgər kinli imamlar Hacı Rəhimin yazılarını yandırsalar, onda bizdə onun ikinci surəti qalacaqdır! Bizim nəvələrimiz və nəticələrimiz Çingiz xanın zülmü haqqında Hacı Rəhimin hekayətini oxuyacaqlar.

Onlar sürətlə axan bulanıq çayın sahilinə gəldilər. Lüli tayfasının his çəkmiş çadırları burada qurulmuşdu.

Bint Zəngica bir dəstə kağız vərəqini qoca çinarın altındakı cırıq xalçanın üstünə qoydu. Səmərqəndin xarabalıqları üstündən qalxan parlaq ay təqib olunan sərkərdanın düz xətlərlə yazdığı hekayətinin sarı səhifələrini işıqlandırır. Bint Zəngica xalçanın üstünə əyləşib səhifələri vərəqlədi və dedi:

– Hacı Rəhim soyuq, heç vaxt qızdırılmayan qəfəsə salındıqdan sonra çox zəifləyib, ancaq o, heç ruhdan düşmürdü, elə bil özünün mübariz fikirləri onu isidirdi. O, artıq çətinliklə yazırdı. Görürsən bu sətirlərdə onun hərfləri necə titrəyir və atılıb-düşür! Qulaq as, gör Hacı Rəhim axırncı səhifədə nə yazır.

Bint Zəngica ərəb əlifbası ilə yazılan vərəqi götürüb oxumağa başladı:

– “Mənim kütləşmiş qələmim rəhmsiz monqolların ölkəmizin çiçəklənən vadilərinə etdikləri hücum haqqında hekayətin sonuncu sətirlərini yazır. Bu kitabın nə qədər səy etsə də, əldən düşmüş müəllifi dinc tayfaları amansızcasına qıran zülmkar Çingiz xana qarşı fədakar mübarizəyə qalxmaq istəməyən Xarəzmın qorxaq adamları barədə çox danışmaq istəyirdi.

...Əgər bütün xarəzmlilər möhkəm və yekdilliklə qəzəb qılıncını çəkib və canlarından keçib vətən düşmənlərinin üstünə atılsaydılar, onda lovğa monqollar və onların qırmızısaqqal hökmdarı Xarəzmdə heç yarım il də qala bilməzdi. Öz uzaq çöllərinə həmişəlik çəkilib gedərdilər...

... Monqollar çox vaxt öz əyri qılınclarının gücünə yox, düşmənlərin pozğunluğu, güzəştə getməsi və qorxaqlığı nəticəsində qalib gəlirdilər... Cəsur Cəlaləddin göstərdi ki, o, igid atlılardan ibarət balaca bir dəstə ilə monqolların böyük dəstəsini darmadağın edə bilərdi.

...Ancaq qələm soyumağa başlayan barmaqlarımın arasından düşür. Sərgərdan dərvişin qüvvəsi tükənir, günlər tez keçərək axır günü yaxınlaşdırır...

Mən də şairin¹ şeirindən ancaq bir neçə sətirini yaza bilərəm:

İllər mənə ilk bahar
Yağışı tək tək etdi.
Gəncliyim də bir payız
Yeli kimi tez getdi.

Həyatda gecikdim mən,
Hazır dayanıb sarban.
Yüklənibdir dəvələr,
Yola düşəcək karvan.

...Tanımadığım oxucumla vidalaşmaq üçün deyirəm: “Lovğa imamlar və təşəxxüsdən şişmiş üləmələr mənə dinsizlikdə təqsirləndirirlər! Onlar kinli və küt, həm də uzağı görməyənlərdir. Mənim kimi imansız olmaq asan və boş şey deyil”². Buxovlanmış mütəfəkkirlərin kütbeyin cəllada qalib gələcəyinə, istismar edilən əməkçinin zülmkara və zorakıya qalib gələcəyinə, biliyin yalana qalib gələcəyinə olan inamım kimi möhkəm və alovlu heç bir şey yoxdur! Mən bilirəm, elə gözəl bir zaman gələcək ki, o vaxt həqiqət, insana olan qayğı və azadlıq bizim ölkəmizi ümumi xoşbəxtliyə və aydınlığa doğru aparacaqdır! O gün gələcək, o gün olacaqdır!”

Bint Zəngica üç gümüş üzük olan nazik qara barmağını dodaqlarının üstünə qoydu, əyri qaşlarını çataraq yazılmış səhifələri söylə bir-birinin üstünə düzdü və bunları əlvan parçanın içinə bükdü. O, parlaq, qara gözlərini Tuqana zillədi və pıçıltı ilə dedi:

– İndi mən Lüli tayfasından üç igid oğlan çağırıram. Siz Hacı Rəhimi xilas etmək üçün qətl olunanların çalısına yollanarsınız. Axı gecə hələ uzundur və hələ qurtarmamışdır. Biz onu xilas edəcəyik!

1939

¹ Əbu Əli ibn Sina (XI əsr)

² Xosrovani (X əsr)

KİTABDAKILAR

Ön söz	4
<i>Salam, oxucum!</i>	5

BİRİNCİ KİTAB

Böyük Xarəzmdə asayışdır

I. Dərviş xirqəsində	9
<i>Birinci fəsil. Qızılquş</i>	9
<i>İkinci fəsil. Köçəri alaçığında</i>	13
<i>Üçüncü fəsil. Səhra igidi</i>	16
<i>Dördüncü fəsil. Adil hakim</i>	20
<i>Beşinci fəsil. Müqəddəs qapı</i>	24
<i>Altıncı fəsil. Şahın salnaməçisi</i>	27
II. Xarəzm şahı qüdrətli və zəhmlidir!	35
<i>Birinci fəsil. Sarayda səhərdir</i>	35
<i>İkinci fəsil. Böyük İsgəndərin “nuba”sı</i>	40
<i>Üçüncü fəsil. Qəzəbli knyaz</i>	44
<i>Dördüncü fəsil. Tikilmiş kölgə</i>	48
<i>Beşinci fəsil. Səxavət</i>	51
<i>Altıncı fəsil. Türkan xatunun fitnəsi</i>	55
<i>Yeddinci fəsil. Pərxənananın əsiri</i>	60
<i>Səkkizinci fəsil. “Bədxəbər” də sevinc gətirə bilər</i>	63
<i>Doqquzuncu fəsil. Gözdən düşmüş vəliəhdin bağında</i>	69
III. İrgiz çayı qırağında vuruşma	77
<i>Birinci fəsil. Qıpçaq çölünə yürüş</i>	77
<i>İkinci fəsil. Naməlum tayfa ilə vuruşma</i>	83

IV. Düşmənlər sərhəddədir	91
---------------------------------	----

<i>Birinci fəsil. Monqol qoşunları hücumu hazırdır</i>	91
<i>İkinci fəsil. Şərqi hökmdarının elçiləri</i>	93
<i>Üçüncü fəsil. Şahın gecə vaxtı elçi ilə söhbəti</i>	96
<i>Dördüncü fəsil. Elçi Çingiz xan haqqında nə danışdı</i>	99
<i>Beşinci fəsil. Ulu xaqan xəbəri dinləyir</i>	106
<i>Altıncı fəsil. Çingiz xan gecəni narahat keçirir</i>	108
<i>Yeddinci fəsil. Gülən xatunun çadırında</i>	112
<i>Səkkizinci fəsil. Xaqan barmaqları ilə sayır</i>	115
<i>Doqquzuncu fəsil. İtmiş karvan</i>	117
<i>Onuncu fəsil. Elçiyə ölüm yoxdur</i>	120
<i>On birinci fəsil. Çingiz xan qəzəblənir</i>	121
<i>On ikinci fəsil. Məktubu belə yazırlar</i>	126

V. Naməlum xalqın hücumu	131
--------------------------------	-----

<i>Birinci fəsil. Kim özünü qorumursa məhv olur</i>	131
<i>İkinci fəsil. Qurban Qızıq igid oldu</i>	135
<i>Üçüncü fəsil. Mühəribə başlandı</i>	141
<i>Dördüncü fəsil. Əsgərin pənahı – onun iti qılıncıdır</i>	144
<i>Beşinci fəsil. Teymur Məlik ələ keçirir</i>	148
<i>Altıncı fəsil. Monqollar qumların içindən keçirlər</i>	150
<i>Yeddinci fəsil. Mühəsirə olunmuş Buxarada</i>	152
<i>Səkkizinci fəsil. Buxara döyüşsüz təslim oldu</i>	156
<i>Doqquzuncu fəsil. “Kerulən çölləri gözəldir!”</i>	160

İKİNCİ KİTAB

Monqol qamçısı altında

I. Xarəzm üzərində qasırga	169
----------------------------------	-----

<i>Birinci fəsil. Silahı atanlara aman yoxdur!</i>	169
<i>İkinci fəsil. Səmərqəndin ağsaqqaları şəhəri satdılar</i>	174
<i>Üçüncü fəsil. Xarəzm şahı heç yerdə rahatlıq tapmır</i>	177
<i>Dördüncü fəsil. Abeskun dənizinin bir adasında</i>	182

<i>Beşinci fəsil. Qurban Qızıq evinə yola düşdü</i>	187
<i>Altıncı fəsil. Qurban öz ailəsini axtarır</i>	190
<i>Yeddinci fəsil. Məlikə Türkan xatunun qaçması</i>	193

II. Böyük Xarəzmin son günləri

<i>Birinci fəsil. Cəlaləddin Çingiz xanı döyüşə çağırır</i>	197
<i>İkinci fəsil. Sind ətrafında döyüş</i>	201
<i>Üçüncü fəsil. Hacı Rəhim mirzə oldu</i>	203
<i>Dördüncü fəsil. "Qara atlı"</i>	207
<i>Beşinci fəsil. Hacı Rəhimin nağılı</i>	212
<i>Altıncı fəsil. Çingiz xanın üç oğlu Ürgənc üstə düşməncilik edirdilər</i>	221
<i>Yeddinci fəsil. Qara Xəncər nağılın axırını izləyir</i>	224
<i>Səkkizinci fəsil. Ürgənci almaq üçün – onu əvvəlcə dağıtmaq lazımdır</i>	230
<i>Doqquzuncu fəsil. Qara Xəncər ölüm qülləsində</i>	232
<i>Onuncu fəsil. Hacı Rəhim cavan Batı xanın yanında</i>	239

III. Kalka yanında döyüş

<i>Birinci fəsil. Çingiz xanın əmri</i>	243
<i>İkinci fəsil. "Ulu xaqana" xəbər gəldi</i>	244
<i>Üçüncü fəsil. "Sonuncu dənizi" axtararkən</i>	247
<i>Dördüncü fəsil. Alanlar və qıpçaqlar ölkəsində</i>	249
<i>Beşinci fəsil. Kalka yaxınlığındakı tatar düşərgəsində</i>	252
<i>Altıncı fəsil. Sorgərdan Ploskinya tatar əsirliyində</i>	256
<i>Yeddinci fəsil. Kiyevdə həyəcan</i>	261
<i>Səkkizinci fəsil. Subutay bahadırın tədbiri</i>	272
<i>Doqquzuncu fəsil. Monqollar Dnepr sahilində</i>	274
<i>Onuncu fəsil. Uruslar və qıpçaqlar çölə hərəkət etdilər</i>	277
<i>On birinci fəsil. Tatarların tələsi</i>	281
<i>On ikinci fəsil. Subutay bahadır döyüşə hazırlaşır</i>	282
<i>On üçüncü fəsil. Döyüş başlandı</i>	287
<i>On dördüncü fəsil. "Döyüş amansız və qəddar olacaq..."</i>	291
<i>On beşinci fəsil. Tatarların sümüklər üstündə qonaqlığı</i>	297

IV. Çingiz xanın aqibəti

<i>Birinci fəsil. Çingiz xan atların başını döndərməyi əmr etdi</i>	301
<i>İkinci fəsil. Çingiz xanın yoxsul alimlərlə məktublaşması</i>	305
<i>Üçüncü fəsil. Məni ölməz et!</i>	308
<i>Dördüncü fəsil. Monqolların "Əsas ordaya" qayıtması</i>	316
<i>Beşinci fəsil. Çingiz xan səfərdə ölməyi qət etdi</i>	318

Epiloq

<i>Birinci fəsil. Buradan monqollar keçmişdir</i>	326
<i>İkinci fəsil. İzdihamlı Səmərqənd şəhəri hamı?</i>	330
<i>Üçüncü fəsil. Dəmir qəfəsdə</i>	334
<i>Dördüncü fəsil. Kitabın axırıncı səhifəsi</i>	336

Buraxılışa məsul:	<i>Umud Rəhimoğlu</i>
Texniki redaktor:	<i>Zahid Sarıtorpaq</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>İslam Rzayev</i>
Kompyuter operatoru:	<i>Günel Ədalətqızı</i>
Korrektor:	<i>Tofiq Qaraqaya</i>

Yığılmağa verilmişdir 01.06.2006. Çapa imzalanmışdır 01.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 21,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 240.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.